



ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ

БРАНИЧЕВО КРОЗ ВОЈНУ И КУЛТУРНУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

II

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ

СВЕСКА 4



2007





ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
ПОЖАРЕВАЦ



Издавач	Историјски архив Пожаревац www.arhivpozarevac.org.yu kontakt@arhivpozarevac.org.yu
За издавача	Јасмина Николић
Главни и одговорни уредник	Јасмина Николић
Редакциони одбор	проф. др Милан Милошевић, проф. др Сребрица Кнежевић, др Миле Бјелајац, др Драган Алексић, доц. др Радован Радовановић, мр Александар Крстић, мр Небојша Ђокић, мр Иван Мијатовић, Љубодраг Поповић, проф., Јасмина Николић, Драгана Милорадовић

Савет научног скупа: проф. др Милан Милошевић, проф. др Сребрица Кнежевић, др Миле Бјелајац, др Драган Алексић, доц. др Милан Јовановић, доц. др Радован Радовановић, мр Александар Крстић, мр Небојша Ђокић, мр Иван Мијатовић, Љубодраг Поповић, проф., Драгош Петровић, Јасмина Николић, Драгана Милорадовић

Коректура и лектура	Божидар Марковић, проф.
Превод на енглески језик	Мирјана Ковачевић, проф.
Технички уредници	Драгана Милорадовић Александар Арсић
Штампа	Компромис дизајн
Тираж	300
	2007.
	© Историјски архив Пожаревац

ISBN 86-84969-13-8
978-86-84969-20-2



ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ

БРАНИЧЕВО КРОЗ ВОЈНУ И КУЛТУРНУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

II

**ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ
ОДРЖАНОГ 10. ОКТОБРА 2006. ГОДИНЕ
- У СЕЋАЊЕ НА ХЕРОЈЕ СРПСКЕ ГОЛГОТЕ 1916 -**

СВЕСКА 4

Пожаревац, 2007.



Publisher	Historical Archive Pozarevac www.arhivpozarevac.org.yu
E-mail:	kontakt@arhivpozarevac.org.yu
Editor in-chief	Jasmina Nikolic
Editorial Board	prof. dr Milan Milosevic, prof. dr Srebrica Knezevic, dr Mile Bjelajac, dr Dragan Aleksic, doc. dr Radovan Radovanovic, M.A. Aleksandar Krstic, M.A. Nebojsa Djokic, M.A. Ivan Mijatovic, Ljubodrag Popovic, Jasmina Nikolic, Dragana Miloradovic

Council of Scientific meeting: prof. dr Milan Milosevic, prof. dr Srebrica Knezevic,
dr Mile Bjelajac, dr Dragan Aleksic, doc. dr Milan Jovanovic, doc. dr Radovan
Radovanovic, mr Aleksandar Krstic, M.A. Nebojsa Djokic, M.A. Ivan Mijatovic,
Ljubodrag Popovic, Dragos Petrovic, Jasmina Nikolic, Dragana Miloradovic.

Correcting	Bozidar Markovivc
Translation in English	professor Mirjana Kovacevic
Technical editor	Dragana Miloradovic Alexandar Arsic
Press	KOMPROMIS DESIGN Pozarevac
Circulation	300

2007.

© Istorijski arhiv Požarevac



HISTORICAL ARCHIVE POZAREVAC

**BRANICEVO DISTRICT THROUGH
MILITARY AND CULTURAL HISTORY
OF SERBIA**

II

**PROCEEDINGS FROM THE SCIENTIFIC MEETING OF
HISTORICAL ARCHIVE POZAREVAC
IN MEMORIAL TO THE HEROES
OF SERBIAN GOLGOTHA 1916**

PART 4

Pozarevac, 2007.

*Захваљујемо се Ойштини Пожаревац која је омогућила реализацију
пројекта Историјског архива Пожаревац и издавање Зборника научних
радова.*



*УЧЕСНИЦИ НАУЧНОГ СКУПА
Пожаревац, 10. октобар 2006.*

CONTENT

PART 4

BRANICEVO DISTRICT THROUGH MILITARY AND CULTURAL HISTORY OF SERBIA

	WORD IN ADVANCE OF EDITOR IN CHIEF	13
Gordana Cadjenovic,	PREHISTORIC ARCHEOLOGICAL FOUNDINGS IN THE AREA OF STALAC	17
Alexandar Uzelac,	SERBIA AND MONGOLIAN INVASION ON EUROPE	33
Snezana Bozinovic,	THE POLITICS OF MILUTIN AND DRAGUTIN TO BRANICEVO DISTRICT AT THE END OF XII CENTURY	47
Alexandar Krstic,	THE PROBLEMS OF UBICATION OF MEDIEVAL SETTLEMENT IN BRANICEVO	57
Dusko Grbovic,	`RAZRESNICA` (DISMISSAL NOTE) OF ACCOUNT OF ZIVULIN STANISHIC FROM 15 TH JULY 1399, AS A SOURCE FOR MILITARY HISTORY	67
Ljubodrag Popovic,	THE CLERGY OF BRANICHEVO EPARCHY	79
Miroљub Manojlovic,	THE BUILDING OF MILITARY FACILITIES IN POZAREVAC DURING THE RULE OF PRINCE MILOS 1815-1839.....	89
Milan Milosevic,	ELOPEMENT AND QUASIABDUCTION IN WEDDING CUSTOMS OF BRANICHEVO DISTRICT AND SERBIA OF XIX CENTURY	93
Milorad Jovanović,	HOW PETROVAC ON THE MLAVA GOT ITS NAME	107
Ninoslav Stanojlovic,	SANITARY MAJOR DR ALEKSANDAR VERMINSKI (1811-1876)	129
Jasmina Nikolic,	THE CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ECONOMY OF POZAREVAC DISTRICT AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY ON THE EXAMPLE OF ARCHIVE FUND `THE CUSTOMS STATION OF VELIKO GRADISTE IN 1906-1945`	137
Dragana Miloradovic,	CONTRIBUTION TO THE STUDY OF SOCIAL RELATIONSHIP ON THE EXAMPLE OF ARCHIVE FUND "ASSOCIATION OF CRAFTSMEN AND WORKERS `SLOGA` FROM POZAREVAC" IN THE PERIOD 1893-1950.	143
Jasmina Zivkovic,	POZAREVAC CRAFTSMEN'S SCHOOL OF FEMALE SOCIETY	153

САДРЖАЈ

СВЕСКА 4

БРАНИЧЕВО КРОЗ ВОЈНУ И КУЛТУРНУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

	РЕЧ УНАПРЕД	13
Гордана Чађеновић,	ПРАИСТОРИЈСКА АРХЕОЛОШКА НАЛАЗИШТА НА ПОДРУЧЈУ СТАЛАЂА	17
Александар Узелац,	СРБИЈА И МОНГОЛСКА ИНВАЗИЈАНА ЕВРОПУ	33
Снежана Божанић,	ПОЛИТИКА МИЛУТИНА И ДРАГУТИНА ПРЕМА БРАНИЧЕВУ КРАЈЕМ XIII ВЕКА	47
Александар Крстић,	ПРОБЛЕМИ УБИКАЦИЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНИХ НАСЕЉАУ БРАНИЧЕВУ	57
Душко Грдовић,	РАЗРЕШНИЦА РАЧУНА ЖИВУЛИНА СТАНИШИЋА ОД 15. ЈУЛА 1399. ГОДИНЕ КАО ИЗВОР ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ	67
Љубодраг Поповић,	СВЕШТЕНСТВО БРАНИЧЕВСКЕ ЕПАРХИЈЕ	79
Мирољуб Манојловић,	ИЗГРАДЊА ВОЈНИХ ОБЈЕКТА У ПОЖАРЕВЦУ У ВРЕМЕ КНЕЗА МИЛОША 1815–1839.	89
Милан Милошевић,	ДОБЕГАВАЊЕ И КВАЗИ ОТМИЦЕ У СВАДБЕНИМ ОБИЧАЈИМА БРАНИЧЕВА И СРБИЈЕ XIX ВЕКА	93
Милорад Јовановић,	О ИМЕНУ ПЕТРОВЦА НА МЛАВИ	107
Нинослав Станојловић,	САНИТЕТСКИ МАЈОР ДР АЛЕКСАНДАР ВЕРМИНСКИ (1811–1876)	129
Јасмина Николић,	ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПРИВРЕДЕ ПОЖАРЕВАЧКОГ ОКРУЖЈА ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА НА ПРИМЕРУ АРХИВСКОГ ФОНДА ВЕЛИКОГРАДИШТАНСКА ЦАРИНАРНИЦА 1906–1945	137
Драгана Милорадовић,	ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СОЦИЈАЛНИХ ОДНОСА НА ПРИМЕРУ АРХИВСКОГ ФОНДА „УДРУЖЕЊЕ СЛОГА ПОЖАРЕВАЧКИХ ЗАНАТЛИЈА И РАДЕНИКА“ У ПЕРИОДУ 1893 -1950.	143
Јасмина Живковић,	ЗАНАТСКА ШКОЛА ПОЖАРЕВАЧКОГ ЖЕНСКОГ ДРУШТВА	153
Слободанка Цветковић,	ПРОСВЕТНО-УМЕТНИЧКА ГРУПА „ЧИЧА ИЛИЈА“ У ПОЖАРЕВЦУ	167
Милан Јовановић,	ЕТИКА ВРЕДНОВАЊА ТРАДИЦИЈЕ	183
Бранко Надовеза,	РАДИКАЛИЗАМ У БРАНИЧЕВСКОМ КРАЈУ	201

Slobodanka Cvetkovic,	EDUCATIONAL-ARTISTIC GROUP "CICA ILIJA" IN POZAREVAC	167
Milan Jovanovic,	THE ETICS OF EVALUATION OF TRADITION	183
Branko Nadoveza,	RADICALISAM IN BRANICEVO DISTRICT	201
Djordje Petkovic,	SOME QUESTIONS FROM THE POLITICAL ACTIVITY OF DR VOJISLAV MARINKOVIC IN THE PERIOD 1918-1928	207
Srebrica Knezevic,	THE CITIZENS OF POZAREVAC, STUDENTS AND OUR YOUTH IN WAR EVENTS DURING THE PERIOD 1912-1919	239
Dobrivoje Jovanovic,	THE PUPILS FROM POZAREVAC AT SCHOOLS AND UNIVERSITIES IN FRANCE DURING THE PERIOD OF THE FIRST WORLD WAR	259
Dragos Petrovic,	THE REPORT OF ARCHIBALD REISS ABOUT THE SUFFERING OF POZAREVAC REGION FROM THE BULGARIANS IN 1916-1918	265
Ivan Mijatović,	„PEŠADISKI GLASNIK“ (INFANTRY GAZETTE) IN KINGDOM OF SCS	277
Ljubojevic Bosko,	"VINCENNES RIFLE" IN SERBIA ARMY	295
Sime Ostric,	THE FIRST COMBAT MISSION OF THE SERBIAN AVIATION DURING SIEGE OF SCUTARY 1913	305
Radovan Radovanović, Nebojša Đokić,	AIR DEFENSE ARTILLERY IN THE ARMY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA	333
Dragan Saler, Predrag Miladinovic,	TECHNICAL ASPECTS OF EARLY AVIATION	339
Dragan Munizaba,	ROTATING ENGINE CLERGE 9BB IN THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF AERONAUTICS	359
Ognjan M. Petrovic,	THE PLANES OF AIR FORCES IN APRIL WAR	381
Olivera Dumic,	CONTRIBUTIN TO THE KNOWLEDGE OF WORK TECHNIQUE OF CONTEMPORARY INTELLIGENCE SERVICE	419

Ђорђе Петковић,	НЕКА ПИТАЊА ИЗ ПОЛИТИЧКЕ АКТИВНОСТИ ДР ВОЈИСЛАВА МАРИНКОВИЋА У ВРЕМЕНУ 1918-1928.	207
Сребрица Кнежевић,	ПОЖАРЕВАЊАНИ СТУДЕНТИ И НАША ОМЛАДИНА У РАТНИМ ЗБИВАЊИМА ТОКОМ 1912 - 1919. ГОДИНЕ	239
Добривоје Јовановић,	ЂАЦИ ИЗ ПОЖАРЕВЦА НА ШКОЛОВАЊУ У ФРАНЦУСКОЈ У ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	259
Драгош Петровић,	ИЗВЕШТАЈ АРЧИБАЛДА РАЈСА О СТРАДАЊУ ПОЖАРЕВАЧКОГ КРАЈА ОД БУГАРА 1916–1918.	265
Иван Мијатовић,	„ПЕШАДИСКИ ГЛАСНИК“ У КРАЉЕВИНИ СХС	277
Бошко Љубојевић,	ВЕНСЕНСКА ПУШКА У СРПСКОЈ ВОЈСЦИ	295
Шиме И. Оштрић,	ПРИМОРСКИ АЕРОПЛАНСКИ ОДРЕД У ОПЕРАЦИЈАМА КОД СКАДРА 1913. ГОДИНЕ	305
Радован Радовановић, Небојша Ђокић,	ПРОТИВАЕРОПЛАНСКА АРТИЉЕРИЈА ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ	333
Драган Шалер, Предраг Миладиновић,	ТЕХНИЧКИ АСПЕКТИ АВИЈАЦИЈЕ У ПИОНИРСКОМ ДОБУ	339
Драган Мунижаба,	РОТАТИВНИ МОТОР КЛЕРЖЕ 9Б8 У ЗБИРЦИ МУЗЕЈА ВАЗДУХОПЛОВСТВА	359
Огњан М. Петровић,	АВИОНИ ВАЗДУХОПЛОВСТВА ВОЈСКЕ У АПРИЛСКОМ РАТУ	381
Оливера Думић,	ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ТЕХНИКЕ РАДА САВРЕМЕНИХ ОБАВЕШТАЈНИХ СЛУЖБИ	419

РЕЧ УНАПРЕД

Зборник радова који је пред нама садржи материјале са Другог научног скупа „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, који је у организацији Историјског архива Пожаревац одржан 10. октобра 2006. године у Пожаревцу. Тематски оквир научног скупа обухватао је теме везане за прошлост Пожареваца и Браничева, па и читаве Србије од антике преко средњег века до новог доба.

Основни циљ организовања овог научног скупа је тежња да се прошлост Пожареваца изучи, научно обради и критички валоризује како бисмо опште и појединачно знање из локалне историје подигли на виши ниво, у складу са захтевима савремене историјске науке. Научна историографија 19. и 20. века достигла је изванредан ниво у обради макротема, али при томе није довољно пажње посветила сагледавању појава и процеса у оквирима мањих појединачних целина какве су регија, град или село. Суочени са том чињеницом, учесници научног скупа нашли су се на трагу „нове“ историје, вративши се на почетак и помним истраживањима на микроплану почели да испитују, допуњују и превазилазе раније достигнута општа знања. Иако мало подстицана и недовољно негована, микроисторија је успела да избори своје место у научној историографији и стекне право на научни живот.

Захваљујући труду истраживача из ширег круга сарадника Историјског архива Пожаревац, последњих година приступило се са више амбиција систематичнијем и организованијем раду, пре свега, кроз овакве научне скупове. Стога, испитивање догађаја везаних за историју Пожареваца и Браничева тражи садржајнији историографски одговор од оног који су нудили досадашњи радови на ову тему.

Свесни те чињенице, препустили смо да учесници сами одаберу теме по свом нахођењу. Искуство модерне историјске науке упућивало је да позовемо на сарадњу научне раднике који се баве макротемама. На позив Историјског архива Пожаревац јавило се 29 научних радника који новим идејама руше стереотипе и нуде другачију слику прошлости.

Кроз четири сесије научног скупа (Браничево у средњем веку и у време Османске владавине, Браничево кроз војну историју Србије, Први светски рат и Српска војска, формације и наоружање) изложено је 29 реферата из којих исијава убеђење да има места за ревалоризацију

прошлости јер је то наша одговорност према држави у којој живимо, али и одговорност да свету понудимо корпус систематизованих и проверених знања.

Тако су учесници овог научног скупа својим радовима осветлили многе догађаје, личности, збивања из богате прошлости града и покренули многа питања из периода када је Пожаревац играо важну улогу политичког, привредног, културног и просветног центра Србије, чиме је дат допринос неговању завичајне историје као дела велике светске историјске баштине и подстицај за проучавање историје пожаревачког краја.

Овом приликом захваљујемо се свима који су на било који начин помогли реализацију пројекта Историјског архива Пожаревац „Браничево кроз војну и културну историју Србије“.

Посебну захвалност дугујемо Општини Пожаревац без чије финансијске потпоре овај Зборник научних радова не би био објављен.

У Пожаревцу,
новембар 2007. године

*Главни и одговорни уредник
Јасмина Николић*

**ПРАИСТОРИЈА И СРЕДЊИ ВЕК
НА ТЛУ БРАНИЧЕВА**

Гордана Чађеновић
Народни музеј, Крушевац

ПРАИСТОРИЈСКА АРХЕОЛОШКА НАЛАЗИШТА НА ПОДРУЧЈУ СТАЛАЋА

Апстракт: Приликом археолошких истраживања средњовековног налазишта Град Сталаћа, као и током рекогносцирања профила испод цркве Св. Духа у Град Сталаћу, пронађен је праисторијски керамички материјал из енеолитског периода. Археолошким ископавањем и рекогносцирањем рановизантијског утврђења Укоса, нађен је керамички материјал из старијег гвозденог доба.

На десној обали Јужне Мораве, на подручју Сталаћа, налазимо такође неколико праисторијских локалитета, од којих је најистраженије бронзанодопско насеље на Гологлави.

Кључне речи: Град Сталаћ, Укоса, Топлик, Гологлава, Бубањ-Хум култура, бронзано доба, прелазни период из бронзаног у гвоздено доба, Брњичка култура.

Сталаћ и Град Сталаћ смештени су наомак става Јужне и Западне Мораве у Велику Мораву. Сталаћ се налази на десној обали Јужне Мораве, под северним обронцима Послонске планине, док је Град Сталаћ на једном истуреном делу северних обронака Мојсињске планине, укљештених између Западне и Јужне Мораве. Насеље Сталаћ, познато железничко чвориште смештено на лепом погодном присојном положају, место је налаза неколико праисторијских локалитета (сл. 1).

У самом Град Сталаћу, током археолошких истраживања римске пећи, као и приликом рекогносцирања порте цркве Светог Духа у Град Сталаћу, у непосредној близини, нађена је праисторијска керамика. Такође је и приликом рекогносцирања рановизантијског утврђења Укоса, у сталаћкој клисури, на јужном крају Град Сталаћа, пронађена праисторијска керамика.

Из Сталаћа потиче више усамљених налаза из праисторијског периода, али овде су регистрована и два већа праисторијска археолошка локалитета, Топлик и Гологлава. У Народном музеју Крушевац чува се урна пронађена приликом копања темеља за Основну школу. У Топлику приликом риљања за воћњак, нађене су две камене секире, које доводимо у везу са праисторијским насељем на потезу Топлик. У Сталаћу на једном кућном плацу приликом копања темеља за шталу

нађена је још једна урна са пепелом и неколико шоља. Вероватно је реч о прилозима уз гроб са спаљеним покојником.

Што се тиче археолошких налазишта, једино су на Гологлави вршена систематска археолошка истраживања. Приликом ових ископавања откривено је неколико кућа са основама од речних облутака и ломљеног камена. Ово насеље није дуго трајало, али је у њему живот био интензиван, о чему сведочи велика количина керамичког и другог материјала.

Праисторијска налазишта на подручју Град Сталаћа

Град Сталаћ је насеље смештено на једном од најважнијих геостратешких тачака централне Србије, на северном обронку Мојсињске планине, у троуглу који чине Западна и Јужна Морава. Мојсињске планине, у народу познате под именом „Српска Света Гора“, обично се у литератури помиње као место где налазимо остатке више мањих средњовековних манастира¹, али карактеристика Мојсиња су и средњовековна утврђења, која за свој смештај користе погодне истурене планинске обронке у Сталаћкој клисури, изнад леве обале Јужне Мораве. Од самог севера Мојсиња, односно улаза у Сталаћку клисуру, према јужном крају клисуре, смештена су три утврђења, Кула Тодора од Сталаћа у Град Сталаћу, Укоса у Град Сталаћу² и Јеринин град у селу Трубареву.

Непобитна је чињеница да је Град Сталаћ у археолошкој науци познат као значајан средњовековни локалитет, који је археолошки истраживан у више кампања³. Приликом археолошких ископавања 1978. поред праисторијског керамичког материјала, нађене су две бронзане фибуле из старијег гвозденог доба: једна двопетљаста фибула са тордираним луком и ногом у облику пешчаног сата. Недостаје део ноге и игла⁴. Код друге фибуле која је са чланковитим луком, недостаје нога и игла (сл. 1 / 1, 2)⁵. Фибула 1 има паралеле у Подгорцу код Бољевца, Даржаници, Борову, Широком, Орловој Чуки, као и у фибули с непознатог налазишта у Србији, данас у Народном музеју у Београду⁶. Конкавно изрезана нога ове фибуле потврђује њено датовање у рану фазу гвозденог доба II (по М. Гарашанину). Д. Минић помиње у чланку „Цигларска пећ у Сталаћу“, као случајни налаз, бронзану фи-

1 Станић 1973: 8p. 177.

2 Вукадин 1988: 281–282.

3 Томић, Вукадин и Минић 1979.

4 Васић 1981: т. I/5.

5 Васић 1999: 57, сл. 357, 370.

6 према Р. Васић 1981: 166, напомена 28.

булу са стопом од спирално увијене жице. Фибула се датије у I век п. н. е (т. II)⁷.

Међутим и најновији налази бронзанодопске керамике, пронађени приликом рекогносцирања Народног музеја Крушевац, на платоу цркве Св. Духа под сталаћким средњовековним градом, 1998. несумњиво указују на још старије корене и непрекинати континуитет живота на овом изванредном стратешком положају у Поморављу.

О почецима насељавања Сталаћа већ раније су указивали случајни налази забележени у старијој литератури почетком XX века, као што је бронзана секира са отвором за држаљу пронађена 1905⁸ и каменни чекић - бат који помињу М. и Д. Гарашанин⁹.

У овом прилогу објављујемо налазе праисторијске керамике, пронађене приликом истраживања римске пећи за печење опека 1982. и 1983. и налазе керамике приликом рекогносцирања порте цркве Светог Духа у Град Сталаћу 1998. у непосредној близини римске цигларске пећи.

Локалитет цигларске пећи и цркве Св. Духа у Град Сталаћу најкраће у опису можемо лоцирати у подножје узвишења на чијем врху доминира средњовековни Сталаћ¹⁰. Током археолошких ископавања локалитета античке цигларске пећи 1982. и 1983. пронађен је и праисторијски керамички материјал, који није публикован, тако да користимо ову прилику да објавимо те налазе, међу којима се могу идентификовати различите форме: зделе, пехари, амфоре и лонци. Пехари су најзаступљенија керамичка форма. Углавном су фине фактуре и тањих зидова, сиво-мрке боје, благодиконичне профилације, са две дршке које спајају трбух и обод посуде (сл. 3 / 2). Орнаментисани су хоризонталним и косим канелурама на врату и трбуху (сл. 3 / 4) или је само трбух украшен косим канелурама (сл. 3 / 2). На трбуху се може налазити језичаста дршка, која је уоквирена канелурама (сл. 3 / 5). Дршка округлог пресека, такође припада пехару (сл. 3 / 7). Међу керамичким материјалом са ископавања нађена је и једна здела. Здела је средње фактуре, мрке боје, диконичне профилације са брадавичастим дршкама на рамену (сл. 3 / 6). Амфора је средње фактуре, благе С профилације, са тунеластим дршкама на трбуху и профилисаним дном (сл. 3 / 3)¹¹. Пронађени су и минијатурни конични суд, средње фактуре (сл. 3 / 1) и вертикални обод лонца.

Приликом последњих рекогносцирања Народног музеја Крушевац на платоу око цркве Св. Духа у Град Сталаћу, у дворишту Зорана Ралића, пронађен је керамички суд из енеолитског периода који се об-

⁷ Рашковић, 2003, 41, сл. 10.

⁸ Васић 1906: 198.

⁹ Гарашанин 1951: 58.

¹⁰ Минић 1989–1990: 309.

¹¹ Крстић 1986: 160, сл. 6.

рушио са 5 м високог, равно одсеченог профила. Енеолитски материјал нађен је и у профилу поред пута за цркву Св. Духа, испод саме цигларске пећи.

Може се рећи да је материјал који је том приликом прикупљен бројан и разноврстан. Репертоар облика керамичких посуда сведен је на неколико основних типова. Најбројније су зделе. Зделе су углавном средње, ређе fine фактуре, мрке боје, биконичне профилације. Биконичне зделе се јављају у две варијанте. Код прве варијанте је обод повијен ка унутрашњости и украшен вертикалним урезима (сл. 4/2), или са по три купаста испупчења на горњем конусу (сл. 4 /7)¹². Друга варијанта биконичних здела одликује се кратким ненаглашеним раменом и релативно дугачким вратом цилиндричног облика. Ова варијанта биконичних здела има по две симетрично постављене језичасте и тракасте дршке које спајају обод и раме (сл. 4 /1). Плитка конична здела са језичастом дршком на рамену заступљена је само са једним примерком (сл. 4 /5).

Пехари су fine фактуре, сиво-мрке боје, благе биконичне профилације са наглашеним трбухом, понекад са две тракасте дршке које спајају трбух и обод (сл. /). Посуде су орнаментисане плитким косим канелурама (сл. 4/4) које су понекад распоређене у групе од по неколико (сл. 4 / 6). На једном целом пехару, коме недостају само дршке, на врату се налазе хоризонталне, а на рамену вертикалне канелуре (т. 2)¹³.

Амфоре карактерише добра фактура и обрада површине. Нађен је фрагмент амфоре, са метопски организованим украсом на трбуху: снопови канелура смењују се са кружним убудима (сл. 4 / 3). Амфорама се може приписати и фрагмент са дужим вратом и непрофилисаним ободом са језичастом дршком на рамену (сл. 5 / 3). Врат ових посуда може бити канелован, а ободи су равни или разгнати. Интересантан је фрагмент амфоре са хоризонталном тракастом дршком украшен низовима ноктастих убода (сл. 5 / 1).

Лонци су рађени од лоше пречишћене земље, која је мешана са ситним зрнцима песка, грубе фактуре и мрке боје. Карактеристични су лонци лоптасте форме, који обично имају по две ветрикалне тракасте дршке овалног, попречног пресека (сл. 5 / 2). Друга варијанта има краћи цилиндрични врат, а на трбуху се налазе две тракасте дршке кружног пресека. Између њих се налазе симетрично постављене брадавичасте дршке (сл. 5 / 5). Дна су по правилу равна, ободи благо разгнати. Спољна површина лонаца је углавном неукрашена, а понекад се јавља плитки, уређени барботин (сл. 5/4).

Фина керамика ове групе најчешће је украшавана канелурама. На зделама се најчешће налазе на горњем конусу, на кантаросу, на трбуху

¹² Лазић и Слађић 1997: 216, т. II/4.

¹³ Гарашанин 1983: сл. 45.

и на рамену (сл. 3/5; сл. 3/ 2, 5; сл. 4 / 2, 3, 4, 6). Од других врста орнамената јављају се зарези, слични зарезима ноктом у старчевачкој групи (сл. 5 / 1) и орнамент превлачења прстима, сличан барботину на грубој старчевачкој керамици¹⁴ (сл. 5/4). Типичан облик бубањске керамике представља „кантарос“, пехар са ниским цилиндричним вратом и заобљеним раменом, код кога су обод и раме повезани двома наспрамним дршкама округлог пресека, где дршке не прелазе висину обода. Рамене суда је украшено вертикалним канелурама, док се на врату налазе хоризонталне канелуре. Благе канелуре карактеристичне су за фазу Бубањ - Хум Ia (т. 2)¹⁵. Врло карактеристичну појаву представља комбинација ребрастих канелура и жигосаних удода. Канелуре су изведене у виду снопова, а простор између њих испуњен је жигосаним удодима у целини (сл. 4 / 3). Ова орнаментика се јавља на трбуху мањих амфора¹⁶. Поред керамике нађене су кремене алатке, животињске кости и школке.

Дакле, енеолитско насеље у Град Сталаћу основали су припадници групе Бубањ-Хум Ia, која се са сродним културама у северозападној Бугарској, Румунији, Пелагонији и Албанији убраја у велики културни комплекс Бубањ-Салкута-Криводол¹⁷. Територијално група Бубањ-Хум Ia обухвата подручје средњег тока Јужне Мораве, Нишку котлину и пределе до става обеју Морава. Поред Бубања и Хумске Чуке треба поменути неке налазе са локалитета код Чесме у Вртишту, недалеко од Ниша, као и из Шетке код Ражња. Налазе ове културе срећемо на вишеслојном налазишту на локалитету Јазбине, у Макрешану¹⁸ где су у најнижим слојевима откривени остаци насеља Бубањ-Салкута-Криводол комплекса. На бројним налазиштима комплекса Бубањ-Салкута-Криводол у Румунији, Бугарској, Србији, Македонији и Албанији, откривена је слична керамика као у Сталаћу; зделе и пехари канелованог трбуха (т. 2), зделе увученог обода украшеног канеловањем (сл. 4 / 2), зделе увученог обода са брадавичастом дршком (сл. 3 / 6), биконичне зделе са две тракасте дршке и брадавичастом дршком између њих (сл. 4 / 1), зделе украшене купастим напелцима (сл. 4 / 7), амфоре издужених вратова (сл. 3 / 3).

Овај преглед резултата указује на постојање уских културних веза између енеолитских заједница које су се развијале у долини Нишаве и Тимока са заједницама у долини Мораве и Расине. С обзиром да је на територији Србије познат велики број локалитета бубањско - хумске групе, налази у граду Сталаћу, иако скромни по обиму, доприносе упознавању енеолитског периода Поморавља.

¹⁴ Гарашанин 1972: 12.

¹⁵ Гарашанин 1973: 178.

¹⁶ Гарашанин 1962: 60, сл. 8.

¹⁷ Тасић 1979: 87–88.

¹⁸ Томић 1988: 179.

На јужном крају Град Сталаћа, на око 1 км, јужно од средњо-вековног града, на коси Мојсињске планине, која се пружа у правцу север - југ, на брду Укоса, изнад леве обале Јужне Мораве, налазе се остаци праисторијског насеља и рановизантијског утврђења.

Укоса је стратешки врло добро постављена, мало увучена у клисуру Јужне Мораве, одакле доминира и контролише долину Јужне Мораве до Сталаћа. По површини ово је једно од највећих касноантичких утврђења у овом делу Србије, дужине 400 м а ширине 80 до 100 м. Утврђење је природно каскадно подељено на 4 платоа, а на површини може се пронаћи обиље рановизантијске керамике и праисторијске керамике из гвозденог доба. На основу површинских налаза и налаза из једне сонде коју је приликом рекогносцирања у северном делу налазишта отворила О. Вукадин 1988,¹⁹ констатовано је насеље из старијег гвозденог доба. Од материјала из старијег гвозденог доба издвајају се фрагменти урни које су канеловане на ободу и врату, зделе фасетираног обода, језичаста секира од сивог лапорца.

Праисторијска налазишта на подручју села Сталаћа

На десној обали Јужне Мораве, на подручју Сталаћа, познатог железничког раскршћа, налази се такође неколико праисторијских археолошких налазишта.

Приликом радова на Јужној Морави код Сталаћа 1969. нађена је фрагментована камена секира из бронзаног доба, са кружним отвором.

Из Сталаћа потиче црно печена биконична урна која се налази у збирци Народног музеја Крушевац,²⁰ (т. 3 / 1). Урна са тунеластим дршкама на прелазу из горњег у доњи конус, у којој је било спаљених костију, пронађена је приликом копања темеља за основну школу 1964.

На кућном плацу Петровића, приликом копања за темељ штале, на дубини од 1 метра, нађена је урна са пепелом и више шоља, распоређених око урне. Налазиште припада бронзаном добу. Две шоље, од укупно шест колико је нађено, чувају се у Музеју у Крушевцу.

Ове налазе доводимо у везу са праисторијским насељем на потезу Топлик. Реч је о питомој долини кроз коју тече поток у смеру исток - запад, а који пролази поред железничке станице у Сталаћу и улива се у Јужну Мораву. Предео је природно заклоњен и има благу климу, те отуда вероватно назив Топлик. Долина којом тече Топлички поток је затворена на западу до испод Сталаћког гробља. Праисторијско насеље се налази на заравни која благом падином силази у Топлички поток. Нажалост, обрадом земље археолошки слој је великим делом уништен, тако да на површини земље и данас има изобиља лепа и де-

¹⁹ Вукадин 1988: 281–282.

²⁰ инв. бр. 211.

лова праисторијске керамике - углавном су то делови трбуха, обода и дна грубих керамичких судова.

На имању Нагулића приликом риљања за воћњак у Топлику, на дубини од 0, 40 - 0, 60 м, нађене су две камене секире; једна је фрагментована, а друга цела са рупом у средини. Предмети се налазе у основној школи у Сталаћу.

На источној периферији Сталаћа, са леве стране пута који води према Крушевцу, налази се брдо Гологлава. Локалитет доминира околним тереном и стрмо се спушта према Поточањском потоку. Својим доминирајућим положајем на став Јужне и Западне Мораве, можемо казати да Гологлава представља типично градинско насеље.

Налазиште Гологлава откривено је на основу података које је сакупио наставник Десимир Илић из Сталаћа. Археолошко ископавање је обављено у оквиру пројекта „Етногенеза праисторијских и античких култура у долини Западне Мораве и Расине“. Овај пројекат је реализован у сарадњи Балканолошког института САНУ и Народног музеја у Крушевцу.

Приликом археолошког ископавања 1986. и 1987. стратиграфија показује да се ради о једнослојном насељу са једним хоризонтом кућа. Откривено је неколико кућа са основама од речних облутака и ломљеног камена. Насеље није дуго трајало, али је у њему живот био интензиван, о чему сведочи велика количина керамичког и другог материјала. Дебљина културног слоја је 0, 60 - 0, 80 м²¹.

Локалитет Гологлава је откривен приликом просецања сеоског пута, када су у профилу откривени насеобински објекти. Археолошко ископавање обављено је 1986. и 1987. У току прве кампање истраживања отворене су три сонде. Сондом I захваћена је једна кућа и било је потребно да се у целини она истражи и да се настави сондирање горњег дела платоа на коме су претходне године констатовани остаци урушених кућа. Дебљина културног слоја је 0, 60 - 0, 80 м.

Керамика са локалитета Гологлава у Сталаћу припада бронзаном добу (Ватинска културна група) и прелазном периоду из бронзаног у гвоздено доба (културна група Брњичка - Белегиш II - Гава)²².

У сонди I констатовани су остаци куће који су се могли уочити и у профилу. Установљено је да су постојале две фазе градње овог објекта јер су пронађене две основе стамбеног објекта различите структуре. У основи млађег објекта јављају се фрагменти лоптастих здела, фрагменти коничних здела и лонаца равног и извученог обода, делови сахака, вертикално пробушени пршљенци коничног и звонастог облика. Слој између ова два нивоа богат је керамичким налазима: фрагменти веће амфоре са тракастом дршком, шоље са дршкама са дугметастих завр-

21 Тасић и Томић 1987: 131; Тасић 1997: 285.

22 Чађеновић 2001: 131.

шетком које надвисују обод, делови већих посуда са равно засеченим и задебљаним ободом, калупаста камена секира са отвором на средини, поклопац кружног, плочастог облика, који је украшен радијално постављеним ноктастим убудима, коштано шило и алатка од рога јелена (мотика).

У слоју између два стамбена објекта посебно су чести фрагменти шоља и пехара са дршком која има дугметасти завршетак на врху (сл. 7 / 3, 5, 6, сл. 8 / 3, 6; сл. 10 / 1, 2). То је познати облик шоља који се везује за Параћинску групу и групу Доња Брњица - Горња Стражава²³. Од типова здела заступљене су биконичне, коничне и лоптасте (сл. 6 / 1 - 9, сл. 8 / 4; сл. 9 / 6, 7). Рамена здела украшена су канелурама, језичастим или брадавичастим дршкама. Од осталих облика заступљене су дубоке посуде: амфоре са тракастим дршкама (сл. 8 / 8, сл. 9 / 2, 3), лонци са пластичним дршкама и пластичним тракама (сл. 10 / 4, 5, сл. 11 / 1, 2; сл. 12 / 1, 3). Поједине посуде стилско - типолошки су изразито сличне најкарактеристичнијим формама керамике културне групе Белегиш II - Гава.

Од орнамената заступљене су пластичне траке и канелуре у разним варијантама. Керамика је претежно рађена од недовољно пречишћене земље, мада постоје и ретки налази fine керамике.²⁴

У сонди II, у зони са камењем, нађено је једно кратко бронзано копље коме недостаје врх. Уздужно ребро је јаче наглашено, по својим типолошким одликама припада крају средњег и траје до краја бронзаног доба.²⁵ Нађена је бронзана игла са отвором за провлачење конца и бронзани украс у облику спирално увијене жице. Аналогије за бронзану иглу постоје на Конопљари и Маћији (гроб 1)²⁶.

Највећи део керамике са градинског насеља Гологлава чини она из прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба (гвоздено доба I по М. Гарашанину, приближно XIII-IX в. п. н. е.) и из позног бронзаног доба (приближно XIV в.п.н.е.). Нађена керамика има одлике дрњичке, белегишке (Белегиш II) и параћинске (Параћин II) културне групе: судови типа дрњичке урне (крушколике форме, имају благо разгнут обод и хоризонтално и вертикално бушене дршке и брадавичасте украсе на рамену), посуде (велике посуде облика урни, зделе и шоље) типа Белегиш II и Параћин II, украшене су канеловањем.

Најбоље је аналогије за керамику из прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба пружила су истраживања на локалитету Конопљара у Читлуку, где је, у објекту др. 12, у најнижем слоју (3), нађена искључиво керамика која одликује дрњичку културну групу: судови типа дрњичких урни (крушколике форме са хоризонтално буше-

23 Срејовић 1960: 83 и даље.

24 Чађеновић, 2003.

25 Тасић и Томић 1987: 131; Богдановић 2001: сл. 4.

26 Васић 2001: 173; Тасић 1965: сл. 4.

ним дршкама), велики пехари са два дршкама на којима се налази биконични украс. Слој (2) одликује мешавина керамике дрњичког типа и типа Белегиш II, Параћин II или типа Гава. Овај локалитет потврђује резултате М. Стојића о релативнохронолошком односу између дрњичке и параћинске културне групе²⁷. У питању су две истовремене културне групе, али треба истаћи да је дрњичка култура старија од културе канеловане керамике типа Белегиш II. Далеко већи значај овог локалитета је у томе што пружа податке о насељу Параћинске групе, јер досадашња налазишта представљају искључиво некрополе.

На локалитету Гологлава у Сталаћу, у истом хоризонту, керамика се може стилскотиполошки разврстати у две групе. Једну и то већу групу чини керамика која је по свим својим карактеристикама слична керамици дрњичког типа: то су лонци и урне карактеристичне профилације; лонци имају жљеб испод обода, или је спољна страна обода пластично наглашена као и сви примерци здела „S“ профилације, извештан број пехара и шоља.

Најбројнију керамику чине зделе коничне и биконичне профилације, шоље и пехари са дршкама на којима се налазе карактеристични ваљкаст или трапезаст пластичан украс на врху, дубљи лонци са равно засеченим и понекад изразито задебљаним ободом, као и судови типа урне са хоризонтално бушеним дршкама на трбуху.

Најбројнији су фрагменти пехара и шоља са дршкама на којима се налазе карактеристични ваљкаст или трапезаст пластичан украс на врху (сл. 7 / 3, 5, 6; сл. 8 / 3, 6; сл. 10 / 1, 2). Заступљени облици шоља који се везују за слатинску, параћинску, Медијану групу, јављају се и у Доња Брњица - Горња Стражава - Доња Топоница култури²⁸. Урне имају карактеристично профилисан обод и хоризонтално бушене дршке на трбуху (сл. 13 / 1, 2; т. 3 / 2). Једна тракаста дршка (сл. 10 / 1) са ваљкастим протомом на врху највероватније припада судовима типа урне²⁹.

Веће посуде са хоризонтално профилисаним ободом, конусним вратом и лоптастим трбухом које су типолошки сличне најзаступљенијем типу урни са некрополе дрњичке културне групе³⁰. Лоптасти и конични лонци (сл. 11 / 4, сл. 12 / 3) и лонци С профилације (сл. 11 / 2), од којих неки уз спољну ивицу обода имају задебљање у виду хоризонталне траке - „крагну“ (сл. 11 / 2, 3, 5; т. 3 / 2)³¹. Карактеристичан је питос лоптасте профилације украшен хоризонталним пластичним тракама на којима се налазе отисци од врхова прстију и по две језичасте дршке хоризонтално пробушене (сл. 11 / 4).

²⁷ Стојић 1997: 16.

²⁸ Тасић и Томић 1987: 131.

²⁹ Стојић, 1986: Т. 5 / 11.

³⁰ Тасић 1983: 95–106, сл. 59–60; Д. Гарашанин 1970; Срејовић 1960, М. Гарашанин 1983: 776.

³¹ Стојић 2000: 13.

Украшавање је доста скромно и поред, најчешће, пластичне траке у разним варијантама, јавља се и плитка канелура. Канелуре су вертикалне, плитке и налазе се на трбуху посуда, или су пак косе, у комбинацији са језичастом дршком на наглашено заобљеном трбуху (сл. 6 / 1, 3 - 9, сл. 7 / 1, 2, сл. 8 / 3, 4, 8; сл. 9 / 1). Значајна појава је украшавање вертикалним канелурама на једној амфори-урни у маниру Белегиш културе II³². Несумњиво је такође да је употреба канелура у украшавању керамике локалног порекла, преузета из декоративних техника ватинске културне групе³³. Керамика је претежно рађена од недовољно пречишћене земље, мада се јавља и фино глачана керамика, мрке боје, и одликује је десетине керамичких типова (здела).

Мању групу чини керамика која је украшена благим канелурама, из гвозденог доба Ia.

Овај рад представља допринос познавању бронзаног доба и прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба у зони слива Западне и Јужне Мораве и пружа низ података за релевантну хронологију. На пример, културна група Доња Брњица била је позната на основу резултата истраживања некропола и то, пре свега, на подручју Косова. Истраживања брњичког насеља на локалитету Конопљара у Читлуку, доприносе разрешењу проблематике порекла, развоја и хронологије ове културне групе и њеног односа са суседним културама у зони слива Јужне и Западне Мораве³⁴ и да се параћинска културна група прожима са брњичком културном групом, управо на подручју око става Западне и Јужне Мораве.

Библиографија

Богдановић, И.

2001 Метални предмети бронзаног доба у збирци Народног музеја у Крушевцу, *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац-Београд, 177–185.

Васић, М.

1906 Годишњак СКА, 26, Београд

Васић, Р.

1981. Белешке о старијем гвозденом добу у Србији, *Сйаринар* XXXI, 1980, Београд

1999 Die Fibeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien), PREHISTORISCHE BRONZEFUNDE, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

2001 Шиваће игле бронзаног доба у Србији, *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац - Београд, 173–176.

Вукадин, О.

1988 Утврђење Укоса (Кућиште), *Рашка баштина* 3, Краљево, 281–282.

Гарашанин, М. и Гарашанин, Д.

32 Тасић 1983: 99–106, сл. 60.

33 Стојић 2000: 15.

34 Стојић и Чађеновић 2001: 56.

- 1951 Археолошка налазишта у Србији, Београд.
1962. Ископавања тумула у комплексу Белотић - Бела Црква, 1959 -1960, *Зборник радова Народної музеја III*, 47 - 68.
- Гарашанин, М.
- 1983 *Будањ - Велика Хумска Чука*, каталог изложбе, Ниш
- Јевтић, М.
- 1990 Праисторијска некропола у Пироту - прилог познавању Брњичке групе, *ГСАД 6*, Београд, 92–103.
- Капуран, А. и Стојић, М.
- 2001, Керамика брњичке културне групе са локалитета Хисар Лесковачки *зборник XL*, Лесковац, 95–130.
- Крстић, Д.
- 1986 Вајуга- Кордово, *Ђердајске свеске 3*, Београд, 148–167.
- Лазић, М. и Сладић, М.
- 1997 Енеолитско насеље у Шкодринском пољу код Књажевца, *Археологија Источног Србије*, Београд
- Минић, Д.
- 1989 / 1990 Цигларска пећ из Сталаћа, *Сћаринар XL- XLI*, Београд, 309–315.
- Рашковић, Д.
- 2003 Стање истражености античких налазишта Расинског округа - Трагом рекогносцирања Драгослава Срејовића и Николе Тасића 1954. године. *Раг Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије*, Крагујевац, 31–55.
- Срејовић, Д.
- 1960 Праисторијска некропола у Доњој Брњици, *Гласник Музеја Косова и Метихије 4–5*, Приштина, 83–136.
- Станић, Р.
- 1973 Споменици културе на саставку Западне и Јужне Мораве, *Бајдала 177*, Крушевац
- Стојић, М.
- 1986 Праисторијско насеље Вецина маља у Мајуру код Светозарева, *Сћаринар XXXVII*, Београд, 145–152.
- 1986 Гвоздено доба у басену Велике Мораве, Београд - Светозарево
- 1991 Налазишта Ватинске културне групе у средњем Поморављу, *Зборник Народної музеја, 14/1*, Београд
- 2001 Брњичка културна група у басену Јужне Мораве, *Лесковачки зборник XLI*, Лесковац, 15–93.
- Стојић, М. и Чађеновић, Г.
- 2001 Керамика из периода прелаза бронзаног у гвоздено доба на локалитету Конопљара у Читлуку, *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац-Београд, 47–80.
- Тасић, Н.
- 1965 Остаци некрополе параћинске групе код Мађије, *Сћаринар XIII/XIV*, 1962–1963, Београд, 187–192.

- 1979 Бубањ-Салкута-Криводол комплекс, *Праисторија југословенских земаља* III енеолит, Сарајево, 87–114.
- 1983 *Југословенско Подунавље од индоевройске сеобе до њородора Скиџа*, Нови Сад- Београд
- Тасић, Н. и Томић, Е.
- 1987 Археолошка ископавања у долини тока Западне Мораве и проблеми етногенезе Дарданаца, *ГСАД 4*, Београд, 129–136.
- Тодоровић, Ј.
- 1971 *Капалој љраисторијских металних љрегмеџа*, Београд
- Тодорова, Х.
- 1986 *Камено меднаџа еџоха в Бог љару*, Софија
- Томић, Е.
- 1988 Енеолитско насеље на локалитету Јазбина у Макрешанима, *Рашка Башџина 3*, Краљево, 179–185.
- Томић, Е., Вукадин, О. и Минић, Д.
- 1979 *Средњовековни Сџалаћ*, каталог изложбе, Крушевац
- Чађеновић, Г.
- 2001 Налазишта дрњичке културне групе у зони става Јужне и Западне Мораве, *Лесковачки зборник ХLI*, Лесковац, 131–147.
- 2003 Гологлава код Сталаћа, *Крушевачки зборник 9/10*, Крушевац, 41–72.

Gordana Cadjenovic,
National museum , Krusevac

Prehistoric Archeological Foundings in the Area of Stalac

Stalac and the City of Stalac are situated not far from the the mouth of the rivers the Zapadna Morava and Juzna Morava, on the very prominent position which controls the great part of Pomoravlje. Salac is situated up the right bank of the Juzna Morava under the north slopes of Poslonska planine, while the City of Stalac is situated above the right bank of the Zapadna Morava and Juzna Morava. Its favourable position on the sunny side is the precondition for it to be the place of several prehistoric sites.

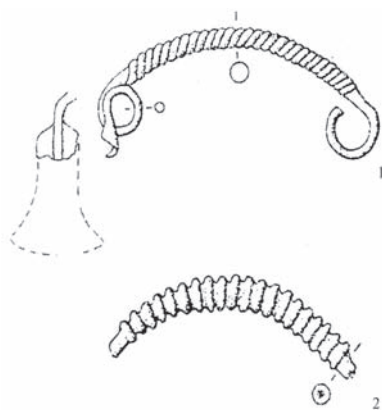
In this paper finds of the prehistoric pottery, found during the excavations of the Roman kiln in 1982 and 1983 as well as the finds of the pottery found during the research in the church yard of the Church of the Holy Ghost in the City of Stalac in 1998, situated nearby the Roman brick kiln are published. The pottery found there belongs to the period of the Eneolithic, i. e. the Bubanj -Hum culture.

Fortification Ukosa is situated in the south end of the City of Stalac on the slope of Mojsinjske planine. This is one of the largest early Byzantine fortifications in this part of Serbia (according to the area it covers), naturally divided into 4 plateaus. Based on the surface finds and the finds from one prove, it was ascertained that it was the settlement from the late Age of Iron.

Not very hill Gologlava is situated in the eastern suburb of Stalac, on the left side of the road that leads to Krusevac. Strategic importance and position at the mouth of Juzna Morava and the Zapadna Morava indicate that Gologlava represents a typical gradina settlement.

The stratigraphy established during the archaeological excavations in 1986 and 1987 indicates that it is a one layer settlement with one horizon of houses. Several houses with bases made of the river pebbles and broken stones njere discovered. The settlement did not exist for a long period of time, but life in it was intensive. Large amounts of pottery and other materlal testify of it. Pottery from the site of Gologlava belongs to the Age of Bronze (Vatina cultural group) and the transitional period between the Age of Bronze and the Age of Iron (Brnjica –Belegis II- Gava cultural group).

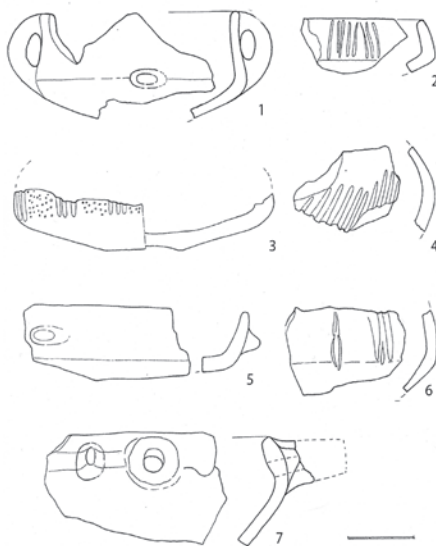
As far as metal objects are concerned, one bronze spear, a bronze needle with an ear for thread and a bronze decoration in the form of a spiral wire were found.



Слика 2. Фибуле из Град Сталаћа



Табла 1. Фибула из Град Сталаћа



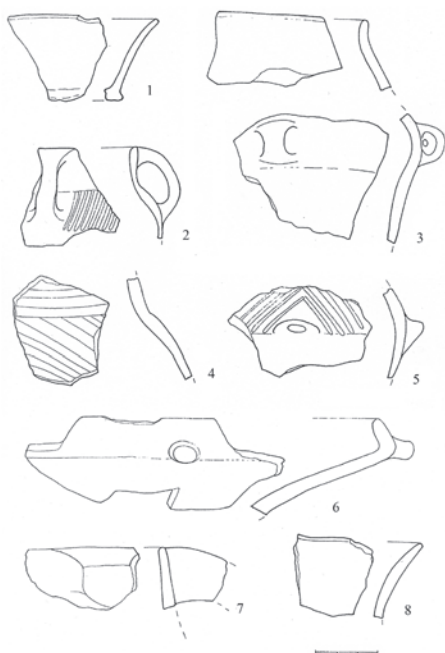
Слика 4. Керамички материјал из цигларске пећи



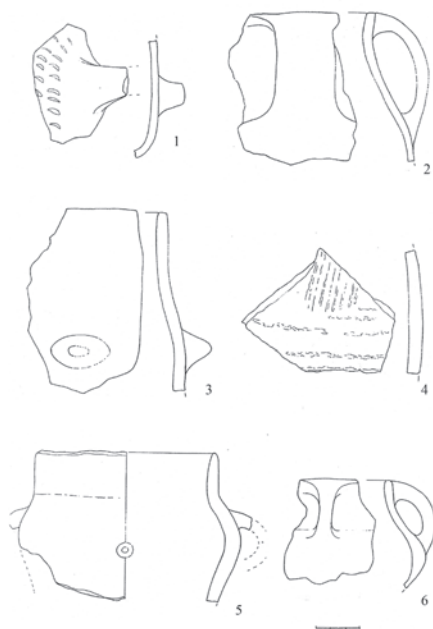
Табла 2. Биконични пехар



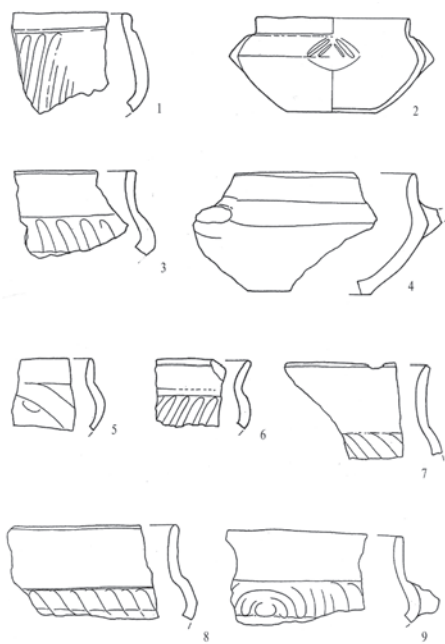
Табла 3.



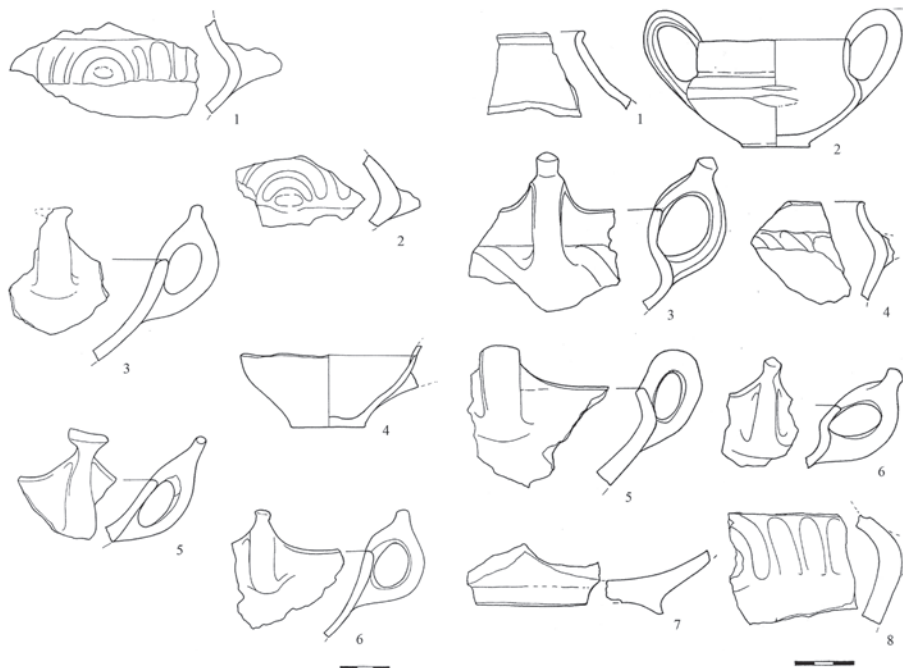
Слика 3. Керамички материјал из цигларске пећи



Слика 5. Керамички материјал из профила испод цигларске пећи

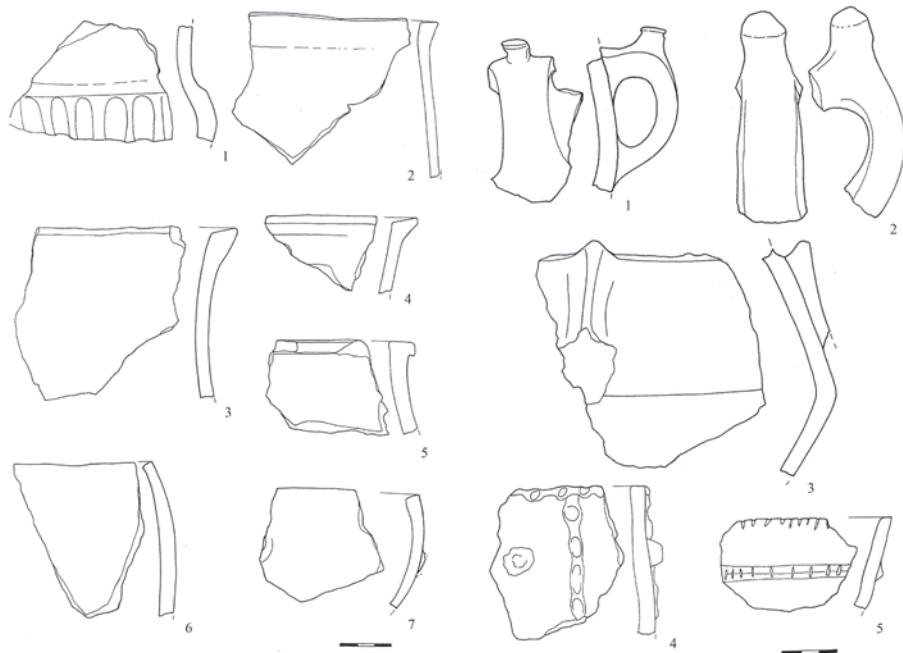


Слика 6. Керамички материјал са локалитета Гологлаве



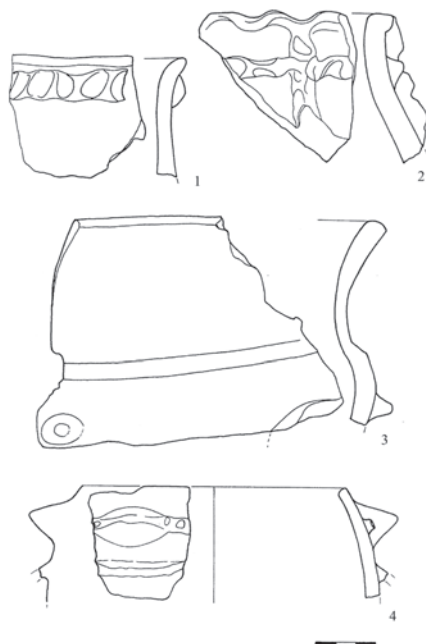
Слика 7. Керамички материјал са локалитета Гологлава

Слика 8. Керамички материјал са локалитета Гологлава

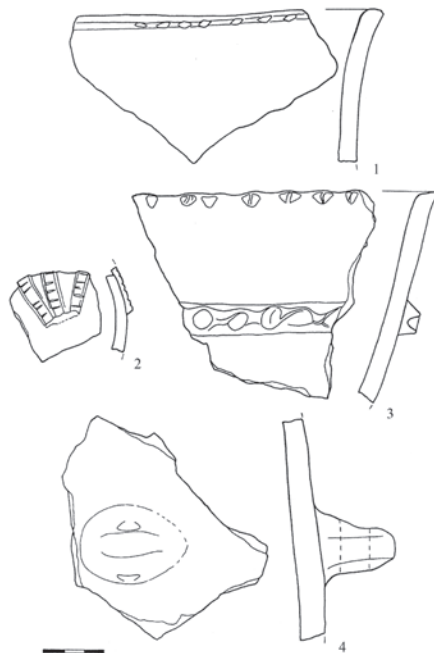


Слика 9. Керамички материјал са локалитета Гологлава

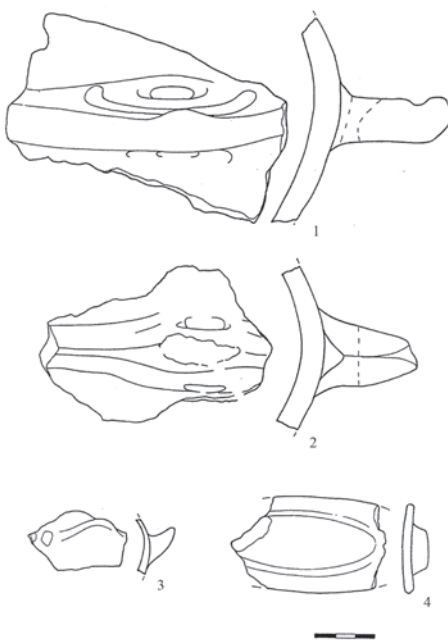
Слика 10. керамички материјал са локалитета Гологлава



Слика 11. Керамички материјал са локалитета Гологлава



Слика 12. Керамички материјал са локалитета Гологлава



Слика 13. Керамички материјал са терена Гологлава

Александар Узелац
Филозофски факултет, Београд

СРБИЈА И МОНГОЛСКА ИНВАЗИЈА НА ЕВРОПУ

Апстракт: Чланак се бави проласком Монгола кроз српске земље током 1242. године, у склопу њихове кампање у средњој Европи. Користећи раштркану и скромну по обиму изворну грађу, настојано је да се утврди ближи хронолошки оквир монголског боравака у српским земљама, правац њиховог кретања и директне и индиректне последице, попут промене на српском престолу.

Иако је о монголској инвазији на средњу Европу написан изузетно велики број радова¹, како су се ова збивања одразила у Србији, готово ништа, осим општих констатација, није речено. Недостатак података у изворима представља готово непремостиву препреку да се о томе каже више, те ни овај чланак нема амбицију да разреши сва спорна питања која постоје у вези са поменутим догађајима. Ипак, коришћење других списа могло би, барем у извесној мери, надоместити потпуно ћутање српских и византијских писаца. Логичко закључивање, аналогије са сличним ситуацијама и ратним поприштима кроз које су Монголи пролазили, као и тумачење њихових стратешких и тактичко-оперативних циљева разматрани су у намери да се разреше неке недоумице.

Током више од годину дана, од пролећа 1241. па све до краја 1242. године, целом Европом, није претерано рећи, ширио се страх од Монгола. У временском распону од само три дана, у биткама код Лигница у

1 Као најважнија дела могу се издвојити: G. Strakosch-Grassmann, *Der Einfal der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242*, Innsbruck 1893; G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven 1953, 49–58; D. Sinor, *Les Relations entre les Mongols et l'Europe jusqu'à la mort d'Arghoun et de Bela IV*, *Journal of World History* 3–1 (1956) 39–62; S. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956, 119–170; G. Labuda, *Wojna z Tatarami w roku 1241*, *Przegląd Historyczny* 1–2 (1959) 189–224; В. Пашуто, *Монгольский поход в восток Европы*, Татаро-Монголы в Азии и Европе, Москва 1970, 204–222; J. Saunders, *History of the Mongol Conquests*, Philadelphia 1972, 80–89; J. Chambers, *Devil's Horsemen*, London 1979; D. Morgan, *The Mongols*, Oxford 1986, 136–141; L. Hartog, *Genghis Khan – Conqueror of the World*, London-New York 1989, 164–181; D. Sinor, *The Mongols in the West*, *Journal of Asian History* 33–1 (1999) 1–44; A. Ruotsala, *Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century – Encountering the Other*, Helsinki 2001, 31–38; Л. Гумилев, *Ой Руси до России*, Москва 2003, 112–133; Р. Груссе, *Царство степей*, прев. М. Перић-Марјанов, Сремски Карловци-Нови Сад 1996, 287–291; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш *Историја Мађара*, Београд 2002, 72–77.

Шлезии и на Мухију у Угарској (9. и 11. априла 1241. године), одлично организована степска војна машинерија разбила је бројно надмоћније армије европских ритера. Један баварски хроничар је том приликом констатовао да је „ујарско краљевство које је постојало 350 година, уништио народ Таршара“.² Панонским градовима ни њихове зидине ни пожртвовани отпор бранилаца нису помогли да избегну страховиту судбину и Херманштат, Варадин, Пешта, Будим и многи други постали су током пролећа и лета 1241. године плен Монгола. За то време, духовни и световни поглавари западног хришћанства, цар Фридрих II Хоенштауфен (1212–1250) и римски папа Григорије IX (1227–1241), иако свесни опасности са истока, били су исувише задовољени међусобним сукобом да би пружили угарском краљу Бели IV (1235–1270) било какву помоћ, осим моралних охрабрења и израза саосећања.

Пошто су крајем 1241. године степски коњаници прегазили залеђени Дунав, један монголски одред добио је задатак да гони и ухвати угарског краља Бели IV који се склонио у Далмацију. Њихов продор у јужнословенске земље, први спомиње савременик и очевидац догађаја, италијански каноник Руђеро из Варадина у *Тужној њесми о уништењу ујарског краљевства*.³ Међутим, архиђакон Тома, аутор Сплитске историје написане почетком педесетих година XIII века,⁴ пружа највише материјала за монголски боравак у Далмацији и околним областима. Како ово дело такође потиче из пера савременика који је имао прилике да лично посматра збивања, није згорег задржати се накратко на ауторовом виђењу Монгола.

Иако је код Томе заступљен традиционални средњовековни хришћански поглед према нападачима, његово дело је у великој мери ослобођено апокалиптичних спекулација, честих у осталим списима који обрађују монголску инвазију.⁵ Он се није поводио за неким ауторима који говоре о монголском канибализму и представљају их као безбожне народе Гог и Магог, веснике предстојећег краја света.⁶ У време када је *Силијска историја* писана, о тајанственим нападачима из дуби-

2 *Hermannii Altahensis Annales*, MGH SS XVII, ed. P. Jaffé, Hannover 1861, 394.

3 *Rogarii Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta*, MGH SS XXIX ed. L. de Heinemann, Hannover 1892, 547–567 (у даљем тексту *Rogarii Miserabile carmen*). Руђеров спис је сачуван као додатак рукописа *Ујарске хронике* Јована Туроца из 1488. године.

4 Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. Franjo Rački, Zagrebiae 1894 (у даљем тексту *Historia Salonitana*). На страницама 132–159, Рачки је објавио и Руђеров текст.

5 J. Sweeney, *Thomas of Spalato and the Mongols: a XIIIth Century Dalmatian view of Mongols' Customs*, *Florilegium* 2 (1980), 158–159.

6 Cf. *Carmina de regno Hungariae destructo per Tartaros*, MGH SS XXIX, ed. L. De Heinemann, Hannover 1892, 601–609; *Chronica Majora*, IV, 270–277 (дело добро обавештеног енглеског хроничара Матеја Париског (умро 1259.) у издању: *Matthaei Parisiensis, Chronica Majora*, I–VII, ed. H. Louard, London 1872–1883 – у даљем тексту *Chronica Majora*).

на Азије знало много више него једну деценију раније. Томи је познато да је право име нападача *Mongoli*, да они сами себе тако називају и уз то, преноси мишљење да назив *Tartari* долази од неке воде која протиче кроз њихову област, или, према другом тумачењу, од тога што та реч значи мноштво.⁷ Што се тиче Томиних извора, зна се да је био упознат са усменим исказима очевидаца, сасвим сигурно и са Руђером из Варадина и његовим списом. Иако настоји да на објективан начин сагледа Монголе и опише њихов изглед и обичаје, сплитски архиђакон ипак није одолео да њиховим пустошењима придода деструктивну слику која се среће у другим изворима. Описујући стање у угарским земљама после њиховог одласка, он говори о страховитој глади која је завладала, појави антропофагије и великог броја разбеснелих и изгладнелих вукова који су се удруживали у чопоре и нападали људе чак и у њиховим кућама.⁸

У сваком случају, иако је *Сйлийска исџорија* најважнији и најпотпунији извор за нашу тему, према Томиним наводима се морамо критички односити и где год је то могуће упоређивати их са изворима који независно од ње третирају ову проблематику. Такав је *Исџоријски зборник* Рашид ад-Дина Фадлалаха (1247–1318), написан почетком XIV века.⁹ Рашид, јеврејски конвертит у ислам и везир неколико последњих монголских владара у Персији, представио је у свом изузетно обимном енциклопедијском делу монголску инвазију на Европу, где пружа материјал користан за поређење са европским изворима, али и другачији увид у монголске намере и планове. Но, за Рашида се може изрећи констатација која, уосталом, важи за све источњачке изворе – непознавање локалне географије, а томе треба придодати и хронолошку непрецизност.¹⁰

Нажалост, други извори од значаја за расветљавање монголског продора у Европу и каснијих контаката између Запада и Истока нису од нарочите помоћи за ову тему. Заинтересованији за збивања на другом, њима ближе простору, која су се одликовала већим борбама и бројнијим ангажованим снагама, латински, руски, персијски и кинески текстови не дају било какве индикације које би помогле у расветљавању

7 *Historia Salonitana*, 168–169; Cf. *Chronica Majora*, III, 488.

8 *Historia Salonitana*, 178.

9 *Исџоријски зборник* коришћен је према издању Рашид ад-Дин, *Сборник лейџоиссей*, I–III, ed. and trans. А. Хетагуров - О. Смирнова - Ю. Верховский - А. Арендс, Москва-Ленинград-Баку 1952–1960 (у даљем тексту *Сборник лейџоиссей*).

10 Cf. Saunders, op. cit. 222 напомена 41. О Рашид-ал Дину види А. Boyle, *Rashid al-Din – The First World Historian*, Iran 9 (1971) 19–26; исти аутор, *The Significance of Jami' al-Tawarikh as a Source on mongol History*, Iran-Shenasi 2 (1970) 1–8; D. Morgan, *Cassiodorus and Rashid al-Din on Barbarian Rule in Italy and Persia*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 40–2 (1977) 302–320; K. Jahn, *The Still missing works of Rashid al-Din*, Central Asiatic Journal 9–2 (1964) 113–122; A. Togan, *The Composition of the History of the Mongols by Rashid al-Din*, Central Asiatic Journal 7–1 (1962) 60–72; K. Jahn, *Rashid al-din's History of India. Collected essays with facsimiles and indices*, Hague 1965; J. van Ess, *Der Wesir und seine Gelehrten*, Wiesbaden 1981.

монголског продора у Србију. Тек из каснијег периода постоје наративни извори који се осврћу на њихово присуство на Балкану. Краковски каноник Јан Длугош (1415–1480) саставио је обимну *Историју Пољске* у дванаест томова.¹¹ Његово дело је прожето патриотским духом и на много места некритичко, али овај опус представља прворазредни историјски извор, јер садржи материјал из многих дела која су данас изгубљена. У опису монголског продора Длугош се ослања на Руђера и Тому и не доноси практично ништа ново.¹² Слично важи за Матеја из Мјехова (1457–1523) и његов *Трактат о две Сарматске*.¹³ Црпећи податке углавном из Руђера и свог старијег савременика Длугоша, Матејев извештај о монголској инвазији је кратак, а збивања у јужнословенским земљама поменута у свега неколико реченица.

Потеру за краљем Белом IV предводио је монголски принц Кадан¹⁴, брат од стрица Бату-кана, врховног монголског главару приликом похода на Угарску и син великог кана Огедеја (1229–1241) и једне наложнице, по имену Еркина.¹⁵ За разлику од других истакнутих чланова Чингисидске породице, о Кадану нема много података у изворима. Зна се да је током ратовања у руским земљама, као и приликом инвазије на Угарску, одиграо истакнуту улогу.¹⁶ Нема сумње да је Бату сматрао Кадана, и поред његове младости, дораслим за важан задатак који му је био поверен.¹⁷ Према монголском схватању ратовања, ниједан непријатељ није био до краја поражен све док је противнички вођа на слободи и зато је заробљавање угарског краља требало да представља коначни тријумф степских освајача у Панонији.

11 *Ioannis Dlugosii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*, I–XII, edd. Ž. Pauli - A. Przewdzicki, Cracoviae 1872–1877 (у даљем тексту *Historiae Polonicae*).

12 *Historiae Polonicae* II, 290–291.

13 Матвей Меховский, *Трактат о двух Сарматских* (*Tractatus de duabus Sarmathias*), ed. С. А. Аннинский, Москва-Ленинград 1936 (у наставку *Трактат о двух Сарматских*).

14 У латинским изворима посведочен као *Caydanus* (*Historia Salonitana*, 172, 177) *Caydan* (*Historia Salonitana*, 157) или *Cadan* (*Rogierii Miserabile Carmen*, 554, 565.), код персијског историчара Џувејнија као *Qadaghan* (*Juwaini 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik, Genghis Khan – The History of the World Conqueror* I, ed. and trans. J. A. Boyle, Manchester 1958, 269), у Рашидовом делу *Qadan* (*Сборник летописей*, на много места), а у *Јуан-Ши*, званичној историји монголских владара у Кини, као *Хе-ган* (*Сборник летописей* II, 9, примедба 19).

15 *Сборник летописей*, II, 17.

16 Cf. *Сборник летописей* II, 39; *Rogierii Miserabile Carmen*, 555.

17 Кадан је приликом монголске инвазије на Европу био отприлике у трећој деценији живота. Његов отац Огедеј рођен је око 1186. године (P. Ratchnevsky, *Genghis Khan – His Life and Legacy*, trans. T. N. Haining, Oxford 1991, 226, напомена 101), а Рашид наводи да је Кадан био његов шести син по реду од седморо деце, што потврђују и други извори, *Сборник летописей* II, 9, 17.

О бројчаној снази Кадановог одреда такође нема података,¹⁸ али је извесно да под својом командом није могао имати више од неколико хиљада људи.¹⁹ Како Тома приповеда, Кадан је опустошио Славонију и убрзо пристигао у приморске крајеве. Улогорио се пред Клисом, а потом се преместио код Трогира, пошто је сазнао да се угарски краљ склонио под заштиту његових тврђих зидина. Како је град био каналом одвојен од копна и због тога тешко освојив, монголски принц је покушао да убеди браниоце да му изруче угарског владара, обећавајући да ће их заузврат поштедети. Трогирани нису уопште одговорили на ову понуду, али се Бела IV, не осећајући се довољно сигурним, пребацио на неко оближње острвце.²⁰ Рашид ад-Дин кратко говори о бекству угар-

18 Неки историчари су се руководили претпоставком да је он имао под својом командом један тумен (*tümen*), односно 10.000 људи (Chambers, op. cit. 110). Тумен је заиста био основна тактичко-оперативна јединица монголске војске, као и код других степских народа, али је у стварности број војника под командом једног *нојона* (генерала) био мањи од ове идеалне бројке (о туменима види Б. Владимирцов, *Общественный строй Монголов*, Ленинград 1934, 130–137). Уопште, извори о монголској инвазији врло слабо и спорадично пружају бројчане податке, а и они су у већини случајева најблаже речено – непоуздани. Свеprisутна потреба да се обезбеди довољна количина провијанта за људство и коње морала би бити узета у обзир приликом анализа, посебно када се има у виду да је сваки монголски ратник водио са собом неколико коња. Процене о 30–40 хиљада људи под Батуовом командом приликом западне кампање најближе су реалном стању пошто узимају у обзир горе наведене примедбе, као што је то учинио Гумилев, op. cit. 116. У литератури се ипак врло често срећу бројке од 120 до 150 хиљада људи: Vernadsky, *The Mongols and Russia*, 49; Hartog, op. cit. 165; Грысе, op. cit. 287; Saunders, op. cit. 81.

19 Аналогича се може поставити између монголског продора у Пољску почетком 1241. године и Кадановог, непуних годину дана касније. Зна се, захваљујући непознатом монаху из Бридија, да је монголски командант Орда, иначе Батуов старији брат, водио на Пољску 10.000 људи, са циљем да обезбеди десно крило напада на Угарску и сломе сваки покушај указивања помоћи краљу Бели IV од стране других европских владара. Спис монаха из Бридија издат је у два наврата: *The Vinland map and the Tartar Relation*, edd. R. Skelton – T. Marston – G. Painter, New Haven 1965, 81 (у наставку *Tartar Relation*); *Hystoria Tartarorum C. de Bridia monachi*, ed. A. Önnertfors, Berlin 1967, 19–20 (у наставку *Hystoria Tartarorum*). Подразумевајући да Кадан на свом походу није имао ни издиза снажног непријатеља као Орда, а имајући у виду монголске губитке у бици на Мухију 11. априла 1241. године, тешко је веровати да би се Бату одлучио да за прогон угарског краља одведи више људи него за напад на Пољску, који је био далекосежнији по својим циљевима. Видети и претходну напомену.

20 За боравак Монгола у Хрватској пре свера *Historia Salonitana*, 172–177; *Rogierii Miserabile carmen*, 565. Што се литературе тиче ту су: J. Soldo, *Provala Tatara u Hrvatsku*, *Historijski zbornik* 21/22 (1969) 371–388, као и N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976, 316–326. Други радови хрватских „историцара“ везани за провалу Монгола препуни су бесмислица у настојању да се докаже историчност битке на Гробничком пољу и другим местима, где је наводно хрватско племство спасло Европу и западно хришћанство од безбожних Татара, на основу навода позних хуманистичких писаца и дипломатичких фалсификата. Можда најбољи пример таквог рада представља монографија И. Кукуљевића-Сакциноског, *Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari*, Zagreb 1864. При оцени Кукуљевићевих настојања треба имати у виду време и околности када је она написана, али се данас њено коришћење може објаснити само ненаучним и уским политичким и пропагандним побудама. Нема потребе улазити у разоткривање фалсификованих повеља (то су учинили Солдо и Клаић), и напомињемо само основну аргументацију услед које су таква схватања неодржива: ни један савремени извор монголске провале не даје

ског краља у град Теленкин (TLNKYN), који се налазио на обали мора и одатле на брод, док га је Кадан пратио у стопу.²¹

А онда су Монголи застали, очигледно услед вести о смрти великог кана Огедеја, који је преминуо петог дана друге цумаде 639. године хиџре (11. децембра 1241. године).²² Вест је, због огромног растојања између Каракорума и Паноније, прispела у Европу тек после неколико месеци. Бату је тада донео одлуку о прекиду даљих операција, у тренутку док се на западу старог континента са нескривеном стрепњом ишчекивао његов долазак.²³

Како Тома извештава, Монголи су одступили од Трогира и скоро месец дана боравили у Хрватској и Далмацији, када је и Кадан морао сазнати за смрт свог оца. Напустивши ове крајеве, они су испрва кренули у Босну, али су се затим вратили на обалу, у земље српског краља. Прешавши преко дубровачке околине, прispели су до Котора и запалили га. Затим су опустошили Свач и Дриваст, не оставивши у њима живе душе. Настављајући преко Србије, прispели су коначно у Бугарску.²⁴ О Кадановом повлачењу Руђеро из Варадина извештава веома кратко: „*Cadan rex...destruxit Boznam, regnum Rasciae et inde in Bulgariam pertransivit.*“²⁵

Могућно је да су природа терена и непогодни путеви оновремене Босне обесхрабрили монголског команданта, након чега је он прispео у дубровачко залеђе.²⁶ Такође, потреба за обезбеђивањем хра-

ни најмању назнаку да су Монголи претрпели пораз на бојном пољу на Гробнику или било где другде на простору Хрватске; познији хрватски писци говоре о страдању 60 хиљада Татара, што је више људи од бројке коју је Бату свеукупно имао на располагању; Кадан се уопште не спомиње међу монголским вођама, али су зато навођена друга имена, која не само да нису монголска већ се не налазе у било ком другом извору; помиње се Батуово присуство на подручју Хрватске; ток ове „битке“ нема ни најмање везе са монголским начином ратовања, итд...

21 *Сборник лейшюисей* II, 45. Називи су дати према руском преводу, док је у заградама наведен изворни персијски текст, према устаљеној латиничној транскрипцији.

22 *History of the World Conqueror* I, 200.

23 Да је смрт великог кана као разлог монголског повлачења била позната и Европљанима, види се из неколико извора. „*Bati vero in Hungaria existent percepta morte Ogoday...statim rediit in Comaniam*“, *Tartar Relation*, 83 (*Hystoria Tartarorum*, 21). Са друге стране, неки савремени историчари објашњавају монголско повлачење из хришћанских земаља недостатком пашњака за бројне коње и стоку и чињеницом да брдовита и шумовита Европа није била вредна освајања према монголским мерилима (Cf. G. Guzman, *Christian Europe and Mongol Asia: First Medieval Intercultural Contact Between East and West*, *Essays in Medieval Studies* 2 (1985) 228–229). Међутим, такве претпоставке не могу објаснити напуштање већ освојене Паноније, а нису ни у складу са монголском империјалном идеологијом, по којој су Чингисиди били предодређени вољом Вечног неба да владају целим познатим светом (види Г. Вернадский, *О сосiаве великой Яси Чинiис хана*, *Bruxelles* 1939, 9–11; Vernadsky, op. cit. 92–99. R. Amitai-Preiss, *Mongol Imperial Ideology and the Ilkhanid War against the Mamluks*, *Mongol Empire and its Legacy*, Leiden 1999, 57–72).

24 *Historia Salonitana*, 177.

25 *Rogarii Miserabile carmen*, 564.

26 Cf. Г. Шкриванић, *Пушeви у Средњовековној Србији*, Београд 1974, 61.

не могла је утицати да се држи морске обале, где је уски појас плодног земљишта свакако много више одговарао степским нападачима него брдовито залеђе. Сам Тома наглашава да у околини Дубровника Монголи нису нанели већу штету, што указује на њихово веома хитро кретање. Треба имати у виду да је монголски страх ишао далеко испред Кадановог одреда. Сплитски архиђакон говори о спаљивању Котора, али не и о борбама локалног становништва са нападачима, на шта би сигурно указао да је имао основе за тако нешто. Вероватно су се житељи овог града, застрашени вестима о њиховом доласку, склонили испред Монгола на сигурније уточиште.²⁷ На сличан начин поступили су грађани Кракова годину дана раније, као и житељи неких градова у Угарској.²⁸ Трагична судбина је вероватно задесила још један градић у данашњој северној Албанији – Сапу. То се може наслутити из одговора папе Николе IV (1288–1292) написаног 1291. године на писмо римокатоличког барског архиепископа, где се говори о обнови овог градића који је био порушен пре много времена.²⁹

Постављање приближних хронолошких оквира монголског бодравка на простору средњовековне Србије захтева ослањање на раштркане податке из различитих, међусобно независних извора. Тома наводи да су Монголи после одступања од Трогира остали на простору Хрватске током марта 1242. године.³⁰ Евакуација Паноније, са којом је било усклађено и Каданово кретање, у том тренутку још није отпочела. Тек у јуну исте године, Аквилејски патријарх вратио се на своје поседе, са којих је побегао четири месеца раније у страху од Монгола.³¹ Каданови покушаји да се пробије кроз Босну и долазак у зетске крајеве уследили су очигледно током априла 1242. године, али наставак кретања можда није наступио пре краја пролећних месеци. Чињеница да је више насељених места у овој области претрпело разарања наводи на помисао да су Каданови коњаници ту боравили дуже време. Задржавање Монгола на простору око Свача, Дриваста и Сапе можда је уследило због неповољних временских услова: отапања снега, набујалих река и земљишта претвореног у мочвару, што представља не тако необичну слику овог подручја за то доба године. По свему судећи, њихов даљи продор кроз Србију ишао је без већих задржавања. Матеј Мјеховски наводи да је „*Cadan autem, quemadmodum cum Bathy constituerat, pertransitis et vastatis Bosna, Seruia et Bulgaria substitit circa Danubium, donec horda*

27 Константин Јиречек је претпоставио да су Монголи спалили само которски доњи град, К. Јиречек, *Историја Срба I*, прев. Ј. Радонић, Београд 1952, 176.

28 *Historiae Polonicae II*, 266–270.

29 „...Civitas, Sava nomine, que iam longi temporis spatio destructioni succubuit, eius incolis per diversa loca dispersis...”, A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium I*, Romae 1863, 111.

30 *Historia Salonitana*, 177.

31 *Ryccardi de Sancto Germano notarii chronica*, ed. G. Pertz, MGH SS XIX, Hannover 1866, 383.

imperatoris Bathy superveniret“.³² Према речима пољског историчара, још пре него што су се монголски одреди у потпуности повукли из Угарске, Каданов одред је већ напустио територију Србије. Из истог извора се наслуђује да је продор Монгола преко балканских земаља био део смишљеног плана. Да ли је Бату тражио од свог рођака да приликом повлачења сакупи обавештења о земљама које леже јужно од панонске равнице и са којим разлогом? Могуће за случај неког новог похода. Како год, хронолошка удаљеност пољског писца од самих догађаја чини да се његови наводи не могу примити са сигурношћу.

Као сигуран податак да се Бела IV вратио из приморја у Панонију најкасније почетком јесени 1242. године, види се из једне краљеве повеље издате 3. октобра код Маврикијевог моста (*Pons Mauricii*), недалеко од Бура.³³ У том тренутку, сигурно је да монголских чета више није било у Угарској. Сакупљање многих мањих одреда који су током европске кампање имали различите тактичко-оперативне задатке и околност да су Монголи вукли са собом велику количину плена и бројно робље, успоравала је њихово кретање у повратку. Како Батуова армија није наступала јединствено, многи њени одреди остајали су дубоко у позадини када је претходница, преко Влашке, приспела у Подунавље.³⁴

Отприлике током лета, Кадан и Бату су се састали на обалама Дунава и потом се већи део монголских снага упутио ка областима јужноруских степа. Исте године је, ако је веровати *Новгородској хроници*, владимирско-суздањски кнез Јарослав (отац Александра Невског), отишао на поклоњење у „Орду татарскога цара Батија“³⁵, што показује да се до краја 1242. године монголска армија, или барем њени истурени одреди на челу са врховним командантом, већ налазила у области ма које ће постати средиште потоње *Златне Хорге*.

Анализирајући монголско кретање на Балкану, мора се узети у обзир карактер њихове војске и начина ратовања. За лако наоружане стрелце и коњанике, топографија Полуострва не представља погодан ратно поприште. Монголи су се и поред тога, у Европи, чије им географске одлике нису од раније биле познате, одлично сналазили. Зна се да су узимали заробљенике који су их проводили кроз тешке пределе и указивали им на повољне путеве. Напад на градове у Зети се тако може објаснити жељом да се прикупе обавештења и водичи.

При покушају утврђивања пута којим су Монголи прошли кроз Србију, није могуће ослонити се на податке из извора, већ са-

³² *Тракийаџи о двух Сарматиях*, 138.

³³ Smičiklas, IV, Zagreb 1906, 160–161.

³⁴ Иако није спорно да су Монголи напустили Угарску током 1242. године, приликом ближег хронолошког одређивања изношена су различита мишљења: од пролећних месеци до септембра. Cf. Sinor, *Les Relations entre les Mongols et l'Europe jusqu' à la mort d'Arghoun et de Bela IV*, 46; Saunders, op. cit. 89; Hartog, op. cit. 178.

³⁵ *The Chronicle of Novgorod*, edd. R. Michell - N. Forbes, London 1914, 87.

мо на логичко закључивање. Као последња потврђена локација њиховог кретања посведочена су насеља у скадарској околини, а подунавска Бугарска као крајња дестинација. Полазећи из области градова који су се нашли на удару Монгола, једини већи пут који води у унутрашњост Србије јесте онај који повезује скадарску околину са Метохијом. Ова траса је посведочена још на Појтингеровој мапи (*Tabula Peutingeriana*) из IV века. Полазећи од Љеша, пут је водио источно од Скадра, затим дуж Дрима до Призрена, одатле на Косово поље, потом долином Топлице до Ниша где је скретао на север пратећи низводно ток Тимока одакле је усмеравао више ка истоку све до Арчара на Дунаву, низводно од Видина.³⁶ Између Св. Спаса и Дања Дрим протиче кроз дубоки кланац, па га је на овој деоници пут заобилазио правећи полукруг од Дања на југ. После Св. Спаса држао се леве обале Дрима све до Призрена. Једина већа препрека на овој деоници је корито Црног Дрима, која се могла заобићи преласком на десну, а потом, узводно, враћањем на леву обалу реке.³⁷ Но, за Монголе то није могла бити непремостива тешкоћа, јер су они током свог присуства у Европи показали да их у напредовању ни водени токови не могу успорити, па су и савременици били под снажним утиском њихове способности да форсирају реке.³⁸

У Светоарханђелској хрисовуљи цара Стефана Душана (1331-1355) посведочен је топоним Татаринџ, међаш села Тмава.³⁹ Ово место, које није могуће прецизно убицирати, налазило се негде на обали Белог Дрима,⁴⁰ недалеко од пута који је повезивао област Зете са Призреном. Поменуто чињеница ипак представља исувише слаб доказ да би се потврдила маршрута монголског кретања, како због времена настанка саме повеље и непоузданости топономастичких показатеља, тако и због чињенице да он можда представља сведочанство о једном каснијем догађају – татарском упаду у српске земље у садејству са византијским снагама почетком 1283. године и борбама на реци Дриму које су се одиграле том приликом.⁴¹

36 *Monumenta Cartographica Jugoslaviae* I, ed. Г. Шкриванић, Београд 1974, 52–53; Шкриванић, *Пушјеви у средњовековној Срдији*, 72–73, 87–88.

37 К. Јиреček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, prev. Ђ. Рејановић, Сарајево 1951, 106–107 (*Зборник Констјантин Јиречека* I, Београд 1959, 280); Шкриванић, *Пушјеви у средњовековној Срдији*, 70–71.

38 Cf. *Historiae Polonicae* II, 271; *Historia Salonitana*, 170–171; *Rogierii Miserabile carmen*, 564–565.

39 С. Мишић - Т. Суботин-Голубовић (edd.), *Светлоарханђелска хрисовуља*, Београд 2003, 97.

40 Ibid. 48.

41 Опширније у Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 109–112; Византијски извори за историју народа Југославије, VI, ed. Ф. Баришић – Б. Ферјанчић, Београд 1986, 31–33, 164–165; I. Vaszary, *Cumans and Tatars - Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*, Cambridge 2005, 84–85, 101–102.

Уколико би се разматрале могуће алтернативе овој хипотези, треба имати у виду тешкоће путовања из приморских крајева у унутрашњост Полуострва,⁴² а на другој страни непогодан геостратешки положај моравске долине за монголски продор. Да се моравска долина може искључити као правац монголског кретања, може се показати на основу географске анализе. Странци који су пролазили овим подручјем били су импресионирани природном сликом и пејзажем. Историчар Ансберт, који је пратио цара Фридриха I Барбаросу (1152–1190) приликом његовог проласка кроз Србију, сведочи о тегобном путовању кроз ове крајеве.⁴³ Много касније, Бертрандон де ла Брокијер писао је, путујући од Ниша до Крушевца, о „великој шуми која је у планинама, ни много високим ни много тешким за прелаз, него пошумљеним.“⁴⁴ Много већи изазов у односу на наводе странаца који су следили ову деоницу *Via Militaris*, и евентуалне тешкоће кретања коњаничке војске кроз шуме и мочваре Поморавља, представља Ђердапска клисура. Непроходна, уз ратоборно влашко становништво, она би и за једног способног монголског команданта представљала исувише тешку препреку, док долина Тимока и реке Арчар не представљају само погоднији, већ и краћи пут којим се могло из Србије прећи у подунавску Бугарску.

У неколико латинских хроника са простора Аустрије сачувало се *sub anno 1243* сведочанство о упаду „Кумана и Тартара“ у земље Латинског царства. Сукобивши се са њима, цар Балдуин II (1228–1261) их је победио у првом окршају, али је у другом претрпео пораз.⁴⁵ У вези са овим нападом је можда и податак о татарском пустошењу Бугарске из једног грчког рукописа, датованог 6751. годином од стварања света (1. IX 1242. – 31. VIII 1243.).⁴⁶ Да овај поход није имао везе са Кадановим проласком преко Србије, иако то неки историчари претпостављају, може се поткрепити са неколико доказа. Пре свега, Тома Архиђакон јасно говори о Кадановом приспећу, не у грчке земље или области под контролом цара у Константинопољу, већ на обале Дунава. Даље, хронолошки је тешко повезати пролазак Монгола преко Србије, који се одиграо у пролеће-лето 1242. са догађајима, који су у аустријским хроникама посведочени под 1243. годином. Коначно, помињање Кумана као нападача показује да је овај напад вероватно представљао један од

42 Cf. М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска џириовина*, Југословенски историски часопис 3 (1937) 119. (М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 305).

43 Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, Quellen zur Geschichte des Kreuzzugs Kaiser Friedrichs I, Berlin 1928, 27–28 и даље, на више места.

44 Б. де ла Брокијер, *Путопис – џириовање преко мора*, прев. М. Рајичић, Београд 1950, 106.

45 *Continuatio Sancti Crucensis Secunda*, ed. W. Wattenbach, MGH SS IX, Hannover 1851, 561; Vasary, op. cit. 70.

46 Cf. В. Златарски, *Историја на Българската държава през средните векове III*, София 1940, 425, напомена 1.

њихових бројних пљачкашких похода, веома честих током XIII века и да није био у директној вези са Кадановим активностима, мада се не сме занемарити чињеница да су и Монголи узели учешћа у борбама. И поред тога, чини се мало вероватним да би овај напад могао бити у складу са тадашњим Батуовим плановима, ако се зна да је пажња овог монголског принца била у том тренутку окренута ка Каракоруму и избору новог великог кана, као и учвршћивању власти у црноморским степама и руским земљама.

Економске и демографске последице приликом монголског проласка кроз Србију биле су условљене природом терена, снагом и намерама нападача. Монголи нису намеравали да се трајније задрже у српским земљама и тиме се може објаснити зашто није пострадала целокупна земља, већ вероватно само оне области које су се налазиле на њиховом путу. Тома наводи да су они опустошили целу Србију, али је ова констатација исувише општег карактера и осликава добро познати „монголски страх“.

Но, поставља се питање да ли су Котор, Свач и Дриваст, можда и Сапа, били једини градови који су страдали од Монгола? Оно што се може закључити на основу расположивог материјала указује да ни су. Рашид ад-Дин доноси неколико занимљивих информација. Кадан се (пошто није успео да ухвати угарског краља) окренуо назад и на путу, после многих битака, заузео је градове Улакут, Киркин (QRKYN) и Киле (QYLH).⁴⁷ Извесно је да монголско кретање ни у унутрашњости Србије није могло проћи мирно и да је до неких борби мањег интензитета дошло и то приликом напада на брањена насељена места. Нажалост, нема могућности да се прецизно утврде насеља споменута у персијском тексту, али је готово сигурно да она не могу одговарати местима наведеним у *Силијској историји*.⁴⁸

Тома Архиђакон пише како су Монголи, по свом доласку на обале Дунава, показали смишљену суровост. Наиме, Бату и Кадан су се договорили да преброје чете својих коњаника. Пошто су одржали већање, претварајући се као да желе указати милост заробљеницима, наредили су да по читавој војсци гласник објави да је слободан свако ко се нала-

⁴⁷ *Сборник лейоисей* II, 45.

⁴⁸ Под Рашидовим именом Киле, може се претпоставити, крије се реч кула, одомаћена у средњовековној Србији. На претпостављеном путу кретања Монгола налазе се два значајнија места која би одговарала том називу. Прво је Призрен, чија је тврђава у средњем веку често називана призренском Кулом или само Кулом (М. Благојевић, *Државна ујрава у српским средњовековним земљама*, Београд 2001, 258), а друго је Кула у Браничеву, посведочена у српским повељама не као град, већ као трг (М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Браничево у средњем веку, Пожаревац 1958, 2; *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 85). Нажалост, чини се да све док археолошка истраживања не открију трагове спаљених зидина или неке друге уверљиве показатеље на овим местима, ни једна од две понуђене идентификације не може бити ништа више од нагађања. Могуће је да ће неки стручњак за персијски језик бити у стању да понуди боље решење, посебно што се тиче друга два града која Рашид спомиње.

зи у њиховој пратњи, по својој вољи или као заробљеник, а жели да се врати у домовину. Тада је велико мноштво Угара, Словена и других народа, испуњено огромном радошћу, одређеног дана изашло из војске. Када су сви у гомили мало одмакли, степски коњаници насрнули су на њих и побили их.⁴⁹ Несумњиво, међу пострадалим робљем у Бугарској било је житеља наших крајева.

У вези са политичком ситуацијом у Србији током 1242. године, искрсава велика непознаница. Обично се узима да је Стефан Урош I наследио свог брата Владислава наредне 1243. године, док су се као разлози збацивања узимали било смрт Владислављевог таста, цара Јована Асена II (1218–1241), било провала Монгола.⁵⁰ Бугарски владар је умро јуна 1241, док је пролазак Монгола уследио годину дана касније, те би, са чисто хронолошке стране, друга претпоставка изгледала вероватнија. Међутим, сам тренутак Урошевог ступања на престо је споран. Два дубровачка документа, обавезивање градских органа власти да неће помагати удовицу бившег краља Владислава и уговор о пријатељству између Републике Светог Влаха и Србије, која потичу из 1243. године, довољно су добро познати и често навођени да нема потребе да се на овом месту детаљније анализирају.⁵¹ Њихов садржај не пружа довољно јасне индикације да је те године отпочела Урошева владавина, већ се може узети само као *terminus ante quem*. Доњу границу, тј. *terminus post quem*, представља податак који нам доноси архиепископ Данило у *Животима краљева и архиепископских српских*. У белешци о краљу Владиславу стоји да је он владао седам година,⁵² што би указивало на 1241. годину.⁵³ Да ли се ова информација може узети као доказ сам по себи? Свакако не, ако се имају у виду тешкоће које искрсавају са тумачењем хронолошких података у Даниловом делу.

Иако се не може пружити одговор на питање ко се налазио на српском престолу у тренутку монголског проласка, могу се навести неке примедбе везане за тумачење истог. Основни циљ Кадановог продора преко Србије био је - не наметање монголске власти, већ долазак на обале Дунава (пљачка и пустошење су ишли сами по себи) и, могућно, прикупљање обавештења о географском положају земаља јужно од Дунава и становништву. Да ли је евентуална неспособност краља Владислава да организује одбрану земље могла бити узрок револта упереног на подривање његовог ауторитета? Појава Монгола је у целој западној Европи, као и у руским земљама и исламском све-

49 *Historia Salonitana*, 177.

50 Cf. Јиречек, *Историја Срба I*, 176; С. Станојевић, *Историја Срба*, Београд 1926³, 132; *Историја српског народа I*, ed. С. Ђирковић, Београд 1981, 341.

51 Smičiklas, IV, 210–212.

52 *Животи краљева и архиепископских српских*, 6.

53 Пошто је Владислављев претходник, краљ Радослав изгубио престо крајем 1233. или на самом почетку 1234. године, *Историја српског народа I*, 309–310.

ту, сматрана за божанску казну због овоземаљских греха и чинила се неговештајем предстојећег краја света.⁵⁴ При таквом поимању, ни један владар није се могао сматрати кривим за пустошења која су била последица деловања „ђавољих коњаника“. На делу су биле силе ван људског домаћаја, а дивљи дошљаци су били за хришћане, као и за муслимане, све само не обични људи.⁵⁵ У западној Европи, ови „варвари“ постали су познати још пре него што је њихова коњица провалила у Панонију, не као Татари, већ под именом *Tartari*, од латинског облика *Tartarus* (подземни свет у грчкој митологији), при чему се подразумевао да су они сами дошли *ex Tartaro*.⁵⁶

Галоп номада из дубина Азије је представљао непријатну, али само пролазну епизоду за средњовековну Србију. Спаљени градови су, изузев Сапе, убрзо били обновљени, а избегло становништво се вратило на своја огњишта. У Свачу се, недуго после монголског одласка, поново налази католички епископ, што је знак да се живот вратио у нормалне токове.⁵⁷ Монголска инвазија на Европу је, дугорочно гледано, чак произвела ефекте који су благотворни за државу Немањића. Слабљење неугодних суседа Угарске и Бугарске и насељавање Саса, које је представљало индиректну последицу монголског проласка, поговодало је привредном и политичком јачању Србије и њеном постепеном израстању у најмоћнију средњовековну државу на Балкану.⁵⁸

54 Cf. *Chronica Majora*, IV, 108–112; *The Chronicle of Novgorod*, 63–66.

55 Као пример, могу се цитирати чувене речи арапског историчара Ибн ал-Атира (1160–1233), Чингис-кановог савременика: „Ако неко каже да никада, од када је Бог створио човечанство, свет није искусио овако нешто, говори само истину. У ствари, ништа што се са овим може упоредити није забележено у старим хроникама. Најгоре што оне дележе јесте Навуходоносорово истребљивање Израелићана и уништење Јерусалима. Међутим, шта је Јерусалим у поређењу са свим земљама које су ова чудовишта опустошила, у којима је сваки град барем двоструко већи од Јерусалима. Шта су Израелићани [када је бројност у питању] у поређењу са свима које су ови поклали... Нису поштедели никога. Убијали су мушкарце, жене, децу, расецали су тела трудница и клали још нерођене“, према B. Spuler, *History of the Mongols based on Eastern and Western Accounts of the 13th and 14th Centuries*, New York 1988, 30.

56 види Ruotsala, op. cit. 33–34, 54–59. за детаљнију анализу страха и уопште поимања Монгола у време њихове инвазије и касније, са навођењем релевантне литературе; D. Sinor, *Un voyageur du treizième siècle: le Dominicain Julien de Hongrie*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 14–3 (1952) 589–602; J. Richard, *Ultimatums Mongols et lettres apocryphes*, Central Asiatic Journal 17 (1973) 212–222; Morgan, op. cit. 175–183.

57 A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Paris 1901, 100. даје текстове епитафа за два епископа, које је пронашао, један датован *sub anno* 1262.

58 У вези са насељавањем Саса види добро познато дело М. Динића, *За историју рударства у средњовековној Србији*, I, Београд 1955, 23–27.

Alexandar Uzelac,
The Faculty of Philosophy, Belgrade

Serbia and Mongolian Invasion on Europe

Mongolian invasion on Europe (1241-1242) showed superiority of excellently organised steppe nomads over European way of waging war. Series of Mongolian attacks spread over Hungary, Poland and the countries South of the Danube. At the end of 1241 pursuing after Hungarian king Bela IV (1235-1270), Mongolian prince Kadan, the son of a great khan Ogedei (1229-1241) came to Dalmatia. When the Mongols heard for the death of Ogedei, they started to withdraw from Pannonia, Kadan with his units, maybe previously planned, crossed over Serbian lands in order to unite with the main force of invading Army under the command of Batu-khan, at the bank of the Danube. The Mongols passed through Serbia in the spring and summer of 1242 and on that occasion Kotor, Svach, Drivast, maybe Sapa and other towns which can not be defined, were certainly damaged. Leaving coast of region, the Mongols, probably going along the road which linked Skadar's background with provinces rode along the Drim, over fertile region, nowadays Metohija, Toplice valleu, and than turning to the North, along the rivers Timok and Arcar, and, finally, came to Podunavska Bulgaria. The ratio of devastation was conditioned with the nature of terrain, the power of invader and the aims Mongolian leaders which had influence on economic and demographic consequences less in Serbia compared with surrounding countries. The dethronement of king Vladislav couldn't have been caused by their passing and the dethronement of Serbian throne should be looked for in other factors. Although it must have left unpleasant memories in recollection of contemporaries, Mongolian break-through didn't have lasting negative effect on Medieval Serbian state. On the contrary, thanks to weakening of unpleasant neighbours of Hungary and Bulgaria, settling of Sass miners and economic rise, the conditions were made for strengthening the Serbia of Nemanic and its gradual development in the most powerful state of the South-East Europe.

мр Снежана Божанић
 Универзитет у Новом Саду
 Филозофски факултет - одсек за историју

ПОЛИТИКА МИЛУТИНА И ДРАГУТИНА ПРЕМА БРАНИЧЕВУ КРАЈЕМ XIII ВЕКА

Кључне речи: краљ Милутин, краљ Драгутин, Браничево, Дрман и Куделин, кан Ногај

Сажетак: Браћа Драгутин и Милутин заједнички су извели акцију против Дрмана и Куделина који су се били осамосталили у Браничевском крају. Уз братову помоћ, Драгутиновој држави је припојено цело Браничево са Кучевом 1291. године. Тако је на северу уз Дунав и Саву, од Усоре до Хомољских планина, образована посебна српска држава, која је трајала до Драгутинове смрти.

После Дежевског сабора а нарочито после догађаја о Ускрсу 1299. године¹, Драгутин је имао мноштво разлога за непријатељство према брату Милутину.

Почетком 1282. године Драгутин је пао са коња под Јелечом. Са медицинског становишта прелом је, вероватно, био тежак и компликован, те је био непосредан повод за абдикацију. Архиепископ Данило бележи да када је јездио неким послом с властелом својом под градом Јелечом, краљ Драгутин је пао са коња и сломио ногу. „Пошѣо је била велика узбуна и велика жалост у њејову ошчасѣву шѣо је њихов ѣосѣодар шѣако рањен,” са „великом скрушеношћу своја срца” послао је посланике брату Милутину да дође. Предао му је престо и „*даде му граѣоцене дарове и злато и хаѣине скуѣоцене царске, коња своја и оружје своје, које сам на себи на своме шѣелу носаше*”.²

У чему се састојала та „многа узбуна” изазвана Драгутиновом болешћу и да ли је Милутин активно суделовао у њој или је стајао по страни, остаје нејасно. У науци је прихваћено мишљење Михаила Динића о

1 Браком са кћерком византијског цара Андроника II Палеолога, принцем Симонидом, Милутин је легализовао освајања у Македонији, тако што су му земље и градови препуштени као мираз. *ИСН I*, 449 Београд 1981 (С. Ђирковић); М. Апостоловић, *Теодора Метохѣиѣа ѣосланица о диѣломатѣском ѣуѣу у Срѣију*, ЛМС 216 (1902); Г. Пахимер, вести бр. 14-18, *ВИИНЈ VI*, Београд, 1986, 46-55 (Љ. Максимовић); Посланичко слово Теодора Метохита, *ВИИНЈ VI*, 77-143 (И. Ђурић); Н. Григора, вест бр. 7, *ВИИНЈ VI*, 168-171 (С. Ђирковић-Б. Ферјанчић).

2 Архиепископ Данило II, *Живоѣи краѣева и архѣеѣискоѣа срѣских-Служѣе*, припремили: Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић, данашња језичка варијанта: Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић и Дамјан Петровић, Београд 1988, 59-61.

стању у Србији после Дежевског споразума. Драгутин је препустио престо Милутину не само због болести већ и нереда које је то стање проузроковало. Милутин је требало доживотно да остане на власти а после његове смрти власт ће прећи на једног од синова краља Драгутина. Драгутин после абдикације није службено носио титулу краља и био је подређен млађем брату.³

Анонимни писац из 1308. године бележи две верзије догађаја о уступању престола 1282. године. По једној власт је уступио „*йросио*” или „*обично*”, без икаквих услова, а по другој, коју заступа и сам Драгутин, уступио је престо привремено, само дотле док не оздрави. Дочепавши се власти, Милутин неће више да је напусти и „*настиао је райи и расира међу браћом све до данашњеї дана (мисли се на 1308. йодину)*”.⁴

Георгије Пахимер обавештава „*да је йрви од деце (мисли на децу краља Уроша I), Сѣефан (Драїуїин) сломио ноју и живео у доколици*”.⁵ Нешто касније за Драгутину бележи „*иако је, дугући хром и носећи ману у шелу, а и желећи да живи у доколици, одвојивши себи довољно земље, йрейустии дрију око власїи њему (Милуїину) који ће йосле смрїи (Сѣефана) сачуваїи власїи њеїовој деци*”.⁶ Гијом Адам пише 1332. да када је умро Драгутин, оставио је наследство сину, али Милутин „*йодийне војну на Владислава, синовца своїа, ухвїи їа, одузме му њеїов део краљевине и баџи у шамници*”.⁷

За Драгутина је Милутинов савез са Византијом био двоструки политички ударац - његовој основној оријентацији ка Угарској и његовом веровању да ће сопственом сину обезбедити наслеђе српског престола.⁸ Драгутин је, можда, одустао од отвореног напада када је Милутин добио помоћ од таста, али није променио свој непријатељски став.⁹

3 М. Динић, *Огнос између краља Милуїина и Драїуїина*, ЗРВИ 3 (1955), 50.

4 О. Górkа, *Anonymi descriptio Europae orientalis, imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Polonia, Bohemia, anno MCCCVIII exarata* 1916; *Сїоменици за средновековнаїа и йонаваїа истїорија на Македија II*, Скопје 1977, 458-488; В. Ђоровић, *Један нови извор за срїйску хистїорију XIV века*, Прилози КЈИФ 4 (1924), 67-74.

5 ВИИИЈ VI, 28, нап. 59 (Љ. Максимовић).

6 *Истїо*, 43-44, нап. 87 (Љ. Максимовић).

7 С. Новаковић, *Буркард и Берїрандон де-ла Брокијер*, ГНЧ XIV (1894), 24.

8 Бугарска, Епир и Тесалија, нису одобравале Милутинов брак са Симонидом. Г. Пахимер бележи да је због тога Драгутин „*йодозревао да му нейосредно йрейи оїасностї од браїиа їа збої їоїа йохїиа да одезбеди оно шїио имаше као своје йраво-цар је шаљујући и савезничку војску колико је било моїућно, сїречавао Сѣефанове насрїаје*”. ВИИИЈ VI, 55-56 (Љ. Максимовић).

9 *ИСН I*, 450 (С. Ђирковић).

Отворени рат, између браће, издио је најкасније 1301. године.¹⁰ Драгутинов град Рудник налазио се у области краља Милутина, новембра 1301. године, што наводи на закључак да је до промена дошло пре тога датума.¹¹ Даљи подаци о сукобу су фрагментарни и недовољни за стварање конкретније слике о развоју догађаја.¹²

10 Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исправака у српској историји*, ГНЧ III (1879) 356-359, наводи „да су се браћа завадила 1312. године”; С. Новаковић, *Манастир Бањска, задужбина краља Милутина у српској историји*, Глас СКА 32, Београд 1892, 8, наводи да је у време свађе, између Милутина и Драгутина, Данило постао епископ у Бањској; К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 198, пише да „од како се Урош оженио Гркињом, зашлеоше се односи између оба краља” те „убрзо плану борба између браће” чији „узроци, шок и хронологија само су мало познати”.

11 М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 59.

12 Маја 1302. трговци из Брскова јављају у Дубровник да не могу извршавати примљена наређења због рата а исте године јављају се трговци из области краља Драгутина који услед сукоба нису били у могућности да пређу Милутинову територију. Идуће, 1303. године рат је захватио Брсково и читаву Рашку. Пут између Дубровника и залеђа био је веома несигуран и 1305. године, када је један трговачки караван чак три пута страдао. Браћа су била у сукобу и 1308. године. Византијска помоћ Милутину није била довољно ефикасна и јака, што условљава његово окретање Западу. Он настоји да осигура подршку и наклоност папе и француских феудалаца из јужне Италије. Прво склапа савез са Филипом Тарентским (1306. године) а нешто касније, уговор са Карлом од Валоа од 27. марта 1308. који је ратификован 25. јула исте године. Византија је тих година има великих проблема са тзв. Каталанском компанијом, групом ратника, професионалаца, који се одмећу од Царства и задају му озбиљне бригае. Они су, идући према Касандрији, опустошили Македонију и први пут напали Свету Гору, јула-августа 1307. године. Непосредно пред почетак напада ових ратника на Свету Гору, за игумана Хиландара изабран је Данило „негде 1306. или почетком 1307. године”. Данилов настављач описао је нападе пљачкаша, храброст, издржљивост и патње монаха (1307-1310). Игуман Данило односи у невољи хиландарске црквене драгоцености краљу Милутину у Скопље, и потом се враћа у Хиландар. Каталанци са својим савезницима Туркопулима нису постигли видније резултате. Због тога иду на југ и стављају се у службу атинског војводе. У сукобу код Кефиса марта 1311. године, Каталанци су победили свог претпостављеног и успоставили власт над Атинским Херцештвом. Још увек као игуман Хиландара, Данило је у току 1310. године прво дошао у Скопље са групом монаха, а одатле посаветовавши се са краљем Милутином, кренуо Драгутину у Дебрц, на Сави. У Житију краља Драгутина нема детаља о овим преговорима, већ се само бележи да је Данило „свршио све што је хтео” и да су потом добили многе дарове, он и његова пратња. Предавши у повратку Милутину у Овчем пољу Драгутинове писане поруке, Хиландарци су се вратили у свој манастир. Данило је по одављеној мисији напустио игумански положај, највероватније у другој половини 1310. или током 1311. године, и повукао се у келију Св. Саве у Кареји. Непосредно после ових догађаја, Милутин позива бившег хиландарског игумана Данила да дође у Србију. Данилов настављач пише како се „догодила велика скрб благочастивом краљу Урошу” јер се беше „подигао његов брат благочастив Стефан, краљ од сремске земље, са многим силом, хотећи да узме његов престо и да га даде сину својему Урошицу”. Да невоља буде већа, и властела се била одметнула тако да у кога није могао имати поверење. Предмет посебне бригае и пажње Милутинове беше тада манастир Бањска, где се налазила Милутинова ризница и све његово благо. Пошто је умро дотадашњи бањски епископ Данило II, Милутин „многе слатке речи шиљаше, не једанпут или двапут, но много пута” Данилу да дође из Кареје. Због угледа који је уживао Милутину је нарочито било стало да Данило постане бањски епископ. Он је на крају пристао уз краљеве обећање „да га, ако се Божјом помоћу неповређен поврати, неће задржавати од Свете Горе”. Данилов долазак из Кареје у Бањску епископију, вероватно, пао је око половине 1311. године. Помињање Теодула на положају стар-

Пре издијања, отвореног, сукоба између Милутина и Драгутина почетком XIV века, бележе се заједничке акције браће 80-их година XIII века. Наиме, под српским краљем Стефаном Урошем II Милутином (1282-1321) почиње трајно учвршћивање Срба у Македонији. Он је уда-
рио темеље моћи Србије и започео њено територијално проширење. Прве године своје владавине Милутин је освојио Полог, Скопље, Овче поље, Злетово и Пијанец. Удружена Милутинова и Драгутинова

ца Светогорске келије, августа 1312, указује да Данило више није боравио ту и да га треба тражити у Србији. Туркопули под заповедништвом Мелика били су ангажовани од стране Милутина у завршној фази борби са Драгутином. Милутин је унајмио татарске, турске и јашке снаге за борбу и то је једина вест која говори о крају борби 1311. или почетком 1312. године. Ангажовање Меликових трупа изазвало је пролазну и краткотрајну кризу у односима са Византијом. Хрисовуља Андроника II из септембра 1311. Руском светогорском манастиру говори већ о срд-
ачном односу између зета и таста. *Terminus ante quem* за измирење браће је 9. август 1313, када је потврђено да браћа сарађују. Византија се обратила Милутину за помоћ после пораза Михаила IX Палеолога у сукобу са Халимовим Турцима, који се десио, најраније, после средине јануара 1312. године. После измирења са братом, Милутин је могао слати, и то у два наврата, трупе својој тасту Андронику II. Дакле, са доста вероватноће може се рећи да је рат између браће окончан и пре почетка 1313. године. Хиландарског игумана Никодима су браћа и „сабор српске земље“ послали у Цариград патријарху Никону и цару Андронику II. О том путу Никодим сам прича у свом запису уз превод типика св. Саве јерусалимског, истичући да је био послан у нови Рим и да се то десило за време цара Андроника II, Михајла IX и Андроника III и у доба када су се у Цариграду налазили васељенски патријарх Нифон, јерусалимски патријарх Атанасије и антиохијски патријарх Дионисије. Нифон је био патријарх од априла 1310. до марта 1314. године, те се тако добија сигурно време када се одиграо последњи чин у регулисању братских односа. Никодим је изабран, пак, за хиландарског игумана после 15. марта 1311. Никодим је уживао велики углед и поверење код оба брата. Византијски патријарх Никон и цар Андроник II имали су одређену улогу у санкционисању и гарантовању мира међу браћом, али се не располаже прецизнијим подацима у чему се она састојала. О самом току преговора између браће, њиховом договору као и о месту одржавања сабора мало се зна. Сабор је свакако одржан јер се зна да је на њему дошло до изравнања сукоба између браће и да је после њега Никодим послат у Цариград. Значајна је чињеница да је сабор питан за савет и да је одлучивао и у спољно-политичким питањима јер је Никодим послан од стране краљевске браће и од српског сабора. У науци је прихваћено да је до споразума дошло уз гаранцију цркве и властеле, што значи да није једнострано наметнут Драгутину. Милутинов положај био је чвршћи него раније, али до територијалних промена није дошло. Рудник се крајем 1312. и почетком 1313. сигурно налазио под Драгутиновом влашћу. Питање будућег наследника није разрешено. Бањска повеља неодређено говори о будућем владаноу. Након измирења између браће, краљ Милутин се могао у потпуности посветити изградњи храма посвећеног Св. Стефану у Бањској. О томе се саветовао са мајком Јеленом, братом Драгутином и архиепископом Савом III. Припреме су, највероватније, вршене током целе 1312. године, да би радови били започети, најкасније, почетком 1313. године. Радови на манастиру били су у завршној фази када је умрла краљица Јелена у Брњацима, 8. фебруара 1314. године. У време мајчине смрти дошло је, поново, до пролазне кризе између браће. Драгутин није дошао на сахрану већ је послао своје посланике. На погребу је била „многа властела, силна, сина њезина благочастивога краља Стефана од сремске земље, и учинише велики плач и ридање над гробом блажене“. После извесног времена Драгутин је отишао у Градац, да се поклати мајчином гробу и да га целива. Одатле је отишао у посету брату Милутину, који се налазио на двору у Паунима. Ту је дошло „до једне лепе и срдачне манифестације њихове међусобне братске љубави“, тако да су се „посрамили сви који су зло мислили и њима слични, видећи њихову преизобилну љубав“. Провели су многе дане у гозби, слављу и весељу.

војска продрла је у Византију, вероватно у јесен 1283. године. Браћа су са својом војском прославила празник Рођења Христовог у месту званом Насуд. Срби су опустошили Струмску и Серску област, стигли до границе Свете Горе и код Крстопоља (данашња Кавала) избили први пут на Егејско море. Након ових сјајних успеха и вишемесечних акција браћа се повлаче на север. Драгутин је отишао у своју област а Милутин је током 1284. године освојио Дебар, Кичево и Пореч. Трајно су Србији припојене области до линије Струмица-Просек-Прилеп-Охрид-Кроја.

Управо у прве две године Милутинове владавине остварени су најзначајнији успеси на плану спољне политике. Србија је снажно крочила на југ. Начињен је онај преломни корак који ће Србију неколико деценија касније учинити једном од најмоћнијих држава тога доба.

Сигурно је већи број разлога после 1284. године изазвао слабљење притиска на Византију, али они нису ни до данас познати. Милутинова пажња је сада уместо на југ и југоисток усмерена и усредсређена на северне и северозападне крајеве. Већина тих збивања везана је за име његовог старијег брата.

Драгутин је био ожењен Каталином, унуком краља Беле IV а ћерком његовог старијег сина Стефана (потоњи угарски краљ Стефан V 1270-1272). Драгутин је у другој половини 1284. године, као зет угарске владарске куће, под нејасним околностима проширио своју област територијама које је до тада држала његова ташта краљица Јелисавета.¹³ То су биле Мачванско-босанска бановина, Усора, Соли и Београд који је тада први пут дошао под власт једног српског краља.

Убрзо после заједничке акције браће против Византије, на северу је краљ Драгутин имао проблема са пљачкашким упадима осамостаљених бугарских великаша Дрмана и Куделина, који су се учврстили у граду Ждрелу на Млави (данашња Горњачка клисура). Бугарски великаши залетели су се дубоко у Угарску и Драгутинове земље. Стање је постало тако озбиљно да је Драгутин предузео поход да би уништио двојицу пљачкаша. Недовољне снаге и тежак терен учинили су да тај поход остане без резултата. Штавише, није изостала ни жестока реакција Дрмана и Куделина.¹⁴ Уз подршку Татара и Кумана, они су страховито опустошили већи део Драгутинове области, што је дивљег српског краља принудило да затражи помоћ од брата Милутина. Слаб и без довољно војске, Драгутин им се није могао одупрети. Он се, онда, у невољи обратио брату Милутину и затражио је од њега помоћ.

Милутину се, дакле веома брзо, пружила прилика да врати Драгутину услугу коју му је он био учинио кад му је послао у помоћ војску за рат против Византије. Њихова, друга, заједничка акција била је

¹³ ИСН I, 441.

¹⁴ Ист^о, 443.

усмерена према Браничеву. У Жиџију краља Милутина стоји: После не мноо времена, када је ново ѝримио власџ земље сремске браничевски краљ Стефан, нађоше се нека два велможе који су се укоренили у држави земље браничевске, у месту званом Ждрелу, и од мноих времена џу уџврдише се као самовласни, не дојеђи се никојеџа насиља, брађа једне маџере, наиме Дрман и Куделин. Ови веома хвалеђи се својом силом и не дајуђи никоме да има власџи око њихових ѝредела, од џаволскоџ дејсџива наџоворени, џочеше се носџџи злом мишџу ѝроџив овоџ блаџчасџивоџа, хоџеђи озлодиџи и њеџа и њеџову државу. И оваџ хрисџољудиви краљ чувџи ову злу њихову заверу, и сакуџивџи сву силу своје државе џође у обласџ њихову, хоџеђи их ѝроџнаџи, да како џод, мислеђи зло из дана у дан, не окончају своју вољу.¹⁵

Споразум о заједничкој акцији постигнут је на Морави, у месту званом Мачковци. Драгутин се тада обратио Милутину братским речима: Дужносџ џи је, вазљубљени браџе, да осеџиџи дол збоџ моје скрди и да ми џомоџнеш, да се издавим од џаква насиља, који војују ѝроџив мене, као шџо сам и ја у ѝрошло време џомаџао џеџи. Но џо-журиџи се џомози ми џвојом мођном силом.¹⁶ Када је чуо речи свога брата, краљ Милутин не оклевавши је наредио да се сакупе сви војници његове државе у помођ „вазљубљеном своме браџу” и удруженим снагама „џођоше на државу оних који су џодиђи унуџрашње раџове и дуне.”¹⁷ Брађа су врло брзо кренули на Браничево, по свој прилици 1291. године.¹⁸ Уз братову помођ, Драгутиновој држави је припојено

15 Живџи краљеџа и архџеџискоџа срџских-Службе, 117.

16 Исџо, 118.

17 Исџо, 118.

18 С. Станојеџић, *Краљ Драџуџин*, ГНЧ 45 (1936), 1-19 (10); С. Станојеџић, *Краљ Милуџин*, ГНЧ 46 (1937) 6, о овим догађаџима дележи следеђе: Два власџелина, Дрман и Куделин, који су се за време ѝрађанских раџова одвоџили од Уџарске и џод врховном влашџу Таџара владали у Браничеву, осџони и смели, џочели су узнемираватџи земље, које је Драџуџин недавно (1284 џод.) био добио од своје џаџиџе, уџарске краљџице Јелисавџе на уџраву. Драџуџин се у џрџи мах изџледа џоузџао у себе и своју војску, џа је ѝродро у Браничево, са намером да их савлада и ѝроџера. Али се он у оцџени своје снаџе и џешкођа, на које ће наџиђи у оним брдовџиџим крајеџима, ѝреварио; није уџео да савлада Дрман и Куделина, морао је наџусџиџи акцију ѝроџив њих и џовуђи се без резулџаџа. Драџуџинов неусџех дуџао је наравно уџлед и самоџоуздање Дрман и Куделина. Расџолажуђи са досџа маџеријалних средсџаџа, они су џосле џоџа скуџили мноџ наџамника, Таџара и Кумана, џа су уџали у Драџуџинову државу, да му се освешџе збоџ њеџовоџ наџада на њих, и ѝродрли у Мачџу. Драџуџин се услед џоџа наџао у врло џешком џолажају и озџиљној сџџуацији. Сџоџа он оде лично Милуџину, да џа оџавесџи о сџџуацији и да џа замоли за џомођ. Колико је велика била оџасносџ с џе сџране у оваџ мах, и колико су Драџуџин и Милуџин озџиљно схџаџили сџџуацију, види се џо џоме шџо су и Драџуџин и Милуџин наредили оџиџу мобџлизацију своје војске за раџ ѝроџив Дрман и Куделина. Тако озџиљно ѝредузџџа акција морала је иматџи усџеха. Дрман и Куделин су џодеђени и били су ѝринуђени да деже из земље, а Драџуџин је заузео Браничево. Онда је Браничево ѝрџи уџишло у састџав срџске државе, и џолиџиџки и еџнички је за сва времена добиђено за срџски народ.; М. Дрнић, *Однос између краља Милуџина и Драџуџина*, 56, нап. 19а; К. Јиречек, *Исџорија Срџа I*, 191; *Исџорија народа Јуџослаџије I*, 349.

цело Браничево са Кучевом 1291. године.¹⁹ Тако је на северу уз Дунав и Саву, од Усоре до Хомољских планина, образована посебна српска држава, која је трајала до Драгутинове смрти.²⁰

Освајање Браничева изазвало је бурну реакцију и одмазду видинског кнеза Шишмана, вазала кана Ногаја.²¹ Дрман и Куделин су владали у својој области под врховном влашћу Татара. Побеђени и протерани из своје земље, они су се обратили свом сизерену, татарском кану Ногају, и тражили су да им помогне, да казни Милутина и да им врати сва њихова права. Ногај се одазвао њиховој молби и повео против Милутина акцију, у први мах индиректно. Наредио је видинском кнезу Шишману, који је такође признавао његову врховну власт, да удари на Милутина. Он је уз помоћ Татара провалио у Србију све до Пећи, али су њихове трупе претрпеле пораз. Тада је страдала и Жича.²² У *Житију краља Милутина* забележено је да је Шишман „скуивши *ѿриклейу јерес ѿаѿтарској народа и своје војнике*” изненада ушао са својом војском „у државу овоја *благочастивоја краља до места званоја Хвосна*” али када су хтели да узму „*наследство цркве дома Сјасова ѿ.ј. архиепископије нису моли*”. Том приликом „*јави им Бој велико знамење стѿраха, ѿакво знамење, да су видели велики оињени стѿуй иде силази са неба, од која су излазиле ѿламене луче и са јарошћу ѿаљаху њихова лица, и оињени људи са оружјем у рукама и са великом жестином ѿоњаху их, секући њихове ѿкуове*”.²³ Уследио је снажан и ефикасан Милутинов противудар. Српске трупе су том приликом заузеле Видин. Сам цар Шишман побегао је на леву обалу Дунава, одакле је послао Милутину изасланике да преговарају о миру. Убрзо се Милутин измирио са Шишманом, вратио му Видин и оженио га кћерком свог властелина жупана Драгоша.²⁴ Мир и пријатељство још више су учвршћени женидбом Шишмановог сина Михаила Милутиновом кћерком Аном.²⁵ Настављач архиепископа Данила II и документа из Напуљског архива помињу Милутинову кћер Ану, а Орбини је зове Неда или Долменика.²⁶

19 С. Станојевић, *Краљ Милутин*, 7.

20 *Историја народа Јуѿославије I*, 349.

21 Можда је Шишман и сам имао неких разлога за акцију против Милутина. Могуће да је сматрао да и он има неког права на Браничевску област, коју је Драгутин помоћу Милутина заузео. С. Станојевић, *Краљ Милутин*, 8.

22 *Историја народа Јуѿославије I*, 350; *ИСН I*, 443.

23 *Житије краљева и архиепископа српских-Службе*, 119.

24 *Истио*, 120. У *Житију краља Милутина* је забележено: „*И ѿсле овоја даде му кћер великоја своја жујана Драгоша, да му буде жена, и одликова ѿа великом чашћу и мноим даровима. И оиѿи видећи њејову велику ѿвирвеност и сваку истину ѿослушност и служење, овај благочастиви краљ, збој њејове свесрдачне ѿдави, даде кћер своју за њејовој сина Михаила, који ѿсле ѿостиде цар целој дујарској земљи*”.

25 А. Веселиновић-Р. Љушић, *Српске династије*, Нови Сад-Београд 2001, 44.

26 М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, Виндзор 1956, 41.

Целокупан развој догађаја изазвао је велику узнемиреност кана Ногаја, који је сматрао да су напади на Браничево и Видин директна увреда његових права.²⁷ Он је стога упутио војску састављену од Татара, Куманаца, хришћанских Кавказаца (Алана) и трибутарних Руса да провале у Србију. Милутин је напад осујетио слањем посланика који су изјављивали да њихов господар није имао намеру да вређа Ногајева суверена права и да је вољан да му се покори. Ногај је на ове одлучне помирљиве речи одустао од планираног похода. Татарско посланство које је Ногај послао имало је за циљ да тачно утврди услове под којима ће Ногај пристати да против Србије ништа не предузима. Краљ Милутин морао је тада да пошаље сина Стефана са властелом на двор кана Ногаја, као таоце. Браничево је, међутим, остало у Драгутиновој власти. Након пар година после смрти кана Ногаја у сукобу са Токтајем, Стефан (доцнији краљ Стефан Урош III Дечански 1321-1331) вратио се кући (1299).

Упоредо с порастом Милутинове моћи, расла је и моћ његовог брата, бившег краља Драгутина. Велика територијална проширења његове области, окончана добијањем Браничева, и све већи самостални подухвати који су уследили у спољној политици учинили су да Драгутин стекне позиције владара не много слабијег или много мање значајног од самог краља Милутина. Савременици су ту околност јасно уочавали.

Крајем XIV века, несређени односи између Милутина и Драгутина, као и, нешто раније, њихове невоље с Бугарима и Татарима, имали су значајне последице за политику према Византији, дакле на најважнијем војном и политичком правцу ангажовања Србије.

Драгутин се пред своју смрт замонашио и узео име Теоктист. Претходно је сазвао сабор (попут мајке), који је био покрајински или бар није био сабор свеколике српске земље, него оних крајева који су били под влашћу краља Драгутина. Тада је послао и писмо брату Милутину, али није позната његова садржина. Умро је у пролеће 1316. године и сахрањен у Ђурђевим Ступовима.

27 Животи краљева и архиепископа српских-Службе, 121 пише да „Овом цару ѿ-
анском деху јавили се они који су ѿрво војевали на државу овој бла҃гочасѣивој
краља, као шѣю смо најред изнели у овом сѣису. И овај нечасѣиви ѿдоуѣвши се
са шѣшарским силама, ѿђе на овоја праведноја. И када чу ѿревисоки краљ Урош
за њеѿов ѿход, шѣоја часа ѿсла своје ѿсланике ѿред њеѿа, да ѿа доброразумним
молбеним речима ѿсавеѣује, да се враѣи од шѣаквој ѿхода, и шѣо ѿроѣив шѣакве
велике силе, ѿвинујуѣи се и осећајуѣи дол за ѿшѣасѣиво своје, да ѿа не озлоди неча-
сѣиви”.

M.A. Snezana Bozanic

History Department

The University in Novi Sad , The Faculty of Philosophy

The Politics of Milutin and Dragutin to Branicevo District at the end of XII Century

Dragutin was married to Katalina, the grand daughter of king Bela IV and a daughter of his older son Stefan (the last Hungarian king Stefan V 1270 -1272). In the second part of 1284, as a son-in-law of Hungarian rulers, under unclear circumstances, he spread his region with the territories previously possessed by his mother-in-law, queen Jelisaveta. Those were Macvansko-Bosanska regions, Usora, Soli and Belgrade, which for the first time were ruled by a Serbian king. Before the war between Dragutin and Milutin broke out, the brothers had fought together against Drman and Kudelin which became independent in Branicevo District. With his brother's help, the whole Branicevo with Kucevo was united with Dragutin's state. In that way, on the North along the Danube and the Sava , from Usor to the Homoljske mountains, a separate Serbian State, which lasted up to Dragutin's death, was formed.

Мр Александар Крстић
Историјски институт, Београд

ПРОБЛЕМИ УБИКАЦИЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНИХ НАСЕЉА У БРАНИЧЕВУ

Апстракт: У раду се разматрају проблеми убикације средњовековних сеоских насеља на територији Браничева, који настају због малобројности извора, промене топонимије и неравномерно сакупљене и сачуване топономастичке грађе. Први османски дефтери пружају податке о далеко већем броју села и могу да помогну у убикацији неких насеља. Понуђене су и неке нове убикације средњовековних насеља и исправке читања неких топонима у издању првог Браничевског дефтера из 1467. године.

Први и најважнији проблем са којим се сусрећу истраживачи средњовековне прошлости Браничевске земље и њених насеља је малобројност сачуваних извора. Када су сеоска насеља у питању, скоро сви подаци садржани су у неколико даровних повеља из последњег периода постојања средњовековне српске државе. Додатну тешкоћу представља и то што су неке од ових повеља до нас дошле у позним преписима, као што је то случај са даровницама кнеза Лазара манастирима Ждрелу из 1379/80. и Раваници из 1381. године. Препис кнежеве повеље манастиру Ждрело, настао вероватно у 18. веку, у великој је мери непоуздан, и изазивао је бројне расправе о аутентичности те повеље.¹ Постоје мишљења и да је Раваничка повеља приликом преписивања крајем 17. века интерполирана у делу у коме се набрајају манастирски поседи.² Податке о насељима у Браничеву из друге половине 14. века садрже и акт монаха Доротеја манастиру Дренчи из 1382. године, и повеље влашким манастирима Тисмени и Водици краља Жигмунда из 1428. и Јована Хуњадија из 1444. године, које представљају потврде даровница кнеза Лазара. Нова браничевска села поклоњена овим влашким манастирима доноси Повеља деспота Стефана Лазаревића из 1405. годи-

1 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: ѿексѿи, коменѿари, снимци*, Београд 2003, 28-33, 52-55, 91-95, 109-114, где су наведена и ранија издања. Преглед свих мишљења и литературе о повељама манастира Ждрела доноси: Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и ѿиѿријарха Ѕѿиригона*, Зборник Филозофског факултета 12-1 (1974) 358-362; А. Младеновић, *Повеље*, 23-27.

2 Р. Тричковић, Ђуприја и Средње Поморавље до Првог српског устанка, Бој на Иванковцу 1805. године, Београд 1979, 98-106, заступала је ову тезу поредећи податке османских дефтера из 1467. и 1741. године са преписима Раваничке повеље. Овом питању вратићемо се касније.

не. Из прве половине 15. века потичу и две деспотске повеље световној властели са поседима на територији Браничевске земље. То су Повеља деспота Ђурђа великом челнику Радичу из 1429. године и Повеља деспота Лазара ризничару Радославу из 1458. године.³

Поред тога, понеки податак о средњовековним насељима у Браничеву може се наћи и у дубровачкој грађи. Шетоње, трг где је 1330. године једном Дубровчанину уручен позив за суд, среће се 1399. и 1402. године у вези са закупом царине. Трг Судотица на ушћу Мораве у Дунав, осим као посед манастира Раванице, забележен је и као место где је Хуњади логоровао 1448. године, преговарајући са деспотом Ђурђем преко Паскоја Соркочевића. Код Судотице у Ресави Махмуд-паша Анђеловић је маја 1458. примио дубровачке поклисаре.⁴

Тако су нам са простора који је обухватала Браничевска земља (односно потоњи Браничевски судашилук) из извора друге половине 14. и прве половине 15. века позната укупно 164 сеоска насеља.⁵ Од тог броја, највише села је из подунавског дела Браничевске земље (жупе Браничево и Пек) и са њеног југа (долине Ресаве и Раванице), а најмање из Звижда и Хомоља (четири, односно три села).⁶ Стварно је у Браничеву морало бити знатно више насеља, што се види из првих османских пописа из 1467. и 1476. године: у првом дефтеру убележена су 303 села, а у другом пописано је у Браничеву 368 села, од тога 9 без становника.⁷ Од 164 посведочена средњовековна сеоска насеља, њих 110 је у пописима из друге половине 15. века убележено са статусом села, а 21 као мезра (селиште, односно сејалиште), док 32 нису уопште унета ни у

3 А. Младеновић, *Повеље*, 180-181; Р. Р. Panaitescu-D. Mioc, *Documenta Romaniae Historica, V. Tara Românească I (1247-1500)*, București 1966, 67-68, 118-120, 168-170; Љ. Котарчић, *Повеља десиојиа Стефана Лазаревића манасијирима Тисмени и Водици из 1406*, Археографски прилози 9 (1987) 117-124. Љ. Стојановић, *Сѣари срѣски хрисовуљи, акѣи, диоѣрафије, леѣиојиси, ѣѣиѣиѣи, ѣомениѣи, заѣиѣи и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 3-4. М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica 6 (1935-1936) 183-184.

4 Љ. Стојановић, *Сѣаре срѣске ѣовеље и ѣѣсма I-1*, Сремски Карловци 1934, 188, 190; М. Костић, *Оѣѣс војске Јована Хуњадија ѣѣи ѣоласку у дој на Косову*, Гласник Скопског научног друштва 1 (1925) 83; И. Божић, *Дубровник и Турска у 14. и 15. веку*, Београд 1952, 152; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 85-86, 100-101, 111-112; А. Веселиновић, *Североѣѣиѣиѣи Србија у средњем веку*, Историјски гласник (=ИГ) 1-2 (1987) 46, 60-61.

5 У овај број урачуната су и насеља са статусом трга (две Судотице, Кисељево, Шетоње, Кула), јер нема назнака да је у њима процес урбанизације одмакао. Ови тргови, како се то и из првих османских дефтера види, од околних села више се разликују величином и вишеструко већим приходима господара, него занимањима становништва. Уп. *Лексикон срѣској средњеј века*, ed. С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, s. v. *Трѣ* (Д. Ковачевић-Којић).

6 Неизвесно је да ли је средњовековна Браничевска земља обухватала и долине Ресаве и, нарочито, Раванице, које су као истоимене нахије биле део Браничевског судашилука. О Браничевској земљи видети: С. Мишић, *Земља у држави Немањѣића*, Годишњак за друштвену историју IV/2-3 (1997) 133-146.

7 М. Stojaković, *Braničevski tefters*, Beograd 1987; Başbakanlık Arşivi, *Tapu tahrir defteri* (=BBA TTD) No. 16 (1476).

један од ова два дефтера. То значи да је 68% познатих средњовековних насеља у Браничеву наставило да живи и после османског освајања 1458/59. године, да је скоро 13% напуштено, али се очувао траг њиховог постојања, а да је нешто више од 19% насеља нестало. Ова последња насеља су највећим делом трајно запустела и до данас им се углавном није очувао траг на терену. Од 164 села из позног средњег века, данас постоје њих 62 (око 38%), већина под истим или незнатно промењеним именом. Многа друга оставила су свој траг у виду назива потока, потеса или мањих локалитета.

До сада је настало више научних радова који су се бавили властелинствима и насељима, али и другим историјско-географским проблемима браничевског краја у средњем веку. Миодраг Ал. Пурковић је у свој преглед средњовековних сеоских насеља у Србији укључио и она у Браничеву, а питањем села и поседа у овој области бавио се и Михаило Динић у расправи *Браничево у средњем веку*.⁸ Гавро Шкриванић је властелинствима манастира Раванице и великог челника Радича посветио пажњу у посебним расправама, а Милица Николић је писала о поседу манастира Ждрело.⁹ Шкриванићеве резултате убикације насеља која су припадала манастиру Раваници на територији Браничева допунили су и унеколико исправили Ђорђе Симоновић и Радмила Тричковић.¹⁰ Од огромне важности за даља историјско-географска истраживања Браничева било је објављивање првог сачуваног османског дефтера Браничевског субашилука из 1467. године.¹¹ То је омогућило нове резултате који су презентовани у радовима Андрије Веселиновића и Синише Мишића.¹² Недавно се убикацијом неких средњовековних топонима у Браничеву бавио и Александар Лома.¹³ Ипак, и после ових радова, остало је доста неубицираних средњовековних браничевских села. На основу публикованог пописа Браничева из 1467. године и необјављеног

8 М. Пурковић, *Попис села у средњовековној Србији*, п. о. из Годишњака Скопског филозофског факултета 4 (1939-1940) 53-160; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958, 1-36 (=Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 84-112).

9 Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Историјски часопис (=ИЧ) 16-17 (1970) 235-254; друга, исправљена и допуњена верзија овог рада у: *Манастир Раваница. Сјоменица о шестој стојгодишњици*, Београд 1981, 83-99; Исти, *Властелинство великог челника Радича Посиљковића*, ИЧ 20 (1973) 125-137; М. Николић, *Властелинство манастира Ждрела (Горњака)*, ИЧ 20 (1973) 149-155.

10 Ђ. Симоновић, *Топономасијика Раваничког властелинства са посебним освртом на поседу у околини манастира*, Гласник Етнографског института 29 (1980) 97-112; Р. Тричковић, *Ђурија и Средње Поморавље*, 98-106.

11 М. Stojaković, *Branicevski teftar*, Beograd 1987.

12 А. Веселиновић, *Североисточна Србија*, 43-73; С. Мишић, *Поход султана Мусе на Десјовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1-2 (1987) 75-88; Исти, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1-2 (1990-1992); Исти, *Земља у држави Немањина*, 133-146.

13 А. Лома, *На именословним врелима. Осврт на нова издања средњовековних дијалекатских извора*, Оноματοлошки прилози 17 (2004) 468-473.

дефтера Смедеревског санцака из 1476, могуће је извршити још неке убикације средњовековних насеља.¹⁴

Када је подручје средњовековног Браничева у питању, постоји неколико извора топономастичког материјала: топографске карте, старе географске карте, радови географа, етнолога и археолога настали као резултат теренских истраживања, катастри у општинама. Због непотпуности и ограничења које свака од ових врста извора носи, потребно их је користити паралелно.

Топографских карата које покривају територију средњовековног Браничева има више - имали смо прилике да користимо Ђенералштабну карту Краљевине Србије, размере 1:75.000 из 1883. (ревизија 1898); аустроугарску топографску карту из 1914, размере 1:200.000; топографске карте Војногеографског института начињене на основу премера из 1925, допуњене током шесте и седме деценије 20. века, размере 1:100.000, 1:50.000, 1:25.000, као и нова издања из 1984-1987. године; Пољопривредну карту Србије из 1947, размера 1:25.000. Ове карте, иако приказују исто подручје, не доносе, међутим, исту топонимију. То је последица не само различитих размера и промене топонимије током временског распона од око сто година у коме су карте настајале, већ и различитог одабира картографског материјала по критеријумима који се не могу увек утврдити. Као илустрација наведеног могу да послужи потеси Драгулевац у атару села Макце јужно од Великог Градишта, и Дубока, у атару суседног Божевца, источно од Малог Црнића. Ови потеси остаци су средњовековних села Драголевац и Длбоки која су припадала властелинству манастира Дренча.¹⁵ Иак о постоје и данас, врло се ретко налазе на топографским картама: Драгулевац је као Драгулево уцртан само на Ђенералштабној карти, а Дубока осим на овој, и на поменутој Пољопривредној карти.¹⁶

Старе географске карте такође доносе податке о изчезлим насељима у Браничеву. На Ђбшелвицовој карти из времена аустријске

14 Убицање насеља и других топонима у Браничеву пописаних 1476. године део је моје шире сарадње са колегиницом др Емом Миљковић-Бојанић на проучавању историје Браничева у 15. веку. Такође, учествујући и лично у теренским, историјско-географским истраживањима на простору Хомоља и Звижда августа 2001. године, са екипом Филозофског факултета из Београда коју су предводили проф. др Синиша Мишић, др Даница Поповић и мр Душан Мркобрад, а у којој су били и мр Јелена Мргић, Милорад Ђорђевић и Славица Јовановић, имао сам прилику да разрешим одређене дилеме око убицања појединих насеља и дођем до неких резултата које делом и овде саопштавам.

15 А. Младеновић, *Повеље*, 180-181; А. Крстић, *Два манастирска власћелинства у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ (у штампи).

16 Ђенералштабна карта Краљевине Србије, размер 1:75.000 из 1883. (ревизија 1898), секције В. Градиште, Петровац; Пољопривредна карта Србије 1:25.000, секција Божевац; Д. Ђокић -Д. Јацановић, *Топографска праћа Сјинија*, *Viminacium* 7 (1992) 91, 93. На локалитету Драгулевац налазе се видљиви остаци цркве: Д. Радовановић, *Археолошка налазишта са сакралним садржајем на подручју Подунавској и Браничевској окупаци*, Споменици Смедеревља и Браничева 1, Смедеревево 1997, 239.

управе у Србији (1718-1739), на пример, уцртана су нека од данас несталих села пописаних у другој половини 15. века (Islpian - Издљане, Seoze - Селце, Samotczeva - Самочева, Vlashaz - Влашинци, Tziskow - Тешиково, Bukowik - Буковик, Tibletsch - Дивјаче). Отежавајућа околност код коришћења старих карата је то што су оне непрецизне, па се положај села од којих нису остали топонимијски трагови на терену може одредити само приближно. Од наведених, такав је случај са Влаш(ин)цима, уцртаним североисточно од Сиракова, и Тешиковом, северно од Пожаревца.¹⁷

Поред картографског материјала, изузетно су значајни и пописи топонимије Браничева, објављивани током раздобља од једног столећа. Географско-етнографске студије о појединим предеоим целинама Браничева у оквиру пројекта Насеља српских земаља (потом Насеља и порекло становништва), у издању Српског етнографског зборника Српске краљевске академије, започеле су радом Људомира Јовановића о Млави 1903. године. Тридесетих година 20. века објављене су у истој едицији и студије Михаила Миладиновића о Пожаревачкој Морави и Станоја Мијатовића о Ресави. Сви ови радови садрже попис топонимије, хидронимије и оронимије у атару сваког од обрађених села, затим податке о селиштима и старим грађевинама на сеоским подручјима, предања о старини насеља и променама његовог положаја услед ратова, природних непогода или по наредби власти (углавном у време кнеза Милоша).¹⁸ Овде сакупљени топономастички материјал увелико олакшава посао на убикацији средњовековних насеља и оних убежених у првим османским пописима Браничева, па је велика штета што тај важни посао није обављен и за друге области (Пек, Хомоље, Звижд). Шест деценија касније, рад на објављивању топографске грађе наставили су Даница Ђокић и Драган Јацановић, али је до данас публикован само материјал који се односи на Стиг и Пожаревачко Поморавље.¹⁹ За проучавање средњовековних насеља на територији Браничева и њихову убикацију значајан је и рад Дејана Радовановића о археолошким налазиштима са сакралним садржајем у Подунавском и Браничевском округу.²⁰

17 М. Stojaković, *Braničevski teftar*, 61, 69, 163, 195, 256; ВВА ТТД 16 (1476); Д. Пантелић, *Попис појединачних нахија Србије после Пожаревачког мира*, Споменик САН 96, Београд 1948, карта у прилогу. Селце је сада спојено са Лучицом, Самочева је потес у атару села Касидол, Издљане потес у атару села Курјаче, а поток Буковик протиче кроз село Берање. Дивљачка је селиште код села Манастирице.

18 Љ. Јовановић, *Млава*, Насеља српских земаља 2, (1903); М. Миладиновић *Пожаревачка Морави*, Насеља 25 (1928); С. Мијатовић, *Ресави*, Насеља 26 (1930).

19 Д. Ђокић -Д. Јацановић, *Топографска грађа Сјинија*, *Viminacium* 7 (1992) 61-110; Исти, *Топографска грађа Пожаревачког Поморавља*, *Viminacium* 8-9 (1994) 161-228.

20 Д. Радовановић, *Археолошка налазишта са сакралним садржајем на подручју Подунавског и Браничевског округа*, Споменици Смедеревља и Браничева 1, Смедеревца 1997, 235-252.

Пажљивим проучавањем наведених средњовековних и османских извора, уз коришћење поменутог топономастичког материјала и теренска истраживања, исправљана су и допуњавана сазнања о ишчезлим браничевским насељима. Дешавало се, на пример, да ранији истраживачи нису узимали у обзир податке из повеља о положају неких места, услед чега је долазило до погрешних убикација. Тако су, рецимо, због тога што није обраћена пажња на заједничке међе Раваничких поседа који су се налазили у околини манастира, нека села са тог подручја погрешно идентификована са истоименим насељима у другим областима (село Трстеник са градом на Западној Морави, Доње и Горње Велухке са Велућем на Западној Морави југоисточно од Трстеника, Дреновац са селом јужно од Параћина, Жировница са истоименим насељем североисточно од Крагујевца).²¹

Када је овај комплекс Раваничких поседа са заједничким међама у питању, за који иначе није извесно да је територијално припадао средњовековној Браничевској земљи, али јесте потоњем Браничевском судашилуку, нове дилеме отворила је Радмила Тричковић. Она је, као што је напред речено, дошла до закључка да је повеља приликом преписивања интерполирана, да су у њу унета и она насеља којих није било у средњем веку, те да су међници у опису граница овог дела манастирског властелинства измењени и испремештани да би се обим поседа увећао. Њена аргументација заснивала се на чињеници да многа од насеља наведених у преписима повеље нису убележена у првом сачуваном османском дефтеру из 1467. године, али их има у попису из 1741. године (као и у харачком списку из 1684. године).²² Већина тих села јавља се, међутим, у наредном дефтеру из 1476. године, када су насељена власима. То сведочи да се ипак ради о старим средњовековним насељима, запустелим у време османског освајања 1458. године, што је сасвим сигурно и разлог што нису била пописана 1467. године. Тиме сумња Р. Тричковић у веродостојност преписа Раваничке повеље умногоме губи на уверљивости.²³

21 Г. Шкриванић, *Раваничко власћелинство*, ИЧ 16-17 (1970) 238-241. Трстеник, Велухке и Дреновац су се, иначе, налазили у долини Велике Мораве североисточно од Јагодине, код данашњих села М. Поповић, Глоговац и Дразиминовац, у чијим атарима још увек постоје топономастички трагови ових ишчезлих насеља. Уз В. Мораву јужно од Ђуприје била је и Жировница: Р. Тричковић, *Ђуприја и Средње Поморавље*, 100-102; Ђ. Симоновић, *Топономастика*, 99, 108-109, што је прихватио и Г. Шкриванић, *Раваничко власћелинство*, Манастир Раваница, 87-89.

22 Р. Тричковић, *Ђуприја и Средње Поморавље*, Београд 1979, 98-106.

23 Раваничина села која нису убележена 1467. године, а насељена су власима 1476. године: Велухке и Д. Велухке, Гудево, Г. и Д. Окованица, Бигреница, Медар (раније Медаревац), Жидиље, Војинци, Д. и Г. Окопац, Храњани, Д. Бестребац. Село Чимари је у овом попису наведено као ненастањена мезра: ВВА ТТД 16 (1476). Дакле, од 62 села која су чинила комплекс са заједничким међама у околини манастира, свега шест (Максиновић, Пахљани, Шуваинци, Церова, Кладеље и Трстеник) нису наведена у пописима из друге половине 15. века, а јављају се у 17. и 18. веку. Ове чињенице одесмишљавају тезу о непостојању наведених села у средњем веку и обимној интерполацији Раваничке повеље крајем 17. века.

Приликом убикације старих насеља у Браничеву мора се узимати у обзир и околност да се у неким случајевима насеље временом преместило на другу локацију, или да је дошло до промене рељефа. Морава је, на пример, мењала ток, па се нека насеља која су у средњем веку и касније била на њеној десној обали, сада налазе на левој обали реке (Јеоховац одговара данашњем Јовцу, јужно од Јагодине, а Некрштени су лежали на истоименом локалитету северно од Јовца).²⁴ Село Шетоње спојено је са селом Извор и померено на данашње место у време кнеза Милоша. Раније се налазило на потесу који се зове Селиште у Прњавору. Село Костолац је све до 18. века било на десној обали Млаве, на месту античког Виминацијума, а данас се налази на левој обали те реке. Стара села Обрасци и Велухке спојена су у првој половини 19. века у садашње село Глоговац на обали Велике Мораве, североисточно од Јагодине.²⁵ Слично је са још неким селима познатим из повеља и дефтера насталих у другој половини 15. века.

У неким случајевима, вероватно због превида или недовољно пажљивог претраживања расположивог картографског материјала, ни су убицирана села која се могу убицирати. Такво је Раваничино село Посушац, које се налазило на потесу Посушац поред истоименог потока код Кучева. Исто важи и за поменута Дренчина села Драгољевац и Длбоки, као и за село Бегуновци, од кога је остао траг у називу брда Бегуновац код села Кула, југоисточно од Малог Црнића. Што се тиче Дренчиног села „Хмељаци двоји” оно је погрешно идентификовано са данашњом Мелницом, уместо са потесима Мељак и Мељачко поље, између села Кула и Кобиље.²⁶

Ипак, проблеми који се у послу убицирања старих насеља у Браничеву постављају пред истраживаче често су тешко решиви. Лоше очуване повеље понекад нас остављају у недоумици око карактера неких топонима, па није јасно да ли су у питању села или микротопоними. Такав је случај са топонимима: Градни пут, Бланенкијев лаз, Прокон, Врбовник, Слатина, Головрх, Мачкове падине, Дуб, Злчић, Луг на Криница, Јазвине, Орехов кључ у проблематичној повељи кнеза Лазара за манастир Ждрело (Горњак). Иако досадашњи истраживачи већину ових топонима тумаче као називе села, то се не чини вероватним.²⁷

24 Р. Тричковић, *Ђурија и Средње Поморавље*, 100; Ђ. Симоновић, *Топономасџика*, 104-105; Г. Шкриванић, *Раваничко власћелинство*, Манастир Раваница, 87.

25 Љ. Јовановић, *Млава*, 320-321, 382-384, 386; С. Мијатовић, *Ресава*, 110, 168-169, 197, 216; Р. Тричковић, *Ђурија и Средње Поморавље*, 101; Ђ. Симоновић, *Топономасџика*, 106-108; Г. Шкриванић, *Раваничко власћелинство*, Манастир Раваница, 88; А. Крстић, *Читлук Али-деја Михалоџуа у Ждрелу*, Браничевски гласник 1 (2002) 44; А. Младеновић, *Повеље*, 71.

26 Детаљно о Дренчиним браничевским поседима: А. Крстић, *Два манасџирска власћелинства*.

27 М. Пурковић, *Пойис села*, 63, 76, 80, 91, 98, 116, 132, 141; М. Динић, *Браничево*, 88; М. Николић, *Власћелинство*, 153-154; А. Веселиновић, *Североисточна Србија*, 50. Аргументација да су у питању микротопоними: А. Крстић, *Два власћелинства*.

Нека насеља заувек су нестала због промене рељефа, па их је немогуће убицирати. Услед већ наведеног честог померања корита Мораве и великих поплава, нема више трагова појединих насеља у долини ове реке, познатих из средњовековних извора или првих османских дефтера (Јабљани, Суботица и друга). Ако се упореде нахије Браничевског судашилука према пописима из 1467. и 1476. године, може се приметити да је највише неубицираних села у Пеку (око 32%), у осталим нахијама има их око 25%, док у Звижду није прецизно убицирано само једно село (од укупно девет насеља ове нахије). Ако се разматра укупан број пописаних топонима (села и мезри), онда је ова разлика између Пека и осталих нахија још већа.²⁸ Разлог овако упадљиво великог броја неубицираних насеља у Пеку можда лежи у њиховом уништавању током угарско-турског пограничног ратовања у другој половини 15. и почетком 16. века. Ипак, треба имати у виду да се на дунавској граници налазила и нахија Лучица, подједнако изложена ратним пустошењима, па је број неубицираних насеља на њеној територији око 25%. Чини се да узрок тако великог нестајања старих насеља и њихових трагова у долини доњег тока реке Пек треба тражити у Рамско-голубачкој пешчари, односно у сталном мењању рељефа услед наношења песка.

Нека села могуће је приближно убицирати на основу описа међа у повељама. Тако за наведено село Јабљани можемо да закључимо да се налазило поред Живице, западно од Пожаревца. Село Дабар налазило се на обали Дунава, између села Петке, Кленовника и Костолца, а село Маоковци било је између Кленовника, манастира Рукомије и Забеле. Село Тупшинци било је код Љубиња, а село Поточац поред реке Пек и села Бреснице (можда данашњи Мустапић?).²⁹ Од села Новац у нахији Лучица из друге половине 15. века данас нема трагова, а према дефтеру из 1476. године налазило се на Млави. У Раваничкој повељи помиње се Новачки газ као међник села Летниковца (данас заселак села Ђириковца, на обали Млаве североисточно од Пожаревца).³⁰

Села Војинци и Крушевац (није идентичан са данашњом Крушевицом) заједно са селима Житковицом и Гудречом (сада Кудреш) чинила су Раваничин метох са заједничким међама. Као међници у Раваничкој повељи наведени су, између осталих, и Храковачки кладенац (село Храковце удележено је у дефтерима из 1467. и 1476. го-

28 М. Stojaković, *Bраничевски defter*; ВВА ТТД 16 (1476). Изнети проценти односе се збирно на насеља из оба дефтера, будући да је највећи број њих пописан и 1467. и 1476. године. Стојаковићеве удикације могу се понегде исправити, али и допунити за приличан број насеља, делом и због тачнијег читања неких топонима.

29 А. Младеновић, *Повеље*, 53-54, 76-77, 79-80, 93-94; М. Динић, *Браничево*, 85; Г. Шкриванић, *Раваничко власћелинство*, Манастир Раваница, 93; А. Веселиновић, *Североисточна Србија*, 44-46, 48.

30 А. Младеновић, *Повеље*, 53, 77, 93; М. Stojaković, *Bраничевски defter*, 138; ВВА ТТД 16 (1476).

дине), те Војилово и Жрновница. Како се села Житковица, Кудреш и Војилово и међници Звѣрачки поток (данашња Изварачка река) и Врановац (брдо Брањевац) налазе западно, односно југозападно од Голупца, може се закључити да су сва наведена села била на том простору, између Дунава и Пека (не допирући својим атарима до ових двеју река). Трстеник у Пеку био је, према Раваничкој повељи, суседно село Камијеву и Шувајићу и простирао се, највероватније, између Камијева, Шувајића и Средњева, дакле јужно од Великог Градишта.³¹ Села у поседу влашких манастира Тисмене и Водице: Хановци, Дражевци, Духовци и Попорате вероватно су лежала поред оних и сада постојећих - Трибрѡда, Крушевице, Поникава, Бикиња и Барича између Великог Градишта и Голупца (у повељи изричито стоји „Крушевица с Духовци,“). Село Изворац налазило се у истом крају, негде дуж Изварачке реке.³² Можда ће се, ако буде детаљно истражена и објављена топографска грађа овог подручја, открити траг неког од поменутих насеља.

На крају, треба поменути да је захваљујући сарадњи са колегицом др Емом Миљковић-Бојанић на убикацији насеља у Браничеву пописаних 1476. године, било могуће исправити читање приличног броја топонима у Стојаковићевом издању Браничевског дефтера из 1467. године. То је омогућило тачну идентификацију и убикацију низа насеља и мезри са територије Браничева из друге половине 15. века. Илустрације ради, као најкарактеристичније издвојићемо неколико примера. Добрујевац је тако Дубравица, село недалеко од ушћа Велике Мораве у Дунав, а Таперде - Набрда, данашње село Набрђе, источно од Пожареваца, на Млави. Заплан је у ствари Избљане, потес (под шумом) поред истоименог потока у атару села Курјаче. Подбрежина је највероватније Бобрѣже, ишчезло село које се налазило на потесу Бобрѣшка крај Бобрѣшке реке, северно од Петровца. Пожаревац (други) одговара Божевцу, источно од Малог Црнића, а Јеродим је Породин, данашње село Породин, јужно од Жабара. Име села Прсдина треба читати као Преседна, данас брдо и земљиште у атарима села Брзоход, Четерѣже и Породин, источно од Жабара, док је Пољадина - Полатна, село североисточно од Жабара. Полимерово је Кулимирово, потес у атару села Ореовице северно од Жабара. Име села Уврла треба читати као Врело, сада потес и поток у атару села Дубница, источно од Свилајнца. Дербенд Костајница је свакако дербенд Моштаница, северно од Гуприје, итд.³³

31 А. Младеновић, *Повеље*, 53-54, 79-80, 93-94; М. Стојаковић, *Браничевски тефтер*, 151, 258, 288; ВВА ТТД 16 (1476); Г. Шкриванић, *Раваничко власићелинскиво*, Манастир Раваница, 94-95; А. Веселиновић, *Североисточна Србија*, 48.

32 Љ. Котарчић, *Повеља десјоѣа Сѣефана Лазаревића манасѣирима Тисмени и Воѣици из 1406*, Археографски прилози 9 (1987) 118-119.

33 М. Стојаковић, *Браничевски тефтер*; 68, 73, 107, 125, 133, 170, 183, 193, 210, 212, 222, 240, 248; М. Миладиновић, *Пожаревацка Морава*, 92-93, 101, 122-123; С. Мијатовић, *Ресава*, 206; видети и одговарајуће секције наведених топографских карата.

M.A. Alexandar Krstic
Historical Institute, Belgrade

The Problems of Ubication of Medieval Settlement in Branicevo

From a few sources (only eight documents attesting to the giving of a present and several documents connected to the business of the citizens of Dubrovnik) 164 medieval, mainly village-settlements on the territory of Branicevo District are known all together. The real number of settlements must have been bigger because in the first Turkish registers from the second part of the 15 th century, in the same area, organized as Branicevo vilayet, 368 villages are noted. For ubication of the disappeared settlements several sources of toponymy can be used: topographic maps, old geographical maps, the works of geographers, ethnologists and archeologists appeared as a result of field research, catastres in communities. Although, up to now there have been many scientific studies which deal with these questions, a lot of medieval villages of Branicevo District have not been ubicated yet. The reason is the change of toponyms and unevenly collected and saved toponymy materials. From medieval settlements which are left and which are not restored under the Turkish power, there are not preserved traces on the terrain. The old toponyms disappeared because of natural factors; the change of rivers' course and flood or the change of relief caused by deposits of sand in Ramsko – Golubac sandy terrain. However, it is possible to ubicate some more medieval villages by careful analysis of existing historical sources and using appropriate toponym materials. Some disappeared settlements can be ubicated approximately in relation with existing ones thanks to the description of boundary landmarks in charters. Finally, corrected reading of some toponyms in the publication of Branicevo notebook (registration) from 1467 enables their ubication, for which a few examples are given in this study.

Душко Грбовић, виши кустос - историчар
Завичајни музеј, Јагодина

РАЗРЕШНИЦА РАЧУНА ЖИВУЛИНА СТАНИШИЋА ОД 15. ЈУЛА 1399. ГОДИНЕ КАО ИЗВОР ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ

Апстракт: Рад анализира један акт из области привредне историје, издат од стране дворске канцеларије Лазаревића са поседним освртом на чињенице које имају везе са војном историјом средњовековне Србије. Обрађене су личности које се помињу у документу као и топоними који су се налазили на територији средњег Поморавља, Браничева и на подручју Копаоника.

Кључне речи: разрешница рачуна, Живулин Станишић, Лазаревићи, двор, царина, Плана, Шетоње, Јагодина

Основу за развој војне снаге једне државе чине њене материјалне могућности. Она финансијска средства обезбеђује на разне начине. И владари у средњем веку су обезбеђивали разне изворе прихода, а средства су трошили и за војне намене. О приходима владара имамо низ докумената. Овај рад представља покушај да се кроз један, у суштини, привредни документ прикажу и елементи војне историје.

Документ који ће овде бити анализиран има велики значај за историју Јагодине. Разрешница рачуна издата дубровачком трговцу Живулину Станишићу, датирана 15. јулом 1399. године, састављена је и издата у Јагодној односно у данашњој Јагодини, што је досад први познати помен Јагодине у историјским документима. У својој садржини овај документ садржи податке везане за војну организацију.¹

Време када настаје овај документ 1399. године је период после сламања побуне властеле 1398, када кнез Стефан Лазаревић путује и учвршћује власт у земљи и у местима где се задржава са својом пратњом (двором) издаје разна документа. Документ о коме је реч говори нам да је јула 1399. боравио у Јагодној (данашњој Јагодини).² Ту је из-

1 Historijski arhiv u Dubrovniku, serija Diversa cancellariae (1403–1405) knjiga 35, str. 111 verso; Издања: Константин Јиречек, СПОМЕНИЦИ СРПСКИ, Споменик СКА, XI, Београд 1892, стр. 45–46; Љуба Стојановић, СТАРЕ СРПСКЕ ПОВЕЉЕ И ПИСМА, I, Београд - Ср. Карловци 1929, стр. 190–191; Божидар В. Недељковић, СВЕТОЗАРЕВО ПРЕЂАШЊА ЈАГОДИНА, Београд - Шабац 1981, стр. 16, 19 (црно-бела копија оригинала).

2 Historijski arhiv u Dubrovniku, serija Diversa cancellariae (1403–1405) knjiga 35, str. 111 verso; К. Јиречек, СПОМЕНИЦИ СРПСКИ, XI, стр. 45–46; Љ. Стојановић, СТАРЕ СРПСКЕ ПОВЕЉЕ И ПИСМА, I, стр. 190–191; Константин Филозоф, ПОВЕСТ О СЛОВИМА-СКАЗАНИЈЕ О ПИСМЕНЕХ-ИЗВОДИ-ЖИТИЈЕ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА, Стара српска књижевност у 24 књиге, 11, Просвета-Српска књижевна задруга, Београд 1989, стр. 88–90; Григорије Цамблак, СЛОВО О ПРЕ-

дата разрешница рачуна дубровачком трговцу Живулину Станишићу. Њу су заједнички издали монахиња Евгенија (кнегиња Милица), деспот (?) Стефан и брат му господин Вук, док се као милосници помињу: челник Хребељан, Шаинац и ризничар Вукашин, а исправу је забележио дијак Ратко. Овим актом Живулин (Живолин) се ослобађа свих обавеза према владарској породици, дуговања и даљих потраживања као закупац планске и шетоњске царине тј. царине рудника Плане који се налазио у поткопаоничком крају и царине трга Шетоње који се налазио у Браничеву недалеко од улаза у Горњачку клисуру. Царина је представљала главни владарев приход у средњовековној Србији. Приход од царина који се убирао на трговима и рудницима је припадао владару као регално право. Царине у Србији нису убирали непосредно владареви чиновници, већ је она од краја XIII века издавана под закуп. Закупци царина су углавном били Дубровчани. Царине су под закуп издаване најмање на годину дана, а могао се продужавати уз обострану сагласност. Закуп је исплаћиван у новцу или племенитом металу (сребру израженом у литрама).³ По истеку закупа владари су

НОСУ МОШТИЈУ СВЕТЕ ПЕТКЕ ИЗ ТРНОВА У ВИДИН И СРБИЈУ-КЊИЖЕВНИ РАД У СРБИЈИ, Стара српска књижевност у 24 књиге, 12, Просвета-Српска књижевна задруга, Београд 1989, стр. 117–122; Ђорђе Трифуновић, ЖИВОТ, ДОБА И КЊИЖЕВНИ РАД СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА, Деспот Стефан Лазаревић, КЊИЖЕВНИ РАДОВИ, приредио Ђорђе Трифуновић, Београд 1979, стр. 5–141, 15–17; Константин Јиречек, ИСТОРИЈА СРБА, I, Београд 1984³, стр. 335, 423, ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА, II, Београд 1994², стр. 62–63.

- 3 Fond Dubrovačke Republike Diversa cancellariae (1403–1405) knjiga 35, str. 111 verso; К. Јиречек, СПОМЕНИЦИ СРПСКИ, XI, стр. 45–46; Љ. Стојановић, СТАРЕ СРПСКЕ ПОВЕЉЕ И ПИСМА, I, стр. 190–191; Ото Дубислав Пирх, ПУТОВАЊЕ ПО СРБИЈИ, стр. 101, 207–208; Др Василије Симић, ПЛАНА - СРЕДЊОВЕКОВНО НАСЕЉЕ РУДАРСКЕ ПРИВРЕДЕ, гласник Етнографског института, 5–6 (1955–57), Београд, стр. 105–122; Михајло Динић, ЈУГОЗАПАДНА СРБИЈА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, стр. 69–83, 82; Исти, БРАНИЧЕВО У СРЕДЊЕМ ВЕКУ, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, стр. 84–112, 86, 110–112; К. Јиречек, ИСТОРИЈА СРБА, I, стр. 287; Константин Јиречек, Јован Радонић, ИСТОРИЈА СРБА, II, Београд 1984³, стр. 214–215, 425, 431; Андрија Веселиновић, ЦАРИНСКИ СИСТЕМ У ДОБА ДЕСПОТОВИНЕ, Историјски гласник, 1–2, Београд 1984, стр. 7–38, 10–13, стр. 13 напомена 26; Ружа Ђук, ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ РУДАРСТВА НА КОПАОНИКУ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ, Историјски гласник, 1–2, Београд 1989, стр. 23–38, 23–24; Феликс Каниц, СРБИЈА. ЗЕМЉА И СТАНОВНИШТВО, I, Београд 1991⁵, стр. 69; Милош Благојевић, ДРЖАВНА УПРАВА У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ЗЕМЉАМА, Београд 1997, стр. 230; Симић Мишић, Андрија Веселиновић, ЦАРИНА, Лексикон српског средњег века, приредио Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, Београд 1999, стр. 792–795, 792–793; А. Веселиновић, ЦАРИНИЦИ, Лексикон српског средњег века, стр. 795; Сима Ђирковић, Десанка Ковачевић-Којић, Ружа Ђук, СТАРО СРПСКО РУДАРСТВО, Београд-Нови Сад 2002, 28, 31, 33–35, 37–38, 130, 134, 164, 186, 198; О Живулину Станишићу видети: Константин Јиречек, РОМАНИ У ГРАДОВИМА ДАЛМАЦИЈЕ ТОКОМ СРЕДЊЕГ ВЕКА, Зборник Константина Јиречека, II, Београд 1962, стр. 343, 357; Десанка Ковачевић-Којић, НИКОЛА ТВРТКА ГЛАВИЋ И НИКОЛА ЖИВОЛИНОВИЋ У ДУБРОВАЧКИМ КЊИГАМА БРАЋЕ КАБУЖИЋ, Историјски часопис књ. XI–XLI (1993–1994), Београд 1995, стр. 5–18, 8 и напомена 21; Душко Грбовић, КО ЈЕ ЖИВУЛИН СТАНИШИЋ НА ЧИЈЕ ИМЕ ГЛАСИ РАЗРЕШНИЦА, Нови пут, број 1641, година LV, Јагодина 21. јул 1999, стр. 8; Исти, ПРИВРЕДА ЈАГОДИНЕ У XV ВЕКУ (до 1459), Јагодина 2004, стр. 30.

закупцима издавали документ којим се потврђивало да је купац измирио све обавезе из закупа. Тај документ се звао разрешница рачуна. Разрешница рачуна је таква врста документа којим се потврђивало да је дотични трговац измирио своје обавезе из пословног уговора, у конкретном случају закупа царина. Она се издавала у два односно три примерка и то: један је остајао владару, други је био за трговца, а трећи се слао у Дубровник, дубровачкој влади, којим је била обавештена о крају посла, чиме се она обезбеђивала да не дође у сукоб са владаром око евентуално неизмирених обавеза. Документ је разматрало Мало веће и доносило одлуку о упису разрешнице у дубровачке књиге односно, *Diversa Cancelariae*. Поменути разрешницу донео је у Дубровник курир Лазаревића Ивчин Ходановић Рудничанин, који је, према сачуваним документима, службу курира вршио читав низ година. Донета је у Дубровник октобра 1404. године, а забележио ју је познати нотар дубровачке канцеларије Руско Христифоровић.⁴

О њеној аутентичности било је спора у историјској науци. Разрешница је датована са 15. јулом 1399. године, а Стефан Лазаревић се спомиње као деспот мада је 1399. био кнез, а титулу деспота добио 1402. године, што је уочљива нелогичност. Станоје Станојевић је посумњао у аутентичност овог документа сматрајући да је он фалсификат на основу техничких детаља, улоге доносиоца поруке, каснијег потраживања деспота Стефана од 24 литре сребра које је, наводно, Живулин Станишић остао дужан. Константин Јиречек је сматрао да је акт касније издат, али са ранијим датумом. Том линијом ишао је и Сима Ћирковић, који је стао на становиште да је разрешница могла настати касније, кад је требало приступити извршењу тестамена Живулина Станишића који је он саставио 3. септембра 1403. године у Плани, где је живео и радио, а који је у Дубровнику регистрован 23. новембра 1403. године. Највероватније је извршиоцима Живулиновог тестамена неопходна била и разрешница. Постоји и могућност да је разрешница била издата у облику повеље коју Живулин није регистровао. Приликом упућивања у Дубровник она је била реконструисана на основу забелешке у књигама или преписа у регистру, па је тако у документ доспела титула деспота. Ћирковић остале примедбе побија аргументом да је доносилац поруке био поверљива личност, те да је у Малом већу постојала прописана процедура око упознавања и бележења документа у регистар. Треба имати у виду да у том периоду канцеларије

⁴ ДУБРОВАЧКО МАЛО ВЕЋЕ О СРБИЈИ (1415–1460), сабрао и приредио др Андрија Веселиновић, Београд 1997, стр. VI–IX; Ст. Станојевић, Студије о српској дипломатици. XIV ДИЈАК, ГРАМАТИК, НОТАР, КАНЦЕЛАР, НОМИК, ЛОГОТЕТ, Глас СКА, CVI, други разред 61, Сремски Карловци 1923, стр. 1–96, 59–60; Сима Ћирковић, ОСУМЊИЧЕНЕ ПОВЕЉЕ КНЕГИЊЕ МИЛИЦЕ И ДЕСПОТА СТЕФАНА, Историјски часопис, VI (1956), Београд 1956, стр. 139–152, 143; А. Веселиновић, ЦАРИНСКИ СИСТЕМ, стр. 12; Исти, ДОКУМЕНТИ О ПРВОМ ПОМЕНУ ЧАЧКА, Зборник народног музеја Чачак, XX (1990), Чачак 1990, стр. 61–73, 66; С. Мишић, А. Веселиновић, ЦАРИНЕ, Лексикон српског средњег века, стр. 793–794.

феудалних господара почињу самостално да издају документа. Због недостатка сопствене традиције у састављању формулара, ослањају се на традицију краљевске и царске канцеларије и будући да су биле не-сигурне у томе, биле су подложне уношењу новина, што би могао би-ти случај и са овим актом. Ћирковићево становиште је прихваћено у историјској науци, мада питање датирања остаје отворено.⁵

Са аспекта теме која се овде обрађује, као први елемент је сам документ. По својој садржини то је акт привредне историје, а свака војна моћ заснива се на чврстини економске подлоге. Време у којем је владао Стефан Лазаревић било је испуњено борбама за опста-нак државе, пошто се она налазила између Угара и Турака. То је вре-ме (почетак XV века) стварања нове државне управе и војске стајаћег типа. За вођење сталних ратова било је потребно присуство сталних, добро обучених и плаћених мобилних војних одреда, што је захтевало и редован прилив новчаних средстава. За то су обезбеђивани разни извори прихода: многобројне властеоске баштине и проније, дохоци од соћа, издавање царина под закуп. Давања, од времена Лазаревића, нису били поштеђени ни манастири. Стално су установљавани нови извори прихода. Значајан вид прихода било је издавање царина под закуп. Процењује се да је од ове врсте прихода годишњи прилив био више од 100.000 дуката.⁶ У конкретном случају ми не знамо колика је била висина царине, али из једног документа деспота Стефана Лазаревића сазнајемо да је он потраживао на име дуга за неисплаћени закуп царине од Живулина Станишића 24 литре сребра. Користећи се подацима о висини новобрдске литре, 337,24 гр (где су Лазаревићи имали при-ходе) и приштинске, 345,6 гр (где је касније становао Живулинов син Никола), долазимо до податка да је Живулин наводно дуговао 8093,76

5 Historijski arhiv u Dubrovniku, serija Testamenta Notarie, 9 fol.52–53'; Сима Ћирковић, Ружа Ћук, Андрија Веселиновић, СРБИЈА У ДУБРОВАЧКИМ ТЕСТА-МЕНТИМА У XV ВЕКУ (I), МЕШОВИТА ГРАЂА, Miscellanea, нова серија Књ. XXII (2004), Београд 2004, стр. 9–80, 11–14, 49–51; Љ. Стојановић, СТАРЕ СРПСКЕ ПОВЕЉЕ И ПИСМА, I, стр. 205–206; Ст. Станојевић, Студије о српској дипло-матици. XXV О ФАЛСИФИКОВАНИМ ПОВЕЉАМА, Глас Српске Краљевске Академије, CLXIX, II разред, 83, Београд 1936, стр.17– 48, 23; С. Ћирковић, ОСУМЊИЧЕНЕ ПОВЕЉЕ КНЕГИЊЕ МИЛИЦЕ И ДЕСПОТА СТЕФАНА, стр. 143–146; Duško Grbović, SREDNJE POMORAVLJE OD STEFANA NEMANJE DO PADA POD TURSKU VLAST 1459. GODINE, 1993. (непублицовани рад за стручни испит), стр. 71–73; М. Благојевић, ДРЖАВНА УПРАВА, стр. 230–231.

6 К. Јиречек, Ј. Радонић, ИСТОРИЈА СРБА, II, стр. 431; ИСТОРИЈА СРПСКОГ НА-РОДА, II, стр. 122; О царинама видети: А. Веселиновић, ЦАРИНСКИ СИСТЕМ У СРБИЈИ У ДОБА ДЕСПОТОВИНЕ, стр. 7–38; Isti, VOJSKA U SREDNJOVEKOVNOJ SRBIJI, Vojnoistorijski glasnik, 1–2, Beograd 1994, str. 385–422, 394–398; Исти, ДРЖА-ВА СРПСКИХ ДЕСПОТА, Београд 1995, стр. 166, 194, 221–226; М. Благојевић, ДРЖАВНА УПРАВА, стр. 293–294; Андрија Веселиновић, ВОЈСКА, Лексикон српског средњег века, стр. 99–102; С. Мишић, А. Веселиновић, ЦАРИНА, Лексикон српског средњег века, стр. 792–795; Као примери сужавања имунитетских права манастира и увођења војне обавезе могу послужити повеље Лаври св. Атанасија на Светој гори из 1395. и 1407. године; Стојан Новаковић, ЗАКОНСКИ СПОМЕНИ-ЦИ СРПСКИХ ДРЖАВА СРЕДЊЕГ ВЕКА, Београд 1912, стр. 495–496, 497–499.

(по новобрдској) односно 8294,4 (по приштинској) грама сребра. На ово потраживање Стефану Лазаревићу негативно је одговорено, а као доказ је послужила разрешница из 1399. године.⁷

На првом месту интересантних личности, што се теме тиче, јесу Стефан Лазаревић и његов брат Вук. С обзиром да је Стефан Лазаревић био врховни војни заповедник, овај акт нам сведочи о боравку главнокомандујућег у држави Лазаревића у Јагодини. Иначе помињање монахиње Евгеније (кнегиње Милице), која седе назива „славном“, на првом месту испред својих синова сведочи о порасту угледа монахиње Евгеније након сређивања односа са султаном Бајазитом и сламања побуне властеле. Ова чињеница нам такође говори о великој самосталности монахиње Евгеније у вођењу државних послова, као одраз поштовања старијег сина - владара према старој мудрој мајци која је имала државничког дара.⁸ С обзиром на одређену врсту савладарских односа која је тада владала у држави Лазаревића, помињање Вука Лазаревића, који је имао војне ингеренције, такође је значајно. Био је командант дела трупа у бици код Трипоља 1402. године и лоше се показао. Овај акт нам сведочи о помирењу два брата, после захлађења односа које је уследило после битке.⁹

Помињање људи који су блиски Стефану Лазаревићу као милосници у документу, писара који је прибележио сам акт и курира који је документ однео, - говори нам о боравку двора и дворске канцеларије кнеза Стефана Лазаревића у Јагодној (Јагодини).

Личности које се помињу као милосници су: челник Хребељан, Шаинац и Вукашин ризничар.

Познато је да је титула челник преузета из Византије и да она садржи војне ингеренције, па нам ова разрешница може сведочити као доказ боравка војне личности на територији средњег Поморавља. Челник Хребељан је изгледа у то време био висока личност на двору Лазаревића.

7 Љ. Стојановић, СТАРЕ СРПСКЕ ПОВЕЉЕ И ПИСМА, I, стр. 204–205; К. Јиречек, РОМАНИ У ГРАДОВИМА ДАЛМАЦИЈЕ ТОКОМ СРЕДЊЕГ ВЕКА, стр. 343, 357; Сима Ђирковић, МЕРЕ У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ДРЖАВИ, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, стр. 41–64, 49–50; Десанка Ковачевић-Којић, ПРИШТИНА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ, Историјски часопис, књ. XXII (1975), Београд 1975, стр. 45–74, стр. 54, 58; Иста, НИКОЛА ТВРТКО ГЛАВИЋ И НИКОЛА ЖИВОЛИНОВИЋ У ДУБРОВАЧКИМ КЊИГАМА БРАЋЕ КАБУЖИЋ, стр. 8; Сима Ђирковић, МЕРЕ И ТЕГОВИ, Лексикон српског средњег века, стр. 392–396, 394.

8 Милош Благојевић, САВЛАДАРСТВО У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА ПОСЛЕ СМРТИ ЦАРА УРОША, Зборник радова Византолошког института, XXI, Београд 1982, стр. 183–212, за Лазаревиће 185–198, 189–190; А. Веселиновић, ДРЖАВА СРПСКИХ ДЕСПОТА, стр. 96–98, 191.

9 С. Новаковић, ЗАКОНСКИ СПОМЕНИЦИ, стр. 489–490; К. Филозоф, ЖИТИЈЕ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА, стр. 98–99; Милош Благојевић, САВЛАДАРСТВО У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА ПОСЛЕ СМРТИ ЦАРА УРОША, стр. 192–193; Драган Војводић, ВЛАДАРСКИ ПОРТРЕТИ СРПСКИХ ДЕСПОТА, Манастир Ресава-историја и уметност-научни скуп, Манастир Манасија и његово доба, Деспотовач 21–22. 8. 1994, Деспотовач 1995, стр. 65–98, стр. 66 и напомене 5 и 7; А. Веселиновић, ДРЖАВА СРПСКИХ ДЕСПОТА, стр. 97–98.

Он је дужност челника на двору Стефана Лазаревића обављао у периоду 1399–1404. године. Вероватно због способности које је показао на тој дужности, децембра 1405. године срећемо га као великог челника. На тој дужности се није дуго задржао. Године 1423. помиње се као војвода Хребељан и био је члан делегације која је склопила мир са Млечанима 12. августа 1423. године. Овај податак нам указује на чињеницу да је Хребељан заузимао одређено место у државној хијерархији деспота Стефана Лазаревића и имао одређену улогу у реформисаној државној управи. Значајно је и то да је имао титулу војводе која је имала и војну улогу. Јиречек претпоставља да би он могао бити, с обзиром на име, рођак деспота Стефана. С обзиром да се као милосник спомиње на првом месту, можемо схватити колико је велики значај челника у то доба.¹⁰

Друга, по изворима можда и занимљивија личност, јесте Шаинац. За њега Константин Јиречек каже, говорећи о Турцима у српској служби, да је један од деспотових војвода био Шахин (персијски: соко). Јиречек за њега каже да се први пут помиње у разрешници из 1399. године, да је био виђена личност на деспотовом двору 1406. године; такође да је у борби против Мусе, сина султана Бајазита, 1413. године био и Шаин један од војсковођа. Био је у делегацији која је склопила мир са Млечима 1423. године. Јиречек је навео да једна кула на смедеревском граду носи име Шаинова кула. Неки каснији радови иду овом линијом. Андрија Веселиновић, закључујући на основу читања разрешнице, сматра да је и Шаинац у време настанка разрешнице био челник. За Шаинову кулу Леонтије Павловић наводи разне верзије настанка имена куле. То је иначе данас најочуванија кула у смедеревском граду која се налази са језавске стране великог града. Милош Благојевић тврди да би у личности Шаинца требало тражити кефалију Шаина који је то био највероватније у Плани, у поткопаоничком рударском насељу, и да је он као представник цивилне власти био милосник на разрешници поред представника двора, што је било од значаја за закупца царине. Такође сматра да га не треба поистовећивати са војводом Шахином или турским заповедницима који су носили то име. Да је Шаин био кефалија, сматра и Андрија Веселиновић, само се не зна тачно када. У једном недатираном запису из манастира Прохор Пчињски као сведок

¹⁰ Љ. Стојановић, СТАРЕ СРПСКЕ ПОВЕЉЕ И ПИСМА, I, стр. 204; К. Јиречек, Ј. Радонић, ИСТОРИЈА СРБА, II, стр. 361, 384; А. Веселиновић, ДРЖАВА СРПСКИХ ДЕСПОТА, стр. 185, 246 и напомене 71, 72, стр. 247; Момчило Спремић, ДЕСПОТ БУРАЂ БРАНКОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА, Београд 1994, стр. 66; М. Благојевић, ДРЖАВНА УПРАВА У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ЗЕМЉАМА, стр. 181, напомена 45, стр. 202, 230, 233–236, 270, напомена 101; За Хребељана Јованка Калић каже да је први познати челник. Јованка Калић, СРБИ У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ, Београд 1994, стр. 88; Милош Благојевић, ЧЕЛНИК, Лексикон српског средњег века, стр. 812–814; О милосницима видети: Ст. Станојевић, Студије о српској дипломатици, XV СВЕДОЦИ, Глас СКА, СХ, други разред, 62, Сремски Карловци 1923, стр. 1–25, 22–23; М. Благојевић, ДРЖАВНА УПРАВА, глава III о милосницима, стр. 99–157; Исти, МИЛОСНИК, Лексикон српског средњег века, стр. 406–407.

приликом куповине једне баштине помиње се и кефалија Шаин. Овде би требало споменути занимљив податак из 1428. године. Међу дужницима, приликом ликвидације једног дубровачког трговачког друштва наведене године, помињу се између осталих: Шаин војвода, војвода Радослав Михаљевић и војвода Вукашин. Ово нам може казивати, ако су Шаинац и Шаин војвода исте личности, да је Шаинац наставио своју службу и у доба Ђурђа Бранковића. Помиње се у друштву великог војводе Радослава Михаљевића, што може упућивати и на његову везу са средњим Поморављем, односно Радославом Михаљевићем. Може се ипак констатовати да је Шаинац у сваком случају био личност која је имала и војне дужности.¹¹

О ризничару Вукашину немамо много података. Јавља се још у једној повељи деспота Стефана из око 1404. године и претпоставља се да је он исти Вукашин који се помиње међу дужницима у тестаменту Гостише Братосалића у Новом Брду 1411. године. Наведени податак о дужницима из 1428. године и помињање војводе Вукашина може упућивати на исту претпоставку као и код Шаинца.¹²

У куриру Ивчину Ходановићу Рудничанину који је био, свакако, поверљива личност Лазаревића, можемо видети и личност која је поред докумената ове врсте преносила и оне војне садржине.¹³

Дијак Ратко је за нас потпуно анонима личност, вероватно је био писар који је записивао мање значајна документа.¹⁴

Што се теме тиче, свакако је интересантно нешто рећи о Живулину Станишићу, руднику Плани и тргу Шетоње.

Живулин Станишић био је познати дубровачки трговац који се у Дубровник доселио половином XIV века. У књизи братства великих трговаца св. Духа и св. Спаса налазимо га уписаног већ 1353. године. Ово братство се 1432. године спаја са братством св. Петра и св. Антуна Опата, називајући се касније братством Антунина, а његови чла-

11 К. Филозоф, ЖИТИЈЕ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА, стр. 117; К. Јиречек, Ј. Радонић, ИСТОРИЈА СРБА, II, стр. 379; М. Спремић, ДЕСПОТ ЂУРАЂ БРАНКОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА, стр. 66, 681; А. Веселиновић, ДРЖАВА СРПСКИХ ДЕСПОТА, стр. 121, 181–182, и напомена 123, стр. 246, напомена 72; М. Благојевић, ДРЖАВНА УПРАВА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ДРЖАВИ, стр. 202, 230, 234, 270 и напомена 103, стр. 271, 274, 294; Исти, КЕФАЛИЈА, Лексикон српског средњег века, стр. 292–295; О Шаиновој кули видети: Др Леонтије Павловић, ИСТОРИЈА СМЕДЕРЕВА У РЕЦИ И СЛИЦИ, Смедерево 1980, стр. 329–330.

12 К. Јиречек, Ј. Радонић, ИСТОРИЈА СРБА, II, стр. 362; М. Спремић, ДЕСПОТ ЂУРАЂ БРАНКОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА, стр. 681; А. Веселиновић, ДРЖАВА СРПСКИХ ДЕСПОТА, стр. 205, напомена 6; М. Благојевић, ДРЖАВНА УПРАВА, стр. 201, 230 и напомена 96; О ризничару видети: Милош Благојевић, РИЗНИЧАР, Лексикон српског средњег века, стр. 612–622.

13 С. Ђирковић, ОСУМЊИЧЕНЕ ПОВЕЉЕ КНЕГИЊЕ МИЛИЦЕ И ДЕСПОТА СТЕФАНА, стр. 143–145; О куририма видети: Сима Ђирковић, КЊИГОНОШЕ, Лексикон српског средњег века, стр. 303.

14 К. Јиречек, Ј. Радонић, ИСТОРИЈА СРБА, II, стр. 363; А. Веселиновић, ДРЖАВА СРПСКИХ ДЕСПОТА, стр. 244; О дијаку видети: Татјана Суботин-Голубовић, ДИЈАК, Лексикон српског средњег века, стр. 152.

нови Антунинима. Ово братство је допринело економском развоју Дубровника, али је било без већег политичког утицаја, пошто је сву власт држала дубровачка властела. Живулин је живео и пословао у Плани, поткопаоничком рударском месту (налазила се на десној обали Ибра), чији закупац царине је био и где је умро. О томе чиме се Живулин давио може нас упућивати делатност његовог сина Николе, којем је својом активношћу утро пут трговања по Србији. Његов син је дуго година био ортак са Николом Твртка Главићем, који је био и компањон са Живулином и у блиским односима, тако да се помиње међу епитропима (извршиоцима) Живулиновог тестаментa. Никола Живулиновић и Никола Твртка Главић давали су се: трговином злата, сребра, гламског сребра, тканина, давањем новца на зајам, локалном трговином. Живулин је умро 1403. године у Плани у периоду између 3. септембра, када је саставио тестамент, и 23. новембра, када је тестамент регистрован у Дубровнику. У тестаменту нема помена о дугу његовом према владарској породици, већ само према, углавном, дубровачким трговцима. Према владарској породици имао је потраживања која је наплаћивао од дужника кнегињиних (кнегиња Милица - монахиња Евгенија) поседујући о томе њене писмене исправе. Живулин је поред сина Николе имао још сина Симона и кћер Марушу. Мушки потомци породице Живулина Станишића изумрли су 1471. године.¹⁵

Један од најзначајнијих басена у средњовековној Србији био је Копаонички рударски басен који је обухватао више рудника. Једно од већих рударских насеља била је Плана. Налазила се на крајњем северу Копаоничког басена. До средине XIV века отворен је рудник у Плани. Први пут се помиње у једном папском писму из 1346. године као једно од места где је била католичка парохија. Овде су Дубровчани имали јаку колонију са конзулом. О Плани је остало мало помена у

15 Historijski arhiv u Dubrovniku, serija Testamenta Notarie, 9 fol.52–53'; С. Ђирковић, Р. Ђук, А. Веселиновић, СРБИЈА У ДУБРОВАЧКИМ ТЕСТАМЕНТИМА У XV ВЕКУ (I), МЕШОВИТА ГРАЂА, стр. 11–14, 49–51; Архив Историјског института САНУ, ИСПИСИ 1300–1500, кутија 7, GENEALOGIA CINGRIA, L' origini genealogie dei citandi Raguussi che fuorno in officio delle Confraternita di S. Antonio, 271–272; ДУБРОВАЧКО МАЛО ВЕЋЕ О СРБИЈИ (1415–1460), стр. 5, 11, 24–25, 40–41, 43, 60, 62, 64, 66, 73–74, 77–78, 80, 83, 87, 93, 95, 98, 104, 108, 115, 117, 120–121, 123, 128, 131, 134, 163, 168, 169, 184, 186, 200, 211, 216–218, 224, 234, 237, 243–244, 246, 272, 275, 279, 281–282, 284, 293, 295, 301, 305, 311, 326, 337, 365; Десанак Ковачевић-Којић, ТРГОВАЧКЕ КЊИГЕ БРАЋЕ КАБУЖИЋ (САВОГА) 1426–1433, Београд 1999, стр. 15, 36, 105–106, 108–110, 114, 130, 132, 139, 156–157, 171, 275, 285, 288, 292–295, 298–299, 302, 312, 315–319, 332–334, 339, 349; Иста, ПРИШТИНА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ, стр. 54, 58; Иста, НИКОЛА ТВРТКА ГЛАВИЋ, стр. 5, 8–15, 17; Р. М. Грујић, КОНАВАИ ПОД РАЗНИМ ГОСПОДАРИМА ОД XII ДО XV ВЕКА, Споменик СКА, LXVI, други разред, 31, Земун 1926, стр. 3–121, 62; К. Јиречек, РОМАНИ У ГРАДОВИМА ДАЛМАЦИЈЕ, стр. 343, 357; Момчило Спремић, ТРГОВАЧКА ДРУШТВА, Лексикон српског средњег века, стр. 739–741; Д. Грбовић, ПРИВРЕДА ЈАГОДИНЕ, стр. 30 и напомена 15; О Антунинима видети: Dr Kosta knez Vojnović, BRATOVŠTINE I OBRTNE KORPORACIJE U REPUBLICI DUBROVAČKOJ OD XIII DO KONCA XVIII VIJEKA, sveska II, u Zagrebu 1900, str. XII–XIII; L. Vojnović, KRATKA ISTORIJA DUBROVAČKE REPUBLIKE, New York, U. S. A., 1962, str. 81.

писаним историјским изворима (1413, 1459, 1461. године), али је остало много трагова старих рударских радова који говоре о значају места. У Плани је постојала ковница новца. Рудно богатство Плана чинило је злато у праху, које се добијало испирањем, затим средро, гвожђе, бакар, олово. Са свих страна насеље је било окружено топионицама и рудокопима. Рекогносцирани су бројни рударски радови - преко 2700 свртњева и уселина као и 58 топионица гвоздених, бакарних и оловних руда. Утврђено је постојање великог хидротехничког постројења дужине преко 50 км. Многобројни топоними сведоче о некадашњем привредном и рударском карактеру насеља: Колска река, Ковачка река, Плакаоница, Цеовиште, Мајданска бразда, Устава, Трговиште, Пазариште, Царина и други. Присуство Дубровчана је подстакло домаће становништво да све више узима учешћа у трговини.¹⁶

Шетоњска царина се налазила у Браничеву (стари назив за пожаревачки крај). Сачувана је у имену села Шетоње. Село се налази на улазу у Горњачку клисуру код манастира Ждрела, тј. на средокраћу путева између Кучева и Поморавља. Не треба искључити могућност да се ту налазила раскрсница путева који су ишли из долине Тимока и рударских области Кучева преко Хомоља и водили у долину Велике Мораве. Први помен Шетоња у дубровачким документима је из 1330. године. Српски деспоти су, као и владари на западу, давали царине и дажбине под закуп и то углавном Дубровчанима. У Шетоњу се налазио трг. Као закупци шетоњске царине крајем XIV века помињу се Марин Лебровић и Живулин Станишић. Дубровчане у Шетоњу затичемо и у време владавине Турака, о чему нам сведочи један дубровачки документ из 1509.¹⁷

Разрешница нам говори о боравку двора Лазаревића у Јагодној (Јагодини). Не зна се шта је она у то доба била, да ли владарев летњи-ковац или седиште неког његовог поузданог властелина. Према Благојевићу, она је имала статус трга још у доба кнеза Лазара. Да је Јагодина била трг, имамо и у новијим радовима. Самостални тргови били су насеља отвореног типа и били су образовани на раскрсницама путева, поред река и на местима која су била погодна за трговину и они су представљали економска и рударска средишта. Развијали су

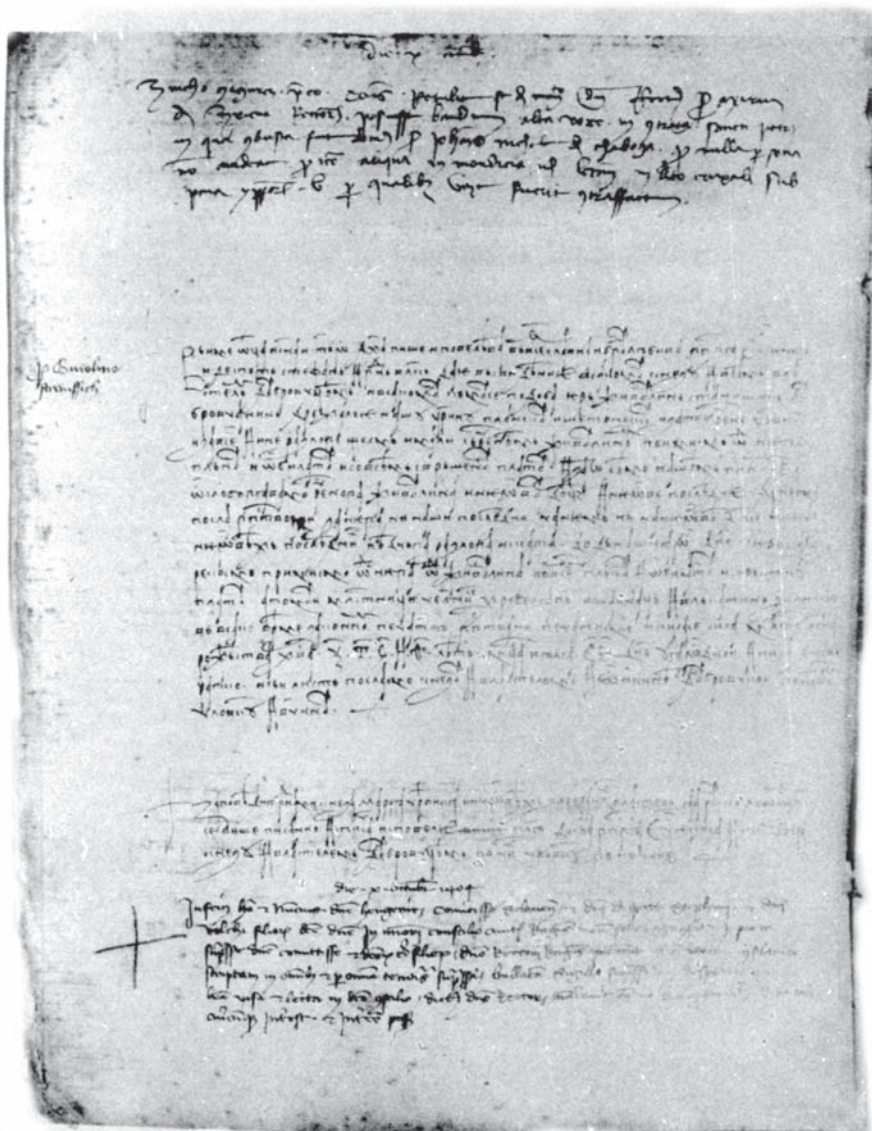
16 В. Симић, ПЛАНА-СРЕДЊОВЕКОВНО НАСЕЉЕ РУДАРСКЕ ПРИВРЕДЕ, стр. 105, 107–109, 121; М. Динић, ЈУГОЗАПАДНА СРБИЈА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ, стр. 82; К. Јиречек, ИСТОРИЈА СРБА, I, стр. 287; К. Јиречек, Ј. Радонић, ИСТОРИЈА СРБА, II, стр. 91 напомена 34; 93; 175, 353, 407, 425; Сима Ђирковић, РУДАРСТВО, Лексикон српског средњег века, стр. 631–634; С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, СТАРО СРПСКО РУДАРСТВО, стр. 28, 31, 33–35, 37–38, 130, 134, 164, 186, 198.

17 Разрешнице рачуна Марину Лебровићу и Живулину Станишићу издате су исте 1399. године, прва 30. јануара у Крушевцу, а друга 15. јула у Јагодној (Јагодини). Љ. Стојановић, СТАРЕ СРПСКЕ ПОВЕЉЕ И ПИСМА, стр. 188–189, 190–191; Др Гавро Шкриванић, ПУТЕВИ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ, Београд 1974, стр. 118; М. Динић, БРАНИЧЕВО У СРЕДЊЕМ ВЕКУ, стр. 86, 110–112; К. Јиречек, Ј. Радонић, ИСТОРИЈА СРБА, II, стр. 214 и напомена 58, 431.

се око феудалног двора, рударског насеља, цркве или манастира, раскрсница и путева. Постоји претпоставка да је Јагодина била трговачки центар локалног значаја за област Белице, Левча и део Ресаве, којој као доказ тога служи поступак даривања кнеза Лазара брода (прелаза) код села Глоговице, а податак се налази у његовој повељи Раваници. С обзиром да се Јагодина налазила на Цариградском друму и поред Белице, ове претпоставке нису без основа. На ово упућују и археолошки налази из центра Јагодине, где се, по претпоставци, налазио центар средњовековне Јагодине. Највероватније су самостални тргови били Плана и Шетоње.¹⁸

Помињање топонима у разрешници као што су Плана, Шетоње, Јагодна (Јагодина) може нас упућивати на закључак да су поменута места била значајна економска средишта, која су стварала материјалну подлогу за војну снагу средњовековне Србије. Можда документ ове садржине Стефан Лазаревић није случајно издао у Јагодини и да боравак двора Лазаревића такође није био случајан.

¹⁸ Александар Младеновић, *ПОВЕЉЕ КНЕЗА ЛАЗАРА*, Београд 2003, стр. 49–128 (текст и анализа сва три преписа Раваничке повеље), 247–271 (фотографски снимци сва три преписа повеље); Чед. Д. Марјановић, *ТУПРИЈА, ПАРАЋИН И ЈАГОДИНА*, Историјски и културни преглед, књига I, Темнишки зборник, књига трећа, Београд 1936, стр. 97; Михаило Динић, *ОБЛАСТ ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, стр. 55–68, 59; Милош Благојевић, *ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ У ДРЖАВИ КНЕЗА ЛАЗАРА*, Бој на Косову-старија и новија сазнања, уредник др Раде Михаљчић, Београд 1992, стр. 463–479, 477; *ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА*, I, Београд 1994.², стр. 383–384; Гордана Милошевић, *СТАНОВАЊЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ*, Београд 1997, стр. 131–133, 226; Десанка Ковачевић-Којић, *ТРГ*, Лексикон српског средњег века, стр. 737–739; Душан Вукићевић сматрао је да је центар средњовековне Јагодине био где и стара општина, данас дописништво РТС односно Медијског јавног сервиса Србије. Dušan Vukićević, *IZBOR IZ GRAĐE ZA HRONIKU SVETOZAREVA*, Svetozarevo, decembar 1980, str. 9–10 (непубликовани сређени рукопис); Д. Грбовић, *ПРИВРЕДА ЈАГОДИНЕ*, стр. 31–32, 32 напомена 17.



Разрешница рачуна Живулина Стјанишића од 15. јула 1399. године
(Фотографија копије документа који се налази у збирци Завичајног музеја у
Јајодини, инв. бр. 666. Снимио: Милосав Брајковић)

Dusko Grbovic
The Museum of Homeland Jagodina

'Razresnica' (dismissal note) of account of Zivulin Stanishic from 15th July 1399, as a source for Military history

The base for development of military force of one state is its material possibilities. It provides financial means in various ways. Medieval rulers provided various kinds of income, and a part of collected means they spent for military purpose. There is series of documents about the income of the rulers. One of them is dismissal of account issued to a merchant from Dubrovnik, Zivulin Stanishic dated from 15th July 1399. The place of issue is Jagodina. Zivulin Stanishic was a merchant from Dubrovnik who lived and worked in Plana, a mine in the bottom of Kopaonik, well-known in Middle-Age. Stefan, Vuk Lazarevic and a nun Evgenia, are mentioned as the persons who issued charters. This common issue of charters presents an example of relationship among rulers which was present in the state of the Lazarevic in the period while princess Milica was alive and in the short period after her death. Chiefs Hrebeljan, Shainac and Vukashin are mentioned as a witnesses ('milosnici' - privileged). They are important persons at the court of the Lazarevic. They are mentioned in other documents too. The issue of the customs' rent was a significant income of Serbian rulers in Middle Age. It is estimated that the annual income of these was 100.000 ducats. One of the most significant basins in Medieval Serbia was Kopaonik basen which included several mines. One of bigger mine settlement was Plana which was opened in the middle of the XIV century. A numerous findings and toponyms attest about its significance and dimensions. Shetonje customs is saved in the name of the village Shetonje. The village is located at the entrance of gorge Gornjak near the monastery Zdrelo, that is, in the middle point of the roads between Kuchevo and Pomoravlje. Thus Shetonje customs was in Branichevo (the old name for Pozarevac region). There is a market place in Shetonje. The merchants from Dubrovnik stayed in this place after the Turkish invasion of the Domain of the Despot. It can be seen in a document from 1509. Jagodina is mentioned as a place where the document was issued. It shows that the court of the Lazarevic was there. It is not known what it used to be at that time, the ruler's summerhouse or residence of one of his reliable landowner. Jagodina had a status of a market place. The mentioned in dismissal notice is the first, known mention of Jagodina in medieval documents. A confidential person of the Lazarevic, a messenger Ivchin Hodanovic Rudnicanin, took the act to Dubrovnik. Dismissal notice was brought to Dubrovnik in October of 1404. A well-known notary of Dubrovnik office Rusko Hristiforovic wrote it down in the books of Dubrovnik on the 10th October of the mentioned year.

Љубодраг Поповић,
архивски савешник, Београд

СВЕШТЕНСТВО БРАНИЧЕВСКЕ ЕПАРХИЈЕ – прилог за историју –

Ајсџиракџи: Истражујући годинама архивску грађу, наилазио сам на доста важних и интересантних података. Међу њима својом важношћу и подацима које пружају за историју једног краја, истичу се и они који се односе на црквене прилике у Браничевском крају. Први део наших сазнања о Браничевској епархији, колега Ђокић и ја саопштили смо у књизи „Браничевска епархија у првој половини XIX века“, у издању Историјског архива у Пожаревцу 2005. године. Наша обавеза била је да наставимо са даљим истраживањима најпре за другу половину XIX века, а затим за XX век, све до обнављања Епархије 1921. године.

Кључне речи: Браничево, црква, свештенство: монашко и мирско

Једно од правила Православне српске цркве, издано још у Краљевини Србији, у 19. веку, садржавало је и одредбу да „Свештеници божијег олтара заслужују да име њихово не остане заборављено“.

Једни од оних који у испуњењу тог завета помажу су и архиви. Ако су библитеке трезори памети, архиви су ризнице памћења, сведочанство прошлости. Архиви Србије су ризница памћења овог народа. У њима се чува на хиљаде метара архивске грађе. То је национално богатство које се ни са којим другим не може поредити, које се не може проценити. То је наша историја.

Они којима је та грађа поверена на чување и заштиту, као што знамо су архивисти. Задатак сваког архивисте је да своје знање о тој грађи, извору, пренесе и својим колегама и најширој јавности. А из улоге коју имају архиви, а то је да служе потребама друштва у целини, произлази и њихов задатак да архивску грађу учине приступачном јавности и тиме обезбеде научно-истраживачки рад у свим доменама друштвеног живота. Издавање докумената и информација о њима уједно је и њихово најефикасније чување, како од разноврсних оштећења тако и од других узрока, као што су то, на пример, ратна разарања.

Више од једног века трајање архивске службе у Србији у својим недрима обухвата и вишегодишње резултате и искуства како централног, Архива Србије, тако и регионалних, међу њима и овог у Пожаревцу, једине установе ове врсте на простору Браничевске регије, у области

која је у историји српског народа имала значајну улогу. А најпоузданије сведочанство о томе управо пружа архивска грађа. На нашу жалост велики део тога недостаје, други део ње чува се у Пожаревачком архиву, а један се може наћи у другим архивима, особито у фондовима централних државних институција. Но ни један од ових не противречи изнетој констатацији о улози у историји. Историچار и љубитељ историје у свему тражи драгоцене податке о прошлости, он их свугде проналази. А такви су и они фондови који се налазе у нашим архивима, мада нема у њима оних старијих од 19. века.

Последњих година, нарочито почетком овог новог века, сведоци смо све већег интересовања за прошла времена. Ма како се ово појачано интересовање тумачило, ми на основу досадашњих искустава морамо констатовати да је то чињеница са којом се озбиљно мора рачунати, да то није пролазна мода. Истовремено са њом је и сазнање да су интересовања све разноврснија, као и да су истраживачи све образованији – компетентни стручњаци за област која је предмет њиховог истраживања. Они исто тако, по нашем мишљењу, имају и једну важну особину, особито у тзв. локалним срединама, да истраживачки рад од политичке историје покрену ка другим темама. Најбољи пример тога је и недавно, 20. септембра ове године, одржан у Крагујевцу научни скуп „Крагујевац, престоница Србије, 1818–1841. године“.

Но и ту је по нашем мишљењу изостала једна проблематика о којој желимо да на данашњем, другим по реду научном скупу о Браничеву, обратимо пажњу са неколико речи.

У нашем црквеном животу већ одавно се осећа прека потреба да се стање наших епархија у прошлости, међу њима и Браничевске, било у ком облику преда јавности. Особито се ова потреба за посебне веродостојне извештаје односно податке о свим подручним јој црквама и манастирима, сваким даном, све више осећа. Ово је последњих година потпомогнуто издавањем неколико књига, као што су: 1) Српска православна епархија Браничевска – шематизам, 2003; 2) Пожаревачки округ и манастир Хиландар у XIX веку, до 1870. године, 2004; и 3) Браничевска епархија у првој половини XIX века, 2005. Особито ова са званичним подацима Српске цркве из 1836, иначе првим овакве врсте. Но као ни остали крајеви Србије, и овај испод Дунава и Велике Мораве нема, а није ни имао ни од свог формирања у XIX веку посебно штампаног исказа – „Шематизам“ са подацима о кретању свештенства, како мирског тако и монашког.

Важност Шематизма истакнута је још 30-их година XIX века. О њему има елемената још у „Турском уставу“.

„Устројеније Централног Правленија“ први Закон о Влади сачињен 29. V / 10. VI 1839, на основу овог Устава, у једној од својих тачака наводи и „старање о тачном списку штатическом“, а на основу то-

га сматрала је она – Влада „за дужност своју Шематизмус Књажества Србског сочинити“.

Објашњавајући „оно о шематизму“ Милош Поповић, редактор „Србских новина“, почетком 50-их година XIX века је писао: „Ни једна држава данас у свету не постои, која нема свога шематизма, а из шематизма најбоље се познаје стање сваке државе“, да би наставио о томе даље „... да ћемо тим не малу повољност учинити свакоме, који је рад србску државу признати, а мислимо, да нема ни једнога Србина, ни једнога Славенина, који то неби желио“.

Одредбе Устава и Закона о Влади, остали су дуго на снази, све до 1862. године.

За сваког истраживача у његовом раду на обради низа питања шематизам, како се он код нас назива, представља драгоцен извор. Он подразумева и познавање људи који су у том времену живели и радили, и ту грађу која се треба проучавати, својим радом стварали.

Ова грађа носи у себи и извештајни печат. Подаци често бележе и судбине појединаца. У њиховим нпр. биографијама се одсликава једно време до сада непроучено. Када о томе говоримо, мислимо и на један део архивске грађе до сада некоришћен, или, ако је то и учињено, у врло минималној мери, а то су матичне књиге (крштених, венчаних, умрлих). Све ове матичне књиге су прворазредни извори за историју, не само локалну, јер пажљивим ишчитавањем дају обиље података. Такви су нпр. они о демографским, те економским приликама, епидемијама – заразним болестима, ратовима и др

Сав овај рад на информисању, о коме смо говорили, има пред собом један јасно утврђен циљ – да припреми истраживачу информацију која треба да олакша и убрза сложен и дуготрајан истраживачки рад.

Желећи овој прекој потреби колико-толико удовољити и допринети ма и један камичак за градњу ове непокривене зграде која би нам сачувала успомену на нашу цркву и обезбедила нам сећање на нашу прошлост, ми овај проблем износимо пред вас. Ми желимо да се сећамо храмова, парохија, свештенства – тих војника ове наше цркве у њима.

У наведеној књизи „Браничевска епархија“ изложен је списак свештенства монашког и мирског реда у години 1836. Настављајући даља истраживања можемо констатовати, наравно са задовољством, да данас располажемо са много више података него што смо их имали раније. Њихово изношење тражило би далеко више и времена и простора него што нам то прилике дозвољавају. Када ово кажемо, мислимо на данашњи скуп, који као и сваки други има своја правила понашања, која диктирају само објашњење садржаја теме која се излаже.

Управљајући се тиме, ми ћемо, користећи се могућностима које нам стоје на располагању, данас покушати да изнесемо податке за неке, по нашем мишљењу, карактеристичне године, одвојено за монашко, а одвојено за мирско, у 1852, 1875, 1900. и 1910. године.

Монашко свештенство

Монашко свештенство се, као што знамо, налазило у манастирима овог времена. А они су се према класификацији учињеној у XIX веку делили на три реда.

Манастири I реда—царске задужбине—ЛАВРЕ, били су:

- Манастир Манасија
- Манастир Раваница
- Манастир Горњак

Манастири II реда, били су:

- Манастир Туман
- Манастир Витовница

Манастири III реда били су:

- Миљков манастир
- Манастир Копорин
- Манастир Св. Петка.

1852. година

Манастир Манасија:

Настојатељ је протосинђел Герасим Стојковић, са 2 калуђера и парохијом од 300 душа.

Протосинђел Герасим је истовремено био професор: пастирског, наравоучителног и догматичког богословија у Богословији у Београду.

Манастир Раваница:

Игуман је Дионисије Поповић са 2 калуђера и парохијом од 300 душа.

Манастир Горњак:

Игуман је Григорије Стојановић са 2 калуђера и парохијом од 300 душа.

Манастир Туман:

Настојатељ је Гервасије Митровић, са парохијом од 86 душа.

Манастир Витовница:

Настојатељ је Симеон Николић, са једним калуђером и парохијом од 160 душа.

Миљков манастир:

Настојатељ манастира је Михаил Поповић (друге податке нисмо нашли).

Манастир Св. Петка:

Настојатељ је Јустин Грудић, са једним калуђером и парохијом од 240 душа.

1875. година

Манасија, у срезу Деспотовачком, округа Ћупријског:

Братство сачињавају: архимандрит Кирило и јеромонаси: Емилијан и Макарије.

За нурију има 8 села са 2.770 житеља.

Раваница, у срезу Параћинском, округа Ћупријског:

Братство сачињавају: архимандрит хаџи Стеван и јеромонаси: Мелентије и Исаија. За нурију има 7 села, са 4.305 житеља.

Горњак, у срезу Хомољском, округа Пожаревачког:

Братство сачињавају: архимандрит Сава и јеромонаси: Алексије, Јулијан и Руфим. За нурију има 8 села са 5.552 житеља.

Капелан манастира је свештеник Аранђел Илић.

Туман, у срезу Голубачком, округа Пожаревачког:

Братство сачињавају: намесник Леонтије и јеромонах Герман.

За нурију има 5 села са 1.452 житеља.

Витовница, у срезу млавском, округа Пожаревачког:

Привремени настојатељ манастира је архимандрит горњачки Сава.

Чланови братства су још јеромонаси Тихан и Јоаникије.

За нурију има 4 села са 4.130 житеља.

Миљков манастир, у округу Ћупријском:

Намесник манастира је Филарет.

Манастир нема своју парохију.

Света Петка, у срезу Параћинском, округа Ћупријског:

Братство сачињавају настојатељ Корнелије и јеромонаси Теофан и Јоаникије.

За нурију има 7 села са 3.073 житеља.

1900. година

Манасија:

Братство чине: игуман Мирон, јеромонаси: Иларион, Сава, Доситеј и јерођакон Милутин.

Раваница:

Братство чине: игуман Јосиф и хаџи Јован, те јеромонах Исаија.

Горњак:

Братство чине: игуман Сава и јеромонах Амфилохије.

Туман:

У манастиру је братственик игуман Мелентије.

Витовница:

Братство чине: игуман Методије и јеромонах Милутин.

Миљков манастир:

У манастиру је братственик јеромонах Павле.

Св. Петка:

У манастиру је братственик јеромонах Митрофан.

Манастир Копорин:

У манастиру је братственик јеромонах Теофило.

Иначе када је реч о Копорину, манастиру III реда, треба рећи да је после покушаја обнове овог манастира 1839, он обновљен 1880. године.¹

¹ О овоме видети у часопису „Расински анали“, број 4, аутора Оливере Думић.

1910. година

Манасија:

Старешина манастира је јеромонах Никанор.

Раваница:

Братство чине јеромонах Макарије, као привремени старешина, и јеромонах Исаија.

Горњак:

Братство чине архимандрит Сава, старешина и јеромонах Агатател.

Туман:

Братство чине јеромонах Сергије, старешина и јеромонах Амфилохије и монах Сава.

Витовница:

Братство чине јеромонах Никон, као привремени старешина, и јеромонах Доситеј.

Миљков манастир:

игуман Методије, привремени старешина.

Св. Петка:

Милисав Марковић, свештеник, привремени старешина, и игуман хаџи Јован.

Копорин:

Братственик јеромонах Кипријан, привремени старешина.

Мирско свештенство

Свештенство мирског реда, под управом Митрополије београдске, налазило се распоређено, како би било можда модерним термином речено, по секторима, који су званично названи намесништва.

Основу су чинили: а) Смедеревски, б) Пожаревачки и в) Ћупријски протопрезвитерати. Намесништва је био већи број, а у документима се помињу, изложено по годинама, постојања: Рабровско, Параћинско, Велико Градишко, Кладовско (у месту Кладурово), Хомољско, Млавско, Рамско, Звишко, Моравско и Јасеничко.

По своме саставу протопрезвитерати и намесништва су далеко бројнија него ли монашко свештенство. Тако нпр. њихов број у 1852. години износи (свештеници, капелани, ђакони) 93. Зато би излагање њихових имена овом приликом било немогуће. Из тог разлога смо се определили да данас изнесемо само њихов бројчани састав, а да их у раду дамо појединачно, наравно са местом у којем су службовали.

1852. година

Протопрезвитерати:

а) Смедеревски протопрезвитерат – Смедерево: 24 свештеника, 2 капелана и 1 ђакон.

б) Пожаревачки протопрезвитерат – Пожаревац: 24 свештеника, 1 капелан и 1 ђакон.

в) Ћупријски протопрезвитерат – Ћуприја: 19 свештеника и 1 ђакон.

Намесништва:

а) Рађровско намесништво – Рађрово: 11 свештеника.

б) Параћинско намесништво – Параћин: 7 свештеника.

1875. година

Протопрезвитерати:

а) Смедеревски: 39 свештеника, 3 капелана и 2 ђакона.

б) Пожаревачки: 34 свештеника, 4 капелана и 1 ђакон.

в) Ћупријски: 19 свештеника и 1 капелан.

Намесништва:

а) Великоградишко: 17 свештеника, 1 капелан и 1 ђакон.

б) Кладовско (Кладурово): 8 свештеника и 2 капелана.

в) Хомољско: 5 свештеника.

г) Млавско: 9 свештеника и 1 капелан.

д) Параћинско: 7 свештеника и 1 ђакон.

1900. година

Протопрезвитерати:

а) Подунавски (ранији назив Смедеревски): 18 свештеника, 1 капелан и 2 ђакона.

б) Пожаревачки: 22 свештеника, 4 капелана и 2 ђакона.

в) Моравски (ранији назив Ћупријски): 27 свештеника и 1 ђакон.

Намесништва:

а) Рамско: 18 свештеника и 3 капелана.

б) Звишко: 6 свештеника.

в) Млавско: 16 свештеника и 2 ђакона.

г) Моравско: 13 свештеника и 1 капелан.

д) Хомољско: 8 свештеника.

е) Јасеничко: 23 свештеника и 1 ђакон.

И на крају.

Када ово излажемо, ми архивисти имамо на уму и чињеницу да се у вредновању прошлости треба да одбранимо од присутних појединачних грешака да мерилима вредности у којима живимо разумевамо прошлост коју оцењујемо.

Извори и литература:

1. Архив Србије – Митрополија

2. Државни календар са шематизмом

Ljubodrag Popovic,
archive advisor

The Clergy of Branichevo Eparchy

After the series of made efforts, in the specific socio-political conditions, the church started its ways of renovation after many centuries of Turkish power. It has a clear aim to protect all the places for divine services and today it goes on that way with care and its ministers.

The research of that continuous activity is the part of our many years efforts. A century and a half of continuous work with short interruption in war period should be accessible to the public. A part of it is this report.

In the presented study the author tried to explain various questions, especially those which are unknown or not completely explained.

**ФОРМИРАЊЕ
НОВОВЕКОВНЕ
ДРЖАВЕ**

Мр Мирољуб Манојловић
Народни музеј Пожаревац

ИЗГРАДЊА ВОЈНИХ ОБЈЕКТА У ПОЖАРЕВЦУ У ВРЕМЕ КНЕЗА МИЛОША 1815–1839.

Кнез Милош је придавао велики значај изградњи и организацији прве регуларне војске у Србији. Организацији почетних формација редовне војске приступило се тек почетком 1825. године. Стварање првих војних формација кнез је изводио бојаљиво, јер Србија, као део Отоманске империје, није имала право на држање регуларне војске. Кнез је стварање првих војних формација „солдата“ образложио потребом одржавања реда и безбедности по нахијама и кнежевинама. Први „солдати нахијски или сеоски“ налазили су се по нахијама, а „солдати бећари“ били су поред кнеза и његове породице у Крагујевцу и Пожаревцу. Овим кнежевим „солдатима бећарима“ придодавано је још по 30 и 70 нахијских војника, који су из Пожаревачке и Крагујевачке нахије, као и из пограничних кнежевина околних нахија, долазили редом на смену и по 15 дана код двора били на служби. За смештај првих „солдата бећара“ у Пожаревцу кнез је саградио и прву касарну. Ову касарну за смештај војске први помиње Јоаким Вујић, још 1826. године¹. Приликом свог боравка код кнеза у пожаревачком конаку, набрајајући објекте у двору, Вујић каже: *Поштом к востіоку јесу іакожде нова зданија за официаніте, канцелистіе и іроче служітєље дворске, к заіагу обаче јесті један велики дом за Госіодареве момке. После овоі дома иде једна велика, велика казарма, у коју моју до 200 војника сіаііи. Сірам казарме јесті дом касиров, а ідуіи к кайііи јесті кујна и још нека мала зданија и овај двор јесті гуіло с іалисадом обіраіен.*

Палисада, о којој говори Вујић, подигнута је око двора до краја августа 1825. и изазвала подозрење код варошких Турака, муселима, алај-бега, па и самог београдског везира, Абдурахмана. У одговору алај-дегу, Алити-дегу, Мустај-дегу, тескереџи-баши и самом везиру, кнез Милош је одбацио све оптужбе о тобожњој изградњи утврђења за некакву одбрану, већ је одговорио да се ради о обичној огради од прошћа каквих има на стотине по читавој нахији.

„А најпосле, не дате ми ни конак мој авлијом од прошћа оградити, где ни камена ни цигле не има, а ви сте(се) од простог прошћа начинили силни палисад, и тако (у) сваким, и у најневинијим и просто-

1 Ј. Вујић, Путешествије по Србији, Будим 1828, 26.

душним поступцима мојим, све нешто подозрително находите, криво и зло изврћете и онако Девлету јављате“² палисада је и поред Милошеве љутње и оповргавања, одавала јако утврђење, јер је имала мазгале кроз које се могло пуцати, а и капија је била јако направљена од онаких истих греда као што је био и цео палисад.³

Ова прва касарна, о којој говори Вујић, налазила се на простору данашњих дворишта Основне школе „Доситеј Обрадовић“ и Економско-трговинске школе. Зграда касарне била је направљена од набоја, циглом патосана, приземна са четири велике собе и једним ходником, а покривена ћерамидом. У истом дворишту биле су, за потребе војске, изграђене и: мутвак (кухиња) од ћерпича зидан, ћерамидом покривен, са две собе где је справљана и чувана храна за војнике, трпезарија од цигле зидана, ћерамидом покривена, с једном собом и малом кухињом, једна кућа (вероватно за командни кадар) од плетера направљена, ћерамидом покривена, са две собе, ћилер, ходник и ћошка, подрум од набоја, покривен ћерамидом, ар (штала) од прућа оплетен, ћерамидом покривен, с две собе и једним ходником, шупа велика као и ар од прућа оплетена, ћерамидом покривена и чесма од камена сазидана.⁴ Сва ова здања била су на плацу који је био величине 65хвати дужине и 46½хвати ширине (односно 123 м x 88 м) и ограђен прошћем.⁵

Ту поред касарне извођене су и војничке вежбе о којима с одушевљењем говори Вујић „да откако је Србије није ово чудо никада било, да сада и Србљи уче ексерцир. Овде за време пребивања мојега у Пожаревцу, доста би пути јутром и вечери излазио сам гледати како се ексерцирају“.⁶ Пожаревац је већ тада центар за обуку војске из свих кнежина Пожаревачке, Смедеревске и Ресавске нахије.⁷ Ова прва касарна коришћена је за смештај војске све до 1834. године. Изградњом нове велике касарне, пређашња је од тада коришћена као школа.

Добијањем аутономије, Хатишерифом 1830. године, Србија је добила право да држи „у својој служби нужно число војника“. Од тада устројство војске се брзо мења, потребе расту па тиме и пређашња касарна постаје мала да би задовољила нарасле потребе војске у Пожаревцу. Убрзо Пожаревац добија и друге родове војске (артиљерију, раније „гвардију“, а повремено и коњичку гарду“). За те нарасле потребе војске гради се нова велика касарна у Пожаревцу 1834. локација новог војног комплекса пронађена је изван вароши, подно дрда Чачалице, на

2 Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824–1825, приредили Василије Крстић и Никола Петровић, Београд 1973, 486.

3 А. Медовић, Окружје пожаревачко, Гласник ДСС, св.4, Београд 1852, 185–218.

4 Архив Србије, Министарство финансија АС-МФП-II-73/1846.

5 Исто, хват или фат је мера за дужину коришћена у 19. веку, а износила је 1,89 метра дужних.

6 Ј. Вујић, наведено дело, 29–30.

7 АС-KKXXI-547. (Архив Србије, Кнежева канцеларија)

великој пространој ливади. Нова касарна била је подигнута у „самом подножју Сопота, јужно од Пожаревца, близу до саме Чачалице потока, и до гроба славно на Пожаревцу погинулог Јове Вукомановића (брата кнегиње Љубице)“. Овако је о новој касарни писао др Аћим Медовић, окружни физикус, средином педесетих година XIX века, правећи опис Окружја пожаревачког.⁸

Касарна је стварно била велика за ондашње прилике, како су и сами савременици забележили, највећа и од најбољег материјала направљена зграда у целој нахији. Била је то двоспратна зграда, озидана на једну циглу, на чијем је горњем спрату било 8 соба и ходник, а на доњем 24 собе и велика трпезарија.⁹ Мајстор – зидар Настас Ђорђевић-Цинцар надгледао је изградњу, али је и сам „оцаке озидео“, како је у писму 1. јула 1834. године саопштио Стеван Јевтић, исправник Магистрата пожаревачког кнезу Милошу.¹⁰ Зграда касарне је коришћена за потребе војске до краја шездесетих година XIX века. Према копији плана из 1883. године, који даје преглед из шездесетих година (1863), види се да је у основи зграда била у облику слова П. У оквиру читавог новог војног комплекса, поред касарне било је више војних зграда. Ту су се налазио мутвак са две собе – у једној од њих била је фуруна за печење хлеба, зграда је била озидана на једну циглу, амбар у згради и кош у непосредној близини од шашовака направљен, ар и шупа од плетера и барутана велика на два спрата озидана циглом и ограђена палисадом.¹¹ Све зграде на овој ливади биле су покривене ћерамидом и ограђене прошћем. Читав овај комплекс зграда био је доста велики обухватајући пространство у дужини 142 хвата и 137 хвата у ширини (односно 268 метара X 259 метара) и у чијем је саставу била и једна камена добро озидана чесма, а комплекс ограђен јаким прошћем (кољем) на око 7 хектара земље.¹²

Од војних објеката изграђених у Пожаревцу у време прве владе кнеза Милоша можемо још поменути и стражару при двору (конаку) која је била озидана на једну циглу, покривена ћерамидом, имала је једну собу и кујну, а налазила се напрема канцеларије писарске као и барутана у комплексу конака. Пред главном зградом, Милошевим конаком, била су два стражара, а испред барутане један.¹³ Најзад, за потребе војске, посредно и за цивиле, кнез је основао и војну болницу (шпитаљ). Била је то прва војна болница у Србији 1836. године, која је

8 А. Медовић, наведено дело, 185–218.

9 АС-МФП-П-73/1846.

10 Т. Ђорђевић, Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815–1839), Београд 1926, 53.

11 АС-МФП- П 73/1846.

12 Исто.

13 Ј. Вујић, наведено дело, 29–30; М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије III, Београд 1901, 748–752.

укинута 1841. године.¹⁴ Према раније поменутој копији плана учртана локација војног шпитаља указује да се болница налазила на простору између Политехничке школе и ОШ „Доситеј Обрадовић“.

На основу Закона о војсци 1839. године, војска је сведена на гарнизонску и тиме изгубила ранији значај као најшира одбрамбена организација.¹⁵ У оваквој организацији војске, Пожаревац, који је за време прве владе кнеза Милоша био поред Крагујевца један од војних центара Србије, сведен је на само један гарнизон каквих је раније било по окружним варошима. Са доласком Уставоодбранитеља на власт укинут је гарнизон у Пожарецу 1841. године, па је престала са радом и војна болница, а муком су сачувани објекти грађени за потребе војске током петнаестак година прве владе кнеза Милоша.¹⁶

MA Miroljub Manojlovic

The building of Military Facilities in Pozarevac during the rule of Prince Milos 1815-1839

During the first rule of Prince Milos 1815-1839, Pozarevac was, besides Kragujevac, military centre of Serbia. For military use, the first barracks was built in Pozarevac very early and then the second one with following military facilities in 1834. The place where the second military barracks was built at the bottom of Cacalica will be permanent location where military buildings have been placed up to now. The Prince opened the first military hospital in Serbia both for the use of the army and the civilians in 1836. Under the Law about the Army from 1839 Milos organised it as garrison. According to this Law, the Army in Pozarevac was reduced to one garrison similar to those in other surrounding towns, so Pozarevac lost its previous importance which it had when the Army was in question.

¹⁴ Д. С. Кастратовић, Историја медицине Пожаревачког округа 1822–1914, Пожаревац 1991, 139.

¹⁵ Р. Марковић, Војска и наоружање Србије кнеза Милоша, Београд 1957, 19–20.

¹⁶ М. Манојловић, Пожаревац од турске касабе до српске вароши 1804–1858, Пожаревац 2005, 89–97.

Проф. др Милан Милошевић
Криминалистичко-полицијска академија, Београд

ДОБЕГАВАЊЕ И КВАЗИОТМИЦЕ У СВАДБЕНИМ ОБИЧАЈИМА БРАНИЧЕВА И СРБИЈЕ XIX ВЕКА

Апстракт: Рад је посвећен историјским аспектима добегавања и квазиотмица (уговорене и привидне, симуловане „отмице“) у централној Србији XIX века, с посебним освртом на Браничево, али и разграничењу ових друштвених појава од „одвођења“ жена, као најстаријег модалитета кривичног дела отмице. У основи, реч је о дистинкцији између свадбених обичаја, који се јављају још у предржавним колективитетима и егзистирају у свим друштвеним заједницама, и кривичних дела везаних са принудом на склапање брака или ванбрачне заједнице (тзв. брачне и блудне отмице), које се с правом сврставају у ред тзв. исконских злочина. Такви деликти су одувек забрањивани и драконски кажњавани, али нису искорењени. Њиховом одржавању у централној Србији у мноме је допринело и вишевековно робовање под Турцима, јер су представљале уобичајено средство терора и денационализације („турчења“). Полазећи од тога, учињен је одговарајући осврт на инкриминације у старом српском праву и законодавству XIX века, али и на одговарајућу судску праксу.

Отмице, квазиотмице и добегавање – појам и разграничење

Познато је да се изразом отмица уобичајено означава хватање, насилно одузимање и одвођење. У кривичноправном смислу овај појам означава противправно одвођење или задржавање неког лица употребом силе, претње или обмане. Отуда се и сама реч „отмица“ (лат. *raptus*) често замењује речју „одвођење“. Према томе, отмицом се у казненом праву назива један од видова противправног лишења слободе кретања у простору. Већина савремених кривичних законодавстава полази од претпоставке да је садржина појма отмице у наведеном смислу довољно позната, па су ретки примери да се у законским одредбама ближе одређује шта се подразумева под овим термином. Такође, савремена кривична законодавства полазе од претпоставке да је отмица сама по себи акт насиља, без обзира на средства којима је у конкретном случају извршена. Зависно од критеријума који се узима за основ разграничења, отмица се може делити на различите врсте, подврсте, видове и модалитете. По распрострањености и учесталости у пракси,

међу њима се посебно истичу принуђивачке отмице жена („одвођења“, „умицања“). Полазећи од конкретног циља, оне се даље деле на брачне, блудне и друге. Такође, треба разграничити праву, насилну отмицу жена од појава квазиотмица (уговорених и привидних отмица), где нема принуде на вољу пасивног субјекта па према томе ни кривичног дела, као и од појаве добегавања која има само незнатних додирних тачака са претходним.

Отмица жена се састоји у одвођењу, односно задржавању неког лица силом, претњом или обманом, уз претњу да неће бити ослобођено или да ће се према њему предузети неко друго насиље ако не ступи у брак, сексуалне односе или противприродни блуд са отмицарем или неким другим лицем. Извршилац је по правилу мушко лице, али то може бити и жена, нарочито као саизвршилац или саучесник. Жртва такође може бити свако, мада је у пракси то готово увек женско лице. Заштитни објект је истовремено слобода кретања и полна или брачна слобода. Другим речима, овде се атакује како на слободу личности тако и на слободу одлучивања о избору брачног, односно сексуалног партнера.

Брачном ојмцом називамо противправно лишење слободе извршено у намери принуде на склапање брака са отмицарем или трећим лицем. За постојање дела није потребно да је брак заиста и склопљен, нити је од значаја да ли је отето лице било „полно непорочно“, те да ли је претходно живело у брачној или ванбрачној заједници са отмицарем или трећим лицем. Дело је свршено самим одвођењем или задржавањем с циљем закључења брака, али је могућ и покушај.

Извршилац може бити свако лице, без обзира да ли отмицу врши за свој или за рачун трећег лица. Дело је нарочито ограниченог обима, јер извршилац у погледу виности мора имати потенцирани умишљај (*dolus specialis*). Он, наиме, мора отмицу извршити само и једино са намером да он лично или треће лице са отетом особом закључи пуноважан брак према брачном праву односне државе.

У правној теорији има мишљења да лице које изврши брачну отмицу у корист трећег лица није извршилац него помагач. Ако је отето лице склопило брак са отмицарем, такав се брак може поништити јер је закључен под принудом. У теорији се сматра да неподизање и застаревање тужбе за поништај оваквог брака искључују кривичну одговорност отмицара, те да би се с обзиром на *ratio legis* овог дела могло узети да и накнадни пристанак на обљуду или противприродни блуд произведе исту правну последицу.¹

Блудна ојмица се састоји у одвођењу или задржавању једног или више лица силом, претњом или обманом у циљу вршења обљуде или противприродног блуда од стране отмицара или трећег лица. Појам противприродног блуда овде треба схватити у најширем смислу,

1 О томе види: Ј. Таховић, *Кривично право – посебни део*, Београд, 1947, стр. 278.

дакле као сваку радњу на телу пасивног субјекта која служи задовољењу полног нагона извршиоца, а која није обљуба.

За постојање дела се не тражи да је отмичар намеравао да отето лице „живи у блуду“ са њим или трећим лицем у дужем континуираном трајању (тзв. конкубинат), већ је довољно да је то намеравао и једнократно. Дело је извршено самим одвођењем, односно задржавањем у намери вршења полног сношаја, блудне радње и слично, а покушај је могућ и састоји се у покушају одвођења или задржавања.

Извршилац може бити свако лице без обзира да ли намерава лично да изврши обљубу, односно противприродни блуд са отетим лицем. Треће лице може бити било које лице – мушко или женско, у земљи или иностранству – па према томе у овај вид отмице жена спада и она која се врши у циљу принуде на проституисање, као и отмица ради продаје у „бело робље“ (секс трафикинг и сл.).

Брачна и блудна отмица су у пракси редовно праћени моралном присилом, а веома често и физичким насиљем према пасивном субјекту или трећим лицима (рођацима који настоје да спрече отмичара и сл.). Само одвођење понекад је веома насилно, чак и брутално отете жене су везивали, гурали, тукли, вукли по земљи, а у југоисточној Србији чак и носили „обешене на чабрњак“ (кроз рукаве кошуље провлачена је мотка за ношење воде тако да је онемогућен било какав отпор).²

Симулована отмица је по спољној форми налик на праву, али се врши уз пристанак „отетог“ са или без знања и одобрења родитеља односно старатеља и остале родбине. Лице које се наводно отима најчешће унапред даје свој пристанак, али се у правној теорији узима да сагласност може дати и накнадно. Управо пристајање отете особе на ступање у брак, односно сексуалне односе и противприродни блуд искључује кривичну одговорност извршиоца. Симуловане отмице се врше обично када се родитељи изразито противе браку или када је легално склапање брака скопчано са великим материјалним издацима, који превазилазе финансијске могућности будућих брачних другова (обичаји капарисања и куповина девојака, мираз, трошкови свадбеног весела и дарова). Као посебни видови симуловане отмице у литератури се наводе уговорена и привидна отмица.

Привидна отмица подразумева претходну сагласност не само будућих брачних другова већ и њихових родитеља, односно старатеља, а отмица се фингира јер то диктирају обичајне норме или неки други разлози. Због тога она ни у старом праву није сматрана забрањеним, па ни аморалним делом. Код многих примитивних народа привидна отмица је једина форма закључења брака при чему младић легално испроси девојку, а од њених родитеља добије дозволу да је може одвести чим му „падне ша-

2 Упореди: В. Чулиновић-Константиновић, „Отмица дјевојке као облик колективног и индивидуалног насиља у обитељи“, *Насиље у обитељи (зборник радова)*, Дубровник, 1988, стр. 167.

ка“. Такође, у свадбеним обичајима нашег и многих других народа и до данас су се задржали трагови привидне отмице (сватови одлазе младенци кући наоружани, пуцају и слично). Код привидних отмица прошевина се обавља редовним путем или тзв. куповином девојке, с тим што се на дан свадбе врши симулирана отмица. Наиме, младожења и његови другови привидно користе насилне мере да девојку одведу, а родитељи и пријатељи младе привидно користе силу да такво одвођење спрече.³

Уговорена отмица подразумева претходну сагласност између будућих партнера да на овај начин склопе брачну или ванбрачну заједницу, а без знања и одобрења родитеља, односно старатеља. Како је у нашем позитивном праву релевантна само воља супружника, то ово дело не производи никакве последице у кривичном праву. Међутим, уговорена отмица представља повреду *patria potestas* па је у старом праву била инкриминисана, а и у неким савременим државама представља деликт. Тако су у Немачкој стари закони ову врсту бракова експлицитно забрањивали. Источно готско право ишло је још и даље, па је и девојку која без знања својих родитеља пристане на отмицу, третира као „учесника грабежа“ и кажњава смрћу исто онако као и праве отмичаре.

Привидне и уговорене отмице су остатак некадашњих правих отмица. Код Срба и многих других народа, оне се јављају као прелазни облик између правих отмица и куповине девојака, а понекад између отмице и редовног брака, заснованог на узајамној љубави или својевољном пристанку обеју страна. У прошлости су биле присутне често у великом броју и поред правих отмица, а још чешће поред куповине девојака и добровољног брака. Сматрало се да су привидне отмице „распрострте више код полукултурних а са извесним траговима и код Срба и још неколико културних народа, а уговорене само код културних народа, нарочито Срба, Бугара, Пољака, Руса и Литванаца“.⁴

Добегавање (у неким деловима Републике Српске се назива „бјекством“) такође има додирних тачака са правом отмицом, из које вероватно води порекло, а још више са уговореном. У овом случају девојка („одбеглица“, „добеглица“, „побегуља“) сама дође у кућу младожење и то по претходном договору, или без договора са њим. По правилу добегавају девојке, али су се догађали такви случајеви и код удатих жена. Овде такође нема принуде, па самим тим ни кривичног дела, а узроци добегавања су исти као код уговорене отмице. Пошто се и овде на извешан начин повређује *patria potestas* родитеља (изузетно мужа), добегавање је у прошлости производило казнене и грађанско-правне последице.⁵

3 О томе види шире код: М. В. Смиљанић „Отмице, добеглице и трагови куповине девојака у српског народа“ - *Глас српске краљевске академије* LXIV, стр. 202.

4 Ibid.

5 М. Вишић, *Закони древне Месопотамије*, Београд, 1985, стр. 117.

О распрострањености ове појаве у српској прошлости недвосмислено сведочи одговарајућа наредба Стефана Првовенчаног на запису у Жичи, и други правни споменици. По схватањима с краја XIX века, „на добеглице се гледа у српском народу са неком врстом презрења. Чак ни кућа, у коју је девојка добегла и која ју је примила, „не гледа на њу као на остале жене, које су редовним путем доведене. Положај такве младе у мужевљевој кући најбоље карактерише сам народ својом песмом:

*Тешко земљи куда војска њрође
И ђевојци која сама дође!
Прво јој је јујиро њрекорено:
„Да си добра, не би дошла сама“*

Таква млада мора и сувише вредна бити и снисходљиво се понашати не само према мужу него и према свој осталој чељади у кући, ако је рада да се међу њима заборави да је она добеглица или, како се често још каже, „наметуша“. Не покаже ли се још у почетку таква, сигурно је да је неће нико у кући завоleti. Њене јетрве, девери па и остала чељад, добациће јој почешће, као што горња песма каже прекор: „Да је добра била, не би се сама наметнула“. Али у том случају има и сувише разлога раздору у кући, због чега је и утврђено мишљење у народу, да среће не може бити у кући, нарочите у задрузи, у коју се добеглица увуче“.⁶

Овакво схватање било је фундирано на објективним чињеницама, тј. на реалности сталне нетрпељивости и породичног насиља које је могло да прерасте и у најтеже злочине. На то су указивали и аналитичари судске праксе с краја XIX века, истичући да „омаловажавање, управо тиранисање над добеглицом, више пута доводи до врло жалосних призора, и кривичне одговорности“.

„У прошлој години Милица, малолетна кћи Милутина Марковића из Рипња у округу београдском, убила је секиром своју будућу свекрву Марију жену Илије Ђорђевића из истог села. Добегла је за њихова сина Рајка, од кога је по кратком времену остала и трудна. Венчање је било одгођено због извесних узрока. По уверавању младожење, свекра јој и суседа, Милица је била уредна одива, али је свекрва није волела. На сваком месту грдила је и називала курвом, тукла је, и мучила глађу. Десетог Августа прошле године, кад у кући није било никога, Марија је без узрока почне грдити, удари је штапом, а затим и лопатом. Догнавши је у незгодан положај, до самог дувара, настави злостављање; и тада добеглица у невољи дочепа секиру која се ту нашла, удари Марију двапут и убије је. По оцени олакшаваних околности, осуђена је пресудом Апелационог Суда, од 29. Јануара 1900. године бр. 400, на две године затвора, што је одобрио и Касациони Суд“.⁷

6 М. В. Смиљанић, цит. дело, стр. 217–218.

7 А. Јовановић, „Отмица и добегавање женскиња“, Приноси за историју Старог српског права (св. II), Београд, 1900, стр. 83.

Правно-историјски осврт на појаву отмица, квазиотмица и добегавања

Несумњиво је отмица жена, уз отмицу деце, најстарији посебни вид отмице који се јавља још у праисторији и егзистира у свим друштвено – економским формацијама и конкретним људским заједницама. О томе сведоче многобројна предања, културни и правно – историјски споменици, али и свадбени обичаји који су се до данашњих дана задржали широм света. Јавља се још у доба настанка моногамије и патријархата који значе негацију првобитних комуналних бракова и, по неким схватањима, претходи тзв. куповинском браку.⁸ Одискона је забрањивана и драконски кажњавана, али није искорењена. Напротив, све до почетка прошлог века ова појава је била толико распрострањена и укореењена да је понегде узимана као легалан начин закључења брака, а њено спречавање као повреда обичајног права.

Како је отимање жена карактеристично за све индоевропске народе, сасвим је извесно да је постојало и код српског народа још од времена њиховог досељавања на Балкан, а вероватно и пре тога. О томе сведоче многобројне народне песме, предања и обичаји, а од XIII века и писани споменици.⁹ Вековно робовање под Турцима у многome је допринело одржавању ове појаве, јер је отимање жена из непријатељског табора словило за часно и витешко дело. То се, наравно, односи на Војну крајину и друге граничне области, јер су у непосредно окупираним крајевима отмице вршили искључиво Турци и њихови савезници мухамеданске вере. Такве отмице, иначе саставни део непрекидног зулума над поробљеним становништвом, биле су вршене с циљем насилног превођења у другу вероисповест, а тиме и националност.

Са опадањем снаге и моћи отоманског царства терор над хришћанском рајом, посебно Србима, појачавао се, па су и оваква „турчења“ учестала. Какве је размере отмица била узела у почетку прошлог столећа, моћи ће приближно да се види из пописа турских зулума у Поморављу, тј. Крушевачкој, Параћинској, Алексиначкој и Ражањској нахији током 1832. године. Наиме, од 316 разних турских зулума у Крушевачкој нахији било је 84 примера „отимања, турчења и срамоћења жена, девојака и деце“, док су у нахијама: Параћинској, Ражањској и Алексиначкој забележена 152 зулума исте врсте.¹⁰

8 Ф. Чулиновић, *Жена у нашем кривичном праву*, Београд, 1934, стр. 86.

9 Према наводима М. В. Смиљанића (цит. дело, стр. 178) први писани траг о отмици жена у Срба имамо у наредби краља Стевана Првовенчаног у запису на манастиру Жича. Исто мишљење заступа и А. Јовановић у својим „Приносцима за историју Старог српског права“, што наводи и М. В. Смиљанић.

10 М. В. Смиљанић, цит. дело, стр. 200.

Треба имати у виду да су поменуте области 1833. године биле уступљене кнезу Милошу, и да је оваквих злочина било далеко више у другим крајевима – посебно Косову, Метохији, Македонији и Санџаку који су ослобођени тек у XX веку. Но, отмица се на Балкану задржала једним делом и наком ослобођења, превасходно у планинско-сточарским пределима. Колико је ова појава била распрострањена и честа на овим просторима говори и чињеница да се у појединим нашим крајевима за исти појам користе бројни синоними („крађа“, „вуча“, „влачење“, „грабеж“ и др), али и да се у Вуковом „Рјечнику“ појам „отмица“ приказује баш као отмица жена („одвођење“).¹¹

Отмица жена спада у „класичне“ деликте па је инкриминише и најстарије српско законодавство. Наиме, Законик цара Душана одређује строге казне за извршиоце овог дела и њихове саучеснике, водећи при том рачуна о сталешкој припадности отмичара и жртве. Одређене празнине и недоречености овог законика у погледу отмице попуњене су касније (Морачка Крмчија и др), очигледно под утицајем византијског права: мачем су погубљивани отмичари који дело изврше употребом оружја, а иначе су им одсецане руке (мутилација). Саучесници су потпадали под казну батинања, стрижења и изгнанства, а „домаћа чељад“ која је знала или помагала отмицу „своје госпође“ је спаљивана.¹² Сличне одредбе кривичноправне и грађанскоправне природе срећемо и у другим изворима средњовековног српског права, посебно у Синтагмату Матије Властара из 1355. године. Полазећи од тога, закључује се да је идентична инкриминација отмице жена задржана и приликом реформе целокупног српског права у време Деспота Стефана (1402–1413).¹³

Почев од XVIII века поново наилазимо на инкриминисање отмица жена у нашем световном и црквеном праву. Тако је на београдском црквено-народном збору, 1730. године, одлучено да се строго кажњавају отмичарски бракови, а по Његошевом законик у Црну Гору сматран је „насилним убицом“ свако ко отме девојку или удату жену. У чл. 11. Законика владике Петра из 1798. године било је предвиђено да се за отимање туђих жена и девојака учинилац казни прогонством, тако „да му стана у нашу земљу није, а његово имуће да се процјени и раздјели како и оног који самосилно човјека убије“.¹⁴ Сличну инкриминацију отмице за коју је забрањено изгнанство уз конфискацију имовине предвиђао је и црногорски Данилов законик из 1855. године.

11 В. С. Караџић, „Српски ријечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима“, Београд, 1935, стр. 492.

12 А. Јовановић, цит. дело, стр. 71.

13 О томе види шире код Л. Урошевић, „Правосуђе и писано право у средњовековној Србији у светлости данашњег писаног права“, Београд, 1939, стр.34–43.

14 „Упореди: П. Стојановић „Трагови казне каменовањем у Црној Гори“, ЈРКК 2/78, стр. 191–198; М. Доленц, цит. дело, стр. 14,15.

Карађорђе је, премда је и сам отео своју супругу Јелену, строго забранио отмицу жена. У устаничкој Србији отмицар је морао да „трчи шибу“, а уредбама проте Матије Ненадовића прописане су за ово дело строге телесне казне – шиба и батинање. Наиме, у чл. 2. „Законика“ проте Матије инкриминисана је брачна отмица, при чему је „женику“ (извршиоцу), куму и старом свату запређено ригорознијом телесном казном „трчања шибе“, а осталим сватовима казна „боја штаповима“. Књаз Милош прописује смртну казну, али ако би девојка и њени родитељи накнадно пристаили на брак, престајала је кривична одговорност отмицара. Наредбу по којој се у Србији не смеју девојке отимати нити „принуждавати“ на удају Милош је пооштрио новом наредбом од 07. јула 1820. године.¹⁵

Карактеристичне су и строге казне запређене саучесницима: тако је по Карађорђевоу законуку било одређено по 50 батина за кума, старог свата и девера, а по 30 за остале сватове, док кнез Милош прописује годину дана казне у оковима и по 100 батина пре и после издржане казне. Кажњаван је и свештеник који би венчао отету девојку, коме је изрицана специфична мера безбедности („искључиће се из власти неко време за каштигу“)¹⁶. Књаз Милош је прописао строге казне и за случај прихватања добеглице – годину дана робије у гвожђу за момка и лишење чина за свештеника. У блажим околностима (кад је девојци поштеђена невиност) преступник је осуђиван само на батине и извесну новчану накнаду девојци.

Инкриминација добегавања била је условљена с једне стране учесталом појавом отмица и добегавања у то време, а с друге стране већ истакнутим, традиционалним схватањем да среће не може бити ако се „добеглица у кућу увуче“. Евидентно је, међутим, да је ово схватање у дијаметралној супротности са реалним интересима младожење и његове породице. Наиме, савременици су истицали да је „у нашем селском сталежу девојка *јака љивредна чињеница*, и зато је родитељи дуго не удају док се момчад жени веома рано.“

Казнена политика код оваквих деликата у неким усамљеним случајевима била је изузетно оштра – што је са одобравањем прихваћено у каснијим анализама. У теорији се истицало „корисно настојавање Великог Милоша на поправци народног морала, са свом дубином побуда“, што се најбоље види из његове заповести од 7. јула 1820. године бр. 929. којом се, између осталог, наглашава и то да је за дело „насилне отмице по његовој пресуди обешен неки Јован Недељков син из Крагујевачке Трнавe. Извесни Милош Ранковић из Ломнице, нахије Тупријске „као силеција и *џохитиџиџељ дјевсџива*“ Милојке кћери Милоша Станковића из истог места, кажњен је пресу-

15 Интегрални текст ове наредбе (издане у Брусници под редним бројем 929) објављен је у часопису „Криминална библиотека“, бр. 9/1929, стр. 244–245.

16 М. Грубач, „Телесна казна у Србији од првог српског устанка (1804) до њеног укидања (1873)“, Београд, 2001, стр. 62

дом Народног Срб. Суда од 1. августа 1830. године бр. 12. шибом кроз 300 момака шест пута, а његов саучесник Антоније Марковић три пута“¹⁷. Према томе, отмицар је био осуђен на чак 1800 удараца батином, а саучесник на 900!

У казненом праву Србије средином XIX века било је предвиђено јединствено дело којим се обухватају и брачна и блудна отмица, а под називом „Одвођење“ (чл. 188. КЗ Кнежевине Србије).¹⁸ У истом облику, само под називом „Отмица“, дело је постојало и у законодавству Федеративне Народне Републике Југославије до доношења Кривичног законика из 1951. године. У праву Краљевине Југославије посебно је била инкриминисана брачна отмица (чл. 246) у оквиру групе кривичних дела против слободе и сигурности, док је блудна отмица била предвиђена у чл. 278. као деликт против јавног морала чији је пасивни субјект могло бити само „полно непорочно лице“. Под полным непорочношћу у теорији се подразумевала како физичка непорочност (у смислу VIRGO INTACTA), тако и психичка непорочност, тј. незнање и наивно схватање природе и значаја полног акта. Најзад, била је инкриминисана и уговорена отмица као дело против брака и породице (чл. 296).¹⁹

Неки примери добегавања, квазиотмица и отмица жена у Србији XIX века

Брачне и блудне отмице жена само спорадично су се у XX веку задржале у српском народу. Резултати истраживања из 1956, 1965. и 1990, указују на трагове ових појава.²⁰ На то указују појаве које су на самом крају XIX века у Браничеву и многим другим крајевима Србије већ ишчезле. На то указују и резултати занимљивог истраживања (анкете) коју је спровео др М. В. Смиљанић. Он тако наводи:

„Интересујући се за ову ствар од пре 4–5 година слао сам нарочито спремна питања неколиким свештеницима и учитељима у унутрашњости Србије и од многих врло опширне одговоре добио. Исто тако путујући по Србији по мојим екскурзијама лично сам се распитивао и за отмице, и могу рећи да се скоро сви одговори усмени и писмени, из свих крајева Србије, слажу у томе, да данас отмица у правом

17 А. Јовановић, цит. дело, стр. 73.

18 За инкриминацију отмице у српском Кривичном законик у 1860. године и црногорском Кривичном закону из 1906. године види: М. Доленц, цит. дело, стр. 16.

19 О инкриминацијама различитих видова отмице жена („одвођења женскиња“) у Србији између два светска рата види: Т. Живановић, „Основи кривичног права Краљевине Југославије – посебни део“ (књ. II), Београд, 1936, стр. 93–96; Г. Никетић, „Казнени законик и кривични судски поступак“, Београд, 1924, стр. 142–144; и сл.

20 Упореди: В. Велагић, „Отмица девојака појава која се провлачи кроз вјекове“, Народна милиција, бр. 4/1956, стр. 29–36; В. Чулиновић-Константиновић, цит. дело, стр. 167; М. Милошевић, „Отмица: реликт прошлости, злочин будућности“, Горњи Милановац, 1990, стр. 129–138, 184–189.

смислу нема више, али да их је било према неким одговорима у „старо време“ а према неким „до пре неколико година.“ Карактеристично је да одговори из равнијих предела као Мачве, Поцерине, Колубаре, Мораве, Стига и Кључа напомињу да је отмица било у „старо време“, док они из Хомоља, испод Рудника, од Златибора, са Копаоника итд. тврде да је тамо било отмица до пре неколико година.²¹

Ипак су појаве отмица, као и добегавање, привидне и уговорене отмице (квазиотмице) биле знатно израженије до средине XIX века што се, по природи ствари, нарочито односи на добегавање. Занимљиво је да је један такав случај допринео проширењу Кнежевине Србије 1833. године. Наиме, већ је истакнуто да су у Крушевцу и околини, чак и непосредно уочи коначног ослобођења, појаве блудних и брачних отмица српских жена (и деце) биле веома честе.

Тако је Бећир Врањанлија отео у Крушевцу жену неком Павлу, „потурчио је и узео себи за жену, поред све молбе целе чаршије да то не чини“, - наведено је у жалби кнеза Милоша турској влади у Цариграду. Влади је уз жалбу достављен списак „поруганија и зулума“ у Крушевачкој нахији. Наведено је 316 случајева, од којих је 84 било отимање, превођење на ислам и срамоћење жена, девојака и деце. Поред наведених, описани су зулуми: Карамуића, који је у Крушевцу отео две кћерке „Живоинове“, једну узео за себе а другу од шест година (SIC!) поклонио брату Асану; Ахмед-бега из Крушевца, који је у Пепељевцу „осрамио жену Милетину а њему самом ударио 500 тољага од кога тирјанског боја и данас човек на рукама пузи“, и многи други.

Међу муслиманима свирепост и разблудним животом посебно су се истицали бегови Франчевићи, једна од најстаријих турских породица у Крушевцу. Селим-бег Френчевић одвео је само из једног села (Адровац, срез Моравски) 12 српских девојака и приморао их да приме исламску веру. Новембра 1832. године Селим-бег, Зека и Смака Френчевић одвели су из села Мозгова две девојке, Миљкану и Марију, кћери Јаћима и Стојана Гојковића. Иако су оне касније, по свему судећи, пристале на брак (квазиотмица), кнез Милош је тај случај најпре искористио да подстакне побуну, која је избила у свим селима Крушевачке нахије, затим да успостави српску власт (судије) у Крушевцу, Параћину, Ражњу и Алексинцу и, коначно, да 1833. године прогласи присаједињење Крушевачке нахије Кнежевини Србији.²²

Међутим, појава „одвођења женскиња“ није ишчезла ни деценијама након ослобођења, што подједнако важи за блудне и брачне отмице, али и за квазиотмице. Теоретичари и практичари с краја XIX и почетка XX века истицали су: „...добегавање већим делом долази као маскирање самовољног поступка девојке. Често је родитељи не дају за

21 М. В. Смиљанић, цит. дело, стр. 196.

22 О томе види шире код Б. Илић, „Историја Крушевца“, Крушевац, 1971, стр. 112 и даље.

кога она хоће. Да избегне прекор родбине и села, девојка пристане да је њен јаран отме, и по утврђеном договору нађе се на извесном месту, одакле је он поведе са дружином. Ако наиђу људи, она се опири и запомаже као у правој отмици; а на слободном месту трчи за момком његовој кући, најбољим расположењем.²³

У наше време, отмица и добегавање девојака много пута су дело спекулације без моралне основе. Отимљу се богатије девојке без оца, да се дође до њихова имања а из тих побуда наговарају девојке и на добегавање. С друге стране предузимљу се кривичне истраге и у случајима добровољног добегавања из љубави, да се младожења што више ослободи. Девојка, по наговору родитеља одриче да је дошла у момачку кући по доброј вољи, власти предузму дело у поступак, и понекад ставе момка и у притвор, и тада настају уцене. Пошто момак добро плати, девојка призна на суду да је сама дошла, и тужилац одустаје од тужбе. У старо време судови су дакле бранили слободу и невиност девојке од насиља и преваре. Данас они морају да узимљу у заштиту невинине момке сузбијајући измишљене тужбе. У нашем правосуђу има пуно таквих примера.²⁴

За правосудну праксу с краја XIX века карактеристичан је и следећи пример преварног одвођења, тј. добегавање које је прерасло у брачну отмицу:

„Видосава, кћи умрлог Весе Миловановића, из Великог Шиљеговца, мома од непуних 17 година, стасита и наочита, загледа се у Стојадину Митића из Зебице. Беше јој прилика годинама, из добре куће, а поред тога отресан и угледан. Баш имађаше воље да се уда за њ. Љубав се не да затајати. Иза милокрва гледања долази уздах, за њим чежња, па стидљиво поверавање другарици, сестри или снаси, и онда ствар издије на јаву. У зближавању срдаца што куцају једно за друго, жене су најбоље посреднице. Не могах дознати, да ли нађе одзива у момачком срцу ватрена љубав девојке; али то стоји, да су њени пријатељи Ан, Јан, и Здр. Рад. дознали њену жељу преко својих жена па је наговоре да побегне у дом првог од њих, где ће је Стојадин дочекати и прстенovati. Лака памет проверује. Без дугог премишљања напусти Видосава очев дом, и поред старије сестре Милосаве, која је тих дана прстенована за другога „поштиним путем“, оде у туђу кућу жељна да угледа Стојадину.

Али, на жалост, ствар изиђе другачије. Место млађаног Стојадину, приказа се у Антином дому као младожења, озбиљна прилика неког С. Н. из Зебице, момка од 28. година. Изненађење даје се само замислити! Раздрагано срце девојкино, што куцаше се за другога, морало

23 На једном суђењу код првостепеног ваљевског суда, девојка је објашњавала начин отмице овако: „они ме воде а ја трчим“, што је наравно изазвало смех код судија и публике. Ислеђењем је доказано да није било силе, и момак је ослобођен од кривичне одговорности.

24 А. Јовановић, цит. дело, стр. 85.

је да осети јак бол, услед поништене наде. Или с тога, што је за одбеглицу срамота, да се враћа родитељском дому; или што је сазнала да је Стојадин не милује; или најзад што је убеђавана да је С. Н. такође добра прилика, Видосава попусти, и на салетања Анте, Здравка и њихових жена прими прстен и одмах оде у дом С. Н. гдено као муж и жена живеше без венчања до 22. Јануара 1881. године.

Први дани миловања као да су у неколико умирили девојку у њеном јаду, и задовољили је. Ружа беше већ напупила, а цветак је вазда онога, који га први узабере. И ако још не беше одобрења од девојкине матере, стареоца и старалчког суда (јер је Видосава пупила), припреме за венчање чињене су: испит би извршен пред свештеником; и момак на два места у крушевачкој чаршији пореза лепо рухо за своју невесту.

Не зна се узрок, зашто је после неколико дана девојка изјавила да неће за С. Н. Девојка рече, да за С. Н. не ће ни жива ни мртва. Не воли га, нити га је икада волела. Пође за њ у превари и нужди, јер је побегла од матере због Стојадина...Момак рече, да је Видосава драге воље примила прстен и дошла у његов дом: и да су досада живели у љубави као муж и жена, и ако нису венчани. Држи да је договорена да га напусти; али је он не да без крви, јер је и пред свештеником испитана“.

Судија је настојао да их помири, али без успеха. На крају је морао да полицији пријави случај „превареног одвођења девојке, компликованог са обљубом поштене девојке, која није навршила 18. година“ (из чл. 200. и 201. тадашњег Казненог законика)²⁵.

Најзад о распрострањености појава одвођења и добегавања у Србији сведочи и следећи пример:

„Деветог Августа 1899. године, Василија кћи Милоша Лазића из Горњег Видова у Параћинском срезу, са млађом сестром и нејаким братом, оду у своју градину, да залију купус. Тек што су ушли у градину, испадну из оближњег кукуруза Максим Симеуновић, Светозар и Милан Станојевић, и Лазар син Милена Микића, из истог села; дохвате Василију за руке и ноге, и снесу је у врбак, где Максим изврши шта је желео. Девојка вели, да се отимала и запомагала, али није могла да одоли сили; јер јој је отмицар претио убијством ако се не пода. Затим је одведу Максимовој кући. Кад девојка рече да неће за Максима ни жива ни мртва, његова родбина пребаци их преко Мораве, и смести у некој појати. Максим је преко ноћи имао три пута посла са девојком. Сутра дан у уторак, одведе је даље у село Дреновац, кући свог сродника Благоја Гајића, где их пронађу и раздвоје сеоски кмет и њен отац. Пред влашћу је девојка показала, да са Максимом није имала договора, и до овог догађаја да *није љознавала човека*.“

Према томе, у овом случају је изгледало да се ради о брачној отмици у правом смислу јер је оштећена тврдила да је одведена против

²⁵ Примери су наведени према А. Јовановић, цит. дело стр. 73–85.

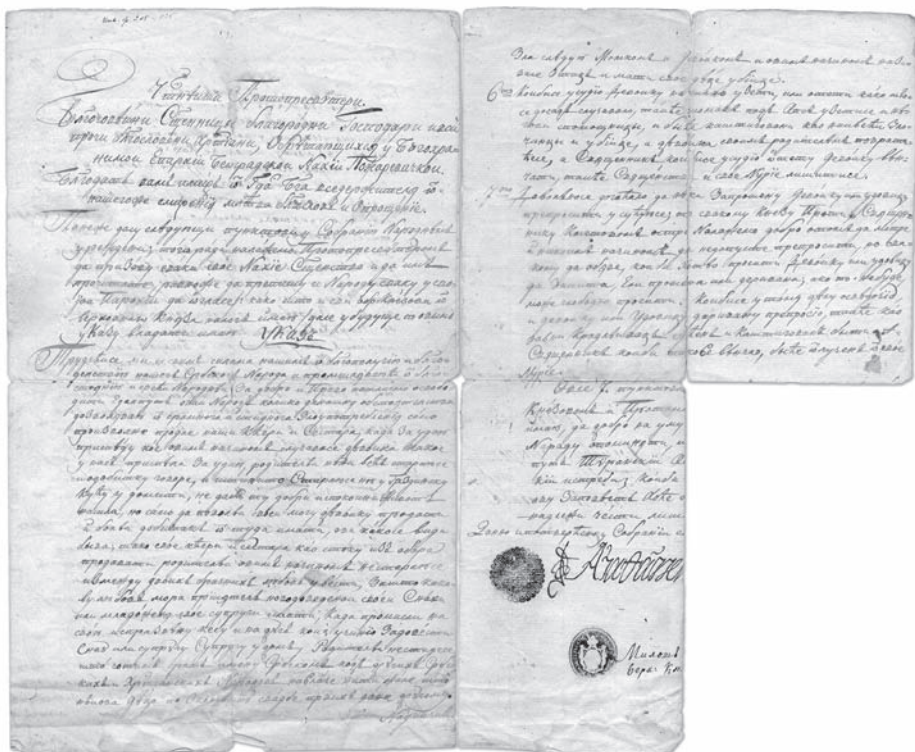
своје воље и да је у том тренутку била полно непорочна, односно невинна (није „познавала човека“, тј. мушкарца). Упркос томе, испоставило се да је реч о фингираној отмици. Ево како се правдао оптужени Максим Симеуновић, у наведеном догађају „насилног одвођења“ девојке Василије:

„Заволели смо се поодавна. О Ускрсу она ми рече, да је отац не да за ме, него треба да је одведем, као што је у нас обичај. Од тога доба меркали смо угодну прилику. У очи догађаја јави ми, да ће јој отац сутра бити ван куће на кулуку, и пошто је ово згодна прилика позиве ме, да сутра пред ноћ дођем до градине, где ће се она наћи, те да је одведем. Ја на то пристанем. У своје време нађем се на уговореном месту, и кад она пође из градине, приђем, ухватим је за руку и поведем. Она се испрва отимаше зато, што јој ту беху брат и сестра; али је затим све трчала са мном, да је не врате рођаци, који су се прикупљали на кукњаву деце. Одведем је најпре у врбак (заклоњено место), и ту сам је обљудио по њеном пристанку; затим одемо мојој кући, поседимо и попијемо мало ракије, па се кренемо преко Мораве, јер смо чули да јој отац дошао са кулука, и да нас тражи. Ту у једној колиби преноћимо као муж и жена, опет са њеним одобрењем, а сутра дан одемо у село Дреновац мом рођаку итд. Девојка је пошла са мном и подала ми се драге воље, а сад пориче по наговору своје родбине. Другови су ми у овом догађају били потребни, да ми помогну, ако би ко налетео да отима девојке; а оружје понео сам да се браћим јер сам се бојао њене родбине.“

Prof. Dr Milan Milosevic
The Police Academy, Belgrade

Elopement and Quasiabduction in Wedding Customs of Branichevo District and Serbia of XIX Century

The study is devoted to historical aspects of elopment and quasiabduction (arranged and a staged abduction) in Central Serbia of XIX century with the special review on Branichevo, making a difference between these social events from “taking a woman away by force” as the oldest modality of criminal act kidnapping. Basically, the difference is between wedding customs which appeared even in pre-state collectives and can be found in all social communities and criminal acts of getting married under force and illegitimacy (so called married and debauched kidnapping), which in the first place are classified in so called immemorial crimes. Such misdemeanours have always been forbidden and punished in Draconian way, but haven't been uprooted. Many centuries of slavery under the Turks contributed to their maintenance because they were usual means of terror and denationalization (“to become Turkish”). Starting from that point a review is made on incrimination in old Serbian law and legislation of XIX century as well as on corresponding law practice.



1817. Указ кнеза Милоша којим се забрањује куйовина и йродаја девојака за склајање брака, и у седам йтачака йроисује начин и услове за одављање венчања и свадбе. Дойис је уйућен Јосифу Момировићу, йройойрезвишйеру нахије йожаревачке, и садржи йечайће београдске Мишйройолије и Милоша Обреновића, кнеза српској, и йоййййсе.

Истйоријски архив Пожаревац, Varia, 215.

Милорад Јовановић
Београд

О ИМЕНУ ПЕТРОВЦА НА МЛАВИ

*Има досија на свейу двоножаца,
ама сасма је мало људи.*

Гаврил Стефановић Венцловић (1741)

Петровац на Млави никада није био велико место, али континуитет у насељавању његовог атара постоји још од времена када се појављују први записи о насељима и становништву.

Историја Петровца се може поделити на време до 1860. и период после ове године. Разлог постављања ове временске границе је једноставан: двадесет седмог маја 1860. године село Свиња је добило име Петровац.

Али, код нас често постоје недоумице, па тако у овом случају постоје неслагања око тачног облика имена пре промене, као и око разлога зашто је и како име промењено и по којој личности је Петровац добио ново име.

Најбоље би било да изнесемо нама познате чињенице, као и закључке до којих смо на основу тих чињеница дошли, како би сами читаоци пресудили.

Данас у петровачком атару постоји варош Петровац и један погреб, на коме се налази старо гробље које мештани зову Свине. Дакле, оба назива су се до данас задржала.

Свилне, Свине, Свиње

Према Браничевском тефтеру из 1467. године¹ село Свиње (Karye-i Isvine) је припадало Ждрелу, тимару Хамзе, сина Догановог. После овог помена, назив места се наводи различито: као **Свине**, **Свилне**, **Свиње** и **Свиња**. Чини се да је код писара постојала недоумица, те су понекад у исто време разни писари ово име писали као Свине и Свиње (Свинје). Наравно, познато нам је да се у словенским језицима слово **е** понекад чита као **је**, односно да умекшава претходно слово, па се и реч **свине** може читати као **свиње** – **свиње**. Међутим, ако покушамо да утврдимо порекло овог назива, наићи ћемо на различита тумачења.

¹ Момчило Стојаковић, *Браничевски тефтер, поименични попис покрајине Браничево из 1467. године*, Историјски институт, Београд, 1987. страна 112.

Прво, буквално тумачење ове речи је јасно и везано је за назив животиње, свиње. Може се расправљати да ли назив потиче од мноштва дивљих свиња, које су настањивале подручје овог насеља које је обиловало храстовим шумама² или, можда, од обичаја становништва да гаји домаће свиње.

Гајење свиња је све до краја деветнаестог века такође подразумевало простране храстове шуме, у којима су се свиње храниле жиром. Међутим, у зимском периоду, када се жир налазио испод дебелих наслага снега, свиње су смештане у свињце, оборе, кочине, за које Вук Караџић има сличан назив – **свињ**³. Ако се ова реч узме као основа назива места, онда то значи да је било много свиња, а онда и много обора.

Изгледа да мештани нису били гадљиви на свиње, штавише оне су увек биле конвертибилна валута у Србији. О томе говоре и називи српских места као Свињаре, село код Вучитрна на Косову и Метохији, или Свињари, село које је кнез Лазар поклонио Раваници, а које се данас зове Свињарево, на путу од Пожаревца ка Свилајнцу. Свињарево се зове и једно место у Босни, код Фојнице. На крају ћемо, као називе најсличније нашем примеру, поменути Велико Свиње и Мало Свиње код Голупца, дакле у оквиру истог, Пожаревачког округа.⁴

Друго тумачење је везано за тканину – свилу. У биографији Станојла Петровића, кога ћемо касније чешће помињати, стоји да се он родио у селу Свилне. Основа овог имена потиче од придева **свилњн** – свилен.⁵ Име са овом основом има и село Свилна код Плетернице у околини Славонске Пожеге. И Свилајнац има име које је везано за свилу. Неки тумаче да је назив Свине настао од имена Свилне, преласком **л** у **о** (Свилне – Свионе – Свине).⁶

Тако долазимо до назива Свине.

Код овог назива нас збуњује следеће: мештани, староседеоци, поменути потес у петровачном атару и данас зову Свине, иако домаће животиње нормално називају свиње. Осим тога, то у говору никад није множина, како би се очекивало ако се ради о свињама, већ једнина и то у средњем роду (то Свине). Слично је и код поменутих голубачких топонима Велико Свиње и Мало Свиње. Село Свине постоји и у Црној Гори, код Колашина. Да се у прошлости основа **свин** није увек везивала за свиње, показује и назив Свинови из повеље краља Милутина.⁷

2 Остаци ових шума су огромни храстови, запис у петровачкој црквеној порти и у дворишту бивше основне школе.

3 Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, Беч, 1818, стр. 750.

4 Сви примери потичу из *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, 1959.

5 Ђура Даничић, *Рјечник из књижевних сјџарина српских*, Вук Караџић, Београд, 1975.

6 Проф. Бранко Лазић у кратком историјском прегледу Петровца на званичној интернет страници Петровца на Млави.

7 *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, 1959.

Ово нас наводи на помисао да се овде уопште не ради о животињама, већ о некој материји.

Прелиставањем разних речника можемо доћи до речи са истом основом:

Источни и јужни Словени:

Свинџџ – свинеџ, (стари руски језик), олово.⁸

Свинец, (савремени руски), олово.

Свинец, (стари дугарски), куршум, олово.

Свинец, (стари српски у Дубровнику), коситар, калај.⁹

Svinec, (словеначки), олово.

Западни и балтички Словени:

Švinas, (литвански), олово.

Swins, (летонски), олово.

Svina, (ливонски, у Финској), олово.

Порекло свих ових имена метала олова је словенско и (према руској књизи Свет хемије – *Мир химии*) потиче од речи **свинка**, што значи свињче, мала свиња, свиња. Према истој књизи, тако су се звале и инготе (калупи, шипке, одливци) олова.

Ако размислимо зашто су стари Словени олово називали по свињи, можемо закључити да и овај метал и ова животиња имају заједну карактеристику: велику тежину. Олово је еталон за тежак метал, а свиња за тешку животињу.

Познато је да област Млаве обилује разним рудама. Студенти геологије већ деценијама долазе овде да изведу своја теренска ископавања узорака разних руда. У непосредној близини Петровца налази се и археолошко налазиште Беловоде из периода винчанске културе, са остацима обраде метала, бакра пре свега. Претпоставља се да је бакарна руда (малахит) ископавана у околини Ждрела, а онда прерађивана у Беловодама.

Бакар је сувише мек за практичну употребу, на пример за израду алата. Ако се у бакар додају неке примесе, онда се добија легура – бронза, која је тврда и много практичнија за примену. Зависно од намењене, легура бронзе може да садржи бакар, као основни састојак, и калај (до 17 %), цинк (до 8%), никл (до 15%), гвожђе (до 50%) или олово (до 50%). Познате су и легуре од више састојака.

Да ли назив Свине говори да је негде у атару овог насеља постојало налазиште калаја или можда олова, није нам познато. Трагови металургије у Беловодама наводе нас на помисао да је овде, у далекој прошлости, постојала традиција обраде метала, пре свега бакарне руде из Ждрела, а онда можда и израде бронзе са додатком калаја или олова из Свина. Ако знамо да су стари Словени и за одливке олова имали гото-

⁸ *Словарь древнерусского языка*, Москва, 1989.

⁹ Joakim Stulli, Dubrovcsanin, *Rjecosloxeje slovinsko-italiansko-latinsko*, 1806, репринт Дубровник-Загреб, 1977.

во истоветно име, онда се назив Свине можда меже везати за неки технолошки процес у преради оловне руде.

Овде само износимо претпоставку која може да укаже на правац даљег истраживања и евентуалну коначну потврду мишљења.

Свине у 19. веку

За разлику од данашњег доба, када се насеља налазе непосредно поред сувоземних или речних путева, у време турске владавине хришћанска насеља су углавном удаљавана од путева, у брда или у густе шуме. Ту су становници били склоњени од честог узнемиравања обесних Турака или других разбојника и плачкаша.

Тако је било и са селом Свине, које се почетком 19. века налазило са леве стране Млаве, на падини брда, где је данас гробље са истим именом.¹⁰ У Млавској кнежини, којој је Свине припадало, оно је било једно од већих насеља. Међутим, седиште кнежине се после Другог српског устанка налазило у Бистрици. То видимо из пуномоћи, коју је кнез Милош Обреновић издао Милутину Петровићу, постављајући га за кнеза Млавске кнежине. У тој пуномоћи, од 22. фебруара 1822. године,¹¹ Милош налаже Милутину да се као кнез настани у Бистрици, у кући бившега кнеза Павла Радосављевића.

Када се ситуација смирила, односно када је Србија добила аутономију, најпре кнез Милош, а касније и кнез Александар Карађорђевић, административним путем, па и силом, пресељавају насеља и смештају их поред главних путних праваца те тако, путем кулука, обезбеђују одржавање путева. Касније се становништво и својом вољом насељавало поред путева, из практичних разлога, због зараде од трговине или пружања поштанских и угоститељских услуга.¹²

У *Извештају о стању у Срезу млавском* од 30. јуна 1845. стоји:

Путеви сви водећи по атару општине ове добро су и уредно оправљени, а нарочито пут главни поштански који се од села Добрња среза моравског до села Мелнице и даље на Нересницу протеже, као и пут од вароши Пожаревца к Омољу у даље окружију црноречком водећи што је насипом поправљен...¹³

10 Ово поглавље је написано на основу података из књиге: Др Бранко Перуничић - Перун, *Пејшовац на Млави*, Београд 1980; стране 8-13.

11 Вукашин Ј. Петровић и др Никола Ј. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије*, књига друга, Београд, 1884, стр. 377.

12 На тај начин је поред пута, на граничном прелазу према Турској формирано насеље Алексинац 1833/34. године. Тада су се из старог села Алексинца, које се налазило у брду, ван пута, мештани спустили до пута и ту уз гранични прелаз, пошту, карантин, а касније и телеграфску штацију, формирали данашњи Алексинац. И Младеновчани су се 1884. године на сличан начин спустили из брдског села Младеновца и настанили се поред железничке станице на прузи Београд – Ниш.

13 Архив Србије, МУД, П XI, 2, 1845; према Перуничићу, стр. 92-117.

Због стратешког положаја Свина, на раскрсници важних путева, у неком тренутку је седиште Млавске кнежине, односно среза, пресељено из Бистрице у Свине. И Свине се преселило, мештани су полако силазили са брда, прелазили преко моста и ту су, на десној страни Млаве, поред раскрснице и поред среске куће, градили своје домове.

Кнез Александар Карађорђевић је сваке године лето проводио у Брестовачкој бањи. Из Београда је у бању путовао преко Пожаревца, Свина и Жагубице. Док је кнез боравио у бањи, привремено су отворене поштанске станице у Свину и Жагубици, које су обезбеђивале јахаће коње за привремену поштанску линију успостављену између Пожаревца и Брестовачке бање.¹⁴ Значај Свина је постепено растао, онако како је растао и број домова: године 1820. у Свину је било 89 кућа, а 1859. чак 188 домова. Следеће 1860. године, донета је одлука да се име овог, сада већ значајног среског места, промени.

Промена назива насеља

Ако погледамо досадашња тумачења порекла имена Петровац, запазићемо следеће претпоставке:

Прва претпоставка: Петровац је добио име по називу биљке петровац, односно пенавац. Ова биљка је, приликом трљања у води, обилно пенала па је служила за прање рубља у реци Млави.¹⁵

Као образложење ове претпоставке наводи се попис насеља која су припадала цркви у Каменову 1730, који је сачинио егзарх Максим Ратковић. У том попису се налази и село Пенавац, па се претпоставља да су се временом спојила села Свине и Пенавац, те је то заједничко насеље добило име Пенавац, односно Петровац.

Ако ову претпоставку о спајању насеља прихватимо, мораћемо да се сложимо да је та интеграција наступила давно, још у 18. веку, као и да је том приликом заједничко насеље преузело име Свине, јер се у пописима из 19. века село Пенавац нигде не помиње. Дакле, крајем шесте деценије 19. века село Пенавац, односно Петровац није постојало, те Свине није могло 1860. године да преузме овај назив.

Друга претпоставка: Петровац је добио име по пријатељу кнеза Милоша Обреновића, државном саветнику Петровићу.¹⁶ Званичници СО Петровац на Млави закључили су да се ради о Милутину Петровићу, који је једно време био кнез Млавске кнежине, те су му поводом Дана општине 4. јуна 2002. године подигли споменик.

14 Архив Србије, МУД, 1855. Ф 8, Р№ 118 (Пошта).

15 Званична интернет страница Скупштине општине Петровац на Млави, чланак проф. Бранка Лазића, *Крајњак историјски њрејлед*, и говор председника СО Петровац на Млави Аце Животића на свечаној седници поводом проглашења Дана општине, 4. јуна 2002.

16 Др Бранко Перуничић - Перун, *Петровац на Млави*, Београд 1980.

Ко је био кнез Милутин Петровић?

Милутин Петровић, звани Ера или Хера, био је рођени млађи брат Хајдук – Вељка Петровића. Рођен је у 1791. године Леновцу, у црноречкој нахији. У току Првог српског устанка, око 1807. године, прикључио се Хајдук – Вељку као бимбаша, и са њим је ратовао све до Вељкове погибдије 1813. године. После Вељкове смрти одмах је изабран за војводу неготинског, али је на том положају провео свега пет дана, јер је Неготин пао, па је и он пребегао преко Дунава.

После пропасти устанка неко време је боравио у Бечкереку (данашњем Зрењанину), затим је отишао у Хотин код Карађорђа, како би добио потврду да је био заслужни српски војвода, а потом је са том потврдом отишао у Петроград, где је од руског цара добио издржавање. После Петрограда обreo се у Бечу, где је дочекао почетак Другог српског устанка.

Кнезу Милошу се, са једном групом добровољаца, прикључио 23. августа 1815. године. И породица Милутина Ере прелази из Аустрије у Србију, те кнез Милош, 15. децембра 1815. године, даје налог игуману манастира Вољавче да Ерину породицу смести у једну чисту собу манастирског конака, и да им обезбеди дрва за огрев и брашно за исхрану.¹⁷

Петровић је после устанка, према заслугама, добио на управу Хомољску кнежину. То сазнајемо из података о убирању пореза¹⁸ и ангажовању кнезова на заштити границе у току устанка у Влашкој.¹⁹

Милош Обреновић је дипломом од 27. фебруара 1822. Милутина Петровића поставио за кнеза Млавске кнежине. У тексту дипломе стоји да је Милутин међу првима потврђен за кнеза Хомољске кнежине,²⁰ међутим како се млавски кнез Милован Кукић показао неспособним, смењен је и уместо њега је постављен Милутин Ера. Нови млавски кнез је упућен у Бистрицу, где је било седиште кнежине, и то у кућу једног од бивших млавских кнезова, преминулог Павла Радосављевића.²¹

Милован Кукић је изгледа рехабилитован, па се 1825. године појављује поново као кнез млавски, а Милутин Петровић се враћа у

17 Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, Београд 1901, књига I, стр 787-788.

18 Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, Београд 1901, књига II, стр. 259, година 1820; примљено у државну касу од кнеза омољског Милутина Ере 7.500 гроша.

19 Вукашин Ј. Петровић и др Никола Ј. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије*, књига друга, Београд, 1884. стр. 185. Говори се о фебруару 1821. године.

20 Вукашин Ј. Петровић и др Никола Ј. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије*, књига друга, Београд, 1884, стр. 378. У Крагујевцу је 29. септембра 1821. основана српска Народна канцеларија, као централно управно тело Срба у Београдском пашалуку. Том приликом је извршена реорганизација српске управе, те су свим нахијским војводама и кнежинским кнезовима издате дипломе. У наведеној дипломи Милутина Петровића говори се да му је међу првима **потврђена** диплома хомољског кнеза, што значи да је он био хомољски кнез и пре 1821. године.

21 Вукашин Ј. Петровић и др Никола Ј. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије*, књига друга, Београд, 1884, стр. 377.

Хомољску кнежину. Петровић затим учествује у протеривању Турака из Црноречке нахије и Милош га 8. јула 1833. године поставља за капетана зајечарског. Тамо борави само годину дана те га 1834. године видимо као капетана Млавске капетаније.²²

После тога Милутин Петровић се наставља у Пожаревцу. Почетком 1835. кнез Милош га одређује за пратиоца малог кнеза Михајла и његове мајке Љубице, који су путовали из Пожаревца у Крушевац ради крштења сина Стојана Симића, које је одржано на Богојављење. Том приликом Милутин активно учествује у организовању Милетине буне, заједно са Стојаном и Алексом Симићем, Милетом Радојковићем, Милосавом Здравковићем Ресавцем и Аврамом Петронијевићем. Њима су се придружили и кнегиња Љубица и Јеврем Обреновић, брат кнеза Милоша. На овај начин Милутин је стао на страну уставобранитеља, а против кнеза Милоша.

Можда би узрок преласка Милутина Петровића на страну противника кнеза Милоша требало тражити у тврдњи Алексе Симића²³ да је Милош једном приликом силовао Милутинову малолетну кћер и да је она од последица тог акта убрзо умрла. Када је Милутин почео о томе са незадовољством да прича неким људима, они не буду лењи већ то дојаве Милошу. Милош, опет, нареди да се Милутин веже на мацке и да му се удари 50 батина.

Као незадовољник, Петровић у току 1836. бива ухапшен, са образложењем да није признавао пожаревачки магистрат и није хтео да плаћа порез.²⁴

Са порастом утицаја уставобранитеља, Милутин Петровић у јесен 1838. године бива постављен за члана смедеревског суда, а 25. фебруара 1839. године за начелника крајинског.

Учествовао је у протеривању кнеза Милоша 1839. године, али га кнез Михајло 1. јула 1841. ипак проглашава државним саветником. Ова чињеница не спречава Милутина Петровића да 1842. потпише акт о протеривању кнеза Михајла из Србије.

И кнез Александар Карађорђевић, 26. октобра 1842, полковника, кавалера Милутина Петровића Еру, као свог приврженика, проглашава чланом Државног савета.²⁵ Дужност државног саветника обављао је до 10. фебруара 1853.

22 Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, Београд 1901, књига II и III, подаци за више година. Као капетан Млавске капетаније, књ. III, стр. 522 и 532.

23 Сећања Алексе Симића на књаза Милоша, приредио Радош Љушић, Крагујевац, 1997, стр. 105-106.

24 Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004, стр. 452.

25 Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, Београд 1901, књига I, стр. 585.

Умро је у Пожаревцу 21. фебруара 1861. године.²⁶

Ако рекапитулирамо биографију Милутина Петровића Ере, можемо да донесемо следеће закључке:

- Петровић је био противник кнеза Милоша из личних разлога, јер му је овај силовао кћер која је непосредно после тога умрла. Као додатак тој несрећи, Милош је наредио да се Милутину удари 50 батина и тиме га изложио руглу.

- Петровић је био противник кнеза Милоша, организатор је и учесник Милетине буне 1835. године.

- Петровић је био део покрета уставобранитеља и константно се од 1835. до 1839. године противио власти кнеза Милоша.

- Петровић је непосредно учествовао у протеривању кнеза Милоша (1839) и кнеза Михајла (1842) из Србије.

- Као сарадник Вучића, Петронијевића и Гарашанина, Петровић се противио повратку кнежева Милоша и Михајла 1859. године.

Када узмемо у обзир чињеницу да је Свине преименовано у Петровац 1860. године, вољом кнеза Милоша Обреновића и уз сагласност Михајла Обреновића, онда ћемо закључити да Петровац никако није могао добити име по Милутину Петровићу, јер је он, од 1835. године па све до њиховог повратка у Србију, био један од главних противника и непријатеља кнежева Милоша и Михајла Обреновића.

Није логично да Милош и Михајло Обреновић свом непријатељу Милутину Петровићу одају почаст на тај начин што ће неком месту дати име по њему. Биће, ипак, да је Петровац име добио по неком другом државном саветнику Петровићу.

Ко је био Станојло Петровић?

Архимандрит Платон, у својој књизи о цркви Светог Николе на Новом гробљу у Београду и о њеним ктиторима Станојлу и Драгињи Петровић, наводи тврдњу Милана Ђ. Милићевића да је кнез Милош преиначио име села Свилне по имену Петра, оца Станојла Петровића.²⁷ Овај податак нас је усмерио ка истраживању биографије овог човека из млавског краја.

Станојло Петровић је рођен у селу Свилне, на дан Светог Симеона Мироточивог, 13. фебруара 1813. године, дакле пред крај Првог српског устанка. Није нам познато како се то догодило, али је могуће да су ратна дејства утицала да се породица Петровић пресели у Панково, даље од главних путева.

²⁶ Основни подаци за биографију М. Петровића Ере узети су из књиге Милана Ђ. Милићевића *Поменик знаменитих људи у српској народној историји*, Чупићева задужбина, Београд, 1888, стр. 530 – 535.

²⁷ Архимандрит Платон, *Просветно-црквена добротворка Драгиња Св. Петровић*, Београд, 1922, стр. 28.

Станојлов отац је свакако био угледан домаћин, јер су само из таквих породица регрутовани први кадети за гарду кнеза Милоша. Петровић је уписан у списку гардиста регрутованих из Пожаревачке нахије, Моравске кнежевине у току 1625. и 1826. године, под редним бројем 32. (*Станојло Пејровић – Панково*). Свакако да је био изузетан питамац, јер га је „капетан от Гвардије“ Илија Момировић, 30. новембра 1830. године, предложио кнезу Милошу за једног од првих 16. српских официра:

Имена и порекла најспособнији подпрапорчика произведени у офицере првог степена т. е. у прапорчике:

*Милко Марковић,
Матјеј Радојковић,
Илија Вукићевић,
Матјеј Михаиловић,
Спасоје Милосављевић,
Иван Вићенђијевић,
Никодије Појовић,
Јанко Михаиловић,
Георгије Појовић,
Тома Кајић,
Станојло Пејровић
Марко Марковић,
Милош Тајсић,
Павле Прокић
Васа Илић,
Ефрем Гаић.²⁸*

Месец дана касније, 30. новембра 1830. године, поручник Станојло Петровић, свечано униформисан, присуствовао је читању Хатише-рифа на Ташмајдану.

Касније, 1833. године, видимо да је књажевска гарда подељена на три јединице: прву и другу пешачку гарду и гардски коњички ескадрон.²⁹ Друга пешачка гарда је имала једно одељење у Пожаревцу, при књажевском конаку. Одељењем у Пожаревцу руководио је војени пожаревачки комесар, поручник Станојло Петровић. Петог маја 1833. године он, у виду рапорта, шаље извештај Казначејству (државној благајни) у Крагујевцу у коме наводи да војници пешачке гарде, па ни он сам, већ шест месеци нису примили плату.³⁰

Изгледа да се Петровић и настанио у Пожаревцу, јер га 1839. видимо на дужности помоћника начелства Пожаревачког округа.³¹ У то-

28 Архив Србије, Збирка Мите Петровића, ЗМП 2081.

29 Мита Петровић, *Финансије и услове обновљене Србије до 1842*, Београд 1901, књига I, стр. 745.

30 Архив Србије, Фонд поклона и откупа, ПО 15:33.

31 Љубодраг А. Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије 1839-1851*, Архив Србије, Београд 1999. Такође Архив Србије, МУД, ВФ, VI, р 15/839.

ку 1839. године Станојло Петровић је, као лојални официр у чину капетана, стао на страну кнеза Милоша, а против уставобранитеља. После протеривања кнеза Милоша, кнез Михајло Обреновић га, 20. септембра 1840. године, проглашава за свог ађутанта.³² Књажески ађутант, мајор Станојло Петровић полаже 3. децембра 1840. године заклетву пред књажевским представником, попечитељем инострани дела Ђорђем Протићем и протопрезвитером крагујевачким Георгијем Павловићем.³³

Станојло Петровић се у августу 1842. године нашао у Крушевцу, заједно са Цветком Рајовићем, попечитељем унутрашњих дела, ради комисијског прегледа пословања окружног начелника Петра Лазаревића – Цукића. Ту су, од стране присталица уставобранитеља, били засужњени и спроведени у Београд, где су сазнали да је кнез Михајло протеран. Рајовић је био ухапшен, а Петровић је остао на слободи.³⁴

Пошто је један број официра остао лојалан кнезу Михајлу, Станојло је у тајности ступио у контакт са кнезом који је боравио у Земуну. Кнез Михајло је у једном писму Станојлу послао план за организовање поузданих људи и обарање Вучића, Петронијевића и осталих бунтовника, те је 18. септембра 1842.г. о томе обавестио и Младена Жујовића, дотадашњег управитеља вароши београдске. У писму је стајало:

*Ја сам већ неке нужне кораке к неком претпријатију предузео и то посредством мој ађутанта Станојла, који се сада тамо налази. Ја сам истоу и нужно настављеније (упутство, план) на тај конач данас послао, који ће се то истоу имати управљати, зато се ти с њиме потајно споразуми и сагласије се о свему оном, што би вам за таково предузеће нужно било мојо. Овде је, мој Жујовићу, сада тајна најглавнија ствар, коју треба добро хранили...*³⁵

Међутим, изгледа да се тајна није могла сачувати. Из писма Доброслава Здравковића, који је из Ђуприје писао Јовану Здравковићу у Алексинац, сазнајемо:

*Прекојучер је Алекса дошао из Београда заједно с Благојем и каже ми да су Станојло и Жујовић оковани, због тога што су с дивљим кнезом Михаилом с писмима кореспондирали и писма (су) им пошљали и тако се сад у ајсу налазе...*³⁶

Вучић и завереници су засужњили велики број присталица Михајла и Милоша Обреновића. Како је све њих било потребно одвојити од народа и спречити поновни преврат, Вучић их је стрпао у Трикићеву рупу на Врачару. Ова рупа настала је тако што је проф. Исидор Стоја-

32 Српске новине, 1840, стр 325, ВФ V р. 31/840.

33 Архив Србије, Фонд поклона и откупа, ПО 107:121.

34 Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српској народи новејој доба*, Чупићева задужбина, Београд, 1888, стр. 623.

35 Младен Жујовић, *Белешке Младена Жујовића, државног саветника*, Београд, 1902, стр. 80.

36 Архив Србије, Збирка Мите Петровића, ЗМП 5713.

новић, за потребе изградње нове куће, наложио мајсторима да поред његове старе куће ископају земљу и од ње праве материјал за нову зграду. Тако је настала огромна рупа, која је делимично била засута, а у њу су били бацани животињски лешеве, смеће, шут итд.

Желећи да заштити своје присталице од терора, кнез Михајло 1. октобра 1842. године упућује писмо конзулима страних држава, акредитованим у Београду. У писму је, између осталог, писао:

Чиновници моји: попечитељ внутрени дела, полковник Цветко Рајовић, начелник окружја Алексин(ачког) полковник каваљер Петар Милет. Радојковић, управитељ Вароши Беогр(адске) мајор Младен Жујовић, ађутант мој мајор Станојло Петровић, председатељ суда окружја пожаревачког, мајор Стефан Јефтић, начелник окружја рудничког мајор Вуле Вукомановић, начелник окр. чачанског мајор Стевча Михаиловић (...) сви су сада у гвожђа оковани, неки у заточење послани, неки пак у једну, свакојаком нечистоћом напуњену, на Врачару налазећу се четвороуголну рупу бачени, где су свакојакој непогоди времена и нечистоти изложени, глађу и жеђу мучени, неки и смрт своју нашили...³⁷

Тако су мучени, тучени и издахнули: шабачки трговац, старац Јован Трикић,³⁸ начелник Округа крагујевачког мајор Ђорђе Поповић, помоћник начелника крагујевачког капетан Јован Трипковић, казначеј Крста Георгијевић, мензулција крагујевачки Танацко Михаиловић и председатељ суда чачанског, капетан Димитрије Маџаревић. Неки су само тучени, са сто и више удараца штапом: начелник Округа чачанског, мајор Стевча Михаиловић, начелник Среза тамнавског, капетан Аксентије Срећковић...

Станојло Петровић је осуђен на десет година тамнице, колико је требало да одлежи у кули Гургусовачкој. Срби су ту кулу у Гургусовцу (данашњем Књажевцу) проклели, а многа српска мајка је пресвиснула од плача, јер би ретко ко преживео боравак у овој душегупки.

Годину дана касније, 11. септембра 1843. године, Станојло пише молбу за помиловање, коју упућује Томи Вучићу Перишићу:³⁹

Гледајте и пишите светлом нашем Књазу Александру и осталима коме знате, да нас овог сужног родства једанпут ослободе; јербо знате шта је милостиви благодеју мој, већ ми је проклето тешко гвојзе дојадило, и неznam да су моје ноге, а ви знате добро како сте тражили за мене највеће гвојзе. Истина дог, може бити и зато да сте онда мислили за кратко време, али сад ево већ година се навршује, а ја га једнако носим, као да ми је од оца остало...

По свему судећи, и ова молба је допринела да се амнестирају политички противници уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића. Кнез је

37 Архив Србије, Фонд поклона и откупа, ПО 33:110.

38 По првој Вучићевој жртви Врачарска рупа добила је име Трикићева рупа.

39 Архив Србије, Фонд поклона и откупа, ПО 70:275.

17. јула 1844. године помиловао политичке затворенике, некадашње државне чиновнике: Станојла Петровића, Младена Жујовића, Алексу Вељковића, Ивана Петровића, Јовицу Илића, Панту Петровића, Јована Филиповића и Јована Забрдицу. Амнестирани чиновници су помиловање заслужили примерним понашањем и кајањем, а власт је очекивала да ће они својим понашањем показати да се поново могу ангажовати у државној служби.⁴⁰

Тако би могао да се заокружи један део живота Станојла Петровића, који је врло млад ступио у прву српску војну школу, да би постао један од првих српских официра, затим је био пожаревачки војни комесар, капетан и помоћник начелства Округа пожаревачког, а са 27 година мајор и ађутант кнеза Михајла. Заиста вртоглав успон професионалног војника, који се не меша у политику, већ је само веран својој земљи и лојалан свом владару. Међутим, долази смутно време и суноврат. Баш због те верности и лојалности следи тамница, из које излази без породице и без части.

Изгледа да професионални војници на овим просторима никада не могу остати без посла. Дешава се револуција у Аустрији, 1848. године, а Срби „из прека“ моле за помоћ своје матице. Кнез Александар Карађорђевић и српска влада позивају добровољце да се пријаве, дају им новац и оружје. Убрзо се издвајају Стеван Книћанин и Стеван Шупљикац, који као искусне војводе организују Србе из Аустрије. Из Србије долази војска са искусним официрима: Богданом Ђорђевићем, бившим књажевским татариним, а сада начелником Округа ђупријског, Ракицом Петровићем начелником Округа крушевачког, и Станојлом Петровићем, помоћником начелства Округа црногорског,⁴¹ испред војске из Округа пожаревачког.

Када је 15. децембра 1848. српска пожаревачка војска (око 3.000 војника) прешла Дунав, војвода Шупљикац је организовао дочек у Панчеву. Војска је била лепо одевена, под оружјем, упарађена. На челу јој је био Станојло Петровић, а поред њега и Милутин Петровић Ера, брат славног Хајдук – Вељка.

Шупљикцу игра срце, сузе му обливају лице: *Нек' види Јевроја! Нек' види свети како браји брајну йомаже!*

Станојло Петровић на коњу прилази војводи и громко му рапортира о стању и броју војника. Шупљикац отпоздравља, али га издаје срце и он пада на руке својих ађутаната. Непосредно после тога славни војвода Шупљикац је издахнуо.⁴²

Српска војска се супротставља мађарској и потискује је све до Мориша.

Гласови о успесима Станојла Петровића у бојевима против Мађара прелазе Саву и Дунав и резултати се ускоро читају. Петровић по-

40 Историјски архив Београда, УГБ, 1844, К. 33, ф V, 1291.

41 *Српске новине* од 21. новембра 1848, стр. 701, ВФ III, р 203/848.

42 О овом догађају више говоре М. Ђ. Милићевић у *Поменику* стр. 858. и М. Жујовић у *Белешкама*, стр.101-102.

стаје потпуковник и почасни кнежевски ађутант, а 30. марта 1850. именован је за начелника Окружја чачанског.⁴³

Ове године Петровић (37) се венчава са Драгињом (19), кћерком београдског трговца Милутина Радовановића, пореклом из Мостара. Исте године они добијају сина Петра. Сви Чачани су говорили да имају часног начелника и вредну начелниковицу, која се није либила да сама пере рубље и да помузе краве. Године 1854. Петровић добија премештај и бива распоређен за начелника Округа крагујевачког.⁴⁴ Следеће 1855. године Петровићима се догађа трагедија, умире им син Петар.

Али, несрећа као да никад не иде усамљено. Неко је попечитељу унутрашњих дела скренуо пажњу да Станојло Петровић није исправан државни чиновник и да ради о глави владајућег кнеза. Попечитељ у инспекцију шаље Николу Христића, који прегледа пословање крагујевачког начелника и испитује мишљење грађанства о њему. У Христићевом извештају је писало:

*Није нисам нашао њакова дела и наређења која би мојла довести у сумњу искрености окружног Начелника Станојла. Штавише, он је био и у месту и у окрућу омиљена личности због блати и умереног понашања и одхођења са људима. Но нашао сам на друћу ствар; ја сам сазнао да он није био у добром ојношају са полковником Јованом Лукавчевићем, војеним командантом у Крагујевцу...*⁴⁵

Несрећа је била и у томе што су пуковник Лукавчевић и кнез Александар били пашенози, ожењени двома сестрама. Изгледа да су Лукавчевићев каријеризам, или завист његове супруге Машинке, утицали на мишљење кнеза о крагујевачком начелнику. После овога, Станојло Петровић је желео да се склони са очију кнеза и његових доушника. Две године касније (1857), Петровићи се селе, овог пута Станојло постаје начелник Округа смедеревског.

Крајем 1858. године у Београду се, на Светог Андреју Првозваног, одржава скупштина. У народу се накупило довољно незадовољства према владавини кнеза Александра Карађорђевића, а Томи Вучићу и осталим вучићима уставобранитељског усмерења су зуди били довољно иступљени, да би се присталице Обреновића и присталице Капетан-Мише Анастасијевића усудили да покушају обарање режима. Резултат је познат: за српског кнеза поново је изабран Милош Обреновић и било је потребно да се упути депутација у Букурешт да би се Милош званично позвао да прихвати престо.

Интересантно је да ниједан од политичара који су у скупштини оборили бивши режим није стао на чело депутације упућене у Букурешт.

⁴³ *Српске новине* од 30. марта 1850, стр. 130, ВФ I, р 325/850.

⁴⁴ *Календар са шемајизмом Књажевства Србије, за 1854. годину*. Сви подаци о професионалном напредовању Станојла Петровића до краја његовог живота потичу из *Календара са шемајизмом* из одговарајуће године.

⁴⁵ Никола Христић, *Мемоари, 1840-1862*, Просвета, Београд, 2006, стр. 157-158.

Као да је свако од њих чврсто држао заузете позиције и ни за трену-так није желео да их напусти. За вођу депутације одабран је бивши ађутант кнеза Михајла Станојло Петровић. Трећег јануара 1859. године депутација је приспела у Букурешт и изашла пред Милоша. У *Српским новинама* број 5 од 13. јануара 1859. штампан је опис пријема:

Кнез повикне: „Добро дошли, браћо моја!“ Наређено је било да се причека док књаз сву беседу изговори, али се срцу одолети није могло. Сва депутација како књаза угледа и како чу поздрав његов, у глас по-виче: „Живио отац отачаства!“ У три пута заори се глас овај. Сузе радо-сти засјаше се у очима депутираца кад отца и издавитеља свог пред со-бом угледаше. Вођа депутације г. Станојло Петровић, који први на реду стојаше у свечаној униформи, изађе на средину, и у име народне скуп-штине и свега српског народа овако књазу отпоздрави:

„Прими њоздрав свейли јосјодару, од скуйишћине народне и од свеја људљеној, верној народа твоја! Преважно дело, које је народ са највећим одушевљењем извршио, сам је Бој блајословио. Враћи се јо-сјодару, у блајословену земљу твоју, Бојом и њодом усрећену! Народ једва чека да њеде, ојца и издавишћела свој, шћо њре очима види!“...

Г. Станојло предаде њисмо од скуйишћине народне секретјару скуй-ишћине (Јови Илићу). Секретјар њрочишћа њисмо и враћи ја ј. Станојлу, а ј. Станојло преда ја у руке свейломе књазу...После твоја њријави ј. Станојло свейломе књазу свакоја дейушћирца редом јо сјарешћиву, ја онда њрисишћуи књазу и целива му руку, а за њим сви дейушћирци...

Кнез Милош није желео да из Аустро-Угарске пређе директно у Београд, већ је границу прешао у Радујевцу, па се онда уз Тимок упу-тио ка југу земље. Дошавши у Гургусовац, Милош наређује да се одмах сруши тамница - гургусовачка кула, симбол дводеценијског угњетавања присталица Обреновића. Остаци куле су спаљени, а да би се сваки траг избрисао, Гургусовцу је име промењено у Књажевац. Затим се кнез упу-тио ка Алексинцу, где је сачекао да му се придружи син Михајло.

Престолонаследник Михајло такође није ушао у Србију на бео-градском пристаништу, већ му је 13. јануара нога ступила на српско тло у Смедереву:

Не моју вам ојисајћи колико се њо народу дојало шћо је књаз Мијаило њраво у цркву ишао желећи најјре свечано блајодарийи вла-даоцу владалаца. Црква је била сјајно освейљена, а из цркве ишао је кроз свечано ујарађени сеоски и варошки народ на конак к нашему окружноме начелнику ј. Станојлу.⁴⁶

Тако је Станојло Петровић имао двоструку част – да у име српског народа позове кнеза Милоша да се врати на престо и да лично угости и прими на конак кнеза Михајла, који је на тло Србије ступио први пут после 16 година.

⁴⁶ *Српске новине*, број 7. од 17. јануара 1859, стр. 26.

Михајло је отпутовао у Алексинац, а затим се заједно са оцем упутио ка Београду, где су их сви Београђани сачекали на градским улицама.

Другог фебруара 1859. године Ранко Алимпић је кнезу Милошу поднео списак ађутаната. Први на листи ађутаната је био уписан Милош Обреновић, син Јеврема Обреновића, односно кнежев синовац. Милош није прихватио да му први ађутант буде Јевремов син, зато што је Јеврем био у врху превратничке групе 1839. године. За првог ађутанта одабрао је Станојла Петровића.⁴⁷

Није то била једина почаст којом је верни присталица Обреновића био обасут. Два дана касније, 4. фебруара, полковник каваљер Станојло Петровић је постао и члан Државног савета.⁴⁸

Од 14. маја 1860. године Станојло је заузимао један од највиших положаја у државној хијерархији, постао је заступник књажеског представника и попечитеља иностраних дела, практично вршилац дужности председника владе.⁴⁹

Када је постао државни саветник, Станојло се са супругом настанио у Београду, у кући која се налазила у Крагујевачкој улици (данас Краља Милана) на месту где се данас налази Српска књижевна задруга (преко пута Београђанке).

После смрти кнеза Милоша, године 1860, кнез Михајло потврђује положај Петровића у државном савету.⁵⁰ Поверење кнеза Михајла у Станојлову приврженост и искуство показало се још једном. После догађаја 1862. године, сукоба са Турцима и склапања мира, уз посредство „међународне заједнице“, кнез Михајло је чврсто решио да коначно истера Турке из Србије. За то му је било потребно оружје. Оружје је дошло из Русије, преко Влашке, укупно 40.000 пушака и неколико стотина сабља и пиштоља. Међутим, због нечије неспретности, дочуло се да на влашкој граници, према Србији, стоји велика количина оружја. Турци су из Видина послали војни пароброд са војницима, да би спречили пренос оружја преко Дунава.

Међутим, у Брзој Паланци се налазио Станојло Петровић са једним одредом артиљерије, чији је задатак био да спречи пролаз турског пароброда и ометање преноса оружја. Поред артиљерије, у Брзој Паланци је био инсталиран и један покретни телеграф, како би била могућа брза комуникација са Београдом и координација деловања.⁵¹

Државни саветник Станојло Петровић је још једном извршио свој задатак и оружје је било пренето у Србију. Станојло је био члан

47 Милева Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из најновије српске историје*, Београд, 1892, стр. 261 – 262.

48 Музеј града Београда, И/1 – 1690.

49 *Званичне новине Књажевства Србије*, број 58, од 17. маја 1860.

50 Музеј града Београда, И/1 – 1692.

51 Никола Христић, *Мемоари, 1840-1862*, Просвета, Београд, 2006, стр. 462-454.

Државног савета (а од 1876. до 1883. и потпредседник) све до пензионисања 1888. године.

Осамнаестог маја 1889, целу насловну страну дневног листа *Народни дневник*, број 112, заузео је портрет Станојла Петровића. Разлог је био тужан. У овом листу, као и у *Српским новинама*, и *Новој искри*, објављена је читуља коју је написала Драгиња, Станојлова супруга. Она је објавила да је њен супруг преминуо 17. маја у 15:30 сати, а да ће се сахрана обавити 18. маја, на Спасовдан. Следећег дана Драгиња је изјавила захвалност краљу Милану, који је послао телеграм саучешћа, као и Јовану Ристићу, Јовану Белимарковићу, Кости Протићу, митрополиту Теодосију Мраовићу, министрима, државним саветницима, официрском кору и осталима који су присуствовали величанственој сахрани на Новом гробљу.

Драгиња је београдској општини поклонила 5.000 дуката на име изградње гробљанске цркве на Новом гробљу, посвећене Светом Николи. Године 1893. црква је довршена и у њеној крипти је било место вечног предивалишта ктитора Драгиње и Станојла Петровића. Цркву је осликао чувени сликар Стева Тодоровић.

Ако погледамо записе о томе какви су били Петровићи, прочитаћемо опште мишљење да су, иако доста богати, били скромни, повучени, побожни, нарочито од времена кад им је преминуо син јединац Петар. Станојло је био врстан официр, који се држао заклетве и био лојалан владару, пре свега Обреновићима. Петровићи су били гостољубиви домаћини и издашни донатори. Пошто нису имали деце, новац су давали у хумане, родољубиве и социјалне сврхе. Били су чланови, утемељачи и добротвори духовних, свештеничких, радничких, занатлијских, певачких и гимнастичких друштава. Између укупно 17 друштава, били су чланови утемељачи и Савеза пожаревачких занатлија и радника. Сву непокретну имовину Драгиња је тестаментом наменила оснивању Фонда Станојла и Драгиње Петровић за стипендирање студената Богословског факултета.⁵²

Петровићи нису имали потомака, те нико није одржавао сећање на ову породицу, нарочито ако узмемо у обзир бурне ратне и политичке догађаје пред крај 19. века. Једанаест година је прошло од Станојлове, а само 3 године од Драгињине смрти, када је Феликс Каниц писао, у својој књизи *Србија, земља и сјановништво*, да су ктитори цркве Светог Николе на београдском Новом гробљу били **Манојло** и Драгиња Петровић.

Само је још Коста Христић, у *Зайисима сјарој Београђанина*, писао о Станојлу као заслужном официру и родољубу, кога, авај, полако прекрива вео заборава.

52 Извршилац тестамена и деловођа Фонда био је Стојан Рибарац, пожаревачки адвокат и министар у четири мандата (унутрашњих дела, правде и трговине). После његове смрти, бригу о средствима Фонда водио је Рибарчев зет Драгиша Васић, књижевник. У одбору Фонда били су и митрополит Михаило (председник), Стеван Сремац, књижевник, професор и академик, као и београдски трговац пореклом из Великог Градишта, Спасоје Стевановић.

Како је Петровац добио име

На крају ћемо покушати да реконструишемо атмосферу, услове и догађаје у време када се догодила промена имена Петровца. Било је то средином 1860. године. На власти је био кнез Милош Обреновић, али је стварно све конце у рукама држао кнез Михајло, јер је стари кнез већ осећао трагове сенилности. Милош је имао 80 година и сви су желели да му олакшају и улепшају последње дане. Још почетком године је донета одлука да кнез Милош посети Алексиначку Бању (данас се зове Соко Бања), а затим и Брестовачку Бању.

Била је то прилика да кнез, после двоеценијског одсуства, обиђе унутрашњост Србије. Милош је, за разлику од Михајла, волео непосредне сусрете са народом. Поданике је звао: *браћо моја, децо моја* или *народе, кошуљо моја*. У таквим приликама Милош је делио милостињу слепима, кљастима, деци, као што су то некад чинили и средњовековни српски владари. Такође, познато је да је волео да му поданици том приликом угађају и ласкају.

Осим тога, Милош је својим продорним очима све видео и знао је да посаветује, укори и казни виновнике за домаћинско поступање у вођењу народних и државних послова. Њему приписују узречицу: *Од њаздиних очију имање најредује*. Укратко, Милош се на таквим путовањима кроз Србију понашао као кад домаћин обилази своје имање.

Да би ефекти таквих турнеја били што већи, Милош би обично унапред испитивао шта би се могло учинити у крају који походи, ко би могао да се унапреди, која школа да се отвори и која црква да се обнови, па је такве одлуке доносио непосредно пред почетак пута или у доку путовања, што је остављало посебан ефекат на народ. Волео је да неке своје одлуке прикаже као испуњење жеља народа. Дакле, био је промућуран и вешт демагог и манипулатор.

Први Милошев потез који би могао да наговести његову посету Пожаревцу догодио се 3. маја 1860. године. Он је начелника Среза моравског, Округа пожаревачког, Јефту Стојановића произвео у мајора и свог почасног ађутанта, а онда и управитеља Правитељствене ергеле.⁵³

Једанаест дана касније, 14. маја, кнез доноси одлуку да свог првог ађутанта, члана државног савета, пуковника, кавалиера Станојла Петровића, постави за заступника књажеског представника и заступника попечитеља иностраних дела. У том тренутку то је практично било место вршиоца дужности председника владе.⁵⁴

О путу у Алексиначку Бању прву вест објављују *Српске новине* 24. маја. Сазнаје се да ће стари кнез путовати лађом до Дубравице, а

53 *Званичне новине Књажества Србије (ЗНКС)*, број 54, 7. мај 1860.

54 ЗНКС, број 58, 17. мај 1860.

затим колима долином Мораве. *Српске новине* ће серијом репортажа пратити Милоша кроз Србију и описивати одушевљење народа у сусрету са својим кнезом.⁵⁵

Већ сутрадан, кнез Милош се, у пратњи своје свите, укрцао на брод *Арио* и, уз пуцњеве топовских салви, упутио се ка Дубравици. После неколико сати пловидбе, кнез је допловио у Дубравицу, сишао је са лађе и сео на кола, која су га довезла до Пожареваца. Свуда куда би Милош прошао народ је клицао своме кнезу и своме дившем суграђанину. Уморан од пута, кнез је отишао у кућу свог земљака, саборца и пријатеља, покојног Јоксе, Јоксима Милосављевића, некадашњег кнежевског намесника у Нахији пожаревачкој и окружног начелника.

Сутрадан, 26. маја, кнеза је очекивао богат програм. Цео Пожаревац био је окићен цвећем, венцима и гирландама, а деца и омладина су кнеза дочекивали песмом и игром. Кнез је, у пратњи Јефте Стојановића, најпре обишао државно добро, ергелу Мораву.

Пошто је прегледао ергелу правитељствену, на коју се знатне суме троше сваке године, открио је све што није добро у управљању и показао и препоручио све, што може принести да се накнаде жртве, које земља за то заведење чини.

Мало је смешно казати, али је цела истина, да су пред правитељственим окружним зданијама у нашој вароши од толиког времена две чесме стојале, али будући да на њима воде нема, то су се звале „суве“ чесме. Осим што су због тога трпели оскудицу у води житељи, најгоре је било за људе из окружија, који долазе у врло великом броју суду или начелништву и ту без воде на близу, велику невољу имају, а тако исто је тешко било за појење правитељствени поштански коња.

*Наредбом Њејове Свејлосџи уклоњене су све џе незјоде. Вога се има сад џамо довести и чесме ојравити, џио се свајда о врло незнајном џрошкџ мојло учинити само је оскудевало ајџање (воља). Поред џоја свејли књаз је наредио и да се неке неугесне улице у вароши исјраве, џе и за саобрашџај и за око боље угесе.*⁵⁶

Тада је донета и одлука да од 10. јуна телеграфска штација у Пожаревацу, која је до тада радила само преко дана, отпочне радити и ноћу, дакле непрекидно, 24 часа.⁵⁷

Увече је цео Пожаревац светлео, приређене су илуминације, а скоро састављено позоришно друштво је у част кнеза Милоша одиграло представу *Зигање Раванице*.⁵⁸

⁵⁵ *Српске новине* (СН) број 61, 24. маја 1860.

⁵⁶ СН, број 67, од 7. јуна 1860.

⁵⁷ ЗНКС, број 66, 4. јуна 1860.

⁵⁸ СН, број 63, од 28. маја 1860. Овај податак о постојању позоришта у Пожаревацу 1860. године до сада није био познат, бар према писању М. Манојловића у *Браничевском алманаху*, 2002. и М. Поповића у књизи *Нека сећање џраје*, 2003. Било је познато да је Пожаревац имао диетантско позориште 1841. и 1842. године, под управом Мојсила Живојиновића, а затим и аматерско позориште тек 1920. године.

Кнез Милош је био лепо расположен и задовољан општом сликом стања у Пожаревцу, те је том приликом донео указ о проглашењу Илије Коцића, начелника Окружја пожаревачког, за свог почасног ађутанта.⁵⁹

Сутрадан, 27. маја, у 7 сати и 6 минута, кнез Милош је у отвореним колима кренуо Моравским друмом ка Свилајнцу. Кнежев полазак означен је звоњавом црквених звона и пуцњима прангија. Око 10 сати кнез је стигао у Ореовицу, где му је приређен ручак и сусрет са народом из околних срезова.

На основу расположивих података, постоје озбиљне индиције да је у Ореовицу приспела и делегација Млавског среза и да је замолила кнеза да донесе указ о промени имена седишта среза. Било је врло незгодно представљати угледнике овог места: свињски начелник, свињски прота, свињски учитељ и слично.⁶⁰

Кнез Милош је услишио њихову молбу и у *Званичним новинама Књажесџива Срдије*, број 66, од 4. јуна 1860. године објављено је на насловној страни:

На молбу житеља села Свиње у пожаревачкоме окр(угу) благоволила је Његова Светлост решити 27. овога мес(еца) В.№ 1449. да се исто село Свиња одсада зове „Петровац“.

Попечитељствонутрењи дела обраћа позор свију власти и свакога на ово највише решење, како би се по истом сваки могао управљати у сходним приликама.

Ово је, дакле, крштеница Петровца на Млави. Петровац је крштен 27. маја, по старом или 8. јуна по новом календару, године 1860.

Зашто је Петровац добио име по презимену Станојла Петровића?

Сматрамо да смо навели довољно разлога за указивање још једне почастии Станојлу Петровићу. Он је рођен у Свину. Био је везан за Пожаревачки округ, јер је ту започео своју официрску каријеру, а био је и помоћник начелства Пожаревачког округа. Године 1848. повео је војску из Пожаревачког округа преко Дунава. Увек је био уз кнежеве Милоша и Михајла, никада их није издао. Због своје привржености је трулио у гургусовачкој тамници. Он је био тај који је Милоша позвао да се врати на престо, а Михајлу је пружио конак када је после изгнанства ступио на тло Србије.

⁵⁹ ЗНКС, број 65, 2. јуна 1860.

⁶⁰ Сличну муку имали су и житељи села Коњска у смедеревском Поморављу. Ово село је добило име када су се у речици поред села Паринца подавили турски коњи и камиле. Тада је река добила име Коњска река, а онда је и село добило назив Коњска. Тако се дешавало да су први људи овог села били: коњски прота, коњски начелник и коњски учитељ. Мештани су 1859. године одлучили да промене име села у Михајловац, по престолонаследнику, кнезу Михајлу, али је објава о промени имена објављена тек после смрти кнеза Михајла, 22. фебруара 1872. Према: Милорад Милановић, *Села око Смедерева*, Наш глас, Смедерево, 2000.

Аналогију давања имена месту по нечијем презимену имамо код промене имена Палежа у Обреновац.⁶¹ Милош је имена из своје породице давао местима која су била везана за њих, било бивствовањем, било догађајима. Тако је исте године Деспотовица (бивша Брусница) добила име Милановац, Горњи (за разлику од Доњег Милановца, бившег Пореча на Дунаву), а Шупељак је своје прилично неприлично име заменио, по вољи Милошевој, у Јовановац, по кнезу Јовану Обреновићу, Милошевом брату, неколико недеља касније.⁶²

Као што видимо, Милош ниједном месту није дао своје име. Милошевац, село у смедеревском Поморављу своје име носи још од пре 15. века, дакле није везано за Милоша Обреновића. Могуће је да је очекивао да се житељи неког већег места (Ужица, Чачка, Ваљева, Пожаревца) појаве са жељом да их удостоји својим именом. Палежу је дао своје презиме, јер је ту остварио једну од својих првих победа у Другом српском устанку.

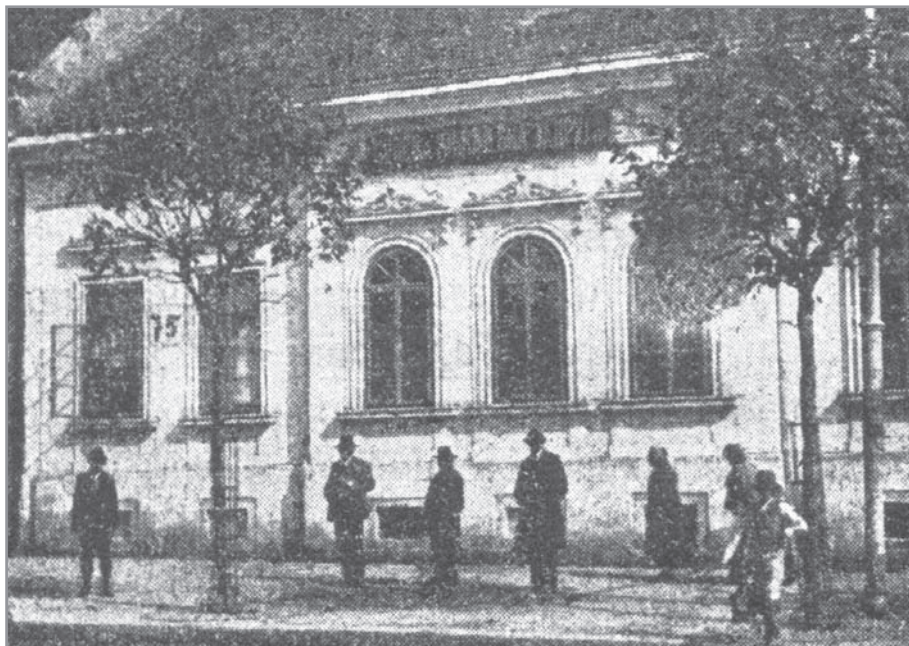
Али, да наставимо кратак опис даљег путовања кнеза Милоша. Одмах после ручка у Ореовици, Милош је са свитом кренуо ка Свилајнцу. Успут је почео плусак, који их је пратио до конака. Ујутру, 28. маја, кренули су ка Дражимировцу, где су их на ручку чекали и Јагодинци. Слично као Петровчанима и Јагодинцима је Милош испунио жељу. Одобрио је да се у Јагодини одржава летњи марвени панађур о Светом Николи, 9. маја.

Тако је стари кнез полако путовао према бањи, свуда се сретао са народом, очински их саветовао или испуњавао жеље. У Алексиначку бању стигао је 31. маја. У бањи је боравио до 4. јула, када је кренуо пут Брестовачке бање, где је стигао 7. јула, да би ка Радујевцу, где га је чекала лађа за Београд, кренуо 20. јула 1860. године.

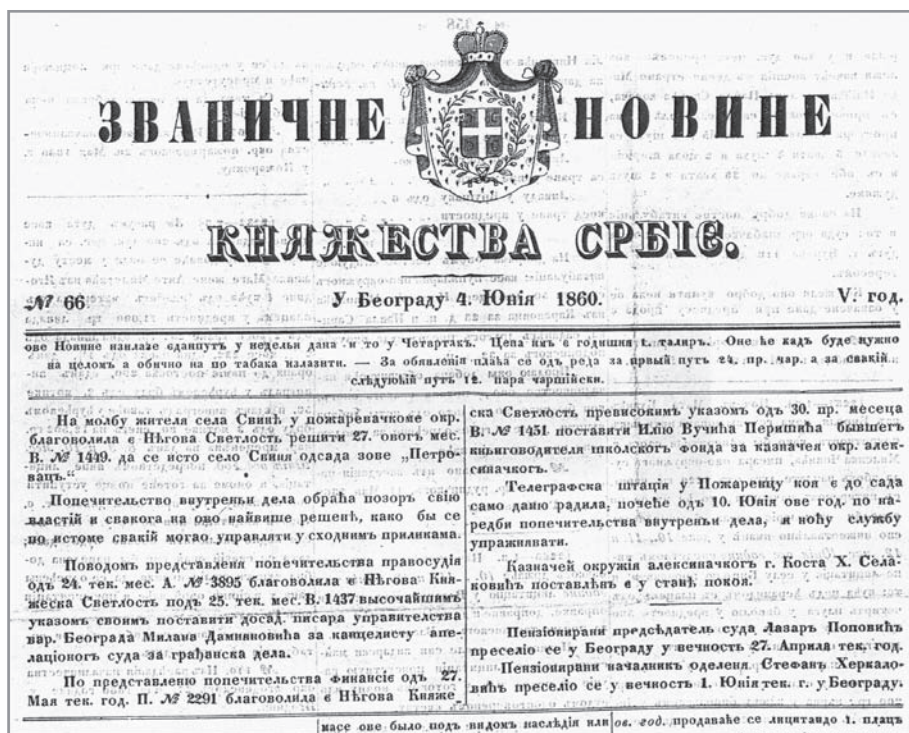
Пар месеци касније, 14. септембра у 8 сати и 20 минута, кнез Милош је преминуо у свом конаку у Топчидеру.

61 ЗНКС, број 4, од 9. јануара 1860. објављује писмо захвалности Палежана кнезу Милошу: *Године 1815. у почетику војевања Твој, Ти си Твојим славним и бесмртним делима овечио Палеж у историји нашој до сада. Ти си ја Твојом оцајеском љубављу, која је ипак велика да јој предела нема, крунисао, назначивши ја „Обреновцем“, и твојим славним, бесмртним и целом свету извесним, а Српству најмилијим презименом и с тим си нас дакле још једном уверио, да нас као и предатој људима Твој људиш, и да Ти на срцу лежи свако местио у оцајеском нашем, као и местио рођења Твој...*

62 ЗНКС, број 78, од 2. јула 1860. За разлику од Јеврема Обреновића, који је стао на страну противника Милошевих, Јован Обреновић је био на Милошевој страни и повео је војску против уставобранитеља 1842, те је био затваран као и остали Милошеви приврженици.



Кућа Станојла Пејировића





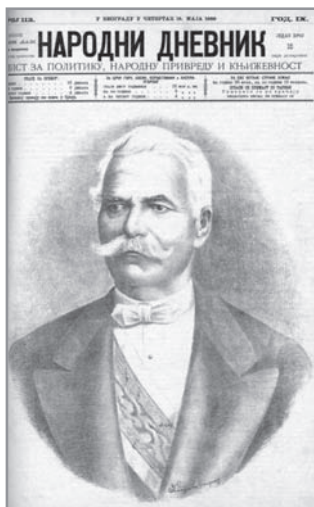
Дражиња Пејировић



Сћанојло Пејировић



Сајмари, Кнез Милош и Сћанојло Пејировић



Насловна сјрана Народної дневника

САНИТЕТСКИ МАЈОР ДР АЛЕКСАНДАР ВЕРМИНСКИ (1811–1876)

Прилог историји српског војног санитета

Апстракт: Шездесетих и седамдесетих година деветнаестог века одређен број страних лекара обраћао се српским властима са жељом да у овој малој балканској кнежевини наставе своју каријеру. Међу њима највише је било Пољака из Украјине, и то углавном учесника устанка из 1863. године против руске царске власти. Један од њих, сигурно више симпатизер него актер поменутог устанка, др Александар Вермински, иако у позним годинама одлучио је да дође у Србију 1864. године, у намери да својим великим искуством цивилног и војног лекара обогати српски војни санитет. Наредних дванаест година др Вермински прећи ће пут од дугогодишњег контрактуелног лекара друге класе у привременој војној болници у Ћуприји до начелника санитета Александарског корпуса Моравске војске у рату са Турском 1876. године, на којој функцији га је затекла и смрт.

Кључне речи: војни санитет, лекари Пољаци у српској служби, српско-турски рат 1876. године, Ћуприја, војна болница, хирургија.

Војни санитет Кнежевине Србије званично је настао у време прве владавине кнеза Милоша Обреновића 1835. године. Дуго година маргинализован и под ингеренцијом Попечитељства внутренних дјела, тек након Устројства народне војске из 1861. године и оснивањем Министарства војеног наредне 1862. године, почиње да добија све већи значај, иако војни лекари још за дуго неће имати официрске чинове.

Законом о устројству војске из 1864. године персонал војних болница састојао се од лекара и апотекара, комесара и болничара. Лекарска струка делила се на три гране – чисто лекарску, хируршку и апотекарску. Свака грана је имала звања – помоћник, лекар (хирург, апотекар) и главни лекар (главни хирург). Помоћника је било две класе, од којих је друга одговарала чину потпоручника, а прва чину поручника. Лекари (хирурзи и апотекари) такође су имали две класе, које су одговарале чиновима капетана друге и прве класе, док су главни лекари (главни хирурзи) исто имали две класе, истоветне са чиновима мајора и потпуковника.

Након више од десет година начелник војног санитета др Карло Белони предложио је многе реформе у организацији овог важног дела српске војске, што је и озваничено 1875. године новим законом о устројству војске. Њиме су војни лекари изгубили звања, а добили чинове који су им до тада само одговарали. При крају 1875. године санитетски персонал српске војске састојао се од 19 лекара и 5 лекарских помоћника и 1 апотекара и 4 апотекарска помоћника. Са оваквим уређењем и бројем санитетског особља Кнежевина Србија ушла је у рат против моћног Османлијског царства, у лето 1876. године.¹

Крајем 1864. године, тачније 14. децембра, у српски војни санитет ступио је, у звању контрактуалног лекара друге класе, један Пољак родом из Украјине, педесеттругодишњи др Александар Вермински. Покушаћемо да у наставку прикажемо кратак животопис овог занимљивог лекара, о којем је до сада веома мало и нетачно писано.

Александар Вермински рођен је 25. марта 1811. године у царској Русији у граду Мучину, у ујезду Ровенском исте губерније, области која се данас налази у северозападној Украјини. Његов отац Јан Вермински, који је умро 5. јуна 1827, по занимању је био агроном, а по положају „*ујравниџель већи земаљски имања*“.

Основну школу млади Александар завршио је у граду Берестечко, ујезда Дубанског, губерније Волинске, где се породица Вермински, у међувремену, преселила. Даље школовање, по његовим речима и приложеним документима, текло је овако. Након „*основних наука*“ завршио „*йетй класа ймназијални у вароши Луцк, Волинске йдуберније*“, да би потом „*йтри йодине слушао науке у лицеју Кременецком, истйе йдуберније*“. На крају је „*свршијо йетйолејтйни курс медицине, хирурјије и акушерјије у Имйератйорској медико-хирурјијској академији у вароши Вилни и сйе-као звање лекара йрвој ойредељења (докйтора медицине)*“.

После кратког „*йрактицирања*“ као цивилни лекар др Вермински је 1839. године ступио у „*Росијску војску*“, прошавши пут од редова, подофицира, „*йрайоршчика*“ до „*батйалионој лекара у Кабардинском йејерском йулку*“. У периоду од 1849. до 1852. године био је лекар ординатор у Украјинском кирасирском пуку.

Као војни лекар руске царске војске др Вермински је од 1839. до 1852. године учествовао по сопственом признању у „*осам камйања на Кавказу и у мнојим биткама*“, због чега је одликован „*чейирмесечном лекарском йлайшом и царским блайоволенијем два йујйа, ордеом Св. Ане йпређеј сйейена, ордеом Св. Владимира чејиврйіој сйейена и две-ма медаљама – једном сребрном у сйомен шйшурма замка Айуліо и дру-іом, бронзаном у сйомен Севастйойољској райш*“.

1 В. Белић, *Војни саниџетй*, Народна енциклопедија српско-хрватскословеначка, Прва књига, Загреб 1924, стр. 398–399; В. Станојевић, *Истйорија срйској војној саниџетйш*, Београд 1925, стр. 35, 47–51; Ж. Ђорђевић, *Срйска народна војска. Сйудуја о уређењу народне војске Срдије 1861–1864*, Београд 1984, стр. 226–227.

На сопствену молбу средином 1852. године напустио је руску војску и „*дијо ѿринаесїѣ іодина вољнойрактїујући кућевни лекар ірофа Ожаровної и лекар у његовом иманију*“.

У време непосредно после крвавог угушења пољског устанка др Вермински је, ношен и панславистичким идејама као и примерима десетина својих земљака, одлучио да се обрати министру војном Кнежевине Србије, пуковнику Иполиту Флорентену Мондену. Његова молба за службу у српској војсци је прихваћена тако да је указом кнеза Михаила Обреновића од 14. децембра 1864. године постављен за контрактуалног (уговорног) лекара друге класе при привременој војној болници у Ћуприји.

Наредних скоро 12 година др Вермински провешће у истом звању и положају службујући у овој варошици на обали Велике Мораве. Занимљиво је да је овај зналац чак седам страних језика и заклети нежења свега неколико месеци пред смрт примљен у српско поданство, као и да је, за разлику од многих страних лекара у Србији тог времена, остао у својој римокатоличкој вери.²

Ћуприја, која је 1833. године проглашена за варош, постала је указом кнеза Милоша од 5. новембра 1835. године и седиште истоименог округа. Иако су још тих година постојале неке мање формације српске војске, на основу постојећих података можемо тврдити да је прва војна јединица стационирана у Ћуприји, што представља и зачетак будућег гарнизона, била понтоњерски батаљон, под командом инжењеријског капетана друге класе Адама Приљеве, који је крајем 1862. године дошао у варош на Великој Морави са задатком да на овој реци направи мост. Након мање од две године, 14. септембра 1864, на рођендан кнеза Михаила освећен је поменути понтонски мост капетана Приљеве.

Управо преко тог моста крајем децембра исте 1864. године у Ћуприју је стигао новопостављени лекар у тамошњој привременој војној болници, др Александар Вермински. Из ових година остао је један врло индикативан опис Ћуприје из пера знаменитог аустријског балканолога и путописца Феликса Каница, у којем је приказана суморна слика ове вароши.³

Случај је хтео да је, средином 1864, тек постављени окружни физикус у Ћуприји, др Димитрије Хуфас, одлучио да због болести напусти своју дужност, тако да га је до краја исте године заступао привре-

2 Архив Војно-историјског инситута (у наставку АВИИ), П-14/8-1,22; В. Станојевић, *Лекари Пољаци у српској служби*, Српски архив за целокупно лекарство, бр. 4, Београд 1957, стр. 490.

3 Д. Ђулић – М. Морачић, *На Морави Ћуприја (хроника Ћуприје)*, Ћуприја 1966, стр.30; Н. Станојловић, *Организација народне војске у Ћупријском округу од 1861. до 1876. године* (реферат изнет на Првом округлом столу „Војска у Поморављу, Ресави и Левчу од праисторије до данас“, Ћуприја, 2. децембар 1997), рукопис је у својини аутора; Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво*, књига прва, Београд 1987, стр. 238–240.

мени физикус мр Стеван Тренчини. Током наредног периода од почетка 1865. до почетка 1867. године место окружног лекара у Ћуприји било је упражњено, тако да је др Вермински био једини лекар у вароши.

Године 1867, тачније 11. фебруара, физикус округа Ћупријског постао је тридесетшестогодишњи Чех родом из Прага, др Андрија Бикл. Овај изузетно способан, вредан и предан лекар остаће дуго у лепим успоменама Ћупричана. У оба српско-турска рата 1866–1878. године др Бикл учествовао је као лекар Ћупријске бригаде прве класе, а на тој дужности је и умро у Прокупљу,

6. априла 1878. године.⁴

Оба ћупријска лекара, војни – др Вермински и цивилни – др Бикл, за време заједничког службовања успешно су сарађивали, иако је разлика у годинама између њих двојице била велика.

Интересантан је и однос народа ћупријског краја према овој двојици лекара. Наиме, иако је прилежни др Бикл имао доста успеха у лечењу разних болести и увек излазио у сусрет сиротињи, често им и не наплаћујући свој рад, према извештају начелника Ћупријског округа Косте Стојковића Санитетском одељењу Министарства унутрашњих дела од 13. јануара 1873, „овдашњи свей ийак млоіо уздање за йомоћ лекарску имаде у докйора војној Верминској“.

Медикаменте за свој рад др Вермински је набављао у суседној Јагодини, од тамошњег апотекара Ђорђа Крстића, а после продаје Крстићеве апотеке мр рћ Антонију Шохају 1871. године – и од овог знаменитог јагодинског апотекара. С друге стране, отварање апотеке у Параћину 1874. од стране мр рћ Карла Ерлиха определило је др Бикла да лекове набавља од овог апотекара, иако су они били скупљи од Шохајевих.⁵

Оснивањем Српског лекарског друштва у Београду 1872. године, обојица ћупријских лекара, др Вермински и др Бикл, постају и остају до смрти дописни чланови ове прве асоцијације српских медицинара.

О значају рада у ћупријском крају двојице колега и пријатеља, др Верминског и др Бикла, сведочи и чињеница да је Ћуприја, иако дугогодишње окружно седиште, окружну болницу добила тек 1881, а апотеку тек 1883. године.⁶

4 В. Марјановић, *Здравствена култура Параћина у девейнаесіом веку*, Параћин 1975, стр. 64–65, 74, 86–87; Н. Станојловић, *Преілед војних іудийака Ћуіријскоі окуіа у Друіом сріско-іурском райу 1877–1878. іодіне* (реферат изнет на Петом округлом столу „Војска у Поморављу, Ресави и Левчу од праисторије до данас“, Параћин, 12. март 1999. године), рукопис је у својини аутора.

5 Архив Србије, МУД, С – СФ Ш Р 26–1873; В. Марјановић, *Здравствена култура Јаіодіне у ХІХ веку*, Светозарево 1972, стр. 169; Исти, *Зравствена култура Параћина...*, стр. 126.

6 *Сіоменица Срйскоі лекарскоі друшйва 1872–1972*, Београд 1972, стр. 232–234; Календар са државним шематизмом Књажества Србије за године 1873–1878, Београд 1873–1878, стр. 94, 105, 109–110; В. Марјановић, *Оснйвање йрве јавне айотіеке у Ћуірији 1883. іодіне и њен оснйвач мр фарм. Констйанійин Нуша*, Архив за историју здравствене културе Србије, бр. 1–4, Београд 1981–1982, стр. 18–20; Исти, *Оснйвање долннца у Срдији у ХІХ веку*, нав. часопис, бр. 1, Београд 1971, стр. 71.

Александар Вермински није био само поштован у народу већ су и надређене старешине имале високо мишљење о његовом раду. Начелник српског војног санитета др Карло Белони, више пута оцењујући стручност др Верминског, увек је закључивао да је „*добар лекар и хирург*“. Командант ћупријског гарнизона, коњички капетан друге класе Бранко Васиљевић у кондуити др Верминског, изdatoј 14. новембра 1874, између осталог о овом лекару привремене војне болнице у Ћуприји пише: „*Премда има досџа јодина, ойейи је досџа лак и окрејтан, јошйи за службу сјосодан. Каракџера чврсјої и јосјојаної. Ревносјтан и јачан од јрироде, службу врши с вољом, јрема млађима досџа сјрої, јрема сјтарима јажљив, зайовесјима се јовинује, наредбе изјовара. Дујова нема, оскудице у јојпребама не јирйи, чисјо се носи. Владања и јонашања у служби и ван службе врло доброї, служби одан, ињтересе службене засјуја, сјтрасји и јорока нема. Заслужује да се унајреди.*“

После скоро једанаест година службовања у звању уговорног лекара друге класе, што је одговарало чину капетана друге класе, изменама Закона о устројству српске војске из 1875.године и увођењем чина за санитарске официре, др Вермински је 1. маја исте године произведен у чин санитарског капетана прве класе. По сопственој молби није премештен са дужности војног лекара привремене војне болнице у Ћуприји.⁷

Устанак српског живља у Херцеговини и Босни 1875. године против турске феудалне владавине и угњетавања изазвао је велику међународну кризу 1875–1878, у коју су од почетка до краја биле умешане Србија и Црна Гора. Снажан одјек овог устанка довео је убрзо и до рата ове две мале балканске кнежевине против моћног Османлијског царства. У склопу припрема за мобилизацију, почетком марта 1876. године, усвојена је нова формација српске народне војске која је подељена у шест дивизија. Актом о „*Бојном јорейку срјске војске*“ од 6. јуна исте године, санитарски капетан прве класе др Александар Вермински постављен је за начелника санитета Шумадијске дивизије, са седиштем у Крагујевцу.⁸

Пред сам почетак ратних операција, средином јуна 1876, након већ извршене мобилизације, од шест постојећих дивизија образоване су четири војске. Како су Јужноморавска и Шумадијска дивизија сада чиниле Моравску војску, др Вермински је именован за начелника санитета Алексиначког корпуса, који је био у саставу ове велике формације српске војске.

7 АВИИ, П-14,14–8/22; „Срјске новине“, бр. 76, 7. мај 1875, стр. 301; Р. Чоловић, *Хроника хирургије у Србији*, Београд 2002, стр. 54, 59.

8 П. Опачић-С. Скоко, *Срјско-јурски райови 1876–1878*, Београд 1981, стр. 25–30; С. Бранковић, *Независној слободољубивих. Велика источна криза и Србија 1875–1878*, Београд 1998, стр. 57–58.

Командант Моравске војске био је руски генерал Михаил Гаврилович Черњајев, који је под својом командом имао 59 батаљона пешадије, 17 артиљеријских батерија, 15 коњичких ескадрона и два инжињеријска батаљона – укупно 68.000 бораца концентрисаних у долини Мораве, са задатком да делом снага опседну Ниш, а осталим трупама надиру према Пироту, Прокупљу и Куршумлији.

Кнез Милан Обреновић је 18. јуна 1876. на Делиграду објавио ратну прокламацију, а након два дана, 20. јуна, отпочеле су ратне операције.

Све време овог несрећног рата за Србију др Вермински је провео у Алексинцу, где се у здању Окружног начелства налазила главна болница Моравске војске. После великих ратних операција на свом делу фронта, средином јула исте године, Моравска војска је имала доста губитака, нарочито велики број рањених војника, тако да је у помоћ тада једином лекару у овој болници др Верминском, наредбом начелника санитета Моравске војске потпуковника др Владана Ђорђевића, стигло свих пет лекарских помоћника, који су до тада вршили службу код трупа и то: Лишка, Видаковић, Липолд, Марковић и Јанековић.⁹

Ценећи све заслуге др Верминског, на предлог министра војног, пуковника Тихомиља Николића, кнез Милан га је указом од 10. августа 1876. унапредио у чин санитетског мајора, са звањем главног војног лекара друге класе.

После четири месеца ратовања и дугих дипломатских преговора 16. фебруара 1877. године, Србија је закључила мир са Турском, по начелу STATUS QUO ANTE BELLUM.

Званичан крај овог рата др Вермински није дочекао. Умро је, за време примирја, у Београду 21. децембра 1876. године. Вест о његовој смрти прокоментарисале су *„Српске новине“*, тек 4. јануара 1877. године, штурим речима: *„Главни војни лекар друге класе, саниџејски мајор др Александар Вермински, њосле дужеј боловања, умро је 21. њрошлој месеца“*.¹⁰

Жеља нам је да ова кратка биографија санитетског мајора др Александра Верминског не буде само обичан прилог историји српског војног санитета него и путоказ и обавеза свим будућим истраживачима прошлости српске војне медицине и животописа војних лекара.

9 П. Опачић-С. Скоко, н. д., стр. 30–32; В. Ђорђевић, *Српско-џурски райи, Усјомене и делешке из 1876, 1877. и 1878. јодине*, Београд 1907, стр. 31, 519; П. Пешић, *Наши райи са Турцима 1876/77. јодине*, Београд 1925, стр. 10–11.

10 *„Српске новине“*, бр. 193, 31. август 1876, стр. 861; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. I, Београд 1926, стр. 350–351; *„Српске новине“*, бр. 2, 4. јануар 1877, стр. 5.

Ninoslav Stanojlovic,
Jagodina

Sanitary Major Dr Aleksandar Verminski (1811-1876)
Contribution to the History of Serbian Medical Corps

In the 60^s and 70^s of the XIX century a certain number of foreign doctors appealed to Serbian authorities with a wish to continue their career in this small Balkan principality. Most of them were the Poles from the Ukraine and mainly the participants in the Uprising in 1866 against Russian imperial authorities. One of them, more sympathizer than participant of the mentioned uprising, dr Aleksandar Verminski, although in his late years decided to come to Serbia in 1864 intrading to enrich Serbian medical corps with his great experience of civilian and military doctor. The following 12 years dr Verminski will pass a long way from many years' anti-current second-class doctor in temporary military hospital in Cupria to the head of medical corps of Aleksinac Army in the War against Turkey in 1876 and he was on that position until his death.



Великоірадишійанска царинарница

Формат №17.

ИЗДАЊЕ ЦАРСКОЈ УПРАВЕ МИНИСТЕРСТВА ФИНАНСИЈА

1) Роба приложена декларацији у митни книжці
М.бр. 377
(потпис) [signature]

2) Декларација узаконена у декларациону книжці
Умно Бр. 377
(потпис) [signature]

3) Узаконено у приложну книжці Б.бр. 708 21/9
(потпис) [signature]

УНИКАТ
ДУХОВНИК

ДЕКЛАРАЦИЈА
(ОВИЧНА УВОВНА)

Петипова пријављује царинарници
уносу наложеној роби у [signature] волта
на суму [signature] у [signature]
Наложбу [signature] 10 1/2 - 1908. М.бр. [signature]
За наплату царине до се приложила [signature]
[signature] - 1008. м.л.
у ГРАДИШТУ

4) Одредба и согласно с [signature]
(потпис) [signature]

5) Декларација приложена [signature] [signature] [signature]
Прирочици тако да ширине г.л. [signature]
Ширине робе да ширине г.л. [signature]
(потпис) [signature]

Увозна декларација Великоірадишійанске царинарнице

Јасмина Николић
Историјски архив Пожаревац

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПРИВРЕДЕ ПОЖАРЕВАЧКОГ ОКРУЖЈА ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА НА ПРИМЕРУ АРХИВСКОГ ФОНДА ВЕЛИКОГРАДИШТАНСКА ЦАРИНАРНИЦА 1906–1945

Кључне речи: царинска управа, царинарнице, финансијска стража, Царински рат, увоз, извоз, кријумчарење.

Од 80-их година 19. века, у међународним и привредним односима европских држава појављује се, као фактор од великог значаја, уплив финансијског капитала економски напреднијих земаља у привреду заосталијих и неразвијених држава. Новим балканским државама које се тада појављују на европској позорници, највећу пажњу посвећивала је Аустроугарска, углавном зато што није имала снаге да тежи светској експанзији.¹

Од ослобођења Србије до почетка 20. века Аустрија је учествовала са просечно 80% у целокупном извозном обрту Србије.² Од српског извоза пољопривредних производа аустријски капитализам је имао велике користи. Аустрија је према западним капиталистичким земљама иступала као продавац својих пољопривредних производа и као препродавац оних производа које је увозила са Балкана, док је према балканским земљама иступала као продавац својих индустријских производа. Зато је Аустрији највише одговарало да Србија остане пољопривредна земља, јер је из ње повољно могла да се снабдева сировинама за своју индустрију.³

Трговински уговор од 1892. године није променио карактер привредних односа између Србије и Аустроугарске. Увозне царине на аустријске производе остале су ниске и недовољне да заштите домаћу прерађивачку производњу. Једине олакшице биле су у томе да увозна царина буде наплаћивана по тежини робе а не по вредности као до сада, чиме је увозницима онемогућено да произвољно снижавају вред-

1 Андреј Митровић, Мрежа аустроугарских и немачких банака на Балкану пред Први светски рат, у: Југословенски историјски часопис, 1988, број 3–4, стр. 51–55.

2 Др Никола Вучо, Привредна историја Србије, Београд, 1955, стр. 229.

3 Исто, стр. 230.

ност робе приликом царињења као и постојање прикривених повластица у пограничном саобраћају.⁴

У оваквим друштвено-политичким и економским приликама у земљи, у претходним годинама је обављен низ послова, како на доношењу закона⁵ тако и прописа везаних за рад царинарница. Тако су, Указом краља Србије Александра I, а на основу Закона о устројству царинарница од 10.08.1893. године, основане царинарнице у Краљевини Србији према Аустро-Угарској, Румунији, Бугарској, Турској, Босни и Херцеговини и у унутрашњости земље.⁶ У царинарнице према Аустро-Угарској, поред оних у Голупцу, Раму и Добри, спада и царинарница у Великом Градишту. Ово је, дакле, година оснивања Великоградиштанске царинарнице.

Овим Законом, царинарнице су дефинисане као државне установе које непосредно зависе од министра финансија, а задатак им је да наплаћују царину и друге таксе и дажбине по нарочитим законима и тарифама за државу, округ, срез, општину, на робу која се у земљу увози, извози или провози.⁷

Према положају места и трговинског промета, царинарнице су биле подељене на четири реда: у први ред долазе царинарнице са неограниченом службом а у други, трећи и четврти ред царинарнице са ограниченом службом. Оваква подела извршена је Краљевим указом а на предлог министра финансија. Великоградиштанска царинарница спадала је у други ред – царинарнице са ограниченом службом.⁸

Оснивањем Великоградиштанске царинарнице није утврђена унутрашња организација, а ни кроз архивску грађу није пронађен акт који говори о унутрашњој организацији и систематизацији. На основу Царинског закона⁹ утврђено је да су царинске власти: царинска управа, царинарнице и финансијска стража.¹⁰

Царинска управа је Одељење Министарства финансија и дели се на административни одсек, тарифски одсек и одсек за финансијску стражу.

Царинска управа стара се о правилном вршењу закона, преко својих органа извршава законе о трошарини, о наплати обртног пореза царинарница, о државним монополима, преко финансијске страже чува царинску границу од кријумчарења, врши надзор над путницима и преносом робе, преко царинарница врши санитетско-полицијску службу.¹¹

4 Исто, стр. 231–232.

5 Закони о устројству царинарница и измене и допуне закона: 1879, 1893. Иначе, први закон о царинарницама донет је 1863. године.

6 Закон о устројству царинарница са Указом Краља о броју царинарница и њиховој подели на редове, Београд, 1893.

7 Исто, стр.1.

8 Исто, стр. 2.

9 Царински закон, Београд, 1920.

10 Царински закон, Београд, 1920, стр. 40.

11 Исто, стр. 41.

Царинска управа има за сваки одсек одговорног шефа. Начелник са шефовима одсека образује Царински савет за решавање свих спорова и кривица по законима чије је извршење стављено у дужност царинским властима.

Чиновнике Царинске управе поставља краљ указом на предлог министра финансија. То су: начелник царинске управе, шефови одсека царинске управе, секретар, статистичар, књиговођа, ревизор, архивар, регистратор, магационер и помоћник статистичара и неуклазно особље.¹²

Царинарнице су државна надлештва која су потчињена само министру финансија, овлашћена су да за рачун државе, округа, среза или општине наплаћују све оне дажбине које су при увозу, извозу или провозу робе прописане нарочитим царинским тарифама или другим специјалним законима. Оне врше царински надзор посредством финансијске страже дуж царинске линије. Деле се на главне царинарнице I и II реда и споредне царинарнице.

Делокруг рада и поделу царинарница одређује министар финансија на предлог Царинске управе.¹³

Услед непостојања конкретног документа из кога би се уочила унутрашња организација која је постојала у Великоградиштанској царинарници, извршена је реконструкција на основу постојеће архивске грађе. Може се закључити да је у оквиру Великоградиштанске царинарнице постојала следећа организациона структура: управник царинарнице, ревизор, технолог и хемичар, цариници, благајници и приправници. Управника царинарнице, ревизора, царинике и благајнике поставља краљ указом на предлог министра финансија.¹⁴

Финансијска стража је под непосредном управом министарства финансија. Она спречава кријумчарење и хвата кријумчаре, помаже царинске и финансијске органе у вршењу њихове службе и врши санитетско-полицијску службу.¹⁵

Надзор над финансијском службом у целини као и распоред исте врши министар финансија. Управници царинарница су старешине оних финансијских стражара који су у њиховој служби. Управници врше надзор над њима услед чега су обавезни да најмање једном месечно обиђу зону царинарнице.¹⁶

Фрагментарност архивске грађе не пружа више података о даљој унутрашњој организацији царинарнице.¹⁷

За време трајања Другог трговинског уговора, од 1892. до 1902. године, многи занати су, под притиском конкуренције аустријске и

12 Исто, стр. 42.

13 Исто, стр. 43.

14 Исто, стр. 44.

15 Исто, стр. 47.

16 Исто, стр. 49.

17 Досије архивског фонда Великоградиштанска царинарница.

стране производње других земаља, тешко опстајали, док се домаћа индустрија, потпомогнута унутрашњим заштитним мерама постепено развијала, што је довело до јачања слоја српске индустријске буржоазије.¹⁸ Извештај Великоградиштанске царинарнице објављен је 1893. године. Наиме, само у периоду од 01. до 15. августа 1893. године преко ове царинарнице увезено је 17.775 килограма гвожђа, 2.860 килограма сировог воћа, 1.350 плеханих кревета, 1.201 килограм ђумура, 430 фуруна, 19 ветрењача, 6 шиваћих машина, 130 килограма минералне воде, 97 килограма штофа, 296 килограма платна, 330 килограма разне ужади...¹⁹ Истовремено, из Србије, преко ове царинарнице, за Аустро-Угарску извезено је: 230.274 килограма кукуруза, 5.960 килограма гвожђарије, 2.250 килограма мекиња, 400 литара вина, 506 комада волова, 106 крава, 583 овна, 248 свиња, 47 јарчева, 30 коза и 3 коња. Од царина и такса као и од обртног пореза, великоградиштанска царинарница остварила је приход од 5.326,75 динара.²⁰

По истеку Другог трговинског уговора 1902. године ојачала капиталистичка класа у Србији пружила је отпор аустроугарској економској експанзији у циљу заштите својих класних интереса. Први корак томе учињен је 1904. године доношењем аутономне царинске тарифе. Одлучнији корак учињен је 1905. године када је Србија закључила Царински савез са Бугарском, који је за циљ имао да обе земље створе, заједничким снагама, повољније услове за пружање отпора страном политичком и економском искоришћавању.²¹ Уговор о савезу требало је да остане у тајности све док Србија не закључи трговински уговор са Аустроугарском, јер је савез ишао на штету политичких и економских интереса Аустроугарске. Али, није било тако, па је 1906. године Аустроугарска наведена на Царински рат, правдајући га сточном zarazом и кугом живине у једном транспорту из Великог Градишта децембра месеца 1905. године и незадовољавајућим одговором српске владе.²² Свим царинарницама на аустроугарској територији послате су наредбе којима је забрањен увоз и провоз све стоке, свежег и прерађеног меса, живе и клане живине из Србије, што је, са друге стране, навело владу у Београду да примени опште царинске тарифе према аустроугарској роби.²³

Царински рат је трајао, са кратким прекидима, до краја 1910. године када је Србија закључила са Аустроугарском нови трговински уговор који је ратификован почетком 1911. године. Уз извесне царинске уступке који су штитили интересе српске трговачко-индустријске

18 Никола Вучо, нав. дело, стр. 232.

19 Бора Радовановић – Грчки, Велико Градиште, Велико Градиште, 1990, стр. 52.

20 Исто, стр. 53.

21 Никола Вучо, нав. дело, стр. 233.

22 Димитрије Ђорђевић, Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911, Београд, 1962, стр. 166.

23 Исто, стр. 248.

буржоазије, Србија је морала да се одрекне Царинског савеза са Бугарском.²⁴

Царински рат није изазвао привредну кризу у Србији, како је то очекивала Аустроугарска. Напротив, Србија је нашла нова тржишта за своје пољопривредне производе. Увидом у грађу архивског фонда „Великоградиштанска царинарница“ утврђено је да су то тржишта у Енглеској, Русији, Швајцарској, Белгији, Румунији, Холандији, итд.²⁵

Већ 1911. године штампар Ото Драшкоци добија дозволу да својом лађом може да врши превоз путника од Великог Градишта до Белообрешке, Оршаве и Базјаша. Ово је било од велике користи за села у Мађарској која се храном снабдевају на великоградишанској пијаци. Поред разне трговинске робе, „пречани“ су били веома добри потрошачи огревног дрвета.²⁶

Доласком нових ратова, Балканског 1912, Српско-бугарског 1913. и Првим светским ратом 1914–1918, ни Велико Градиште није било поштеђено њихових страха. Велико Градиште се нашло на новој граници са Румунијом. Граница је потпуно затворена. Базјаш, некада јака речна лука, остаје без везе са унутрашњошћу, па је тако прекинут промет железницом у јаке потрошачке центре: Темишвар, Будимпешту и Беч. Пристаниште је опустело, што је све зауставило даљи развој Великог Градишта.²⁷ За ове године у архивском фонду, такође, нема архивске грађе (од 1913. до 1925. године).

Иако је извозна трговина стоке и житарица изгубила на новој граници онај значај који је имала док је ту била Аустроугарска, транспорт житарица Дунавом и даље је био јефтинији него железницом. Трговци из Великог Градишта, захваљујући томе, могли су, приликом откупа, да плаћају већу цену за пасуљ, кукуруз и пшеницу. У то време, по извозу су најпознатији били Никола Ђукић са сином и Ђорђе Стојадиновић- Сегединац.²⁸

Из архивске грађе наведеног фонда се види да је 1925. године јуна месеца, током само једног дана, из Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Румунију извезено 3.400.000 килограма кукуруза²⁹ у Данску 1.232.605 килограма кукуруза³⁰, а у Чехословачку 400.000 килограма кукуруза.³¹ У 1928. години, рецимо, забележено је 10.320 приспелих и 10.715 отпутовалих путника.³²

24 Никола Вучо, нав. дело, стр. 233.

25 Историјски архив Пожаревац, архивски фонд Великоградиштанска царинарница, 1906–1945, у даљем тексту ИАП ВГЦар.

26 Исто.

27 Бора Радовановић – Грчки, нав. дело, стр. 118.

28 ИАП ВГЦар.

29 ИАП ВГЦар, декларације број: 19, 20, 22, 26, 27, 45, 46, 49 из 1925. године

30 Исто, декларације број: 23 и 24 од 05.06.1925. године.

31 Исто, декларација број: 21 од 05.06.1925. године.

32 Бора Радовановић – Грчки, нав. дело, стр. 120.

Уочи Другог светског рата, као и за време његовог трајања преко Великоградиштанске царинарнице настављен је легални увоз и извоз, углавном, пшенице, кукуруза и јаја³³, као и кријумчарење румунских цигарета, ракије, соли, соде...³⁴ који су, после одузимања, продавани јавном лицитацијом по одобрењу немачког царинског комесара, а добијени новац је стављан у депозит на чување.³⁵

Jasmina Nikolic
Historical Archive Pozarevac

The Contribution to the Study of Economy of Pozarevac District at the beginning of the XX Century on the example of Archive Fund 'The Customs Station of Veliko Gradiste in 1906-1945'

Under the Decree of the King of Serbia, Alexandar I, customs stations are founded in the Kingdom of Serbia as the state institutions with the task to collect payment for duty and taxes. For the goods which is imported, exported or in transit. The customs stations towards Austrohungary among others were those in Veliko Gradiste, Golubac, Ram and Dobra. The trade agreement between Serbia and Bulgaria in 1905 aggravated the relationship with Austrohungary and Custom War broke out in 1906 and all customs stations were forbidden to import and transport livestock, fresh meat and meat products, live and slaughtered poultry from Serbia. The Customs War didn't cause economic crisis in Serbia. Serbia found new markets for its agricultural products in England, Russia, Switzerland, Belgam, Rumania, Holland, etc. In 1910 the Customs War ended and Serbia concluded a new trade agreement with Austrohungary. The new wars from 1912 to 1918 stopped the turnover of goods via customs station in Veliko Gradiste and it was established again from 1925 to 1945 when corn, wheat and eggs were mainly imported which can be seen in saved archive testimonies in archive fund 'The Customs Station of Veliko Gradiste 1906-1945'.

³³ ИАП ВГцар, 1933. и 1934. година.

³⁴ Исто, 1942. година.

³⁵ Исто, 1943. година.

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СОЦИЈАЛНИХ ОДНОСА НА ПРИМЕРУ АРХИВСКОГ ФОНДА УДРУЖЕЊА 'СЛОГА' ПОЖАРЕВАЧКИХ ЗАНАТЛИЈА И РАДЕНИКА У ПЕРИОДУ 1893 -1950.

Архивски фонд Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и раденика пружа још једно виђење Пожареваца с краја XIX века које сведочи о напредној вароши у којој је, како је забележено 1873, било 1200 кућа, 27 државних кућа, 310 дућана, 29 механа, 6.909 сџановника¹, а већ њих из 1890. њих показао је да само 5 њихова - Београд, Ниш, Крајеваци, Лесковац и Пожаревац - имају више од 10.000 сџановника.² У чаршији, ња и на њериферији, био је већи број занатских радњи. Уз њољопривреду и њрљовину, занатство је 80-их и 90-их година XIX века њосљало једна од најзначајнијих њрана њривреде њрада Пожареваца.³

Пожаревачка занатска и ѡљопривредна окружна изложба, отворена 10. августа 1895, која је окупила излагаче – занатлије из читаве Србије, није случајно организована баш у овој чаршији.⁴

Пожаревац је у то време био град занатлија. Осамдесетих година XIX века било је мало радника, најмање индустријских, ѡљавном су њо били надничари у ѡљопривреди, занатлијски ѡмоћници, калфе и шејрињи,⁵ док подаци из 1886. броје 507 мајстора, 409 калфи и 177 шегрта⁶ окупљених у различитим мешовито занатским еснафима, а од 1893. године и у заједничком удружењу Слога Пожаревачких занатлија и раденика.

У тренутку када се указала потреба заштите основних интереса занатлија, а еснафи све мање били у стању да се боре за права својих чланова, пожаревачке занатлије покрећу удружење које ће под заштити ставити како њих саме, калфе и шегрте, тако и нарастајућу радничку класу долазећег XX века.

1 Б. Перуничњи, *Град Пожаревац и њејово ѡљравно ѡдручје*, Београд 1977, 132.

2 М. Манојловић, *Пожаревац у доба ѡдизања Окружног здања*, Окружно здање 1889–1989, Пожаревац 1989,7.

3 М. Манојловић, *Срби и Грци са ѡсебним осврћом на Грке у Пожаревицу*, VIMINATIUM 10, Пожаревац 1995–1996, 179.

4 Д. Фелдић, *Сџари Пожаревац*, Пожаревац 1992, 128–132; Д. Ђокић, *Занатли у Пожаревицу крајем XIX и ѡчелком XX века*, Пожаревац 1996, 16–18.

5 М. Манојловић, *Пожаревац у доба ѡдизања Окружног здања*, Окружно здање., 9.

6 Н. Вучо, *Распдање еснафа у Србији*, књ. 2, САН, Београд 1958, 51–52.

Историјат удружења

Основано 21. маја 1893. године на дан Св. цара Константина и царице Јелене, удружење *Слоја Пожаревачких занатлија и раденика* скоро шест деценија узорно је радило окупљајући генерације занатлија и радника Пожаревца.

Оснивачи *Слоје* били су: Љубомир Цвејић, кројач, Милан Бркић, радник кројачки, Душан М. Живојиновић, фотограф, Никола Марковић, колар, Ђорђе Николић, колар, Бранко С. Живановић, радник терзијски, Петар Васић, радник терзијски, Светозар Јовановић, радник обућарски, Станиша Стојановић, радник кројачки, Сима Поповић, берберин, Живко Радуловић, памуклијаш, Никола Михаиловић, колар, Младен Разуменић, ковач, Михаило Поповић, радник терзијски, Милан Т. Мартиновић, кројач, Ђура Ланц, колар, Васа Радосављевић, колар, Властимир Стојадиновић, колар, и Миливоје Стефановић, ћурчија.

Тако на повећи удружења, уз имена оснивача и датум оснивања уз помен патрона, приказани су симболи заната: точак, буре, потковица, чекић, кључ, маказе, пегла, баштованска кофа, четке, обућарски калуп. У центру је приказ руковања - симбола другарства, заједништва, поверења, помоћи.

Чланови друштва могли су бити само ментално и физички здрави људи „добре воље“, без обзира на националну, верску и социјалну припадност, поред занатлија и „раденика“ и честити трговци, државни службеници, „неуказна“ лица. Чланови удружења могле су постати и госпође и госпођице, под условом да су биле „моралног понашања“, али оне нису имале право гласа на скупштинама.⁷ Старосна граница чланова кретала се од 18 до 50 година живота.

Из приступница удружења *Слоја* и спискова добротвора склапа се мозаик заната у Пожаревцу од последње деценије XIX до краја прве половине XX века као и смена заната и њихових назива - турцизми су замењени „швапским“ називима, а јављају се и нове професије.⁸ Ту су: ћурчије, абације, терзије, јорганџије, кројачи, папучари, опанчари, обућари, воскари, мумџије, лецедери, ковачи, поткивачи, бакалини, трговци, кафеџије, дојаџије, шећерџије, месари, млилари, кобасичари, лебари, пекари, пчелари, дондонџије, ракијари, памуклијаши, сарачи, колари, ужари, оштрачи, бербери, баштовани, пиљари, столари, молери, зидари, дунђери, оџачари, фијакеристе, сајџије, фотографи, пушкар, барутџије, живописци, лимари, лончари, али и келнери, служитељ, продавац новина, штампар, предузимач, шпекулант...

7 У списковима чланова удружења имена жена чланица „Слоге“ исписивана су црвеним мастилом (списак чланова од 23. марта 1903; сигн. 334).

8 М. Манојловић, нав. дело, стр. 8; Д. Ђокић, нав. дело, стр. 8–10.

Основни приход друштва обезбеђивали су велики добротвори, завештачи и остали донатори својим прилозима и поклонима, тестаментима,⁹ као и приходима од редовних чланарина, новчаних казни од прекршилаца правила удружења, приходима од забава, концерата, предавања, некретнина и интереса на орочени капитал друштва у банкама и штедионицама.¹⁰

Превасходни циљ *Слоје* био је да пружа помоћ остарелим, онемоћалим, радно неспособним члановима удружења.

„Основна правила Друштва „Слога“ Пожаревачких занатлија и радника, 23. маја 1893” - са оснивачке скупштине - промовисала су основну замисао и постулате рада удружења. *Друшћиву је циљ:*

1. *да својим оболелим члановима указује ђомоћ*
2. *кад члан умре да ђирреди ђрисћјојан ђојред*
3. *кад члан оствари и онесћосодљен за рад буге, добијаће ог Друшћива ђомоћ огређену заћћо у овим ђравилима*
4. *да оснива занайћске радње како би ђомоћу исћћих маћтеријално ђоћћомоћао своје чланове*
5. *да се сћара о умном развићу и васћићтању својих чланова*
6. *да шћићићи инћћересе својих чланова*
7. *да води брићу и сћарање о друшћивеном блаћосћтању*
8. *да сћиућа у савез са свима ђоодобним друшћивима у Србији...*¹¹

О оснивању удружења обавештен је и министар народне привреде невештим записником са једног од првих скупова – са скупштине 23. априла 1895.

Строга правила Удружења прописала су обавезну чланарину и редовно и тачно посећивање седница - непоштовање правила повлачило је озбиљне консеквенце.¹² О озбиљности са којом су оснивачи приступили задатку оснивања и рада *Слоје* говоре прозивке и записници са управних одбора, редовних месечних окупљања чланова у првим годинама постојања и годишњих скупштина. Неумитност промена времена и прилика доводила је и до измена и допуна правила удружења. „Часништво“ удружења предвиђало је председника, потпредседника, секретара, благајника и управни одбор, али веома често је долазило до промена постављених вршилаца. Први председник *Слоје* био је и један од њених оснивача, Љубомир Цвејић, кројач, касније Душан М.

9 Од завештача поменимо Ђорђа Селића и Милана Ђурића, кафеџију, који у тестаменту из 1925. године каже: „Ако би мој наследник Ратомир надживео моју жену Живку, тако ће и наследити а ако не надживи и небуде имао мушког потомства ово моје имање наследи ће пож. Друштво 'Слога'“.

10 Сачувана је, уз осталу финансијску документацију, и уложна књижица „Слоге“ од 1925. до 1931. године код Пожаревачке задруге за међусобно помагање и штедњу.

11 ИАП Слога, сигн. 3.

12 „Члановима „Слоге“ строго обраћање за редовно и тачно посећивање седница, у супротном „без разлике казну“ – 20. јула 1893, потпис Душан М. Живојиновић – Шапчанин, један од првих председника Удружења, сигн. 35.

Живојиновић Шапчанин, фотограф, председник општине и посланик, потом Петар Мартић, воскар и лецедер, Риста Колоњас и други.

Скупштине су се одржавале у друштвеном дому,¹³ на „пилићарској“ пијаци, Трг Краљице Марије бр. 36, у згради коју је „Ђорђе Селић са женом Јеленом, бивши адација доцније трговац“ оставио, као велики добротвор, удружењу,¹⁴ нешто касније у згради на тргу Стеве Максимовића бр. 41.

После прозивке чланова скупштина би почињала рад извештајем, одлучивало се о попутницама изасланицима, мењало „часништво“, одбијао се пријем у чланство лица „која нису ни занатлије ни радници“,¹⁵ одлучивало о свим питањима битним за рад и углед удружења, али се овако озбиљан посао завршавао „са веселих срца свију чланова“.¹⁶

Управни одбор је одлучио и о печату Удружења, који је урађен у Београду маја 1894. године, и, како је то основним правилима прописано, приказује руковање.

Основана 21. маја, на дан Св. цара Константина и царице Јелене, *Слоја* је стекла свог патрона. Сваке године свечано је обележавала своју славу. На прославу су пажљиво позивани гости, утемељачи, добротвори, помажући, почасни и редовни чланови. У Саборној цркви на служби певала је Певачка дружина *Слоје* док се у кругу друштва резао колач и послуживало.

Током скоро шест деценија постојања *Слоја* је увек помагала својим члановима у невољи испуњавајући основни задатак свог постојања. О свакој молби одлучивало је председништво и управни одбор, а о бризи *Слоје* сведоче бројне признанице о исплати лекова за чланове удружења и њихове породице, додели помоћи породицама чланова, исплати дневница у току болести, рачуна болничког лечења, прегледа; остарелим и радно неспособним члановима *Слоја* је обезбеђивала месечну пензију, док су чланови удружења били обавезни да посећују своје болесне другове и известе удружење о њиховим потребама.

Трошкови прегледа, лечења, рачуни издатих лекова код бројних лекара и апотекара у граду били су знатно умањени,¹⁷ чак је, у више случајева, помоћ пружана бесплатно, што је утицало на пораст поверења и углед који је *Слоја* уживала. *Слоја* је уз то помагала при градњи и поправци кућа својих чланова, при школовању деце. Породицама својих преминулих чланова за трошкове сахране *Слоја*

13 Прва скупштина сазвана је 23. априла, на Ђурђевдан, 1894. у гостионици Љубе Филиповића, сигн. 88.

14 Д. Фелдић, *Стари Пожаревац*, 1992, стр. 178–179.

15 Скупштина „Слоге“ од 23. априла 1895, записник, сигн. 179.

16 Скупштина „Слоге“ од 23. априла 1897, записник, сигн. 223.

17 Сачувани су рачуни апотекара Рудолфа Бана и Јосифа Чечелског из 1894. године где се од укупне суме умањује износ за 20%, за „Слогу“.

је помагала материјално са 1000 дина, а чланови удружења су били у моралној обавези присуствовања сахрани и парастосима. Посебно поштовање у тим тужним тренуцима *Слоја* је исказивала својим добротворима. Из извештаја управног одбора за 1938. годину прецизно се наводи да је у току године боловало 64 члана, било 162 лекарска прегледа што је исплаћено 3240 дина, „апатекарима“ је за 210 рецепата исплаћено 8064 дина, дневнице оболелим члановима 1390, 5000 динара биле су посмртнине, остарелим и изнемоглим члановима - 7680 дина, 8 лица стално прима новчану помоћ, придобијена су 3 велика добротвора... *Слоја* 1939. године има 5 завештача, 39 великих добротвора, 559 добротвора, 23 почасна члана, 359 утемељача, 237 редовних чланова.¹⁸

Поред „оснивача, утемељача, великих добротвора, добротвора и завештача“ *Слоја* је имала и почасне чланове. На збору 1896. године, између осталих уважених имена, предложени су за почасне чланове удружења Светозар Милетић и Адолф Смит - лекар који је позитивна искуства *Слоје* желео да покрене и примени у Енглеској.¹⁹ Заслужним члановима додељиване су дипломе *Слоје* која у свом ликовном решењу садржи атрибуте радника и занатлија.

Широм Србије, скоро у исто време кад и пожаревачка *Слоја*, оснивају се удружења занатлија и радника за међусобно помагање. *Слоја* је са њима успешно сарађивала - Крагујевац, Краљево, Бечкерек, Ново Село, Јагодина, Смедеревска Паланка, Велико Градиште, Младеновац, Зајечар, Пирот, Ниш, Шабац, али и Даниловград, Загреб... Посебно је била фреквентна сарадња са Општим занатлијско – радничким друштвом из Смедерева, а између Општег радничког друштва за међусобну помоћ из Београда и *Слоје*, 1894. склопљен је „Братски споразум“ ради обостране помоћи удружења, за што боље пружање помоћи члановима, посебно у случају њиховог одсељења.²⁰

На оснивачкој скупштини у циљевима удружења предвиђено је да се *Слоја* стара о „умном развићу и васпитању својих чланова“. Већ прве године постојања удружења формирана је читаоница. За наставку потребне опреме сакупљани су добровољни прилози чланова и добротвора – књиге, часописи и опрема. Из 1897..²¹ сачуван је запис о поклону учитеља Мих. М. Стевановића и његовом доприносу читаоници - 60 књига међу којима су: *Социјализам и радничко њишање*, *Уређење народних школа* (од Мил. Р. Милошевића), *Песме њишких њишанија* (В. Иго), *О суштини ушћава* (Ф. Ласал), *Јакобинци* (Алф. Ескирос), *Револуционар* (Ј. Грос), *Манифест комунистичке њарџије* - што врло питорескно говори о схватањима читалаца чланова *Слоје*.

18 Сигн. 2203.

19 Писмо Адолфа Смита упућено „Слози“ преведено је и штампано као посебан отисак 1. априла 1896, сигн. 209.

20 Сигн. 130.

21 Сигн. 234.

Од многих часописа које је *Слоја* добијала издавајемо лист Београдске трговачке омладине. На једном допису упућеном *Слози* налазе се потписи члана редакцијског одбора Мих. А. Ђурића и пословође Милоја Д. Васића.²²

На ванредној Скупштини 12. дец. 1893. основана је Певачка занатлијско – раденичка дружина под заштитом „Слоге Пожаревачких занатлија и раденика.“ Циљ дружине било је неговање српске и уопште словенске песме. Приликом оснивања прописана су Правила певачке дружине. Певачка дружина финансира се улозима од редовних, помажућих чланова и добротвора, добровољним прилозима и „доходцима од разних забава, концерти, предавања, погребна, итд.“ Оснивачи хора били су из редова председништва удружења: Љубомир Цвејић, Милан Бркић, Душан Живојиновић, Никола Марковић, Стеван Николић, Ђорђе Николић, Бранко Живановић, Петар Васић и други.

Сваки члан певачке дружине био је обавезан да без накнаде пева у хору 6 месеци. За свој труд певачи су често били награђивани чашом пива, потом би за свој допринос дисциплинованом и успешном раду певачи добијали полугодишње тантијеме (награде). Уз мушки хор 1895. покреће се и мешовити хор.²³

Из дописа протопрезвитера Округа пожаревачког види се да је певачка дружина имала заставу којој протопрезвитер замера „њезино грозно црнило и оскудицу крста на катарци њеној“. У одговору, оштрим тоном, поентира се да је застава привремена. Певачка дружина *Слоја* је од самог оснивања „у циљу захвалности према сенима својих завештача и великих добротвора“ одржавала помене и певала делове Литургије. Уз бројне штампане плакате сачувана је и руком писана дозвола, из 1926. године, за парастос у цркви са потписом епископа Митрофана.²⁴

Један од првих диригената хора био је Чех Август Валента. Чини се да разлози за велико интересовање Чеха за музички живот Срба од 70 – тих година XIX века нису примарно музички него идеолошко – политички. Срби су се у Кнежевини Србији и у Црној Гори први међу словенским народима средње и југоисточне Европе изборили за политичку независност.²⁵

Поред Августа Валенте, Јосипа Рожђаловског, Вацлава Ведрала, Конрада Масонга, хором су дириговали и Чеда Стојановић, Ђура Димитријевић, Милан Павловић, Људиша Валић, Добросав Мијуца, Сергије Булашевић и други. Треба напоменути да је композитор и диригент Вацлав Ведрал, професор у пожаревачкој Гимназији и врло строг председник и хороваћа певачке дружине *Слоја*, компоновао *Венац српских народ-*

22 Сигн. 9.

23 15.окт. 1895, сигн. 194.

24 Сигн.1281.

25 М. Гајић, *Најиси о српском фолклору у музичкој периодици Мокрањчевој доба*, Нови звук, Београд 1993, стр. 147–159.

них *йесама* и оперу *Либуша* посветивши их кћерки Либуши, а оба нотна штампана записа чувају се у нототеци музичке школе у Пожаревцу.

Певачкој дружини био је неопходан инструмент за рад. У то време постојао је клавир у сали Окружног здања којим се користила Пожаревачка трговачка певачка дружба и 21. маја 1894, кад је *Слоја* упутила молбу за позајмицу инструмента и била одбијена - још није био отплаћен.²⁶ Године 1896. Удружење је покушало да нађави хармонијум па је управни одбор издао пуномоћје²⁷ Петру Мартићу за нађавку хармонијума у Београду за певачку дружину, али не постоје даља сведочанства о нађавци инструмента. Тек у записнику Градског Народног Одбора 1952. констатовано је да је у оставштини удружења *Слоја* и стари полуконцертни клавир.

До нотног материјала било је веома тешко доћи. *Слоја* је контактирала са бројним другим хорovima и певачким дружинама размењујући партитуре. У фонду се налазе дописи хорова „Станковић“, „Корнелије Станковић“, „Јакшић“, „Војислав“ из Београда, „Љубић“ из Чачка, из Беле Цркве и многих других. Руком преписиване партитуре у великом броју остале су сачуване - Мокрањчеве *Руковети*, *Козар*, *Сељанчица*, *Литургија*, *Несѣ свјатѣ*, *Литургија* Корнелија Станковића, композиције Јосифа Маринковића, Даворина Јенка, Исидора Бајића,²⁸

Станислава Биничког, Ивана Зајца, Владана Ђорђевића и многих других композитора која говоре о озбиљности програма и о великој пажњи која је посвећивана неговању словенске песме.

Певачка дружина *Слоје* настојала је да постане изузетно активан и реномиран хор. Забележени су бројни наступи *Слоје* у околини Пожаревца - Дубравица, Костолац, Кличевац, Александровац, али и на страни - Смедерево, Смедеревска Паланка, Крагујевац...²⁹

Плакат о гостовању *Слоје* у Смедеревској Паланци, 3. новембра 1935, говори о важности коју су домаћини придавали том догађају: „у 8 хор пева *Литургију* у цркви, а увече у 9 у хотелу „Централ“ концертни део, а по свршетку концертног дела игранка“.

Удружење Југословенских музичких аутора, које је предводио Коста П. Манојловић и чији је потпис на допису,³⁰ 1940. тражило је од *Слоје* програме концерата одржаних у току године који су потребни ради евиденције изведених дела. *Слози* су упућена још три занимљива дописа: СКЗ и њен председник, Стојан Новаковић, 1909. припремају обележавање стогодишњице од смрти Доситеја Обрадовића – тражи се мишљење свих просветних и културних установа о начину на који

26 Сигн. 98.

27 На пуномоћју је отисак жига „Слоге“ у црвеном воску, сигн. 204.

28 уз нотни материјал сачувани су и редови упућени „Слози“ писани руком композитора Бајића (сигн. 488)

29 Љ. Обрадовић, М. Манојловић, *Два века музике и 50 година музичке школе „Стеван Мокрањац“ у Пожаревцу*, Пожаревац 2000, стр. 23.

30 Сигн. 2285.

би требало јубилеј прославити;³¹ председник Топографског Певачког Друштва Јакшић, Бранислав Нушић, позива Слоју да присуствује великом концерту 14. јула 1907. у Београду и прилогом учествује у преносу посмртних Јакшићевих остатака и постављања спомен плоче³², а 12. јула 1923. године као председник Одбора за пренос посмртних остатака Стевана Стојановића Мокрањца, позивајући Слоју на комеморацију у Београд, потписује се Бранислав Ђ. Нушић.³³

Приређујући велике забаве са бројним гостима, притом добијајући замашне прилоге од добротвора, великих добротвора, утемељача, Слоја је јачала свој углед у граду. Уз све расходе око припреме забаве, председник П. Мартић двосмислено закључује: „Ово да се исплати, А исплатило се...” Традиционална забава Слоје приређивана је другог дана Божића (26. јан. по старом календару), а најподесније место за свечане забаве са игранком било је у гостионици „Српска круна“ код Ксенофона.³⁴

Чланство Слоје и грађанство позивано је да присуствује хуманитарној забави штампаним позивима и одавештењима у *Грађанину*. *Познајте вам је хумани циљ „Слоје“, а ујрава само смајра за часи да Вас срдачно позове и да дисите с породицом изволели доћи. Улазна цена од особе у породици 1 дин, а за самца 1,50 дин. Добровољни прилози примају се са захвалношћу. Почетак у 8 и по у вече* - текст је једне позивнице.³⁵

Приходи сакупљени на добротворним забавама прецизно су записивани: бележено је име приложника, занимање и приложена свота. Трговци и индустријалци прилагали су знатне суме новца, а међу њима најчешће се помињу: Сава Мирковић, Милисав Павловић, Благоје Богдановић, Јован - Бата Павловић, Игњат Бајлони... Из заједничке касе Слоје новац је одлазио у хумане сврхе: за помоћ, лечење, пензије, школовање.

У записнику скупштине 1939. констатује се да хор има 25 чланова певача и да *без певачке дружине не би имали никаквој ефекта у грађанству и код чланова „Слоје“ зато је стално вршена пројекција...* Из ранијих спискова тантијема као и квита за преписивање нота, примећује се да је број чланова хора варирао између 24 до највише 30 певача.

Певачка дружина Слоје имала је своје претходнике који су такође путем организовања игранки и концерата прикупљали прилоге за своја удружења - Пожаревачка радничка певачка дружина, Дунавско коло јахача „Кнез Михаило“ и други.

У граду су између два рата постојала бројна удружења - соколи, скаути, Друштво пријатеља Француске, Ратна сирочад, Коло српских сестара, Инвалидско удружење, Трговачка омладина, Коло Девојака,

31 Сигн. 738.

32 Сигн. 559.

33 Сигн. 1048.

34 М. Манојловић, *Срби и Грци са њиховим освртом...* стр. 204.

35 Сачувани су програми са забавом 1906, 1907, 1911. године, као и књижице у којима су даме записивале своје партнере за одређене игре - 1927, 1928, 1933...

Занатлијско удружење, Удружење железничара... На многим пригодним свечаностима, у свечаним дефилеима узимали би учешће. Били су укључени и ђаци основне школе и Гимназије са наставницима, војска, Удружење резервних официра и Ратника, а међу првима дефиловала је *Слоја*. Удружење пожаревачких занатлија и радника учествовало је и на Ђурђевданским уранцима, Видовданским прославама, отварањима великих здања, откривању споменика, црквеним пригодама. *Слоја* је учествовала и као приложник у многим добротворним акцијама. Концертни плакати сведоче о хуманитарним наступима: 1. марта 1936. године приређен је концерт у корист незапослених радника (уз благослов епископа браничевског Венијамина), а 1946. године одржана су два концерта - уз „садејство“ просветно – уметничке групе *Абрашевић* - са којих је 75% прихода уступљено Одбору за подизање окружне болнице.

По Основним правилима удружења *Слоја* престаје да постоји када остане без 2/3 својих чланова. У годинама после рата њена активност је опадала. 1947. године Управни и Надзорни одбор *Слоје* подноси колективне оставке у знак протеста због онемогућености члановима хора да певају на погребима умрлих чланова и наредне године „Слога Пожаревачких занатлија и радника“ престала је да постоји. Велики број чланова *Слоје* наставио је неговање традиција музичког живота града прешавши у Просветно – уметничку групу *Абрашевић* 1950. године.

Извори:

1. Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. 2, САН, Београд 1958.
2. Даница Гавриловић, *Историјска белешка*, Архивски преглед 1–2, Београд, 1973, стр. 11–16.
3. Милица Гајић, *Најиси о српском фолклору у музичкој периодици Мокрањчевој доба*, Нови звук, Београд, 1993, стр. 147–159.
4. *Грађанин*, локални лист, коришћена годишта 1909–1941.
5. Даница Ђокић, *Занати у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*, Пожаревац, 1996.
6. Јасмина Живковић, *О привредном развоју Србије у 19. и у првој половини 20. века*, Округ пожаревачки у привредни српске буржоаске државе, пројекат Историјског архива Пожаревац, 2007.
7. Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у доба подизања Окружног здања*, Окружно здање 1889 – 1989, Пожаревац, 1989.
8. Исти, *Срби и Грци са њиховим освртима на Грке у Пожаревцу*, VIMINATIUM 10, Пожаревац, 1995–1996.
9. Др Бранко Перуничкић, *Град Пожаревац и његово уједначено подручје*, Београд, 1977.
10. Љ. Обрадовић, М. Манојловић, *Два века музике и 50 година музичке школе „Стеван Мокрањац“ у Пожаревцу*, Пожаревац 2000.
11. Драган Фелдић, *Стиари Пожаревац*, Пожаревац 1992.
12. Исти, *Из стиарој Пожареваца*, Пожаревац 1974.



Dragana Miloradovic
Historical Archive Pozarevac

Contribution to the Study of Social Relationship on the Example of Archive Fund "Association of Craftsmen and Workers 'Sloga' from Pozarevac" in the period 1893-1950

Archive Fund 'Association of Craftsmen and Workers 'Sloga' from Pozarevac (1893-1950) gives another perspective of Pozarevac at the end of the last century which testifies about prosperous town in which, as it was noted in 1873, there were „1200 houses, 27 government buildings, 310 shops, 29 taverns, 6909¹ inhabitants and the register from 1890 showed that only five towns – Belgrade, Nish, Kragujevac, Leskovac and Pozarevac have more than 10.000 inhabitants.“²

In the 1880s Pozarevac was the city of craftsmen. There were not many workers, the least industrial ones, they “mainly were day labourers in agriculture, craftsmen’s assistants, journeymen and apprentices”³, while the data from 1876 count 507 skilled craftsmen, 409 journeymen and 177 apprentices⁴ gathered in various mixed craftsmen’s guilds and since 1893 in joint association of craftsmen and workers of Pozarevac 'Sloga'.

Founded on 21 st May 1893 on the Day of St czar Constantin and the empress Jelena, the Association of the craftsmen’s and workers 'Sloga' of Pozarevac worked exemplarily almost six decades gathering the generations of craftsmen and workers from Pozarevac.

On the foundation assembly, among the aims, it was anticipated that 'Sloga' should take care of “intellectual development and education of its members.” During its six decades of existence 'Sloga' always helped its members when they were in trouble filling its basic task of existence. Presidency and administrative committee decided about each applications and about 'Sloga's concern can be seen from numerous receipts of the payment of medicines for the members of the Association and their families, benefits to the families of members, daily wages when somebody was ill, payments for hospital treatment, medical checkups, monthly pension to the old and invalids, while the members of the Associations had the duty to visit their ill friends and to inform the Association about their needs.

1 B. Perunicic, Town Pozarevac and its administrative area, Belgrade, 1977, 132.

2 M. Manojlovic, Pozarevac in the period of building Townhall, Townhall 1888-1889, Pozarevac 1989,7.

3 Ibid.

4 N. Vuco, The fall of guild in Serbia, vol. 2, SAN, Belgrade 1958, 51-52.

ЗАНАТСКА ШКОЛА ПОЖАРЕВАЧКОГ ЖЕНСКОГ ДРУШТВА

Апстракт: У условима када су се у грађанској Србији одвијали процеси модернизације образовања, посебно су биле изражене идеје о школовању женске омладине. Традиционално српско друштво у 19. веку није имало искристалисан позитиван став према образованим Српкињама. Међутим, напредне идеје о побољшавању положаја жене које су почетком 20. века, из западне Европе, стигле у Србију, свакако су представљале помак напред у схватању потребе за ширим образовањем женске деце. Хуманитарна грађанска друштва су, у том процесу, представљала велику помоћ држави. Посебно се истицало Београдско женско друштво (1875–1941), најстарије грађанско удружење Српкиња, у оквиру кога је више деценија радила стручна занатска (раденичка) женска школа. Предмет овог рада јесте приказ рада Занатске школе Пожаревачког женског друштва, која је, под патронатом пожаревачке подружнице Женског друштва, у свом пола века дугом васпитно-образовном раду, описменила и остручила више стотина девојчица из Пожаревачког округа, али и из других српских крајева.

Српско друштво је почетком 20. века ходило путем који је водио у модерно грађанско друштво. Модерно друштво могло је бити само оно које се старало о васпитању и образовању свог потомства, без обзира на порекло, веру или здравствено стање. Један од основних чинилаца напретка српског друштва свакако је представљало школовање, односно образовни систем, „с претешком улогом да сопственим примером мења у ходу патријархални менталитет, усмеравајући тако српски брод према луци која доноси спас – знање“¹.

У европским круговима је тада владало мишљење да су „балкански, а посебно православни народи, противници модернизације, да се због тога мање школују, а нарочито се противе школовању жена“². Иако се Србија није у потпуности уклапала у такво, стереотипно мишљење,

1 А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Београд, 2004, 432.

2 Љ. Трговчевић-Митровић, *Планирана елија, о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, 191.

ипак се на примеру образовања жена видело колико су били јаки отпори модернизацији у Србији.³

У том периоду усталила су се два основна става о образовања женске деце у Србији. Традиционално се сматрало да је основно образовање сасвим довољно за српски жену. Образованој у духу народне традиције и идеала (кућа, брак, породица), жени је било одређено место у кући.

Са друге стране налазиле су се жене које су имале професионално образовање, стечено на Учитељској или Вишој женској школи, у Србији или на неком од универзитета у иностранству. На ове жене се гледало са подозрењем, а неоправдано су сматране мање „родољупке“ и „патриоткиње“, од жена са нижим степеном образовања или уопште необразованих. Говорило се да су „женскиње са професионалним образовањем“ готово занемариле родољубље, те да своју децу не васпитавају у традиционалном духу српства.⁴

Иако малобројне, ове младе Српкиње, су стекле највише дипломе на европским универзитетима. Управо њихово присуство на универзитетима, указивало је колико је потреба жене да се образује била реална. Право жене на образовање, остваривано споро и мукотрпно, омогућило је да се оне укључе у токове политичког, културног, научног и привредног живота.⁵ Школовањем, жене у Србији су се бориле да остваре и право на рад, једно од права које су дуго и постепено освајале.⁶

Образовање је било област у којој су држави, због материјалних и социјалних тешкоћа у којима се налазила, прискакале у помоћ добротворне организације. Њиховим радом била је пружена подршка држави у настојању да се што већи број деце, посебно женске, али и одраслих, образује, како не би заостали за временом у коме су живели и стварали.⁷

Рад добротворних организација српског грађанског друштва развио се у толикој мери да је постао битна особина читавог поретка, дајући му хуману црту и делујући васпитно на све друштвене слојеве. Добротворна удружења су, пре свега, помагала градску сиротињу, али је веома значајно било и њихово ангажовање на постизању културно -

3 А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Београд, 2004, 432.

4 *Исто*, 434,435.

5 Љ. Трговчевић-Митровић, *Планирана елиита, о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, 191.

6 М. Немањић, *Један век српске стваралачке интелекције 1820-1920*, 49; *Универзитети 19. века су имали специфичну улогу, која није била само сазнајна већ и образовна и патриотска. Они нису нудили само конкретна знања већ се њихово њихово време вршило преношење одређених култура. Та њихова улога својеврсне трансмисије посебно је била изражена крајем 19. века када су у многим земљама школе и универзитети добили улогу да јачају националну свест и патриотизам ради кохезије одређене нације.*

7 А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, 450.

васпитних циљева, као и на издвајању талентоване и бистре деце, те пружању помоћи за њихово даље школовање.

Најстарије српско женско грађанско хуманитарно друштво у Србији, основано 1875. године, 17/30. маја у Београду, било је *Београдско женско друштво* - „прво српско женско хумано друштво... са циљем да васпитава женску омладину за рад и самостални живот“.⁸ Београдско женско друштво је одиграло значајну улогу у годинама када се модернизовало образовање у Србији.⁹

После Београда и Крагујевца (1876), Друштво је основало подружницу и у Пожаревцу, који је већ тада био развијени привредни центар и административно, управно средиште округа. Социјални живот је такође био на завидној висини, што је претпостављало да је и образовању придаван одговарајући значај.¹⁰

Најстарија сачувана архивска документа говоре о томе да је пожаревачка подружница Женског друштва почела са радом 1878. године. Удружење је од 1920. године променило назив, тако да је до престанка рада (1941), остваривало своје хуманитарне и просветне задатке под именом Пожаревачко женско друштво.¹¹ Према Правилима Пожаревачког женског друштва из 1922. године, циљ удружења је био да „ради на васпитању, стручном образовању, моралном усавршавању својих чланова и женске омладине... на просвећивању женског живља у народу... подизању кућевне индустрије, газдинства у погледу економије и привреде“ али и „да негује милосрђе и племените осећаје праве хришћанске љубави према ближњима“.¹²

У оквиру рада на просветном и привредном плану, под патронажом Пожаревачког женског друштва, у првим деценијама 20. века, радиле су васпитно-образовне установе: Женска занатска школа са одељењима рубља, хаљина, вештачких радова и одељења за израду женских шешира, Ђилимарска школа за израду пиротских ћилима и „осталих народних тканина“, Школа за трикотажу и Привредно одељење за женску омладину.¹³

Женска занатска школа почела је са радом као Раденичка школа скоро одмах по оснивању пожаревачке подружнице Женског друштва. Још 1880. године (15. јула), управа подружнице је предложила да се установи школа у којој би се сиромашнија женска деца „бесплатно обучавала у кројењу, шивењу руком и машином, обичним женским радовима“.¹⁴

8 М. Софронијевић, *Хуманитарна друштва у Србији*, 13.

9 А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, 455.

10 М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, фототипско издање, Београд, 2005, 1061, 1065.

Б. Перуничкић, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Београд, 1977, 243.

11 ИАП, Вара, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 33.

12 ИАП, Срески суд Пожаревац, О.бр.34, Правила пожаревачког женског друштва, чл.5.

13 ИАП, Срески суд Пожаревац, О.бр.34, Правила пожаревачког женског друштва, чл.6.

14 ИАП, Вара, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 2.

Постојање и делатност Женске раденичке школе у Пожаревцу, несумњиво повезана за Пожаревачко женско друштво, може се посматрати кроз три развојна периода.

Најранији период рада школе трајао је од 1880. до 1883. године, када је престао рад Пожаревачке подружнице женског друштва, због, како је забележено, „лошег материјалног стања“, и чињенице да су чланице „изгубиле оно првобитно интересовање за подружину“.¹⁵

Приликом оснивања школе, Управа подружнице је издала следећу објаву:

„У жељи да се женска, нарочито сиротнијег стања, деца обуче у бољем и лакшем разноврсном женском раду ... у школу ће се примити... 12 сиротне женске деце од 12 до 15 година. Осим тога у ову школу примају се и деца из имућних кућа, но она ће плаћати месечно по 8. динара на име школарине. Учење у овој школи траје две године, но у случају ако које дете изиђе пре, то ће имати да плати по 2 дин. месечно за колико је у школи било. После пола година рада, на свршетку сваког месеца, свака ће ученица добијати четвртину од своје зараде, а приватне, што за учење плаћају, радиће све за себе.“¹⁶

У почетку је школа била смештена у кући Живана Спајића, бившег пожаревачког трговца, која се налазила на месту касније дашчаре Славе Девића, гвожђарског трговца. Прве године (1880) примљено је у школу 12 сиромашних девојчица. Биле су то: Живка Петровић, Анка Петровић, Хани Порто, Василија Милосављевић, Александра Николић, Персида Марковић, Стојана Лазаревић, Босиљка Илић, Драга Милићевић, Станка Милосављевић, Сара Анаф и Персида Митић.¹⁷ Поред ручног рада, полазнице су у школи од 1882. године училе и српски и немачки језик „по један час дневно“.¹⁸

Прва учитељица у школи је била немица Ана Шифер, кројачица, да којом је 15. септембра 1880. године закључен уговор о подучавању у школи.¹⁹ Ана Шифер је подучавала девојчице до 1881. године, када је отпуштена из службе, зато што је радила на „штету друштва“. У периоду до 1883. године још су две учитељице радиле у школи: Алба Лукић и Ленка Лубурић.²⁰

На ванредном скупу друштва 1883. године, предложено је да се Раденичка школа укине „пошто је на штету друштвених интереса... а да се о друштвеном трошку доцније пошаље једна сиромашна учени-

15 ИАП, Вариа, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 7.

16 ИАП, Вариа, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 5.

17 ИАП, Вариа, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 4. Василија Милосављевић касније је била веома активна као чланица Женског друштва, а као управна чланица је приликом освећења Дома женске подружнице у Пожаревцу одликована Орденом Светог Саве.

18 ИАП, Вариа, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 4.

19 Исто, 6.

20 ИАП, Вариа, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 6.

ца на васпитање у Београдску раденичку школу“. Последњи акт о раду школе у овом периоду (3. јануар 1884.) односио се на плаћену кирију за месец октобар претходне године „за раденичку школу у којој је становала и учитељица рада Ленка Лубурић“.²¹

Ако је први период школе значајан због саме чињенице да су учињени важни кораци у развијању друштвене свести Пожаревљана о потреби школовање женске омладине, у другом периоду је забележен напредак у образовно-васпитној делатности школе.

Непосредно по обнављању подружнице Женског друштва (1878), женска раденичка школа је поново отворена. У обновљеној школи, женска деца су учила „практичан и теоријски женски рад: кројење и шивење рубља руком и на машини, бели вез и вез са златом, кројење и шивење хаљина“. Поред тога „држани су предмети: наука хришћанска, српски језик, рачун и најпростије књиговодство за раденице“.²²

Школа је трајала четири године. На крају школске 1898/1899. године завршни испит је положило укупно 27 редовних ученица, и то „у II разред је прешло 12, из II у III 10 ученица; 10 ученица је награђено за одлично и врло добро учење и лепо постигнут успех из ручног рада“, док је 5 ученица поновило разред.²³

Честа пресељења раденичке школе довела су до идеје о подизању нове школске зграде (1906). После молбе управе удружења да се обезбеди *земљиште на коме ће се зграда подићи*, Суд општине пожаревачке је 1908. године донео решење о уступању простора у тадашњој Железничкој улици за подизање зграде Женске раденичке школе.

Милосав Павловић, овдашњи окружни инжењер, по молби своје супруге, управне чланице Подружине Лепосаве Павловићке, израдио је пројекат школске зграде. На седници одржаној 20. марта 1910. председница је известила *„да је одржана лицитација у присуству инжењера, кмета општинског, писара полицијског, госта предузимача и чланица управе. Школска зграда подиђена је са предузимачем Каранфилом за 13.770. дин. и да буде готова до I.VIII.“*

Убрзо затим је почела изградња Дома друштва и школске зграде. Полагање и освећење темеља зграде, у присуству председнице Подружнице Даринке С. Белосавић, потпредседнице Милице Стојадиновић, деловође Милице Радосављевић и благајнице Лепосаве Павловић, као и начелника Пожаревачког округа Ивана Ђонића, председника општине Игњата Н. Тодоровића, извршено је 25. марта 1910. година, а чинодејствовао је прота Живко Ивановић. У темељ зграде узидан је *један примерак свој новца искованој под владавином Краља Пејтра Карађорђевића*, као и посебан пергаменат са следећим текстом:

21 ИАП, Вариа, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 7.

22 ИАП, Вариа, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 11.

23 Исто, 12.

У име свейте, једносушне и нераздељне тројице, оца и сина и свейога духа, под владом Њ. В. Краља Србије Петра I. и при миротворној Србије Димитрију, Пожаревачка подружина женској друштва која... стоји под високом заштитом Њ. В. Принцезе Јелене Р. Карађорђевића, подиже ову зграду... за своју „Раденичку школу“ у Пожаревцу у улици Железничкој на земљишту што је друштву поконила Оштина пожаревачка... Ову зграду друштво подиже својим сопственим капиталом дарованим му племеним добротом и покровитељством својих чланова и чланица.²⁴

Како је зграда завршена у свему према плану, већ средином месеца октобра могла је да се користи за одржавање часова. Занимљив податак је да је 1921. године, ради проширивања зграде, Збор грађана, по молби подружине управе одлучио да земљиште са зградом која се граничи са Домом Подружнице, а својина је општине, уступи овом друштву на коришћење. Тако су створени услови да се школска зграда прошири што је тридесетих година и учињено.

У другом развојном периоду школе, који је трајао до почетка Првог светског рата, значајно је побољшан и обогаћен стручни рад у школи. Заслуга за то свакако припада једној од активнијих чланица Управе удружења, Лепосави Павловић која ће касније дуго година обављати и функцију председнице Пожаревачког женског друштва.

Тако је 1910. године при школи отворено је посебно одељење за ткање и израду луксузних радова „ћилимарка школа“, а за подучавање су ангазоване ткаље из пиротског краја. О Материцама те године је одржана у Пожаревцу и прва изложба пиротских ћилима које су изаткале ученице у новоотвореном одељењу. Тим поводом је у Грађанину од 24. јула 1911. године објављен чланак Јелене Ђуртовић:

...Ми имамо сад већ благодарећи Подружини овд. жен. Друштва једну новију установу чије се користи не могу сагледати, колико је она од великој значаја за нашу индустрију а што је ћилимарска школа, коју је у свом дому отворило Женско пожаревачко друштво. Ти су ћилими наши већ збој своје лепоте осигурали себи свейске ђаце и они се данас радо кујују у Немачкој, Баварској, Белгији Чешкој и ш. д. У Чешкој је нарочито велико интересовање од изложбе за тројску ћиланину у Златном Прагу а под именом „Српска жена“. Бујари све мојуће чине и ни једна им жртва није мала да што производњу ћилимова одомаће у својој земљи.²⁵

Такође, при школи се отвара и Бачка књижница, а први библиотечки фонд дело је прилога самих управних чланица Подружине. Основан је Дом милосрђа (1913) са привредним одељењем за женску децу. Рад привредног одељења обухватао је смештај сиромашних ученица са села у имућнијим породицама управних и редовних чланица удружења

²⁴ Исто, 13.

²⁵ НБП, Грађанин, 1911, 21. јула, бр. 25.

са циљем да „помогну и уче се домаћинству, за шта имају бесплатан стан, храну и слободно време ради школовања у занатској школи“.²⁶ У њему су, поред сиромашних питомица Женске школе, своје уточиште нашли и малишани, ратна сирочад, који су на тај начин били збринути у храни, смештају и одећи. Управа подружнице трудила се да одржи своје установе и потпомогне, васпита и пружи самосталан и поштен рад нашој женској омладини.

Рад школе је и организационо унапређен. Школа је 1910. године добила прву управитељицу „са платом од 30 динара месечно“,²⁷ а учитељица у пензији, Анка Марковић је 1912. године постала стална управитељица школе. Исте године су прописана и прва званична правила о раду ове школе, на који начин је она уврштена у ред државно признатих женских стручних школа у Србији. Школа је имала подршку надлежног Министарства индустрије и трговине, под чијим стручним и финансијским надзором је радила све време свог постојања.

Према рукописној грађи о Пожаревачком женском друштву која је сачувана и налази се у Историјском архиву Пожаревац, ученице и наставнице у школи су радиле и за време Балканских ратова (1912–1913). Ни дешавања која су наговештавала светски ратни сукоб 1914. године нису утицала на двоумљења у погледу рада у школи.

Последњу прератну забелешку о раду школе је сачинила председница Лепосава Павловић 25. новембра 1915. године. Документ није сачуван, али према рукопису Миладина Михаиловића, у њему је наведено да је услед најезде непријатељске војске и евакуације Пожаревљана, школа затворена.

После ослобођења 1918. године, образована је нова државна заједница – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, у коју је Србија ушла као једна од три конститутивне јединице. Иако основи економског система нису промењени, политички и социјални односи морали су бити легислативно уређени на нешто другачији начин.

Женска Раденичка школа у Пожаревцу је обновила рад чим су се стекли услови после потписивања мировног споразума, а упис у школу отпочео је 28. априла 1919. године. Обнову рада у школи потпомогло је новообразовано Министарство трговине и индустрије одобливши субвенцију од 3000 динара за надавку неопходних средстава за одвијање стручног рада.²⁸ Школа је тада (1922) имала три нижа и два виша – продужна разреда, у оквиру кога су и даље радила два одељења - израда рубља и хаљина, са три стручне наставнице и „показивала одличан успех“.²⁹

26 ИАП, Вариа, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 73.

27 ИАП, Вариа, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 19.

28 ИАП, Вариа, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 73.

29 ИАП, Вариа, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 37.

Године 1920. школа је добила одобрење да отвори одељења за трикотажу и шешире, уз тромесечни курс вештачког кројења хаљина и костима. Надлежно Министарство обезбедило је „8 машина за плетење, 4000 динара обртног капитала, 2000 динара за материјал који би ученице у току рада могле покварити, као и 1500 дин. за трошкове око транспорта“³⁰

Према огласу у локалном листу *Грађанин*, Женска занатска школа је у школској 1929/1930. година извршила упис нових ученица у Нижу занатску (ученице од 12. до 18 година), Продужну занатску школу у који су се примале „Свршене ученице ниже занатске школе и ученице које су завршиле IV разред средње школе“, у школу трикотаже (ученице од 14. до 20. година) и у Ћилимарску школу (ученице од 12 до 20 година, чак и неписмене „да се у овој школи обуче писмености“).³¹

Како је и образовни систем у новој држави претрпео одређене промене, доношењем нових законских прописа, постојеће школске установе биле у обавези да своја правила о раду ускладе са новим законским прописима. Када је донет нови Закон о женским занатским школама (1931), женска Раденичка школа у Пожаревцу променила је назив у Занатска женска школа Пожаревачког женског друштва. Надзор над радом школе вршило је Министарство трговине и индустрије, коме је управа Женског друштва била дужна да поднесе на увид сва годишња материјална давања, осим плата наставницима које је финансирала бановинска управа. У целини, рад школе у овом међуратном периоду, који је обухватао проширење стручних курсева и отварање нових одељења, морао је претходно добити одобрење овог Министарства као надлежног за рад стручних школа.

Ћилимарско одељење је у овом периоду бележило пораст у квалитету и обиму рада. Пиротски ћилими изаткани у Женској школи били су и у претходним годинама веома тражени, не само у Пожаревачком округу већ у разним крајевима нове државе али и светским престоницама: Лондону, Паризу, Прагу, Вашингтону. Техника ткања ових ћилима имала је изванредну уметничку вредност, која је изискивала посебан труд и високу стручност. Поред косовског веза, ћилими настали у Занатској школи били су атрактивни и радо виђени на изложбама народног ручног рада како у Југославији тако и у иностранству. Управа школе је практиковала да по завршетку сваке школске године организује изложбу ручних радова, на који су доминирали управо ћилими.³²

Услед великог броја наруџбина, ћилимарско одељење није могло да одговори свим захтевима. Тако се дошло на идеју о отварању ћилимарске радионице у Пожаревачком Казненом заводу, у којој би

30 исто, 37.

31 ИАП, Грађанин од 25. августа 1929. год, бр. 68.

32 ИАП, Грађанин од 6. марта 1930, бр. 19.

се осуђеници „обучили ткању пиротских Ћилима и српског платна“.³³ Ћилимарска радионица је почела да ради с пролећа 1923. године, најпре у овдашњем женском Казненом заводу, а касније је премештена у Забелу, што је отежавало рад због повећаних трошкова и отежаног транспорта. Према уговору који је управа закључила са Казненим заводом, „Друштво ће управи Завода плаћати 40 динара од квадратног метра, и по 30 динара од квадратног метра раденицима“.³⁴

Уз дозволу Министарства трговине и индустрије, тих година је школа организовала и летње месечне курсе за израду женских шешира. На првом таквом курсу (1923) било је 59 полазница, које су постигле одличан успех. Оваква пракса се показала добром у случајевима када девојке из околних места због удаљености и свакодневних кућних послова, али и због финансијских немогућности, нису могле да похађају школу у Пожаревцу. Због тога су наставнице Женске школе држале вишемесечне течајеве за кројење и шивење рубља и хаљина, касније и ткање ћилима (1935), на којима су држани и часови из „хигијени и домаћег газдинства са практичним радом кувања“.³⁵ Течајеви су организовани у Голупцу, Ореовици, Пругову, а у предвечерје новог рата, управа друштва је отворила и курс кројења за Пожаревљанке. На овај течај, комерцијалног карактера, уписала се 21 полазница, по цени од 100. динара месечне школарине.

Тридесетих година је при школи постојао и Интернат у коме су биле смештене сиромашне ученице из удаљенијих крајева. Такође је управа Женског друштва организовала и ђачку кухињу у којој су се хранили сиромашни ученици не само Занатске женске школе већ и осталих школа у граду.³⁶

Школа је радила до пред почетак Другог светског рата, у свему како је по програму предвиђено. У мају месецу 1941. године, забележени су последњи часови у школи са завршним испитима одржаним 25. јуна. Како је у згради школе била смештена немачка војска, није било времена да се школски инвентар измести и евентуално сачува. Ћилимови, трикотажа, ручни радови, инвентар, све је остали у Дому, а касније је, вероватно, уништено или однето од стране војних трупа. На последњој седници Пожаревачког женског друштва (1941) тадашња председница Катарина Петровић је саопштила да је „даљи рад обустављен и ако добијемо дозволу и буде потребно, друштво ће поново радити“,³⁷ што је значило да је са престанком рада удружења престао и рад Женске занатске школе.

33 ИАП, Вара, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 42.

34 Исто, 46.

35 Исто, 47.

36 Исто, 64. Током 1932. године у ђачкој кухињи се хранило 35 ученика, од којих 13 ученица Женске занатске школе, 17 из основне, 3 из Гимназије и 2 из Трговачке.

37 ИАП, Вара, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 72.

У периоду рада школе дугом пола века, више од 1500 девојчица из Пожаревачког округа, али и других средина, је похађало ову стручну школу. Од тог броја успешно је завршило четворогодишње школовање, изражено у процентима, око 75% уписаних ученица. Неке од њих су касније отвориле самосталне радње за кројење и шивење, друге су успешно радиле у ћилимарским радионицама широм земље, а било је и оних које су постале наставнице новим генерацијама у школи коју су и саме успешно завршиле. Просек успеха школе на завршним испитима није био мањи од врло доброг, чак иако су у школу долазиле и неписмене девојчице. Знање које су понеле из школе, поред уско стручног, било је и општер карактера: основе писмености, веронауке, земљописа, рачуна, француског или немачког језика. Уколико нису желеле или могле да наставе високо образовање на неком од универзитета у земљи, младе жене су биле оспособљене за самосталан и квалитетан живот и привређивање.

Такође, више од 40 наставница и наставника је, у различитим временским периодима, предавало у школи. Стручне предмете су предавале: Катарина Ђорђевић, Јулијана Атанацковић, Мира Радовановић (Ђорић), Анка Николић, Милева Кузмановић, Перса Пироћанац, Христина Милићевић, Даница Стојановић, Јелена Шапинац, Ана Јездимировић, Јелисавета Анђелковић, Јелисавете Шишманова, Лепосава Ђурић, Милева Николић, Зорка Шапоњић, Калина Николић, Даница Савковић, Даница Петковић, Дара Љубојевић, Рајна Илић, Стојанка Кнежевић, Зора Николић, Милица Димитријевић, Дара Антић, Мара Шухарт, Живка Станковић, Љубица Илић, Живка Рајковић, Зора Поповић, Љубица Петровић, Вера Стојилковић, Сева Николић, Мица Чаковац. Опште предмете (српски језик, математика, земљопис, историја, веронаука, хигијена) су предавали: Јоца Миловановић, Милан Петровић, Стела Митић, др Загорка Поповић, Божа Јовановић, Драгутин Маринковић и др Стеван Милосављевић.³⁸

Иако у природи архивисте истраживача није да оцењује квалитет друштвених појава, група или догађаја које проучава, слободни смо изразити позитивно мишљење о раду Занатске школе Пожаревачког женског друштва. Резултати и углед који је ова стручна женска школа остварила и уживала у свом педесетогодишњем трајању, то потврђују.

Архива ове, као и многих других установа и удружења у предатној грађанској Србији, није у целини сачувана. Захваљујући ревности Михаила Миладиновића, директора Пожаревачке гимназије, настао је рукопис – летопис рада Пожаревачког женског друштва, завршен 27. јуна 1941. године у Пожаревцу, који је пружио драгоцене изворе за представљање рада Занатске женске школе Пожаревачког женског друштва, а истовремено и за овај рад којим смо покушали да приближимо развојни пут ове угледне стручне женске школе.

³⁸ Исто, 4-62.

Закључак

У Србији се, крајем 19. и почетком 20. века, одвијао процес модернизације система образовања. У оквиру тог процеса, све више је било женске деце обухваћено школовањем. Поред редовних, државних и приватних школских установа, значајну улогу у образовању женске омладине имала су хуманитарна женска, грађанска удружења.

Грађански Пожаревац крајем 19. и у првој половини 20. века представљао је значајан привредни, административни и културно-образовни центар источног дела Србије. У њему су постојале основне и средње школе у којима се образовала српска омладина. Једно од хуманитарних женских удружења чији је основни циљ био образовање женске деце и њихово припремање за самосталан живот, било је и Пожаревачко женско друштво, основано у Пожаревцу 1897. године као подружница Београдског женског друштва. Под патронатом овог друштва, од 1880. до 1941. године је радила Женска занатска школа. Основана под називом Женска раденичка школа, имала је три развојна периода у свом раду. Школа је имала неколико одељења: занатско, као најстарије, у оквиру кога су се налазила одељење рубља и хаљина, Ћилимарско (основано 1910), одељење за трикотажу и израду шешира (од 1920).

Школа је спадала у ред средњих стручних школа, чији је рад ододржавало и надгледало Министарство трговине и индустрије, најпре у Србији, а касније и у Краљевини Југославији. У школи се образовало више од 1500 девојчица из Пожаревачког округа али и из других крајева. Стицале су стручно знање у кројењу, шивењу, везу, ткању. Школа је приређивала изложбе радова својих ученица, на којима су се лепотом одликовали пиротски ћилими изаткани у ћилимарском одељењу. Рад школе је финансиран из неколико извора: донацијама надлежног Министарства, Бановинске управе, окружних и општинских органа управе, али и самосталним приходима које је школа остваривала продајом радова својих ученица.

Школа није радила у периодима када није радило Пожаревачко женско друштво. Коначно је престала са радом по немачкој окупацији 1941. године, када су окупационе власти забраниле рад свим српским грађанским удружењима и њиховим установама.

Архива о раду Занатске женске школе није сачувана у целини, већ само делимично. Овај рад који представља покушај да се прикаже образовна делатност једне од значајнијих стручних женских школа у Пожаревцу, а у прилогу проучавања проблематике образовања женске деце у Србији, настао је великим делом на основу рукописне грађе - летописа Пожаревачког женског друштва (1878–1941), из пера Михаила Миладиновића, професора Пожаревачке гимназије, који представља једини у целини сачуван документ о раду овог изванредног женског друштва и женске школе коју је оно успешно „одржавало“ у Пожаревцу скоро пола века.

Jasmina Zivkovic
Historical Archive Pozarevac

Pozarevac Craftsmen's School of Female Society

Educational system was modernizing in Serbia at the end of the 19 and the beginning of 20 century. More and more female children were included within that process. Besides regular, state and private educational institutions, humanitarian female, civil societies had significant part in the education of female youth.

At the end of 19 and at the beginning of 20 century, civilian Pozarevac was significant economical, administrative and culturally-educational centre in the eastern part of Serbia. There were primary and secondary schools in which Serbian youth was educated.

Pozarevac female society, founded in 1897 as a branch of Belgrade female society, was one of the female humanitarian society whose basic aim was the education of female children and their preparation for independent life.

Female Craftsmen's School worked under the patronage of this Society from 1880 to 1941. Founded as a Female Workers' School it had three developing periods in its work. It had several classes: the oldest was craftworks in which there were the classes of clothes and gowns, class for carpets (founded 1910) and class for knitwear and hats (since 1920).

The School belonged to secondary vocational schools whose work was approved and supervised by the Ministry of trade and industry, first in Serbia later in the Kingdom of Yugoslavia.

More than 1500 girls from Pozarevac district and other regions were educated at that school. They were getting knowledge in cutting out garments, in sewing, in embroidery and weaving.

The School represented exhibitions of its pupils' works on which Pirot carpets woven in Carpet's class were especially beautiful.

The School was financed from several sources: by donation from the Ministry of education, Banovina administration, district and municipal administration, and by independent incomes which the school earned by selling handworks of its pupils. The School didn't work in the same period as Pozarevac Female Society. Finally School stopped working after the German occupation 1941, when the occupation administration forbid work to all Serbian civil associations and their institutions. The archive about the work of Female Craftsmen's school is not saved completely, but only partially.

This study is a try to represent educational activity one of the significant vocation female schools in Pozarevac, as a contribution study of the problem of education of female children in Serbia, mainly based on manuscripts - chronicle of Pozarevac Female Society (1878-1941), written by Mihailo Miladinovic, the teacher of Pozarevac High School, the only saved complete document about the work of this excellent female society and female school under its patronage which worked in Pozarevac for half a century.



*Мица Чаковац, наставница трикотаже, и Ленка Пойовић, благајница
Тилимарској одељења Женске занатске школе, 1921. г.*

ЖЕНСКА ЗАНАТСКА ШКОЛА, Трикотажна и Ђилимарска Школа Пожаревачког Женског Друштва

Упис у Нижу и Продужку Занатску Школу вршиће се од 1—10-ог септембра т. г. сваки дан од 9—12 и од 3—5 часова у друштвеном дому.

У НИЖУ ЗАНАТСКУ ШКОЛУ уписују се ученице, које су навршиле 12 год. а нису старије од 18 год. При упису у I разред паже Зав. Школе, ученица подноси: 1, пријаву односно молбу Управи са таксеном марком од 5 дин. 2, сведочанство о свршеној основној школи. 3, крштеница или уверење равно овој ако црква не може да јој изда крштеницу. 4, обавезу родитеља да ће је редовно слати у школу и 5, уверење општинског суда, ако не долази непосредно из основне школе.

При упису у остале разредне ученице подnose своје књижице или уверење о свршеном ранијем разреду.

II. У ПРОДУЖКУ ЗАНАТСКУ ШКОЛУ уписују се ученице свршене ниже занатске школе, 2, ученице које су свршиле IV раз.

средње школе. Примају се ученице из нижих разреда гимназије, рачунајући им године према поднесеним сведочанствима.

III. У ШКОЛУ ТРИКОТАЖЕ примају се ученице од 14—20 год. При упису подноси: крштеницу, сведочанство и уверење о плаћању.

Обука у овој школи траје годину дана.

IV. У ЂИЛИМАРСКУ ШКОЛУ примају се ученице од 12—20 год. Примају се и неписмене, да се у овој школи обуче писмености. Обука траје годину дана.

Ученице могу бити и из најудаљених седа ове области и од најсиромашнијих родитеља. Управа Пожарев. Женског Друштва примаће их према поднетим пријавама и уверењу; сместити их код својих чланица на беслатно становање и о њима материјску бригу и старање водити, догод школу не сврше.

Ванредне ученице из места примају се у свако доба године.

22. августа 1929. год.

Пожаревац.

Управа.



*Лейосава Грујић (рођ. Пајкић) из Голујца, њишомкица
Женске занатске школе у Пожаревцу, 1932. године.*

ПРОСВЕТНО-УМЕТНИЧКА ГРУПА „ЧИЧА ИЛИЈА“ У ПОЖАРЕВЦУ – Прилог културној и политичкој историји

Апстракт: Тема рада је деловање Просветно-уметничке групе „Чича Илија“ која је окупљала пожаревачке раднике, занатлије и омладину приређујући позоришне представе, концерте и забаве. Иако друштвено прихватљив, рад ове групе повремено је био под утицајем кадрова КПЈ, чији смо степен и обим покушали да прикажемо на основу постојећих историјских извора.

Мало ко се од савремених историчара упушта у разматрање деловања Комунистичке партије Југославије (КПЈ) у периоду постојања Краљевине Југославије. Као да је послератна историографија све рекла. Међутим, то мишљење је потпуно неоправдано, јер читавом том времену пре и после Другог светског рата мора се изнова прићи, објективним истраживањем и анализирањем, са већ постојеће временске дистанце, без притиска времена и власти. Потребно је да будућим генерацијама оставимо јаснију слику догађаја везаних за начине и мере ширења утицаја КПЈ у Краљевини Југославији.

Због чињенице да су у свом раду комунисти деловали у складу са Лењиновим препорукама у брошури *Шта да се ради*, где је он саветовао искоришћавање свих могућности илегалног, полуилегалног и легалног деловања преко спортских, културно-просветних и других друштава,¹ неопходно је на објективан и непристрастан начин, на основу сачуваних историјских извора приказати рад удружења, просветно-уметничких група и спортских клубова у међуратном периоду. Послератни пожаревачки хроничари су Просветно-уметничку групу *Чича Илија* сврставали у групу легалних организација које су биле под утицајем КПЈ, али је питање како је и у којој мери то била. Презентујући податке из сачуване архивске грађе, периодике и библиографије о Просветно-уметничкој групи *Чича Илија*, покушали смо да дамо одговоре на та питања. Настојали смо да на конкретном примеру прикажемо обим и начин деловања КПЈ међу радницима на

¹ Др Надежда Јовановић, *Синдикални покрет у Србији 1929-1934*, Београд 1979, 21, 49; ИАП, Збирка архивских докумената о радничком покрету и НОБ-у, инв. бр. 461/Д. III-456.

ширењу идеја социјалистичке револуције у условима шестојануарске диктатуре. Упоредо смо покушали да дамо допринос писању културне историје Пожаревца, јер, ма какво било политичко деловање и циљеви ове групе, значајно је забележити да је ова група деловала готово седам година окупљајући око себе публику управо у периоду када је у Пожаревцу истовремено постојало професионално позориште.

Извори за ову тему су врло оскудни. *Правила о раду Просветно-уметничке групе Чича Илија* која се чувају у пожаревачком Архиву свакако су најдрагоценији извор, међутим не и најречитији. С обзиром на чињеницу да су поменута *Правила* морала бити дата на увид и одобрење среском начелнику, вероватно се водило рачуна од стране њихових аутора да се у тексту не поткраде било каква сумњива и антидржавна идеја. Поред *Правила* консултовали смо списе Окружног суда у Пожаревцу, тј. Оптужницу од 8. априла 1937. којом су, између осталих, били оптужени по Закону о заштити државе председник и неколико чланова Просветно-уметничке групе *Чича Илија*. Значајне податке о континуитету у раду ове просветно-уметничке групе дао нам је и локални лист *Грађанин*, иначе прорежимски оријентисан². Поред наведених извора користили смо и доступну библиографију, односно радове учесника и савременика дешавања, оних који су били упућени у актуелно стање у Пожаревцу, као што су социјалистички посланик за Пожаревачки округ Триша Кацлеровић³ и Воја Живковић, бивши судија пожаревачког Окружног суда⁴. Њихови радови и сећања објављени су у *Пожаревачком алманаху*, односно у часопису *Браничево*. Ови записи били су од великог значаја, али смо им као својеврсној мемоарској грађи прилазили с одређеном резервом. Користећи их, покушали смо да на основу релевантних историјских извора и објективног прилаза теми издвојимо историјске чињенице.

Након успеха КПЈ на изборима у новембру 1920. када су њихови кандидати освојили 59 мандата⁵ и доношења Обзнане 29. 12. 1920. као противмере за спречавање ширења утицаја КПЈ, према речима Трише Кацлеровића *забрањена је свака комунистичка и друга распрострањена*

2 Ана Влајковић, *Грађанин и друштвени животи Пожаревца од 1929–1931. године*, Београд 1999, дипломски рад у рукопису, 8.

3 На изборима 1912. изабрана су два социјалистичка посланика, од којих је у Пожаревачком округу био изабран Триша Кацлеровић, док је други изабрани социјалистички посланик, за Подрињски округ, био Драгиша Лапчевић; Сергије Димитријевић, *Социјалистички раднички покрет у Србији*, Београд 1982, 161.

4 Воја Живковић је био у руководству Удружења студената пре рата, члан КПЈ. После рата поред судијске функције запажен је као публициста, уредник *Браничево*, часописа за књижевност, културна и друштвена питања, уредник едиције *Пожаревачки крај кроз историју* и члан Одбора за писање историје пожаревачког краја. У Историјском архиву Пожаревац налази се Збирка Воје Живковића.

5 Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988, I–III*, Београд 1988, I, 119. (Укупно је бирано 419 посланика, од којих је изабрано 59 комунистичких. Били су трећи по броју гласова, после Демократске странке - 92 мандата и Народне радикалне странке - 91 мандат).

йройаіанда,... и донета је одлука да се *обусїаве њихове (комунистичке, йрим. аутора) оріанзације, зайворе њихова зборишїа, забране њихове новине и сви друїи сїиси који би муїили сїокојсїво и мир државе...* Одмах се имају ухайсїїи сви йозиви на йенерални шїїрајк и до месец дана зайвора сви који их чине усмено или йисмено...⁶ Убрзо је у августу 1921. године⁷ донет и Закон о заштити државе, који је још одлучније кренуо у обрачун са комунистима. Након завођења шестојануарске диктатуре практично је забрањен рад и свим радничким друштвима и удружењима. У таквом општем стању пожаревачки радници оснивају Просветно- уметничку групу *Чича Илија*.

Ова група је имала своју претходницу. У Пожаревцу је од 1893. до 1948. године постојало Удружење занатлија и радника *Слоїа*⁸ које је за циљ имало помоћ оболелим члановима, приређивање погребџа својим члановима, помоћ у старости или неспособности, оснивање занатских радњи ради материјалне помоћи члановима, заштиту њихових интереса, бригу и старање о друштвеном благостању и старање о умном развићу и васпитању својих чланова. Удружење је у првим годинама свог постојања формирало читаоницу и певачку дружину.⁹ Триша Кацлеровић касније је забележио да је 1920. након доношења *Обзнане* у Пожаревцу *ономоїућен сваки јавни комунистички рад, да је чак (полиција, прим. аутора) зайленила и йозоришне реквизиїе дилеїанїйске уметничке йруїе...*¹⁰ Према ауторима *Пожаревачкої алманаха*,¹¹ било је то Пожаревачко радничко позориште *Васа Пелайић*, основано на иницијативу Трише Кацлеровића. Према истим наводима, 1924. оснива се Културно-уметничко друштво *Абрашевић*, које се по њиховом писању убрзо распало. Као прекретницу у деловању КПЈ у Пожаревцу послератни хроничари пожаревачке историје наводе долазак Ибрахима Бадовића 1927. године у Пожаревац са групом младих геометара. Бадовић је био члан КПЈ, а у Пожаревцу оснива месно Синдикално веће и уједињује постојеће синдикалне подружнице струковних радника (кожара, дрводеља, металских и кројачких радника).¹² Кадрови КПЈ су тражили начине да кроз легалне облике рада врше утицај на раднике. Са тим циљем је 1927. основана радничка уметничка гру-

6 Триша Кацлеровић, *Обзнана*, Браничево 3, Пожаревац 1955, стр. 39,40.

7 *Исїо*, 41.

8 У Историјском архиву Пожаревац чува се грађа овог удружења у оквиру фонда „Слоїа“ *удружење йожаревачких занайлија и раденика* (1893–1950).

9 Д. Милорадовић, *Слоїа Пожаревачких занайлија и раденика 1893–1950*, водич кроз изложбу, Пожаревац 2000, 2.

10 *Исїо*, 41.

11 *Пожаревачки алманах*, Пожаревац 1957, 125.

12 Триша Кацлеровић, *Развийак и рад Комунистичке йартїїе у йожаревачком крају између Првої и Друїої свейскої райа*, Пожаревачки алманах, Пожаревац 1957, 53.

па *Свесѝ* и раднички спортски клуб *Млади радник*.¹³ Радничка група *Свесѝ* је у свом саставу, судећи по наводима из извора, имала тамбурашку и дилетантску секцију.¹⁴ Као последица кризе после убиства Стјепана Радића, приликом полицијске акције 3. септембра 1928. ухапшен је у Пожаревцу Влада Илић, секретар радничке уметничке групе *Свесѝ*¹⁵, а њен рад је био потпуно забрањен завођењем шестојануарске диктатуре. Према наводима аутора *Пожаревачкој алманаха*, као независна наставила је да постоји тамбурашка секција под новим именом Тамбурашко друштво *Вардар*,¹⁶ али не за дуго. Не зна се тачно време престанка њиховог рада, као ни тачно време почетка рада Просветно-уметничке групе *Чича Илија*. Аутори у *Пожаревачком алманаху* бележе да је она формирана почетком 1930, тачније у првим месецима те године.¹⁷ Међутим, први поуздан податак њеног стварања су *Правила Просветно-уметничке групе Чича Илија* која су оснивачи поднели среском начелнику на одобрење 9. октобра 1930.¹⁸ Оверена печатом Начелства Среза пожаревачког и таксирана маркама од 10 и 5 динара, добила су одобрење среског начелника.¹⁹ Занимљиво је да се као секретар ове групе потписао поново Влада Илић, који је био секретар радничке групе *Свесѝ* и као такав био хапшен 1928. У прилог томе да је ова група основана током 1930. посредно говори и документ упућен Пожаревачкој трговачкој омладини 16. марта 1935. у коме Мирослав Мијатовић, председник Просветно-уметничке групе *Чича Илија* и типограф у штампарији Ђорђа Наумовића, говори да *уметничка група Чича Илија постоји већ њених њих година, али је мало њиховија широј јавности...* као и да се ова група *дори без ичије њиховије већ њених година...* Немогуће је утврдити да ли је оснивање уследило почетком 1930, а да је озваничено подношењем Правила на увид среским властима, или је пак подношење Правила на увид уследило непосредно након оснивања. Лист *Грађанин* је могуће консултовати тек од јануара 1931. године, јер бројеви од септембра 1930. до јануара 1931. у Историјском архиву Пожареваца, као ни у Народној библиотеци у Пожаревцу, нису

13 Правила *Свесѝ* објављена су у листу *Грађанин* бр. 37 за 1927, од 8.12.1927.

14 О раду ове групе *Грађанин* бележи податке у бр. 18,20,31 из 1928.

15 *Пожаревачки алманах*, 126; *Хронологија радничкој покрета и СКЈ 1919–1979*, 1919–1941, Београд 1980, 172, наводи да је 1928. дошло до хапшења и прогона радника у Пожаревцу

16 *Пожаревачки алманах*, 126; *Грађанин* бр. 1 за 1930.

17 *Пожаревачки алманах*, 126.

18 ИАП, Збирка докумената о радничком покрету и НОБ-у 1917–1944, инв. бр. 690/Д-В-685 (у архив су ушла поклоном Владе Илића Кмета, некашњег секретара ове групе, 30.06.1956).

19 Исто; начелник среза је потписао следећу изјаву *Да су: председник Миодраг Најдановић и остали чланови пожаревачке Просветно-Уметничке групе „Чича Илије“ које њиховија њиховија преко Љубомира Динчића и Живоје Рагосављевића оба овд. ова њиховија власија на њихову донели и њиховија од речи до речи у свему за свој њиховија...*

комплетно сачувани. Група је добила име по Илији Станојевићу-Чичи, београдском комичару у Народном позоришту.²⁰

Због могућег континуитета између Радничке групе *Свесџ* и Просветно-уметничке групе *Чича Илија*, на који указују хроничари у *Пожаревачком алманаху*, извршили смо упоређивање *Правила Свесџ-и уметничке љрује синдикално орјанизованих радника и раденица у Пожаревцу*²¹ и *Правила Просветно-уметничке љрује Чича Илија*. Видљиве су сличности и разлике које нам посредно говоре о времену пре и после шестојануарске диктатуре, почев од самог назива једне и друге групе, преко циљева и задатака до чланства и искључења. Пуни назив групе *Свесџ* је *Уметничка љруја синдикално орјанизованих радника и раденица у Пожаревцу*, из чега се види да је термин *синдикално орјанизованих радника* наглашен. Задатак групе *Свесџ* био је да ради међу својим члановима и у *радничком сџалежу у оишџи* на гајењу музичке и драмске уметности. Чланови *Свесџи* су могли бити *сви синдикално орјанизовани физички и умни радници-џе...* У члану 8. група *Свесџ* као разлог за искључење из чланства наводи *уношење љолишџичко љарџиџској дуџа*. Просветно-уметничка група *Чича Илија* у свом наслову изоставља било какво сталешко одређење. Као свој задатак види *ширење међу својим члановима и омладином националне уметносџи и љросветџе*. Члан *Чича Илије* могло је бити свако лице које би имало склоности ка некој грани уметности. Разлог искључења из чланства могао је бити рад ван *Правила*, затим иступање у име Управе Групе без овлашћења и неплаћање чланарине. Из наведеног се види да је група *Свесџ* у својим *Правилима* нагласила своју оријентацију на деловање у радничком сталезу, док *Чича Илија* избегава било какво сталешко одређивање у погледу деловања, циљева и задатака и чланства. Може се извести закључак да се при писању *Правила Чича Илије* веома водило рачуна да се ни у једној речи не поткраде било каква сумња у добре намере руководства ове групе, с обзиром да говоримо о времену непосредно по завођењу шестојануарске диктатуре.

На основу сачуване архивске грађе немогуће је у потпуности и прецизно набројати чланове групе *Чича Илија*. Извесно је да су као чланови и оснивачи Просветно-уметничке групе *Чича Илија* на самим *Правилима* своје потписе оставили, поред секретара Владе Илића, председник Миодраг Најдановић, чланови Управног органа Драгомир Вучковић, Љубисав Ђорђевић, Милосав Мандрашевић, чланови Надзорног одбора Божидар Којић, Живота Марјановић, Божидар Миленковић и Властимир Петковић. Даље, пратећи изворе и штампу може се поуздано рећи да су чланови групе били и Миле Петровић,

²⁰ *Браничево*, бр. 6, Пожаревац 1982, 452–453; Илија Петровић Чича (1859–1932), глумац и редитељ, један од најпопуларнијих српских глумаца с почетка 20. века.; *Енциклопедија Британика*, скраћено издање, књига VIII, Београд 2006, 147.

²¹ *Грађанин*, бр. 97 за 1927 (од 8.12.1937).

опанчар, Јакоб Брајер, *йрив. чиновник*,²² Мирослав Мијатовић, типограф, затим извесни Вук. (К)аљевић,²³ Јова Цветановић, Вел. В. Накић,²⁴ Роса Игњатовић,²⁵ Миле Богдановић Пљуца и Петар Стокић.²⁶ У чланку поводом одржане забаве просветно-уметничке групе *Чича Илија* почетком 1935. године, као глумац се поред поменутих В. Накића, М. Мијатовића и П. Стокића спомиње и извесни В. Маљевић.²⁷ Као члан Просветно-уметничке групе *Чича Илија* помиње се и ситни чиновник и студент Јован Криловић.²⁸ Упис чланова се вршио у радњи Петра Момировића, дуванције из Пожаревца.²⁹

О руководству ове групе такође немамо довољно података. Знамо да је од званичног оснивања у октобру 1930. председник био Миодраг Најдановић. Није могуће утврдити када је престао његов мандат, али се у марту и мају 1935. на документима као председник потписује Мирослав Мијатовић, типограф.³⁰ Примећујемо да је током 1935, бар по извештавању *Грађанина*, ова група најактивнија у позоришном смислу, што није случајно, с обзиром на ангажман Мирослава Мијатовића у професионалном позоришту у Пожаревцу у периоду од 1930–1934. године. Већ у децембру 1935, као и у јануару 1936, председник је био Милосав Петровић, опанчар.³¹

Организацију и начин рада успевамо да реконструишемо на основу *Правила* групе, док конкретно деловање можемо пратити преко листа *Грађанин* који је релативно често извештавао о њиховом раду. Примерци *Грађанина* за цео период постојања групе Чича Илија нису у потпуности сачувани. Уопште, његово писање о раду ове групе је интересантно само по себи, јер тиме имамо посредне податке о степену „револуционарности“ ове групе. С обзиром да је Грађанин у том периоду наступао прорежимски³²,

22 ИАП, Слога 1935 V1987; Слога 1936 V 1997.

23 Мирослав Мијатовић био је глумац-дилатант у професионалном позоришту у Пожаревцу у периоду од 1929–1934. С. Цветковић, *Пожаревачко позориште између два светска рата*, Пожаревац 2006¹, 27,41,57.

24 ИАП ПТО 1935 5/2 504.

25 Војислав Живковић, *Једно сећање*, Пожаревачки алманах, Пожаревац 1957, 193.

26 В. Живковић, *Развој ситуденјској йокрејџа у Пожаревцу*, Браничево бр. 3, Пожаревац 1959, 85, бр. 4, 1959, 77; П. Стокић и Миле Богдановић Пљуца наводе се као активни у Удружењу студената, као чланови тада већ бивше Просветно-уметничке групе *Чича Илија*; Др Надежда Јовановић, *Синдикални йокрејџ у Србији 1929–1934*, Београд 1979, 228, наводи да је Петар Стокић био члан КПЈ, од пролећа 1933. у руководству УРС-ових синдиката. Петар Стокић се наводи као глумац у листу *Грађанин*, бр. 15 из 1935. године.

27 *Грађанин*, бр. 15 за 1935.

28 *Пожаревачки алманах*, Пожаревац 1957, 72. За Криловића се наводи да је био *ситни чиновник ситуденј...* врло активан не само у *Удружењу ситуденјџа*, већ и у *радничком уметничком друштву Чича Илија* и у *занатлиском „Слоја“*...

29 *Истио*, бр. 72 за 1935.

30 ИАП, ПТО 1935 5/2 504; Слога 1935 V 1940.

31 ИАП, Слога 1935 V 1987; Слога 1936 V 1997.

32 Ана Влајковић, *Грађанин и друштвени живот Пожаревца од 1929–1931. године*, Београд 1999, дипломски рад у рукопису, 8.

занимљиво је што се о раду *Чича Илије* изражава врло похвално и позива и грађанство на учлањење. Поставља се питање да ли је и у којој мери Просветно-уметничка група *Чича Илија* била под утицајем КПЈ.

Циљ групе је био *да радом међу својим члановима и омладином у оштрије шири чистио националну уметност и просвету*, а свој задатак је требало да остварује кроз рад драмске секције, тамбурашког оркестра, певачког хора, предавањима из области драмске и музичке уметности и приређивањем позоришних представа и концерата. Поуздане податке имамо само о раду драмске секције и приређивању позоришних представа и концерата.

Материјална средства обезбеђивана су од уписнина и чланарине, прихода са јавних приредби и добровољних прилога. Током 1933. пожарвачки фотограф Драга Павловић био је задужен за примање прилога за одржавање друштва.³³

Поред активних чланова у групу су примани и помажући који су то могли постати уплатом чланарина. Чланарина је при упису била 5 динара, колико је износила и месечна.

Управу групе *Чича Илија* чинило је 10 чланова, и то из редова чланства, а састојала се из Управног и Надзорног одбора. Управни одбор се састојао од председника, секретара, благајника и 4 члана, док Надзорни одбор чине председник и два члана. Редовне скупштине су морале бити сазване 15 дана раније, а ванредне 7 дана. Редовне скупштине су се сазивале једном годишње, а ванредне на захтев Управе или једне трећине чланова. Седнице Управе одржавале су се једном седмично.

Из сачуване архивске грађе извесно је да је у оквиру групе постојала позоришна дилетантска секција, а да су у плану били формирање и тамбурашке секције.³⁴ Лист *Грађанин*³⁵ из 1931. извештава да је ова група била једна од *најбројнијих... која броји преко 20 чланова и тамбурашки збор који броји око 10 чланова...* Изгледа да до 1933. године хор није оформљен, јер писац чланка у *Грађанину* сматра да је задатак групе да организује свој мешовити хор и оркестар.³⁶ На основу захтева које је председник *Чича Илије* упутио удружењу *Слоја* за учешће хора *Слоје* у позоришном комаду *Девојачка клейва*, закључујемо да ни 1935. године хор није био формиран.³⁷

Током свог рада Просветно-уметничка група се истицала приређивањем позоришних представа. На основу постојећих извора, у току постојања групе приређивани су позоришни комади *Девојачка клейва*, *Газда Живко*, *Мартићин Баксуз*, *Дон Жуан*, *Хајдуци*, *Хајдук Станко*, *Дон Цезар* и др. Приметно је да су комади из националног репертоара и

³³ *Истио*, бр. 98 за 1933.

³⁴ ИАП Слога 1935 V 1990.

³⁵ ИАП Грађанин бр. 4 за 1931.

³⁶ ИАП Грађанин бр. 98 за 1933.

³⁷ ИАП Слога 1935 V 1987; ИАП Слога 1936 V 1997.

углавном уобичајени за репертоаре међуратних позоришта.³⁸ На основу репертоара се не може утврдити политичка оријентација ове групе. То је и разумљиво, с обзиром да у време шестојануарске дикатуре, па и касније, у време владе Богољуба Јефтића и Милана Стојадиновића, било какво експлицитно исказивање комунистичког, односно антидржавног и антирежимског опредељења било је строго кажњиво. У складу са таквом политичком ситуацијом у јануару 1936. за дочек Српске Нове године, 13.01.1936. програм којим се Просветно-уметничка група *Чича Илија* представила пожаревачком грађанству састојао од извођења државне химне, *VI руковети*, композиција *Козара*, *Даворија* и *Сћари гуда*.³⁹

Уз позоришне комаде, али и посебно, организована су *села*, *забаве*, *концерти* и *игранке*. Улазнице за ове програме кретале су се од 2 до 8 динара.⁴⁰ Улазнице за позоришне представе су биле далеко ниже него у „правом“ позоришту.⁴¹ То је од значаја када знамо да је нпр. 1935. килограм сира коштао од 16 до 18 динара, док је месо у зависности од врсте продавано по цени од 5 до 8 динара, а просечна дневница радника била 21,65 динара.⁴² Због тога су само радници са нешто вишим дневницама или самосталне занатлије могли себи да приуште задовољства културног живота.⁴³

Представе и окупљања организовани су у просторијама градских кафана, *Ойшиинске јосџионице*⁴⁴, *Браничева*, *Злајној њлуја*...⁴⁵ Током 1935. и 1936. преговарано је о употреби *Дома Трговачке омладине* за приређивање позоришне представе. У акту упућеном 1935. Управи Пожаревачке Трговачке омладине, управа *Чича Илије* је тражила да Трговачка омладина смањи цене сали и огреву. Пожаревачка Трговачка омладина је тражила од *Чича Илије* 200 динара као „прилог“ за одржавање сале, као и да сноси трошкове огрева и струје.⁴⁶

По броју концерата, забава и приређених позоришних представа, које су забележене у *Грађанину*, изгледа да је интересовања публике за ова дешавања било, али ипак недовољно за одржавање рада групе. У

38 С. Цветковић, *нав. дело*, 26, 42.

39 ИАП Слога 1936 V 1997.

40 *Грађанин*, бр. 88 за 1932, 11 за 1931, 2,13 за 1935.

41 С. Цветковић, *Пожаревачко позориште између два светска рата*, Пожаревац 2006, 49; улазнице за представе Народног позоришта Дунавске бановине кретале су се од 5 до 30 динара по представи.

42 *Истио*, 54, 55.

43 На пример, Милосав Петровић, опанчар, члан КПЈ и председник *Чича Илије* од децембра 1935. располагао је имовином у вредности 70.000 динара; ИАП, Збирка архивских докумената о радничком покрету и НОБ-у, инв. бр. 461/Д. III-456.

44 Т. Кацлеровић, *Обзнана*, Браничево 3, Пожаревац 1955, 39; наводи да су се током 1926. године у Општинској кафани одржавали комунистички зборови и да су многи долазили да их слушају.

45 *Грађанин*, бр. 11 за 1931, 98 за 1933, 3 за 1934, 2 за 1935.

46 ИАП ПТО 1935 5/2 504.

Грађанину бр. 98 из 1933. године писац чланка позива занатлије и трговце да не изостану са приредбе *Чича Илије* како би се створио цензур око која би се друштвени животи окрећали... Посебно су честе вести о приређиваним позоришним представама током 1935. године, а прате их коментари да су све улоге савесно и зналачки одиране... и да би дилетанткиње предале показати више живости и смелости. Младим дилетанцима препоручујемо да што чешће приређују овакве представе и желимо им још више успеха...⁴⁷ У бројевима *Грађанина* из 1935. године наилазимо на исцрпне податке о раду. Интересантан је чланак у којем се говори о самој групи која је по речима аутора ...*дорећи се са неразумеванем и немарношћу на свакој страни... успела је толико да данас има једну малу своју као јошовину, саградила је солидну бину са јошредним кулисама и придала нешто мало материјала за декорацију саме бине, шминку и гардеробу*. Даље исти аутор критикује пожаревачко грађанство примећујући да су *Пожареваљани многе установе изјубили својим безпримерним нехајом и немарношћу*. Крајње је време, најзад, да грађанство Пожаревца увиди вредности једне овакве групе и да је помоћно како би групу мола развијати већу делатност на остварењу свој просветно уметничкој и хуманој задатка... Ову групу он види као могућност да се њоме надокнади јубилак Народной позоришта и да се задовоље потребе Пожареваљана за драмском уметношћу.⁴⁸ Ови подаци нам непосредно говоре да у раду ове групе није виђена никаква опасност, чак ни скривена, да су је доживљавали као део грађанског друштва, без сумње у њене политичке намере.

Главни проблем опстанка и рада била су недовољна материјална средства. Група се издржавала искључиво од чланарине и добровољних прилога. Један од задатака ове групе био је да *колико јој је материјална средства дозвољавају помаже своје незапослене чланове – раднике*.⁴⁹ Аутори у *Пожаревачком алманаху* такође наводе да је приход са представа ишао на издржавање друштва, али и да је део био и црвена помоћ друговима који су били на робији или њиховим породицама.⁵⁰

Према наводима *Правила о раду*, група је престајала да ради *када број чланова падне испод 10 или када је скупиштина жели*. Нема поузданих података о гашењу Просветно уметничке групе *Чича Илија*. *Пожаревачки алманах* наводи да је ова група прерасла у КУД *Абрашевић* 1934. Можемо са сигурношћу рећи да ови наводи нису тачни. Наиме, последњи помен рада ове групе у *Грађанину* је с краја 1935. Последњи званични документ Просветно-уметничке групе *Чича*

⁴⁷ *Исто*, бр. 15 за 1935.

⁴⁸ *Исто*, бр. 72 за 1935. У истом чланку аутор говори о *десет година рада* ове групе. Немогуће је утврдити одакле овакав податак.

⁴⁹ *Исто*, бр. 72 за 1935.

⁵⁰ *Пожаревачки алманах*, 126.

Илија, са потписом председника и оверен печатом групе, упућен је Удружењу Слоја 10. јануара 1936.⁵¹ Триша Кацлеровић, такође, пишући у *Пожаревачком алманаху*⁵² тврди да је у јесен 1937. године основана радничка културно-уметничка група *Абрашевић*, јер је рад културно-уметничке групе *Чича Илија* забрањен за време хапшења почетком 1937. године. Ти наводи звуче разумно с обзиром на чињеницу да су на оптужници коју је 8.4.1937. поднео државни тужилац у Пожаревцу⁵³ била и имена Милосава Петровића, опанчара, председника Просветно уметничке групе *Чича Илија*, Милана Богдановића, кројача из Пожаревца, и Ђурђев Бранка, опанчарског радника, такође из Пожаревца, за које аутори *Пожаревачког алманаха* тврде да су били најактивнији у групи *Чича Илија*.⁵⁴ Сва тројица су у истражном затвору били од 4. фебруара 1937, а оптужени између осталог што су *ијачно неуијврђеној дана и јодине јосијали чланови Комунистичке партије у Југославији и одлазили на сасијанке ојјанизације, дакле, били чланови удружења које има за сврху ширење комунизма*. Милосав Петровић је у Београду 21. јануара 1937. године дао признање у Управи града Београда о састанцима Месног комитета у Пожаревцу. На основу наведеног претпостављамо да је Просветно-уметничка група *Чича Илија* престала са радом 1937. године или забраном власти, одлуком управе групе или је хапшењем председника остала без руководства.⁵⁵

На основу сачуваних извора о деловању Просветно уметничке групе *Чича Илија* не могу се изнети поуздани закључци о комунистичкој оријентацији ове групе. Можда су оснивачи групе кренули са циљем да преко ње делују на ширењу комунистичког утицаја и идеја. Група и њен рад били су маска и оруђе за ширење мреже утицаја на омладину и раднике који се окупљају око групе. Да су се комунисти интересовали за рад *Чича Илије* и сматрали је за плодно тле за ширење свог утицаја, сведочи извештај Радомира Вујовића у ЦК у Бечу из 1933. у коме описујући стање у Пожаревцу каже да у *самом месџу нема скоро никакве индустрије... синдикалне ојјанизације не јосијоје. Једине су радничке ојјанизације један сџорџски клуб и једна уметничка јруџа. Сџорџски клуб је јојџуно јод уџицајем режимске буржоазије, јер су џа наши друџови најџсџили, а уметничка јруџа се налази јред расџадањем услед немања мајџеријала (добрих јозорџшних кома-*

51 ИАП Слога, 1936 V 1997.

52 Т. Кацлеровић, *Развиџак и рад Комунистичке партије у јојјаревачком крају између Првој и Друјој свейској раџа*, Пожаревачки алманах, Пожаревац 1957, 56.

53 ИАП, Збирка архивских докумената о радничком покрету и НОБ-у, инв. бр. 461/Д. III-456.

54 *Пожаревачки алманах*, 126.

55 Воја Живковић, један од чланова и активиста Удружења студената у Пожаревцу, члан КПЈ, такође тврди да је група *Чича Илија* забрањена 1937. године - Саша Марковић, *Сџазама смелих*, Пожаревац 1979, 18.

да) и руководсѣва.⁵⁶ У периоду од формирања групе до 1935. не може се рећи да је група *Чича Илија* чинила било шта што је у супротности са законом. У супротном, свакако би са радом престала и раније. Рад и утицај КПЈ у Пожаревцу интензиван је од августа 1935, када је формиран Месни комитет у Пожаревцу.⁵⁷ Зато је вероватно дошло и до промена у руководству групе, јер се у документима од децембра 1935. као председник помиње Милосав Петровић. Он је у исказу Илије Петровића⁵⁸, секретара Месног комитета у Пожаревцу и првооптуженог, у Оптужници од 8.априла 1937.⁵⁹ из 1937. на првом састанку Месног комитета одређен за ширење комунистичких идеја међу радницима. Као кадар КПЈ вероватно је и дошао на чело групе *Чича Илија*. О томе да су кадрови КПЈ користили своје чланство у разним просветним, културним и радничким удружењима сведочи и то што се током 1935. и 1936. по упутству Боже Димитријевића Козице, предатног комунисте и носиоца револуционарне струје у Удружењу студената у Пожаревцу,⁶⁰ радничка и студентска омладина *расѣлинула* по разним грађанским удружењима и друштвима, између осталих и у занатлијском удружењу *Слоја*.⁶¹ Закључак који нам се намеће је да сама група и њен рад нису били револуционарни, али су појединци, обучени кадрови КПЈ користили њен рад за ширење утицаја Партије и регрутовање нових чланова. Такође се може констатовати да је у периоду после оснивања до 1935. утицај комуниста на ову групу био незнатан, јер је уопште утицај КПЈ у целој Краљевини био мали због одсуства руководства из земље, као и појачане будности државе и власти на сваки предзнак комунизма. Средином 1932. године Коминтерна је именовала Привремено руководство КПЈ на челу са Миланом Горкићем, па иако ван земље, постаје

56 С. Марковић, *Сѣазама смелих*, Пожаревац 1979, 74; Др Надежда Јовановић, Синдикални покрет у Србији 1929–1934, Београд 1979, 173.

57 ИАП, Збирка архивских докумената о радничком покрету и НОБ-у, инв. бр. 461/Д. III-456; Саша Марковић, *Сѣазама смелих*, Пожаревац 1979. на стр. 15–16, наводи да је у Пожаревцу у јесен 1935. одржан велики народни збор који су организовали чланови месне партијске јединице под руководством Илије Петровића, затим да је Илија Петровић ухватио везу са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију и 1935. формирао Окружно повереништво КП у коме су чланови били Братислав Лазаревић, Драгиша Рајковић, Грујица Петровић, Света Станојевић и Илија Петровић; У *Хронологији радничкој љокреѣи и СКЈ*, 1919–1979, I 1919–1941, Београд 1980, 244, наводи се да је 1935. обновљен Обласни комитет КПЈ за Србију и између осталих градова, и у Пожаревцу.

58 Илија Петровић је био професор Пожаревачке гимназије; *Велибор Глигорић о Илији Петровићу*, Браничево 1–2, Пожаревац 1959, 138–139.

59 ИАП, Збирка архивских докумената о радничком покрету и НОБ-у, инв. бр. 461/Д. III-456.

60 В. Живковић, *Развој сѣуденѣјској љокреѣи у Пожаревцу*, Браничево бр. 1–2, Пожаревац 1959, 5.

61 В. Живковић, *Развој сѣуденѣјској љокреѣи у Пожаревцу*, Браничево бр. 4, Пожаревац 1959, 74.

приметно њихово интензивније деловање.⁶² Оснивањем Месног комитета у Пожаревцу у августу 1935. године свакако да је и Просветно уметничка група *Чича Илија* била предмет интересовања с обзиром да су њено чланство чинили радници и омладина на које је КПЈ највише и рачунала.

Због недостатка архивске грађе и непоузданости извора на које смо били упућени, закључци о политичком деловању ове групе остају само у сфери претпоставки. Међутим, осим тог аспекта циљ нам је био и да прикажемо рад једне просветно-уметничке радничке групе, мале по броју чланова и могућностима, али важне, примећене и признате у Пожаревцу. Засигурно се може рећи да је ова просветно-уметничка група и поред наменског оснивања и проблематичног распуштања, у току свог скоро седмогодишњег постојања деловала у оквиру друштвено и политички прихватљивих норми. У тренутку када је интензиван политички рад и ангажовање супротно државним интересима, она се угасила. Деловање *Чича Илије* у културном животу Пожаревца подједнако је, ако не и више, значајно од политичког, јер је ова група, оријентисана својим деловањем на раднике и грађанство слабијег имовног стања, које није могло посећивати позоришне представе професионалног пожаревачког позоришта нити гостујућих позоришта после 1934, задовољавала донекле њихове културне потребе.



62 Р. Чолаковић и др. *Прејлед историје СКЈ*, Београд 1963, 171–172, 191.

Slobodanka Cvetkovic

**Educational-artistic Group “Cica Ilija “ in Pozarevac
(Contribution to Cultural and Political History of Pozarevac)**

Educational –artistic group “Cica Ilija” existed in Pozarevac from 1930 -1937. The task of this group was to spread national art and education among the members and the young, help its members and their families. The post-war writers of the history of Pozarevac classified this group into a communistic association. Although on the base of their work, at least up to the last year of their existence it cannot be claimed for sure. This group overcame to all temptation in the period of the Sixth-january dictatorship, and even later, when governmental authorities showed special sensitivity to any sign of seditious, that is, communistic ideas. The group, according to the data stopped working at the beginning or during 1937, because at the beginning of that year under the The Law of the Protection of the State, the president and the two members were accused among the others. The importance of the group, in the first place was in its activity in cultural sphere, especially for poor members of Pozarevac-between the Two Wars Society. Its work is a kind of indicator of the political life, both legal and illegal, and on its base the way and the range of between the Two Wars communistic activity and influence on the Kingdom of Yugoslavia can be assumed.

ЕТИКА ВРЕДНОВАЊА ТРАДИЦИЈЕ

Кључне речи: традиција, вредновање традицијских вредности, етика вредновања традиције, принципи вредновања.

Увод

„Природно неизбежан однос народа у расејању и матичног народа који се данас широм Европе (а нарочито на брдовитом Балкану) злослутно актуелизује и третира као политичко питање, превасходно је питање цивилизацијског значаја, будући да се заснива не само као прост и дневни однос према голом преживљавању појединаца, група, већих заједница народа већ као сретање и вишесмерна стваралачка и људска комуникација са духовним наслеђем и баштином, са језичким, верским и националним ентитетом и идентитетом“...¹

Свака професионална етика или етика која се односи на једно подручје човекове делатности (у овом случају вредновање традиције) прихвата се и поштује добровољно, а једина последица неодговорности или неизвршавања прихваћене етичке дужности је сопствена грижа савести. Вољно поштовање значи да се дужности обављају предано без обзира на могуће моралне или друге притиске околине. Етичке дужности, као опште вредности, увек се супротстављају предрасудама и обавезно унапређују демократске вредности друштва које су увек у националном интересу.

Понекад се код грађана, посебно и намерно код политичара, новинара, па чак и код научника који се баве историјом, јављају различити, чак контрадикторни ставови о неким чињеницама из историје или ставови према традицијским вредностима.

У условима када се овакве процене узимају као репрезентанти патриотске љубави или односа према традицијама (слободарским, борбеним, верским и културним), а када оне могу да изазову наглашено исказивање емоција, опредељења, па чак и агресивна деловања, постоји оправдано очекивање да то може негативно да утиче на традицијски позитивне националне вредности, посебно на квалитет и хијерахију тих вредности и на нашу националну слику у очима света.

1 Миљурко Вукадиновић, Приближавања, Критерион, Букурешт, 1992, стр. 9.

У условима светске борбе против тероризма, патриотизам и обавезно учешће у пословима чувања светског мира добијају нове димензије. Више није битно бити само патриота да би се одговорило изазовима угрожавања светског мира. Потребан је нови поглед на будућност са аспекта схватања улоге националне историје и историје човечанства и са аспекта доприноса свих вековној борби против фашизма, нацизма, тероризма и других теорија и идеологија које се сада јављају у новим облицима и користе нове савремене методе и средства.

Онтолошки статус традиције

„Рад индивидуума за своје потребе представља исто тако задовољење потребе осталих појединаца као и задовољење његових властитих потреба, и задовољење својих потреба индивидуум постиже једино радом осталих појединаца.- Као што појединац у своме појединачном раду већ несвесно извршује неки општи рад, тако он опет извршује такође општи рад као свој свесни предмет; **целина као целина постојаје његова творевина**, за коју се он опет жртвује, и управо на тај начин она њега опет одржава.“²

У најширем значењу термин традиција означава појам који се односи на процес преношења духовних вредности човечанства са генерације на генерацију. Она је квинтесенција једног народа, скуп битних културних вредности које се преносе будућим генерацијама.³

„Традиција је скуп вредности, идеја, норми, обичаја који су садржани у историјском памћењу, културном идентитету појединца, група, народа и човечанства.“⁴

Традиција за човека има онтолошки статус. Она је један од важних услова и околности за правилно разумевање човековог битка (као универзалног темеља човечанства) и човекове бити или суштине (целокупност најважнијих карактеристика човекових индивидуалних сврха ка остваривању смисла његовог постојања) у условима непоновљиве историје човечанства.

Битак није обичан скуп свих суштине, а суштине се не остварују све одједном нити се остварују у потпуности. Појединачне суштине су процес непрекидног дограђивања и изналагања нових циљева за човекову индивидуалну сврховиту делатност. Скуп свих сврховитих делатности за једног човека, етапно усмерене у жељеним правцима, представљају процес остваривања његовог смисла живота. Сврха

2 Хегел, Феноменологија духа, БИГЗ, Београд, 1974, стр. 210.

3 Слобода културног стваралаштва и чувања традиције је правна категорија. У Уставу Србије је грађанима зајамчено да је све слободно што Уставом и законима није забрањено и да се Уставом јамче и признају лична, политичка, национална, економска, културна и друга права човека и грађанина.

4 Веселин Илић, Енциклопедија политичке културе, Београд, 1978.

народа не постоји јер народ није збир индивидуа (сви имају различите сврхе), па због тога традиције играју улогу једног од темеља (битка) народа, изражене као тренд већине човекових појединачних сврха постојања и смисла живота.

„Због тога је у једном слободном народу уистину *ум остварен*; он представља садашњи живи дух, у којем индивидуум своју *одредбу*, то јест своје опште и појединачно суштаство налази не само изражену и дату као стварство, већ у којем сам индивидуум јесте то суштаство и своју је одредбу такође достигао.“⁵

Све функције оног дела човекове свести која се активира за време процеса социјализације и сазнавања (стицање знања искуством и помоћу учења чињеница, затим интуицијом, помоћу уметности, религије, али и на све друге до сада познате и још непознате начине) утичу на схватање и прихватање традиција једног народа.

„Ово јединство између бића за друго биће, или између самопретварања у ствар и бића за себе, та општа супстанција говори свој општи језик у *обичајима и законима једног народа*;“⁶

Сваки човек појединачно учествује у процесу социјализације - најпре као ученик, а касније као онај који учи друге - од своје деце па до утицаја на културу свога народа, као и најистакнутији појединци, ерудите, славни уметници, научници или свештена лица. На тај начин се обogaћује традиција једног народа, његова културна баштина, и истовремено обogaћују се вредности конкретне цивилизације.

Традиције у себи садрже и однос према читавом људском роду - човечанству, али истовремено и посебност која се изражава односом према својој нацији, религији, култури, језику итд. Тај однос општег и посебног код сваког човека је другачије формиран, па може бити и супротстављен (између индивидуа, између саставних делова неких друштвених група, нација или држава).

Традиције обједињују емотивну са сазнајном и вољном компонентом човекове личности која се социјализацијом и самоизграђивањем формира као комплексна, слободна и стваралачка. Међутим она је истовремено и конзервативна јер покушава да задржи и спречи промене које су нужне на основу напретка науке, уметности и утицаја других култура.

„У наукама које су у служби антропологије, етнографије и лингвистике може се уочити непрекидна веза и њихова зависност од основних група: биолошких и хуманистичких наука. при чему се антропологија у цјелости налази у групи природних наука, етнографија - у групи хуманистичких и дјелимично техничких, а лингвистика улази у обје групе.“

Ове три науке у стварању свих њима заједничких закона обједињује етнологија, која као свој ц и љ поставља *ошкривање везе између*

5 Хегел, Феноменологија духа, БИГЗ, Београд, 1974, стр. 211.

6 Хегел, Феноменологија духа, БИГЗ, Београд, 1974, стр. 210.

различитих страна човјека која проучавају антропологија, етнологија и лингвистика, и утврђивање закона који условљавају животи поседних етноса. Етнологија је наука о етносу као облику у којем се развијало и живи човјечанство, тј. етнологија открива законе живота човјека као врсте, па према томе његовог мишљења и наука као резултата мишљења, и тако је *етнологија врхунац знања човјека*.⁷

Традиције су, дакле, део једне комплетне вредносне оријентације (део свести) која у себи садржи целину културе, затим наших вредности, мишљења, ставова, уверења и опредељења у вези са набројаним односима и процесима који се дешавају у нама и којима смо дали једно заједничко име. Условно, традиције могу да се посматрају као слободарске, борбене, верске и културне традиције, због тога што свака од њих обједињује специфичан део баштине, која се преноси са генерације на генерацију и утиче на посебне делове човекове свести као што су: слобода, одбрана, православна вера, нација, смисао живота итд.

Традиција и културологија

Културологија се бави проблемима дифузије и ентропије културе. У најширем смислу значења култура се изједначава са позитивним наслеђем људског рода (баштина⁸) на планети Земљи (хуманизована територија), а у ужем са позитивним духовним тековинама једне културе као дела овако схваћене (само замишљене) целине. У најопштијем значењу, љубав према роду - човечанству укључује и позитивне ставове према тековинама сваке традиције, посебно са аспекта њеног доприноса историји човечанства. Тај допринос се састоји од посебности сваког склопа историјско-културног наслеђа, као што су: митови и легенде, језик, обичаји, друштвени поредак, историјске личности, историјски догађаји, ратничка слава, успони на пољу науке и уметности, узвишене трагедије, народна ношња, песме и игре, предмети из свакодневног живота, итд.

Под културним миљеом може се подразумевати само једна одређена култура или скуп специфичних утицаја више култура на одређеном простору. Без обзира на конотацију коју овај термин има, може се уочити чињеница да укупност културног миљеа не зависи само од једне нације нити само од једне културе, већ да се на нашим просторима укрштају традиције различитих култура и њихових различитих историјских искустава на свим подручјима људских делатности.

7 Широкогоров, С., Етнос, ЦИД Подгорица, 1998, стр. 40.

8 Баштина подразумева обједињено природно и културно наслеђе једног друштва, док се традиција односи само на материјалне и духовне вредности које се као културно наслеђе претходних генерација, настале људским радом, намерно чувају, негују и преносе на будуће генерације. Дакле, природне лепоте и ресурси природе и њихово чување јесу баштина, али нису традиције, осим ако су саставни део неких духовних вредности.

Територија Балкана је специфична и јединствена комбинација култура са посебним културно-историјским наслеђем. Временом оне су се стопиле у један специфичан *балкански миље* који понекад вреднујемо позитивно и њиме се поносимо пред лицем остатка планете Земље, а понекад га се, нажалост, стидимо. Оне нису међусобно нетрпељиве саме по себи нити по свом културном наслеђу, већ су, напротив, делимично или у целини прихватиле нужност постојања различитих и међусобно повезаних култура.

Традиција и политика

У Политикологији само као теоријски проблем постоји могућност изједначавања традиција са политиком. С обзиром на непоновљивост политичких ситуација у историји, занемарује се научна вредност ставова који се могу градити на оваквим претпоставкама.

Међутим, у пракси (у политичком деловању политичких партија, странака и коалиција) често долази до изједначавања традицијског и политичког, што је један од облика злоупотребе традиције. Најпре се све традиције изједначе са патриотизмом, а затим се као носилац и чувар свих вредности патриотизма одређује (сама себе проглашава) једна политичка странка. Традиције се схватају искључиво политички, то значи да се свест према вредности традиција формира на основу припадности једном одређеном политичком ставу, политичком уверењу, политичкој странци, оданости политичком вођи или конкретној политичкој акцији, итд.

Негативан утицај политике на традицију огледа се још и у чињеници да политичка нетолеранција у јавном надметању за власт слаби свест о потреби јединствене припреме за будућност, и у неопходности да основне националне вредности, слободарске, културне, етничке, верске итд. не смеју да се злоупотребљавају потребама дневно-политичког надметања за власт.

Традиције могу попримити облик идеологије или погледа на свет. У оквиру традиција могуће је уочити и извући само једну (према схватању индивидуе битну) *идеју* која се поставља као врховна вредност у структури човекових вредности. Затим се тој идеји могу подредити све сврхе па и сам смисао живота (саможртвовање за идеју). У основном облику то се зове *идеологија*, а у крајње радикалном *индоктринација*. Разлика је у дозвољеним и појединачним (идеологија) или колективним и недозвољеним сврхама које се користе према свим људима за остваривање наметнуте идеје (индоктринација).

„Насиље над телом назива се принуда; насиље над душом зове се убеђивање. Да би се извојевала победа, довољна је физичка снага; да би се владало масама, нужна је моћ убеђивања. Борба се и даље води, али новим средствима: топове замењују пароле! А наредбе - „нагодбе“! Груби

облици насиља намештају се у корист мање грубих, али насиље остаје. И то усавршено насиље. Јасно га видим: „Да ли сам луд ја што видим оно што други не виде, или су луди они који врше то што ја видим?“⁹

Укупност традиција једног народа користи се као непресушан извор и за оне вредности које могу бити политички угрожене (губљење неког дела суверенитета, државности, дела државне територије итд.). Посебно значајна вредност су слободарске традиције које се користе у времену када је слобода угрожена, или када је потребно да се тек оствари.

Нажалост, понекад се код грађана могу развити различити ставови према друштвеном поретку, посебним друштвеним групама и личностима из историје или из актуелне политичке ситуације у друштву. У околностима када се оне узимају као репрезентанти патриотске љубави или односа према традицијама (слободарским, борбеним, верским или културним), а изражавају се непомирљивим емоцијама, ставовима, опредељењима, па чак и деловањем - постоји оправдано очекивање да могу негативно утицати на традицијске вредности и њихово банализовање.

Вредновање традицијских вредности

„Нема поузданих и прецизних обавештења ни о обиму у којем појединац може да се руководи међусобно непомирљивим етичким вредностима, а да ипак одржи интегритет своје личности и психичку равнотежу. Посебан комплекс питања представља могућност утицаја на етичке вредности неке друштвене заједнице или слоја, као и ефикасност разних средстава и метода који се у ту сврху могу употребити.“¹⁰

Сви желе да вреднују, сви имају право да вреднују, сви стално вреднују. Вредносни судови нису научни, али, ипак, вреднује се све и свашта, чак и историјски догађаји који више не могу да се измене, и поново се и другачије вреднују неке традицијске вредности које никада нису биле проблематичне. Вреднује се непрестано, скоро за сваку дневну потребу и за сваки посебан циљ а резултати вредновања се, понекад, злоупотребљавају, углавном за дневно-политичке сврхе.

Како се вреднује: на све могуће начине, углавном емотивно, без објективног, тј. научно заснованог критеријума и са методологијом која се мења брзином промене политичких партија на власти.

Због чега је потребно објективно (научно) и етичко (философско) вредновање традиције?

Због исправног погледа уназад, који нам говори одакле смо дошли, како смо пролазили и због чега смо стигли доде, докле смо стигли. То све нам је неопходно да сазнамо ко смо данас у Србији, пред вратима Европе и у свету. На крају, то нам је потребно да одаберемо од мно-

⁹ Шушњић, Ђ., Цветови и тла, (огледи о улогама идеја у животу), НИРО „Младост“, Београд, 1982, стр. 167.

¹⁰ Милић, В., Социолошки метод, Београд, 1978, стр. 341.

го могућности које нам се свакодневно нуде да бисмо изабрали куда, с ким и зашто да идемо тамо куда смо се упутили.

Само одговори на сва три ова питања могу, донекле, да одговоре на наше суштинско питање: који је смисао нашег живота и, у крајњој инстанци, да ли вреди живети.

Научници, експерти и стручњаци имају посебну одговорност код изношења својих ставова, судова и резултата вредновања традиције због тога што се њихов критеријум и метод уважавају а научни извештаји користе као основа за свака друга посебна вредновања и опште вредносне оријентације.

Бити одговоран према традицији у њеној историјској и историчној димензији никада не значи само одговорност према нашим прецима, (према нама самима у сопственом времену) већ и одговорност према будућим генерацијама, што је за садашње време још битније.

Процес *вредновања* или *суђења* и *просуђивања* о вредностима, било да су оне универзалне или посебне и индивидуалне (личне), врло је комплексан. Он у себи садржи следеће компоненте:

- проблемску ситуацију у којој се захтева вредновање;
- предмет вредновања и суђења (наш или туђи поступак, поступак пријатеља или непријатеља, поступак са малим или великим и трагичним последицама итд.);
- средства која су нам доступна да бисмо дошли до чињеница и извршили анализе и синтезе које су нам потребне;
- метод који може и сме да се примени у поступку вредновања и суђења (понекад је најбољи метод онај који није дозвољен, као нпр. експеримент или стављање човека у критично-моралне ситуације у којима би се објективно показала његова моралност, итд.);
- услови вредновања (наслеђене историјске неправде, сујеверја, предрасуде, мржње и непријатељства, штетне последице претходних генерација, припадност раси, нацији, држави, вери, родбина итд.);
- околности вредновања (повољне и неповољне околности, рат, сиромаштво, болест, страх, паника, ужас, мржња, завист, умор, исцрпљеност, безизлазност без обзира на исход вредновања и суђења, итд.);
- простор у којем се вреднује и суди (довољан или стешњен, свој или туђ, са условима за преживљавање или критичан, итд.);
- време за које је потребно одређену појаву вредновати и донети свој суд (понекад је то време врло кратко па својим трајањем може да утиче на објективност и квалитет вредновања и суђења);
- резултат вредновања и суђења (оптималан, неприхватљив, негативан, опасан, мора остати тајна, катастрофалан, погубан, итд.).

Интегрална етичност сваке личности која вреднује ангажована је у сваком процесу вредновања. Ипак, у сваком друштву, држави или нацији постоје личности које заузимају посебно важну улогу у формирању *националној бића* или које сачињавају *вредности њој себи* самим својим деловањем. То су значајне личности из области науке (чланови академије наука и у свету познати и признати научници), затим из области уметности, верски поглавари, интелектуалци из разних области културе, спортске личности итд. Њихов лични етички став, као и њихово вредновање традицијских вредности, важно утиче на ставове великог броја људи, самим тим и на њихово индивидуално вредновање свих вредности, па и оних из подручја традиције.

Методи вредновања вредности

„Постоје три типа метода којима се може утврдити и измерити свака потреба и циљ: извођење закључака из акција; коришћење субјективних извештаја и употреба разних врста пројекционих техника. Та три метода су комплементарног карактера и сви су погодни за коришћење у сваком истраживању људске мотивације.“¹¹

Ако се посматрају резултати вредновања традицијских вредности, може се уочити да они никада нису до краја објективни, било да се ради о субјективном пропусту или грешци у примени критеријума за вредновање, било да се ради о намерним злоупотребама.

Ако их посматрамо на једној Ликертовој двосмерној и двостепеној скали процењивања вредности, која на средини има неутралан вредносни став према традицијским вредностима, на једном делу скале налазио би се традиционализам (као нижи степен), и фундаментализам (највећи степен традиционализма). На супротном делу скале били би ставови који одражавају критички традиционализам (нижи степен негирања и преиспитивања неких традицијских вредности) и потпуно одбацивање или негирање сваке вредности традицијским вредностима (тотални антитрадиционализам).

Овакав однос према традицијским вредностима тешко може да буде део темеља на којима човек може да дограђује суштину свог бића и да тражи смисао живота.

Екстремни вредносни ставови према традицијским вредностима (традицијски фундаментализам и тотални антитрадиционализам) не само да су лоша основа за надограђивање постојећих позитивних вредности сопствене културе, већ представљају препреку за разумевање туђих култура и укључивање у савремене токове мултикултуризације савременог света.

¹¹ Дејвид, К. Ричард, С. К.Игертон, А. Б. 1972, стр. 93.

Национална културна традиција је увек конзервативни моме-нат у мотивацији грађана да прихвате и уживају у страним културама. У том смислу, прихватање мултикултуралности је процес који се може комплексно сагледати само сагледавањем односа између критички прихваћене националне културне традиције и позитивног утицаја страних култура.

Ипак, најгоре је када се традицијске вредности потпуно занемарују (као да цивилизација почиње од ове генерације) или када се користе са лошим намерама без обзира на вредносни став према њима.

У оваквим случајевима не ради се о грешкама у методологији научних истраживања већ се ради о злоупотређавању традиције за било које дневне потребе.

Неетички однос према традицији

„Понекад човек у себи осети две супротне силе: једна тежи реду, миру и сигурности коју јемчи поредак норми и установа, а други га нагони да све то пошаље дођавола и да пусти са ланца све нагоне својих предака који су затворени у култури. Не можеш имати слободу и поредак у исти час: понекад си везан законом, а понекад уживаш у дивљини скитачког живота. Ово стање добро је уочио Х. Хесе: „Никад више“ - говорила је заповеднички његова воља. „Сутра опет“ - грцајући је преклињало његово срце.“¹²

Жан-Мари Венсан у свом тексту *Конзервација и вредновање баштине*¹³ наглашава три препреке које треба избећи у вредновању баштине. То су банализација, мумификација и претерана туристичка експлоатација.

Он сматра да је банализација претерано упрошћавање баштине или неких традицијских вредности за потребу очиглединог сагледавања. На пример, код такозваних рестаурација некадашњих споменика културе или значајних зграда, неправилно се дрвене конструкције и скромни материјали замењују јачим (металним), лепшим и ласкавијим. Овакви поступци рестауратора могу да доведу до погрешног вредновања или игнорисања правих и заиста вредних и аутохтоних историјских вредности.

Мумификација је конзервација баштине или њено заустављање на једној представи, слици. Традиција се одржава у животу као нешто што нас спаја с прошлошћу, али што нас у непроменљивом облику стално прати ка нашем напредовању у будућности.¹⁴

12 Шушњић, Ђ., Дијалог и толеранција, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1994, стр. 29.

13 Жан-Мари Венсан, *Конзервација и вредновање баштине*, Интернет издање, Француска Амбасада у Београду, 2002.
www.ambafrance-yu.org/article.php?id_article=598

14 Преносити наслеђе не значи учинити га стерилним, већ обогатити га.

Претерана туристичка експлоатација је последица схватања да је економска добит од баштине једини критеријум за вредновање традицијских вредности. На први поглед, туристе привлачи оно што они сматрају највреднијим за одређену нацију или културу. Међутим, реклама туристичких агенција може у потпуности да скрене ток туристичке привлачности и да у потпуности замагли, искриви или погрешно схвати неке или све традицијске вредности. У граду - музеју тешко може да се живи савременим животом отвореним за нове вредности.

Поред набројаних аргумената које је Жан-Мари Венсан систематизовао као три препреке у вредновању баштине, аутор овог текста сматра да се традицијске вредности, нажалост, поред ненамерног, стално и намерно оштећују или злоупотребљавају.

Немаран однос према баштини или ЗАНЕМАРИВАЊЕ традицијских вредности је један од начина намерне злоупотребе традиције. Заборављање је једина човекова ментална активност која није под његовом свесном контролом. Људи не могу намерно да забораве оно што желе, посебно не оно ружно из традицијског наслеђа чега се сви стиде и што би и вредело предати забору. Међутим, намерно занемаривање неких или свих традицијских вредности чини се са намером наметања нових, сасвим другачијих и од традиције битно различитих вредности са намером да се управља људима и њиховим ставовима, мишљењима, уверењима и опредељењима.

На пример, у последњих неколико година, на прослави Дана победе коалиционих снага у Првом светском рату, једино је изостајала делегација из Србије, иако је управо Српска војска дала један од важних доприноса тој победи. Дан победе у Другом светском рату, такође, прошао је незапажено а уједно је тај исти дан пре неколико година (можда и ради занемаривања неких других традицијских вредности, као што су антинацизам и антифашизам) проглашен Даном Европске Уније.

Слично занемаривању је и намерно ПРЕНАГЛАШАВАЊЕ неких традицијских вредности са намером да се неки историјски догађаји или личности прикажу у другачијем светлу са сврхом другачијег (погрешног) вредновања. Примера за овакав облик злоупотребе традиције има много а најтежи су они вредносни судови који на националној основи глорификују једну (своју) културу и нацију, а туђе културе и нације генерално проглашавају кривим за ратове и друге сукобе (геоцидна нација).

Најтежи облик злоупотребе је ФАЛСИФИКОВАЊЕ историјских података ради превредновања са сврхом употребе за дневно - политичке потребе. Како да се објасни, осим фалсификовањем историје, када се победници проглашавају за поражене а ратни злочинци за победнике?

Сваки облик злоупотребе традиције и њених вредности - било да се ради о споменицима културе, историјским личностима и догађајима или неким другим духовним традицијским вредностима - утиче на

структуру и хијерархију система општих и посебних вредности у једној култури, нацији или друштву.

Сваки пут када се дивимо официрима који су убили краља (положили су заклетву краљу да ће бити одани управо њему и притом споменули Бога) или када се дивимо некоме који је према универзалном светском критеријуму починио ратне злочине, ми оштећујемо наше сопствено биће, наш битак, сврху и, на крају, обесмишљавамо сопствени смисао живота.

Није случајно што се после великих несрећа, катастрофа или ратова повећава број самоубиства. Шекспировско питање *бити или не бити* - односи се на све људе, сва времена и сваки тренутак у којем се увек преклапају наше прошле, садашње и будуће, замишљене вредности.

Дужност неговања традиције

Усвајање принципа *етике вредновања традиције* и понашање у складу са *етичким кодексом неговања традиције* су потребни за све научнике, стручњаке и грађане ради потребе да они самоиницијативно и добровољно чувају и унапређују традицијске вредности, не као своју службену дужност, него као своју суштинску потребу.

Можда би у Србији могло доћи до оснивања српског института за баштину који би објединио настојања научника различитих дисциплина и стручњака различитих делатности на подручју чувања природних лепота и ресурса и духовних традицијских вредности (обједињена материјална и духовна баштина).

Поред институционалног организовања на нивоу државе, потребно је да се дугорочно обезбеде планови рада и финансијска средства за невладине институције и људе који би се бавили не само одржавањем непокретних културних добара већ и неговањем духовних вредности културе, које обједињеним именом означавамо као традиције.

Политика чувања традицијских вредности не сме да се претвори у мумификацију традиције. То би био само други начин да се она угуши и да јој се негира сама чињеница да представља општу вредност културе. Традицијске вредности живе само ако су самоуверено и дубоко прихваћене у садашњем времену и ако су отворене за нове савремене вредности које се на њих наслањају.

Чување традицијских вредности не би требало да постане делатност са сврхом развијања туризма. Традиције имају првенствену сврху да користе припадницима одређене културе, да се сви грађани са правом носе својим наслеђем у циљу повећавања квалитета свакодневног живота, са намером да га неоштећено и обogaћено пренесу на наредне генерације и тако допринесу остваривању и њиховог смисла постојања. Поред тога, традиције су вредне и за припаднике других култура и нација, па они, као туристи или као научници, свеједно, користе њихове вредности.

У процесу неговања традиција потребно је обратити пажњу на однос између схватања вредности традиција и патриотизма. Тешко је уочити границу због чињенице што се однос према традицијама формира као свест о постојању у оквиру народа, државе и нације, док се патриотизам може да сведе само на љубав према отаџбини.

Такође, патриотизам може поједностављено да се сведе на опредељеност за одбрану па се, према том критеријуму, свака индивидуа која не учествује у пословима одбране, без обзира на њен став према вредностима традиција, може прогласити *нейашириотом*, или чак *издајником*.

Процес мултикултурализације савременог света није уперен против поништавања неких (малих) култура на рачун других (већих), већ је неизбежан процес ширења и преплитања традицијских вредности свих култура са циљем обogaћивања њихових посебних вредности дограђивањем са универзалним вредностима човечанства.

Овом процесу највише доприносе научници из подручја хуманитарних наука, али и новинари и сви други интелектуалци који као своју дужност схватају обавезу да промовишу универзалне вредности човечанства, али и оне посебне традицијске вредности сваке културе које не угрожавају друге културе, већ их допуњују и обogaћују.

Традиција у етичким кодексима новинара

„Човекова тежња за смислом примарна је сила у његовом животу, а не тек „секундарна рационализација“ његових нагонских тежњи. Тај је смицао јединствен и специфичан за сваког човјека који га ваља испунити да би смирио своју вољу за смислом. Има писаца који тврде да су смицао и вредности 'ништа друго него одбрамбени механизми и реакцијске формације и сублимације'. Али што се мене тиче, не бих хтео живети само ради својих 'одбрамбених механизма', нити бих хтео умрети ради својих 'реакцијских облика': човек је способан живети па чак и умрети за своје идеале и вредности.“¹⁵

Етички кодекс обавезује сваку индивидуу која га добровољно прихвата као своју норму понашања и критеријум сопственог просуђивања са аспекта *добра и зла*, ради остваривања смисла живота обављањем одабране професије.

Етички кодекси припадника разних професија као своју основу имају општи национални морал и личну, индивидуалну етику, а разликују се само у оној мери у којој специфичности професије треба да дођу до изражаја код примене општих етичких начела на неко посебно подручје, на пример вредновање традицијских вредности своје или туђе културе.

¹⁵ Франкл, Е. В., Зашто се нисте убили? (Увод у логотерапију), „Око три ујутро“, Загреб, 1978, стр. 88.

У многим новинарским кодексима удружења новинара, новинарских кућа или асоцијација новинара, појам *традиција* се користи на више начина. Најчешће се позива на традицију новинарске професије, при чему се подразумева да је новинарима познато о којим традицијским вредностима је реч.

„У прибављању информација, фотографија и илустрација, новинар се неће служити нечасним средствима, већ путевима који одговарају достојанству и традицији новинарске професије, држећи се при том начела да се чују све стране.“¹⁶

У етичком кодексу новинара Словачке, појам *традиција* је употребљен да означава поштовање своје традиције, али и поштовање демократских традиција других земаља и народа, што је много шире значење од традицијских вредности само једне професије.

„Новинари ће поштовати уставни поредак земље, њене демократске институције, важеће законе и општеприхваћене моралне принципе у друштву. Они не смеју заговарати агресивне ратове, насиље и силу као начин решавања међународних сукоба, нити политичку, грађанску, расну, националну, верску или друге видове нетолеранције. Новинари ће поштовати друге земље и народе и њихову демократску традицију.“¹⁷

У Исламској повељи о масовним медијима,¹⁸ појам *традиција* је најпре употребљен да означи интегритет професије новинара. Овакво значење је коришћено у многим другим етичким кодексима новинара или новинарских кућа, а односи се на традицијске вредности новинара.

„У складу са нашом вером у Алаха и Алаховог апостола и у спровођење исламског закона (шеријата) и са потпуном свешћу о непосредним опасностима које притискају муслиманску Уму и спречавају њено поновно верско буђење, и уважавајући значајну улогу разноврсних видова масовних медија и њихове часне циљеве, интегритет професије и њене традиције, свесни циљева и тежњи Уме, ми, радници у исламским медијима који смо се сада састали овде на Првој међународној конференцији о исламским масовним медијима, овим дајемо своју подршку овој повељи о исламским медијима. Свечано се заветујемо да ћемо је се придржавати и сматрати је звездом водиљом у свим нашим напорима, и извором својих права и обавеза.“¹⁹

Међутим, у истој повељи употребљена је и синтагма *исламске традиције*, која очигледно има сасвим друго значење које се не односи само на традицијске вредности новинарске професије.

16 *Независно удружење новинара Србије (НУНС), Новинарски кодекс*, усвојен на заседању Скупштине НУНС, јула 2003. године у Београду.

17 *Усвојен 19. октобра 1990. на скупуштини Словачкој синдикала новинара.*

18 Усвојена на Првој међународној конференцији о исламским масовним медијима у Џакарти, од 1. до 3. септембра 1980, Исламска повеља о масовним медијима саставни је део Декларације из Џакарте.

19 Исламска повеља о масовним медијима.

„Исламски радници у медијима треба да негују пристојан стил у обављању својих дужности и у очувању интегритета професије и исламских традиција, да избегавају употребу увредљивих речи и да се уздржавају од објављивања непристојног материјала, да се не препуштају цинизму, клеветању, изазивању „фитне“ - хушкања на интриге и гласине и другим облицима клеветничког деловања.“²⁰

У наведеном делу текста, све вредности које су набројане су у духу етичког кодекса новинарске етике, онако како се она схвата у већини држава света. Ипак, позивање на исламске традиције, које су битно различите од остатка неисламског света, може да асоцира на погрешно тумачење традицијских вредности других људи или чак на злоупотребу традиција других народа приликом обављања новинарских функција.

„Етичка посвећеност универзалним вредностима хуманизма захтева од новинара да се уздржи од оправдавања и подстрекавања ратне агресије и трке у наоружању, нарочито у нуклеарном наоружању, и свих других облика насиља, мржње и дискриминације, а нарочито расизма и апартхејда, угњетавања од стране тиранских режима, колонијализма и неоколонијализма, као и других великих зала која погађају човечанство, као што су сиромаштво, глад и болест. Поступајући тако, новинар може да помогне да се искорене незнање и неразумевање међу народима, да се повећа осетљивост националних заједница за потребе и жеље других и да се обезбеди поштовање и достојанство за све нације, све народе и све појединце, без обзира на расу, пол, језик, националност, веру или филозофско убеђење.“²¹

Наведени текстови који су, као примери, узети из различитих етичких кодекса новинара и докумената УН могу да послуже као полазна основа за изграђивање Етике вредновања традицијских вредности и на њеној основи Етичког кодекса чувања и развијања традиције.

Етички принципи вредновања традиције

Ево, на крају, како један писац ван Балкана кратко процењује ситуацију: „Румуни су незадовољни **агитацијом** мађарске мањине, ови се једу због румунске доминације. Турска се жали на грубо поступање Бугара према њиховој турској мањини, док Грчка не може да опрости Турској окупацију северног Кипра. Сви пажљиво проматрају Македонију. У првим деценијама овог века, посматрачи су се бринули да ли ће супарништва на Балкану довести до нестабилности и рата, у које ће увући друге државе. Био би тужан коментар о томе како мало људска бића уче ако би се ови страхови вратили у завршној деценији века - и ако би били оправдани.“²²

20 Исламска повеља о масовним медијима.

21 Документа Уједињених нација: Сузбијање рата и других великих зала с којима се суочава човечанство.

22 Кенеди, Пол.: Припрема за XXI век. Службени лист СРЈ, Београд, 1997.

Етика вредновања традиција је једна од посебних етика која се не односи само на једну професију већ на све припаднике било које културе или цивилизације која се разликује од других.

Етика вредновања традицијских вредности могла би да има следеће универзалне принципе:

- залагање за мир као највећу традицијску вредност у свим културама и цивилизацијама, као услов нормалног живота и општег напретка друштва и сваког појединца,
- залагање за равноправност свих народа и етничких група, супротстављање националној митоманији и потцењивању других народа и њихових култура,
- залагање за превазилажење трагичних последица верских, етничких и националних сукоба и рата и за успостављање узајамног поверења, обнављање и проширење свестране сарадње са свим земљама,
- залагање за равноправан, објективан, тј. научни и стручно-професионални однос према свим периодима у историјској прошлости народа и цивилизација и према свима који су живели на истим просторима и утицали на позитивне традицијске вредности,
- залагање за афирмацију неоспорних историјских истина о стварним циљевима, основним носиоцима, околностима и условима који су утицали на вредности традиције,
- супротстављање кривотворењу и ревизији традицијских вредности, једностраном тумачењу историјских периода развоја без покрића објективним чињеницама,
- супротстављање брисању значајних датума и уклањању спомен-обележја која се односе на било које важне историјске догађаје,
- залагање за објективно вредновање традицијских вредности историјске прошлости и за давање одговарајућег места тим вредностима у области културе, образовања и васпитања у историографији, публицистици и у едукацији младих,
- залагање за објективно третирање традиције у јавним медијима у духу етичких кодекса новинарске професије, и
- развијање односа и сарадње са научним, стручним и другим установама и организацијама у земљи и иностранству, које деле исте вредности и теже сличним циљевима.

Ови етички принципи су само основа која може да буде корисна свакој појединачној индивидуи за изграђивање сопствене етике вредновања традицијских вредности.

Етички принципи и сугестије не могу се наметати било којим научним или ненаучним методима и средствима, али научници, експерти (који раде на пројектовању нових закона из области традиције и

културе), други стручњаци на подручју културе и новинари, могу знатно да допринесу да се однос према традицији побољша.

Методи научног истраживања неговања и уважавања традицијских вредности за потребе дефинисања етике вредновања традиције могу бити: самопроцењивање сопствених вредносних ставова према традицијским вредностима своје и туђих култура и традиција; мерење степена уважавања традиција код великог броја индивидуа у неким колективима који су значајни за одржавање и развијање традиције (на стратификованом узорку), посредним и пројективним техникама; анализа ставова, мишљења и процена о заступљености појавних облика и манифестација уважавања традицијских вредности у колективима разних заједница и етничких група које живе на истом географском простору.

ЗАКЉУЧАК

Културе и цивилизације на нашој планети су још увек битно различите, а толеранција и међусобно уважавање различитости су на ниском нивоу. Није више једина сврха човековог просперитета да се оствари његова жеља за личним бољим материјалним животом. На почетку 21. века то није више могуће због све веће међузависности глобалне заједнице. Данас је сваком грађанину, без обзира у којој држави живи и које су му традицијске вредности основа за остваривање смисла живота, угрожен материјални, али и културни опстанак.

Традицијске вредности нису једном задата и непроменљива хијерархија вредности, већ оне нестају и настају. Оне су опште вредности и резултат, али и критеријум вредновања и настанка нових вредности. Када се промене друштвени односи, када наступи другачија хијерархија вредности, или када је универзални човек вредносни систем угрожен - оне добијају нове вредносне аспекте.

Традицијске вредности су неравномерно распоређене а предрасуде тешко искоренљиве, тако да још увек, нажалост, чак и подручје културе са неким својим посебним вредностима (које би требало да буде богатство различитости, а не предмет спорења) може да постане подручје настанка ризика и угрожавања безбедности глобалне заједнице.

Сваки сукоб, рат, па чак и тероризам, настао као последица етничке, националне, верске или културне нетрпељивости, углавном је последица искривљеног вредносног система, а један од узрока за то је погрешно вредновање туђих, али и својих традицијских вредности.

Сваком грађанину је потребно али и неопходно да свакодневно, и увек изнова, вреднује сопствене традицијске вредности у светлу глобалне мултикултуралности и универзалних вредности човечанства, и тако да доприноси превазилажењу оних неједнакости и различитости међу људима које су последица различитих традиција, а могу

бити извор настанка и ширења изазова, ризика и претњи светској безбедности и миру.

Опасност од тероризма је постала глобална, а рат против њега траје са неизвесним исходом. Као допринос тој борби могао би да се користи, дефинише и, од стране научника, усвоји Етика вредновања традиције и Етички кодекс чувања и унапређивања традиције. Они би били корисни, најпре, да се разоткрива и смањује могућност злоупотребе националних историја и посебних традицијских вредности различитих култура и цивилизација за потребу дневне политике. Затим, они би били подстрек за добровољно и самосвесно ангажовање научника и других експерата, стручњака и уметника из области културе ка превазилажењу времена када је традиција, као тешко бремене прошлости, била узрок несношљиве садашњости и неизвесне будућности. На овај начин смањивала би се могућност да као један од узрока настанка тероризма буде нетрпељивост између различитих културних наслеђа.

Када се превазиђу претеране националистичке концепције које су карактеристичне за погрешно вредновање традицијских вредности националних баштина и када се умање драматичне последице недавних сукоба на Балкану, традиција може, као заједничко наслеђе свих народа и народности, да постане мост спајања без обзира на различитост цивилизација.

Човекову етичност, па и етику неговања традицијских вредности, потребно је, дакле, посматрати у захвату свих предмета, проблема и сврха којима је човек принуђен да се непрестано бави. Човек је целина која се може разумети само из тоталитета свеукупно достигнутих резултата човечанства (обједињених универзалних традицијских вредности сваке цивилизацијске културе).

Из објективног сагледавања прошлости човечанства и из схватања могућности садашњег стања, у којем је сваки човек затечен и заточен, могу се креативно изродити многе различите могућности за опстанак и остваривање замишљене будућности. Тек три димензије времена, обједињене у тренутку *даш-сага*, дају човеку могућност сазнавања сопствене суштине у којој је, можда, сакривен и смисао постојања људског рода.

Prof. dr Milan Jovanovic

The Etics of Evaluation of Tradition

Cultures and civilizations on our Planet are essentially different and tolerance and mutual respect of distinctions are on a very low level. The aim of human prosperity is not only to realize his wish to have better material life. At the beginning of the 21st century it is not possible any longer because of the interdependence of global communities. Today the survival of every citizen, no matter in which state he lives and what traditional values are, the base for realization of his aim in life is endangered materially and culturally.

Traditional values are not evenly distributed and prejudices are not easily uprooted, so that, still, much to our regret, even cultural spheres with some of its special values (which should be the riches of distinctions and not the subject of argument) can become the field of risky provocation, threat and menace of global communities' security.

Every conflict, war, even terrorism, arisen as a consequence of ethnic, national, religious or cultural tolerance, is mainly the consequence of distorted evaluation system, and one of the causes for it is incorrectly evaluated both somebody else's and own traditional values.

When exaggerated national concepts characterized with incorrect evaluations of traditional values of national inheritance are overcome, and when dramatic consequences of recent conflicts on the Balkan are reduced, tradition can, as common inheritance of all people and nationalities, become the bridge of connection regardless the distinction of various civilizations.

Realizing the past mankind objectively and possibilities of contemporary situation, in which every man is caught and confined, many various possibilities for survival and realization of imagined future can be creatively made. Only three dimensions of time, united at the moment "just now" give a man the possibility to get to know his own essence in which, maybe, the meaning of human existence is hidden.

Др Бранко Надовеза

Институт за савремену историју, Београд

РАДИКАЛИЗАМ У БРАНИЧЕВСКОМ КРАЈУ - историјски осврт -

Радикализам у Браничевском крају имао је велико упориште још од оснивања НРС 1881. па надаље. Тако се и, рецимо, за споразум странака за изборе за Народну скупштину априла 1886. године помиње радикал „Алекса Радуловић, адвокат из Пожареваца“¹ који је учествовао у потписивању споразума. Пошто је то пре свега био аграрни и сточарски крај, са тада ограниченим учешћем у политичком животу, радикали су имали повољну базу у Браничевском крају.

У периоду 1903–1914. у округу Пожаревац био је:

– Број пореских глава 1903, 1905, 1906, 1908–62542, 63000, 63798, 64723;

– Број пореских глава испод цензуса 1903, 1905, 1906, 1908, - 12108, 9878, 9223, 8456,

– Број бирача 8. септембра 1903, 10. јул 1905, 11. јуна 1906, 18. маја 1908–50434, 53122, 54575, 56269,

– Број гласача 8. септембра 1903, 10. јула 1905, 11. јуна 1906, 18. маја 1908 - 29151, 25750, 36516, 39544,

– Није гласало 8. септембра 1903, 10. јула 1905, 11. јуна 1906, 18. маја 1908–21283, 27372, 18059, 16725

– Проценат гласача: 8. септембра 1903, 10. јула 1905, 11. јуна 1906, 18. маја 1908, - 58, 49, 67,70;

– Радикали – партијска листа, 8. септембар 1903. 10. јула 1905, 11. јуна 1906, 18. маја 1908–9857, 2471, 15002, 15268; – Непартијска листа 10. јула 1905–4018,

– Самостални радикали, 8. септ. 1903, 10. јула 1905, 11. јуна 1906, 18. маја 1908–110919, 9555, 9569, 12011;

– Непартијска листа - Народњаци, 8. септ. 1903, 10. јула 1905, 11. јуна 1906, 18. маја 1908–8203, 5402, 6742, 7941,

– Напредњаци – 8. септ. 1903, 10. јула 1905, 11. јуна 1906, 18. маја 1908, - 2294, 3499, 4324”,

– Напредњаци и народњаци удружени – „Сељачка слога – 10. јула 1905, 11. јуна 1906–2010, 1704”, „Социјалисти“, „Независна листа“.²

1 Милош Трифуновић – Историја радикалне странке, Београд 1995, стр. 159.

2 Бранко Надовеза, Историја српског радикализма 1903–1990, Београд, 1998, стр. 62–63.

Од 1914. Пожаревачки округ је у Народној скупштини бирао 14 посланика, (свега 395446 гласова). Од радикала су били: М. Стојковић, Б. Антић, С. Радовановић, Коста Станковић и М. Марјановић („Новембра 1910. избором за државног саветника поништен му мандат, на његово место дошао је Јован С. Јовановић, трговац из Жабара“ - мисли се на Николу Пашића.)

Биографије радикалских посланика

„Анта Радосављевић – трговац из Жагудице

Народни посланик за округ Пожаревачки. Родио се 10. јануара 1850. године у Зајечару. Свршио је основну школу. За народног посланика изабран је први пут 1887. године, затим 1903. и 1908. године.

Јоца М. Селић – трговац из Великог Градишта

Народни посланик за округ Пожаревачки. Родио се 1. јануара 1860. године у Великом Градишту. Свршио је основну школу. За народног посланика изабран је 1893. године и од тада увек.

Петар Васић – трговац из Божевца, среза Пожаревачког.

Народни посланик за округ Пожаревачки. Родио се 7. марта 1866. године у Божевцу. Свршио је основну школу. За народног посланика изабран је 1906. и 1908. године.

Стеван Новаковић – трговац из Петровца, среза Млавског.

Народни посланик за округ Пожаревачки. Родио се 31. јануара 1866. у селу Кочетину (округ Пожаревачки). Свршио је основну школу. За народног посланика изабран је 1906. и 1908. године.

Др Станојло Вукчевић – окружни физиолог. Из Пожаревца.

Народни посланик за округ Пожаревачки. Родио се 19. новембра 1850. године у Јасиковци (округ Крушевачки). Свршио је медицински факултет на Париском универзитету. За посланика изабран први пут 1889. године, затим 1893. фебруара и маја, даље 1900, 1903, 1905, 1906. и 1908. године. За сенатора био изабран 1901. године. Био је секретар Скупштине и Сената више година. За прву сесију ове скупштинске периоде био председник Народне скупштине“³

Од самосталаца Михаило Стојковић је био свештеник из Сења, среза Звишког; Благоје Антић, земљорадник из Трновча, среза Млавског; Коста Станковић, трговац из Жагудице, среза Хомољског.

После стварања Краљевине СХС, радикалне групе су биле значајне у Пожаревцу, Голупцу и В. Градишту, док су мање групе постојале у Божевцу, Жабарима и Жагудици.

Анта Радосављевић из Жагудице и даље је био најугледнији радикал, затим ту су Алекса Нешић, Стеван Максимовић и други.

3 Драгиша Стојадиновић, Српска народна скупштина, 1908–1912, Београд 1912, стр. 209–218.

Радикалско друштво у Пожаревцу више је личило на трговачко удружење. Окружни одбор НРС 1920. су чинили др Станојло Вукчевић, Љубомир Стојадиновић – Сегединац, Стојадин Павловић, трговац из Петровца, Милан Тадић, учитељ, Милојко Адамовић, земљорадник, Петар Васић, трговац из Божевца. Пожаревачко радикалско друштво је „окупљало групу локалне трговачке буржоазије, групу економа и тежака, групу људи либералних професија и по неколико људи који су имали државну службу или били чиновници у локалној средини. Најужи круг који је чинио и месну организацију кретао се од 20 до 40 људи (1928. године после уједињења и измирења у редовима НРС за варош Пожаревац)“.⁴

У Пожаревцу су угледни радикали двадесетих година XX века били Михаило Душманић, фотограф Душан Живојиновић, трговац Димитрије Протић, адвокати Александар Ђурић, Милан Љ. Стојадиновић и други. Међу њима је био и Јеврејин Исак Каријо. Велики углед уживао је лекар др Лаза Басарабић, нарочито у Рамском срезу, он је на парламентарним изборима 1927. био изабран за посланика као срески кандидат. У том периоду је основан и Клуб радикалне омладине 1921, чији је председник био Брана Давинић, индустријалац.

У Пожаревачком срезу било је укупно 36 општинских организација НРС. Душан Живојиновић је 1924. изабран за председника новог среског одбора.

Божевац је дао више истакнутих земљорадника (економа) – кандидата на парламентарним изборима (1920, 1923, 1925. и 1927). То су Љубомир Матић, Илија Живковић – Рајић, Јеврем Стокић, а свакако најугледнији је био Миљко Адамовић, „сељачки посланик“, земљорадник из Брежана и председник те општине. У Петровцу најугледнији радикали били су Илија Пецић из Рановца, Сава Кукић, Димитрије Богојевић и други.

„Тридесет и четири општинске организације из Млавског среза су биле састављене од земљорадника, економа и понеког трговца, учитеља или попа. Ове организације су први пут организоване 1889–1892. и све су обновљене марта 1920. године“.⁵ Из њихових редова су се бирали посланици, кандидати за посланике, носиоци локалне власти.

У Великом Градишту је радикалима руководио Љубомир Стојадиновић – Сегединац, са великим везама у Београду, али без већег угледа у својој средини. Затим ту су и адвокати Милан Пешић и Александар Младеновић.

„Мала голуђачка варошка средина као и Голуђачки срез, је била претежно радикалска, док је Кучево, као и Звишки срез био претежно демократски, па су радикали из њих најчешће наступали заједно (или

⁴ Гордана Кривокапић – Јовић, *Оклоп без витеза (О социјалним основама и организационој структури НРС у Краљевини СХС 1918- 1929)*, Београд, 2002, стр.70.

⁵ Исто, стр. 73.

у варијанти са Хомољским срезом и његовим средиштем Жагубицом, који су исто били претежно демократски⁶, У Голупцу лидер радикала је био поп Петар Поповић, који је 1923. постао посланик, затим трговац Стеван Ранковић и други.

У Кучеву су радикалски лидери били Паун Пауцић, посланик, Димитрије Јовановић, кројач, Јован Војиновић, трговац. У Жабарима лидер радикала је био Јован Јовановић, бивши посланик, Љуба Матић, земљорадник, и други. Лидер радикала у Жагубици и Хомољском срезу је био трговац Димитрије Радосављевић.

„Положај округа на општем плану, на мапи система савеза радикалских округа и целе земље, градили су сами локални људи без партијско-политичког и сличног ауторитета из београдског центра и свега су два човека из Београда прошла овде као кандидати“.⁷ У руководству се хтела створити равнотежа између кандидата из града и села, то јест, образованих и необразованих радикала.

После успостављања диктатуре Браничевски округ је био подељен између Моравске и Дунавске бановине.

Радикали су формално политички деловали кроз југословенску радикалну заједницу Милана Стојадиновића, ГОНРС Аце Станојевића, Хођерине борбаше.

У Браничевском крају на општинским изборима 1936. убедљиво је победила листа ЈРЗ. Драгиша Цветковић је вршио агитацију у Петровцу.

На парламентарним изборима децембра 1938. опет је у Браничеву победила листа ЈРЗ и М. Стојадиновића. „Светислав Хођера, вођа борбаша био је канديدован у Хомољском срезу, али није био изабран за народног посланика, пошто је као један од два кандидата са владине листе добио само 18 одсто гласова. Тако је народни посланик и постао Душан Пантић, кандидат са листе ЈРЗ“.⁸ Статистички гледано за Пожаревац 1938: „Округ пожаревачки – др. срезова: 7, гласало 57613, Листа М. Ст. 38574, проценти 66,95, листа В. Мч. 17370, проценти 30,15, листа Д. Љ. 1669, проценти 2,90“.⁹ Евидентно је да је удружена опозиција имала извесног успеха у Пожаревачком округу због примамљивог аграрног програма.

Листа М. Стојадиновића је добила „апсолутну већину... Моравском, Лепеничком, Хомољском и Тимочком срезу“. Радикали су деловали и кроз остале организације. „Бивши председник владе Богољуб Јевтић био је канديدован у Пожаревачком срезу, али је добио само 13,75% гласова“,¹⁰ као кандидат Југословенске националне странке.

6 Исто.

7 Исто, стр. 74.

8 Драган Тешић, Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939, Београд, 1997, стр. 240.

9 Исто, стр. 253.

10 Исто, стр. 245.

М. Стојадиновић је фебруара 1940. године основао Српску радикалну странку, али она у Браничеву није имала посебан успех. Тако се у једном документу помињу симпатизери СРС „Округ Пожаревачки – 1. Голубички 2. Звишки, 3. Млавски, 4. Моравски (Жабари) 5. Пожаревачки, 6. Рамски, 7. Хомољски“.¹¹ Онда се као члан СРС помиње „Округ Пожаревачки, Драгиша Војић, школски надзорник у Пожаревцу“.¹² У Голубачком округу се помињу „Милан Барнић, свештеник, Голубац, Миодраг Стефаноновић, хлебдар, Голубац, Војислав Станковић – Кригер, трговац, Голубац, Чеда Ђорђевић, кафеџија, Голубац, Александар Ђорић, кафеџија, Добра, п. Голубац“.¹³ У Звишском округу се помиње „Света Ненадовић, трговац, Кучево“, а у Пожаревцу поред Драгише Вујића: „Милош Радивојевић – Шумадинац, трговац, Пожаревац; Светозар Рашковић, рентијер, Пожаревац, Влада Богојевић, кројач“.

11 Архив Југославије, Фонд Милана Стојадиновића, 37–18–556.

12 Исто, 37–18–564.

13 Исто, 37–18–582.

Ђорђе Петковић
Параћин

НЕКА ПИТАЊА ИЗ ПОЛИТИЧКЕ АКТИВНОСТИ ДР ВОЈИСЛАВА МАРИНКОВИЋА У ВРЕМЕНУ 1918 - 1928.

Апстракт: др Војислав Маринковић (1876 - 1935), пожаревачки посланик (1906-1935), у раду се обрађује као човек који је дао одређени, не мали, допринос политичком животу Краљевине СХС у времену од 1.12.1918. до 6.1.1929. када је краљ Александар укинуо Видовдански устав и наметнуо се као једини уставно-правни чинилац у земљи. Дакле, разматра се парламентарна активност у свим фазама сложених послератних активности на стварању нове државе и то онај аспект у којем се осећало активно учешће др Војислава Маринковића, као народног посланика, као министра и страначког првака.

Кључне речи: др Војислав Маринковић, Љубомир Давидовић, Светозар Прибићевић, Никола Пашић, Александар Карађорђевић, Видовдански устав, Привремено народно представништво, Народна скупштина, Демократска странка.

Уводне напомене

Наш претходни рад¹ окончан је кратком белешком о децембарским политичким (државотворним) догађајима 1918. године, односно о 1. децембру, када практично почиње реализација дотадашњих декларативних опредељења о заједничкој држави југословенских народа и „ликвидацији српске Народне скупштине“² (14 - 21. децембар 1918).

У овом раду желимо да наставимо, али тако што ћемо размотрити нека питања из иначе богате политичке, пре свега парламентарне и државничке активности др Војислава Маринковића, пошто би целовитије разматрање ових питања захтевало далеко потпунија истраживања.

I Краљевина СХС

Шта се заправо десило 1. децембра 1918. године на југословенском, ако тако може да се каже, нивоу а шта средином децембра на српском нивоу, каква је ту била улога др Војислава Маринковића, и тада по-

1 Видети рад „Др Војислав Маринковић ...“ у претходном зборнику.

2 Под наводницама је наслов одељка из књиге: Чedomил Митриновић, Милош Н. Брашић, „Југословенске народне скупштине и сабори“, Народна скупштина Краљевине Југославије, Београд, 1937, стр. 183.

жаревачког народног посланика у Народној скупштини Краљевине Србије? Он јесте у Пашићевој влади (једномесечној, 3. новембра - 4. децембра). Делегација Народног већа (из Загреба), састављена од 28 чланова, по доласку у Београд, у споразуму с представницима српске владе, утврдила је начин проглашења уједињења земље путем једне адресе Народног већа и Краљеве прокламације као одговор на ову адресу.³ Пошто је 1. децембра у Београду реализовано оно што је било пре тога већ договорено између три кључна чиниоца (Народно веће, Пашићева влада и регент Александар), очигледна је начелна сагласност о три кључне институције на којима треба да почива новонастала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, њено привремено државно уређење до Уставотворне скупштине: краљ, југословенска парламентарна влада и јединствено народно представништво. Као што је напред већ речено, др Војислав Маринковић, након овог догађаја, није више у влади.

Народна скупштина Краљевине Србије, на предлог Милорада Драшковића, уз неке друге активности донела је 16/29.12.1918. одлуку (једногласно) којом не само да је санкционисала постојеће стање већ је фактички свој рад закључила (ликвидирала), те на Привремено народно представништво, у које је изабрала и своје представнике, пренела сва своја дотадашња уставна овлашћења и обезбедила је овом привременом парламенту пуни легитимитет:

„Примајући на знање саопштење Краљеве владе да су се политички фактори свих покрајина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца сагласили о саставу једног народног представништва за целу Краљевину и броју којим ће свака од покрајина бити у том представништву бити заступљена, Народна скупштина решава:

- 1) Да од броја који пада на Краљевину Србију изабере одмах 84 посланика сама Народна скупштина гласањем за листу коју предложи председништво Народне скупштине, а да се за области присаједињене Србији 1913. резервишу 24 места која ће се попунити пошто се у тим крајевима изврше потребни избори од 48 посланика и заступника који се имају одмах обавити;
- 2) Свакоме од делегата за Народно представништво изабраће се истовремено и заступници за случај да се место делегата упразни било оставком на делегатство, било ма на који други начин. Исто лице може бити заменик више делегата;
- 3) Правни положај свих народних посланика Краљевине Србије, разуме се, остаје исти, све док се не изврше нови избори за Уставотворну народну скупштину;
- 4) Заједничко Народно представништво састаће се 1. марта 1919. по новом календару, ако Краљевим указом не буде раније саз-

3 Бранислав Глигоријевић, „Парламент и политичке странке 1919 - 1929“, Институт за савремену историју, „Народна књига“, 1979, стр. 20.

вано, и остаће на окупу до састанка Уставотворне скупштине. Ако до дана утврђеног за почетак рада Народног представништва не би били изабрани сви чланови, оно ће почети пуноважно дејство са оним бројем чланова који до тога дана буде изабран;

- 5) Народно представништво израдиће само свој пословник, а док то не буде учињено, радиће се по Закону о пословном реду у Народној скупштини Краљевине Србије, уколико се он може применити;
- 6) Влада одговара Народном представништву по уобичајеном парламентарном реду;
- 7) Права иницијативе, анкете и парламентарне контроле остају у свему онако, како су прецизирана Уставом Краљевине Србије. Резултати анкете саопштавају се влади преко Народне скупштине (?) ради даљих мера. Питања покренута у Народној скупштини интерпелацијама, питањима и предлозима, ликвидираће се у Народном представништву место у Народној скупштини, ако они који су их покренули остану при њима.⁴

Међу својим делегатима у Привремено народно представништво Народна скупштина је изабрала и шест посланика из редова Напредне странке. Један од њих је и др Војислав Маринковић, од 1915. њен шеф, након смрти др Стојана Новаковића.

Учествујући у напред изложеним државотворним активностима, у првом случају као члан владе, у другом као народни посланик, др Војислав Маринковић је био свестан одређених компромиса и уступака (са свих, па и са српске стране), али и историјског тренутка и шансе да се реализују у пракси идејна опредељења Нишке и Крфске декларације (не и Женевске!), у чијем је формулисању и сам учествовао. О томе је остала једна његова изјава дата штампи и објављена у „Јутарњем листу“ од 14. 1. 1919. године:

„Наша Народна скупштина је и легални и стварни представник народни у Србији, она није никакво револуционарно тело. Њена права и њене дужности обележене су прецизно Уставом, који још постоји, који нам није наметнут... Народна скупштина није могла извршити ово, што се извршило, док постоји Устав, а Устав се могао променити само онако и на онај начин на који је то у њему предвиђено. Под таквим погодбама, образовање заједничког парламента за целу нашу државу било је немогуће.“ Он даље наглашава да су те тешкоће „савладане“ захваљујући једнодушном уверењу „о потреби народног јединства“, али и да је свестан да ће „протеста против овога што је учињено бити.“⁵

4 Чedomил Митриновић, Милош Н. Брашић, нав. дело, стр. 186–187.

5 Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 21.

Без улажења у све детаље, што за ову прилику нити је могуће нити је неопходно, размотре ли се из данашње перспективе ондашње чињенице и околности (стварање нове државе у још увек ратним околностима), морамо се сложити са онима који констатују да оне „казују да је Југославија 1918. године створена вољом представника већинског дела свих југословенских народа, а тек онда потврђена одлуком надлежног међународног форума, одредбама Версајског мировног уговора, после ратом поражених и временом прегажених многонационалних империја Аустро-Угарске и Турске“, односно: према тадашњим сведочењима и ставовима меродавних, припадници ових народа (Срби, Хрвати и Словенци - Ђ. П.) сачињавали су јединствену југословенску нацију, са три имена, превасходно племенског обележја у сплету збивања којим су се идентификовали у народном развоју вековима раздвојених границама различитих држава.⁶ Др Војислав Маринковић је припадао тој југословенски опредељеној групацији и поступао је у складу са својим уверењима, без обзира што није увек све текло онако како он види одређена питања.

II Демократска странка

Привремено народно представништво имало је 296 посланика, тако је било договорено и прописано, али је за читаво време свог деловања, од 1. марта 1919. године до конституисања Уставотворне скупштине крајем 1920. године, деловало увек са мањим бројем посланика као бројем којим је утврђиван кворум за рад. У сваком случају радило се о репрезентативном али и политички хетерогеном привременом парламенту новоформиране државе. Да би његова активност могла да се организује на парламентарним принципима, неминовно је било да дође до међусобног приближавања гледања, па и прегруписавања и обједињавања појединих странака и групација. Са тим процесима започето је чак и пре но што се Привремено народно представништво и састало у Београду, и то стварањем Демократске странке 1919. године у Сарајеву, чији је Демократски клуб (најбројнији,) у старту имао 82 посланика из Хрватске и Славоније, Словеније, Босне и Херцеговине, Далмације и Истре.⁷ На челу им је био Светозар Придићевић. Пошто је безуспешно покушавао да се приближи Радикалној странци, он се повезује се српским опозиционим блоком (Самостална радикална странка, Напредна странка и Либерална странка). Средином априла долази до њихове фузије. Тако се ствара нова Демократска странка, прва политичка странка за читав југословенски простор, у којој су представници

6 Др Андреја Раденић, „Југославија 1918. године - творевина представника национално југословенски опредељених народа“, у: „Стварање југословенске државе 1918. године“, зборник радова, „Научно дело“, Београд 1989, стр. 153.

7 Бранислав Глигоријевић, нав. дело, стр. 37–38.

не само бивше (доскорашње) Краљевине Србије и свих осталих српских покрајина, већ и из сва три племена и све три вере, како се тада говорило. Том приликом усвојена је заједничка програмска изјава која садржи: изјашњавање о принципу јединственог народа Срба, Хрвата и Словенаца и искључивање племенских, верских и покрајинских разлика као подлога за политичко одвајање и посебно страначко формирање; прихватање начела централистичког државног уређења које ће се спровести према економским, саобраћајним и другим условима појединих области и чију ће окосницу представљати једно законодавно тело и једна влада. У погледу економских и социјалних питања, нова странка се изјаснила да ће бити „модернија и радикалнија колико то једна грађанска странка може да буде.“ Она ће се у првом реду залагати за радикално решење аграрне реформе и за заштиту малих поседа, а у радничком питању за осмочасовни радни дан и радничко осигурање.⁸ Током рада Привременог народног представништва постепено се формирају два посланичка блока, један уз Демократску странку, други уз Радикалну странку, а равнотежа између њих одржавана је захваљујући утицају регента Александра.⁹ Неспорна је чињеница да је овај и овакав парламент деловао у условима постојања више правних режима, изражене социјално-економске нестабилности, политичких сукоба око државног уређења, кризе управне власти и опште привремености.¹⁰ Смењивале су се владе, а Демократска странка, чији је Маринковић један од страначких првака, била је најчешће у влади, мада извесно време и у опозицији. Маринковић у то време није био министар, већ је искључиво деловао као народни посланик.

Пођемо ли од тога да је са својих пет посланика (са колико је у Привремено народно представништво ушла његова Напредна странка) представљао одређену снагу више стеченим угледом него могућим гласачким потенцијалом, разумљиво нам је и из ове перспективе да је он поступао и као прагматичан политичар. Да ли се у свему, и кад је у питању програмска оријентација нове странке, и кад су у питању њени практични кораци (нарочито када је у влади), лично саглашавао, није за ову прилику битно. Битно је да је он веровао у могућност опстанка новоформиране државе, да је то и у интересу српског народа, те се и његово политичко ангажовање у том периоду може позитивно оценити. Да није то учинио, његова би странка у првим изборима већ била маргинализована, а још је вероватније да у Уставотворну скупштину не би ни ушла.

Демократска странка је на изборима за Уставотворну скупштину, који су одржани 28. 11. 1920. године, добила највећи број гласова, па и мандата (92), испред Радикалне странке (91), Комунистичке стран-

⁸ Исто, стр. 38.

⁹ Исто, стр. 46–47.

¹⁰ Слободан Јовановић, „Настајање закона“, у: „Из историје и књижевности“, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 11, Београд 1991, стр. 399–409.

ке (58), Хрватске сељачке странке (50) итд. На овим изборима су учествовале 22 политичке странке и групе, од којих 6 нису успеле да уђу у скупштину.¹¹ Демократска странка се у Уставотворној скупштини залагала „за јединствену државу са једним владаоцем, са једном законодавном скупштином и са једном владом.“¹² Њен шеф Љубомир Давидовић је то образложио овим речима:

„Пред нама је пројект Устава и ја одмах изјављујем да ћемо моји пријатељи и ја гласати за тај пројект. Гласаћемо за њ, јер налазимо да он ни мало не изостаје од свога претходника (последњи устав Краљевине Србије - Ћ. П.), који је добио једну сведоџбу о своме слободоумљу и са оне стране, која врло мало верује у буржоаску љубав према слободи народној.“¹³

Устав је усвојен на Видовдан, 28. јуна 1921. године, са 227 гласова, док су 93 посланика гласали против.¹⁴ Уставотворна скупштина је даље наставила да ради као редовни парламент, а др Војислав Маринковић као њен посланик.

III Мајоритарни изборни систем

У сталним политичким превирањима, посебно скупштинским, па и унутар владе, дошло је крајем 1921. године до потребе да се реорганизује кабинет Николе Пашића. Компромис између сукобљених радикала и демократа пронађен је у одређеним персоналним променама. У владу Николе Пашића ушао је др Војислав Маринковић као министар унутрашњих послова, уместо дотадашњег министра Светозара Придићевића, који је отишао за министра просвете (обојица су из Демократске странке, из које је био и њихов претходник Милорад Драшковић, који је убијен због чувене Обзнане, којом су комунисти стављени ван закона и њихови посланици елиминисани из парламента). Маринковић је у њој био веома кратко (24.12.1921 - 30.7.1922), али је остао упамћен по креацији новела изборног закона: уместо пропорционалног, уведен је мајоритарни изборни систем. Уз то, што је ишло мимо његове воље, укинуте су тзв. квалификовани народни посланици. Ми ћемо се у даљем тексту шире осврнути на мајоритарни систем, а потом размотрити контроверзе око Маринковићевог повлачења са министарске функције.

Мајоритарни изборни систем је, по мишљењу Маринковића, имао да отклони неке слабости које су се као хронична бољка појавиле у новом југословенском парламентарном животу, у првом реду да

¹¹ Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, навед. дело, стр. 353.

¹² Исто, стр. 359.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто, стр. 363–364.

смањи доста бројно учешће странака у парламенту - њих је у том тренутку било шестнаест. То је значило и да је први редовни парламент нове државе био доста раздробљен, те није могао обезбедити успешно функционисање, посебно дуготрајније, стабилније коалиције за подршку и учешће у влади. Од уједињења земље 1.12.1918. до јуна 1922. године промењено је 13 влада (просечно су трајале по 80 дана).

„Он је знао да мајоритарни систем не може, под приликама у нашој земљи, довести до двостраначког, британског парламентарног система, јер поцепаност у нас није постојала само услед различитих политичких струја. Она је била још и пооштрена неутаначеним народносним односима и ставом појединих мањина, незадовољних постојањем заједничке државе. Али је ипак веровао да ће мајоритарни систем до максимума смањити број политичких странака и омогућити здравији политички живот.“¹⁵

Када је Демократски посланички клуб прихватио предложене новеле изборног закона, што је значило да ће предлог ући у скупштинску процедуру и вероватно бити усвојен, међу мањим парламентарним странкама дошло је до реаговања и покушаја да се то некако осујети. Забележен је покушај др Милана Гавриловића, лидера Српске земљорадничке странке, да га од тога одврати:

„Гавриловић је изложио став своје странке. У себи је веровао да је Маринковић подлегао жељи радикала, који су хтели, као чисто српска најјача странка, да себи обезбеде још јачи положај. С бројкама у руци доказивао је да ће, од те реформе, страдати, не само све мање странке, већ и сама Демократска странка и изнео прорачун како би изгледала скупштина да избори нису извршени по закону од 1920. године, већ по припремљеној новели. По њему су, изменама имале да се користе само Радикална странка међу Србима, Хрватска сељачка међу Хрватима, Словенска људска међу Словенцима и Југословенска муслиманска организација међу муслиманима Босне и Херцеговине. У својим настојањима Гавриловић није успео. Поколебао је, истина, извесне чланове Демократског клуба, чак и самог Љубомира Давидовића, али не и Маринковића, уз кога је остала већина. Он му је хладнокрвно одговорио:

- Мали потоци има да се улију у велике реке, а ваша је странка, господине Гавриловићу, један од тих малих потока.“¹⁶

Ма колико да је у образложењима таквог гледања стајао општедржавни интерес (ефикасније функционисање парламентарног система), не верујемо да је био свестан да ће се то негативно одразити и на скупштинску позицију његове Демократске странке. Демократи су веровали да ће они, као најјача странка и то са активношћу и гласови-

15 К. Ст. Павловић, „Др Војислав Маринковић и његово доба (1876 - 1935)“, I, Лондон 1953, стр. 68.

16 Исто, стр. 69.

ма на читавом југословенском простору, успети да се, уз добар програм (јединство народа и државе; искључивање племенских, верских и покрајинских разлика као подлоге за политичко и административно уређење; обезбеђење свих грађанских слобода; строго уставна, демократска и парламентарна монархија с одговорном владом, јединственим парламентом и судском независношћу), не само да се одрже на челној позицији међу парламентарним странкама него да ће свој положај још боље учврстити.

Међутим, већ први парламентарни избори по новелама (мајоритарном систему), показали су да је др Гавриловић био у праву и да су очекивања демократа од мајоритарног изборног система била узалудна. Изборни резултати су показали да су се од њега окористиле велике националне (племенске, како се тада говорило) странке, а не Демократска странка као југословенска опција. Ево редоследа изборних резултата са победничког врха парламентарних избора 18. март 1923. године: од 312 народних посланика, колико је бирано, Народна радикална странка је добила 108 мандата, Хрватска сељачка странка 70 мандата, Демократска странка 51 мандат, Словенска људска странка 24 мандата, Југословенска муслиманска организација 18 мандата, итд.¹⁷ Био је то озбиљан ударац за Демократску странку и за присутни идеализам да ће јачати југословенска идеја, обухватити масе и да ће се позитивно одражавати на њихово бирачко тело.

Његов биограф у вези са тим, ипак, закључује: „Са чисто страначке тачке гледишта, несумњиво да Маринковићева новела није била добра. Али, и да је могао предвидети овакве последице по своју странку, он би новелу ипак подржавао јер је веровао да је укидање сразмерног представништва једини лек противу - нека нам буде дозвољено да употребимо израз који није постојао у Маринковићево доба атомисања нашег политичког живота; а лечење тог зла, по његовом уверењу, било је у интересу државе као такве.“¹⁸

IV. Разлози министарске оставке

Крај министровања Војислава Маринковића у унутрашњим словима, након нешто више од седам месеци од уласка у владу, обично се тумачи чињеницом да је оставка изазвана његовом крутошћу у односу на мешање народних посланика у „персоналну политику Министарства“ (постављење/смена чиновника). Наравно, није у питању неслагање у вези са уобичајеним парламентарним (посланичким) правом да у скупштини постављају влади и министрима појединачно одређена питања из њихове надлежности, односно обавеза министра

¹⁷ Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, навед. дело, стр. 374.

¹⁸ К. Ст. Павловић, навед. дело, стр. 70.

да на та питања да задовољавајући одговор. Но, са тим се претеривало, па је почела да се установљава пракса да посланици интервенишу мимо скупштинске говорнице, непосредно код министра или код његових сарадника. Истражујући поједине такве посланичке интервенције у свом министарству, Маринковић је у највећем броју случаја констатовао „да су захтеви о смени или постављењу управних чиновника у главном били руковођени страначким интересима, он је, прво, забрањивао свима својим чиновницима да примају такве интервенције, а затим, и сам је одбио да води рачуна о онима које су код њега лично чињене и ограничио се на одговарања у Скупштини.“¹⁹ То је изазвало нерасположење многих народних посланика („интервенциони-ста“) према њему као министру, па му је чак на то скренута пажња и од колега у влади у смислу „да се мора водити више рачуна о жељама народних посланика, па ма оне и не биле увек оправдане, Маринковићу се досадило и поднео је оставку.“²⁰

Међутим, ову оставку треба размотрити и у светлу неких догађаја у земљи који су се десили у блиској будућности, по његовом одласку са министарске функције. И сам његов биограф на то указује двома узгредним опаскама, те ћемо се на њима задржати, пошто нам се чини да су оне могле имати у томе одлучујући утицај. Маринковић је и раније био у прилици да учини одређене кораке мотивишући их разлозима који нису били одлучујући. Сетимо се само да је министарску оставку на Крфу, изазвану стрељањем Аписа и још двојице наводних завереника, осуђених у Солунском процесу, мотивисао формалним разлогом (излази из владе и он, пошто су из владе изашле и његове колеге - самосталци Давидовић и Драшковић). Ради се о припремним потезима према принцу Ђорђу Карађорђевићу и припремама за Загребачки конгрес интелектуалаца.

У то време се причало, нешто касније је и реализовано, најпре интернирање, а потом и смештање принца Ђорђа Карађорђевића у специјално одељење душевне болнице Топоница код Ниша. Принц Ђорђе се још 1909. године одрекао престола који му је припадао као прворођеном сину Петра I Карађорђевића у корист млађег брата Александра. Интернирање би, да је био министар унутрашњих дела, морао да обави Маринковић, што му не би било пријатно. Не улазећи овде у детаље тог деликатног питања, цитираћемо шта је о положају принца Ђорђа записао један од тадашњих министара у влади, више година касније (у изгнанству):

„Петров наследник до 1909. био је његов старији син Ђорђе. Те године морао се одрећи својих права и заменио га је данашњи краљ Александар. По једној верзији, Ђорђе се морао одрећи по тражењу

¹⁹ Исто, стр. 106.

²⁰ Исто.

Аустрије, пошто се за време узбуне у Србији против анексије Босне и Херцеговине и сувише изјаснио против Аустрије. По другој верзији, Ђорђе је у наступу претераног гнева тако несрећно ударио неког војника да је овај од тога умро. Међутим, ова верзија није вероватна, јер човечји живот у тој средини није толико цењен да то буде разлог одрицању једног престолонаследника.(...) До светског рата о Ђорђу се говорило само због његовог чудног понашања. За време рата он се јуначки држао и био тешко рањен. Наследник Александар био је по имену врховни командант војске.(...) По речима свих оних који су познавали прилике, између Ђорђа и Александра било је увек мржње. А сукоб се нарочито заоштрио због наслеђа престола. Ђорђе је тврдио да његова абдикација правно није вредела. Истина је да наслеђе престола Србије није самим тим значило и наслеђе престола Југославије. Али Народно веће је ипак примило Александра као регента, јер се он затекао у вршењу регентске дужности у тренутку кад је Народно веће преговарало о акту 1. децембра 1918. Ђорђе је тврдио да би он био признат као регент да је у то доба био регент Србије. Међутим, нико није водио рачуна о његовом полагању права, јер је Народно веће 1918. године посматрало то питање са гледишта тадашњих прилика, а не са гледишта права на престо по рођењу.(...) Сукоб између краља Александра и његовог старијег брата принца Ђорђа прекраћен је око 1925. на тај начин што је краљ Александар прво интернирао свога брата, а затим га затворио у нарочито одељење луднице у Топоници код Ниша. Већ седам година принц Ђорђе се налази у таквом стању.“²¹

Имајући у виду напред речено, као човек компромиса, не желећи да се замери ни једном од браће коју је и лично познавао, чини нам се вероватним да је сама прича да ће се тако нешто ускоро десити и да ће он морати то да обави могла имати утицаја на давање оставке на министарску функцију, и то унутрашњих дела, др Војислава Маринковића.

Када је у питању Загребачки конгрес интелектуалаца, одржан два месеца након Маринковићевог демисионирања из владе, ситуација је далеко суптилнија за анализу и приказ. У то време интензивно се одвијао процес диференцијације унутар Демократске странке према неким актуелним питањима унутрашње политике. Сетимо се да је Демократска странка настала фузионисањем Придићевићеве Демократске странке, произашле из Српско-хрватске коалиције, и три српске (србијанске) странке (самостални радикали Љубе Давидовића, напредњаци Воје Маринковића и либерали Воје Вељковића). Диференцијација је настала на линији централизација/

²¹ Светозар Придићевић, „Диктатура краља Александра“, „Просвета“, Београд 1953, стр. 219–220. На том месту се може прочитати у фусноти: „Ђорђе Карађорђевић је ослобођен из луднице за време рата и отада живи у Београду. Немци су покушавали да га злоупотребе за своје комбинације, међутим он је то одлучно отклонио. По уверењу је републиканац и моралан је грађанин ФНРЈ. Прима државну пензију.“ (стр. 220).

децентрализација власти. Придићевићевој групи демократа („пречани“) највише је одговарала централистички уређена држава, пошто би се при федеративном или конфедеративном уређењу морало поставити питање положаја и опстанка Срба у Хрватској:

„Зато је та група негирала постојање хрватског питања, и од самог почетка оријентисала се на сарадњу с грађанским групама из Србије. Насупрот томе, Давидовићева група демократа (углавном ранији самостални радикали чије је главно упориште било у Србији), могла је да оствари свој политички утицај на овом терену као противтежа Радикалној странци; због тога је ова група била принуђена да тражи сарадњу странака изван Србије. По својој програмској основи биле су јој најближе - и у њима је у почетку тражила ослонац за своју самосталну акцију: групе југословенски оријентисаних интелектуалаца, окупљене око часописа Нова Европа (Загреб) и Илустрована трибуна (Загреб), Ново доба (Сплит), Народ (Сарајево) и Недељни гласник (Београд), које су стајале на тзв. средњој линији на политичкој платформи центра, између централистичког курса режима и радикалне опозиције Хрватског блока. Језгро те акције представљала је београдска група интелектуалаца око Недељног гласника, која је вршила улогу повезивања сродних политичких група, чиме је подстицан и убрзаван процес диференцирања у самој Демократској странци, потискиван утицај Придићевићеве а јачан Давидовићеве групе на једној платформи ревизије устава.“²²

Но, то у почетку није још долазило до пуног изражаја, само се назирало, пошто је спутавано кампањом радикала да Демократској странци одузму значајне позиције у влади:

„Пред тим притиском ојачано је јединство странке, изражено и у усвојеној резолуцији на конгресу, којом се изјашњава против ревизије устава пре него што он буде законима уведен у живот; - сходно томе демократе ће сарађивати са сваком странком и подржавати сваку владу која стоји на истом становишту. Међутим, већ на конгресу демократа чули су се и друкчији тонови. Давидовићев поклич да странка треба да крене у лево, нашао је одраза у Маринковићевом реферату о програму странке, према коме он треба да се разради у духу савремене ливичарске демократије; у програму су прихваћени и захтеви групе хрватских демократа којима је тражена већа децентрализација у управи земље.“²³

Управо избор др Војислава Маринковића на министарско место које је пре тога заузимао Светозар Придићевић (осетљиви ресор унутрашњих послова), мада су, као што смо напред рекли, обојица остали у влади, био је озбиљан показатељ да је диференцијација у Демократској странци почела, и то јачањем Давидовићевог крила:

22 Бранислав Глигоријевић, навед. дело, стр. 119–120.

23 Исто, стр. 120.

„У првој половини 1922. демократски левичари се активно ангажују у покрету јавних радника, преузимајући иницијативу у одређивању његове тактике и главних праваца делатности. У два најјача жаришта активности средњолинијаша (како су се називали припадници покрета јавних радника) на конференцији на Илици (јуна 1922) и на конгресу у Загребу (септембра 1922), уз учешће најистакнутијих демократских првака (Давидовић, Вељковић, Рибар) тражен је и начин за промену режима и успостављање сношљивијих политичких односа у земљи. Везивање демократских левичара за покрет јавних радника, који је осуђивао политику владине коалиције, изазвало је, с једне стране, подвојеност и оштре сукобе у странци (између пречанских и србијанских демократа) око даље оријентације странке, а с друге стране, приближило је Давидовићево крило Хрватском блоку. И Хрватски блок и Давидовићево крило прилазећи тој сарадњи имали су различите тактичке замисли: Радић да раздије и сузи основу режима, Давидовић да раздије компактност Хрватског блока и отупи оштрицу његове радикалне опције. Платформа за сарадњу грађена је изјавама демократских првака (Давидовића, Рибара), према којима програм Демократске странке није у пуном складу с Уставом, па стога она не може бити противна његовој ревизији, под условом да се ова спроведе без трзавица; уверавањем Хрватског блока о могућности прекида апстиненције доласка у скупштину, као услову рушења тадашњег централистичког режима.“²⁴

О Конгресу интелектуалаца у Загребу имамо занимљиво сведочанство једног од високих гостију, већ поменутог др Ивана Рибара, тада председника Народне скупштине:

„... акција око народног споразума у духу равноправности народа, а против централизма какав (је) уставом утврђен, постајала је све јача и шири. Томљеновић,²⁵ један од виђених посланика Демократске странке, бивши хрватски бан, почео је да окупља хрватске и српске политичаре за акцију у смјеру политике споразума на основи југословенске идеологије. По тој идеологији, Хрвати, Срби и Словенци представљају сваки за себе народ и посебан политички индивидуалитет у саставу Југославије. Народи имају да се међусобно споразумију о уређењу своје заједничке домовине, Југославије, која ће према вани бити јединствена, а унутра - на принципу равноправности изграђена заједница. Солидарност и пуна равноправност народа најбоље ће се изразити у разрађеној идеологији југословенства, које мора бити основица за вођење народне и државне политике. На Илици 1922. год. одржао се састанак извјесних политичара с Томљеновићем на челу. (...) Настојањем Томљеновића и Смодлаке²⁶, до-

²⁴ Исто.

²⁵ Томислав Томљеновић.

²⁶ Јосип Смодлака.

шло је до такозваног Југославенског конгреса у Загребу некако половином септембра 1922. Овом конгресу присуствовали су позваници и почасни чланови председништва конгреса, Давидовић, Вељковић Воја и ја као председник Народне скупштине.

Збор, коме је присуствовало око 2000 позваника, мало не самих Хрвата, већином интелигенције из свих крајева Хрватске, отворио је познати културни радник и историчар Фране Булић, а референт и главни говорник био је Смодлака. Збор су поздравили Давидовић и Вељковић. Неке нарочите резолуције није било. Смодлака је у свом излагању разлога због којих је сазван конгрес, као и опће политичке ситуације, специјално у Хрватској, настале последице доношења устава, у ширим питањима обухватио смјернице нове политике која треба да здближава Хрватску и Србију, да би се на тај начин омогућила заједничка сарадња у Народној скупштини и тако обуставила пасивна резистенција Хрватске републиканске сељачке странке. Сви су говори врло добро дјеловали на присутне, а било је ту и много виђених првака и присташа Хрватске републиканске сељачке странке, као и Југославенске муслиманске организације. Све загребачке новине посветиле су посебне чланке овом збору, а неке су га називале одлучном прекретницом у нашој унутрашњој политици. По свему судећи, с обзиром на нову ситуацију, која је последице тог конгреса настала, дало се наслућивати да је и у редовима Хрватске републиканске сељачке странке завладало мишљење, да не кажем покрет, за споразум који би омогућио њеним посланицима улазак у Скупштину, гдје би прихватили заједно са споразумашким србијанским странкама акцију и борбу за ревизију устава. А и у редовима Демократске странке ојачала је после овог збора акција за споразум.²⁷

Из овога што смо цитирали, јасно је да се приближавао значајан тренутак и за земљу и за Демократску странку и, сасвим је разумљиво, да је и др Војислав Маринковић, као искусан политичар и парламентарца, морао да води рачуна о тим догађајима, без обзира како ће се, као човек компромиса, у вези са тим догађајима опредељивати. Индикативно је да он сам није присуствовао овом загребачком скупу интелектуалаца:

„Али, док су Љубомир Давидовић и Војислав Вељковић тврдили да се у загребачким одлукама може издећи питање ревизије устава и да се, показивањем добре воље одласком у Загреб, може наћи средња линија између становишта владе и екстремизма Хрватске Републиканске Сељачке Странке, дотле је Маринковић био уверен да (ће) одлуке Загребачког Конгреса неминовно, ако не довести до ревизије, оно одвести ка њој. Одлазак у Загреб, на ноге Хрватима, који нису признавали Видовдански Устав, само је по себи наметало ревизију. Маринковић није био против разговора са Хрватима, није био против максималног

27 Др Иван Рибар, „Политички записи“, „Просвета“, Београд 1948, стр. 109–110.

проширења административних самоуправа у границама предвиђеним Уставом, али је те разговоре хтео да води у Београду с представницима најмногбројније хрватске политичке странке, а не у Загребу, с једним, по његовом мишљењу, ненадлежним телом. Давидовић и Вељковић отишли су у Загреб, Маринковић је остао у Београду.²⁸

V Расцеп у Демократској странци

Напред смо изнели резултате парламентарних избора одржаних 18. марта 1923. године, те их овде нећемо понављати.²⁹ Конститутивној седници Скупштине нису присуствовали посланици (као и до тада!) ХРСС, друге странке по броју освојених мандата, али је настављена акција (и у Скупштини и изван ње) да се нађе компромисно решење и они укључе у парламентарни живот државе. Да би се ток тих активности боље разумео, треба имати у виду оно што се дешавало у Демократској странци, након Загребачког конгреса интелектуалаца, али и после слабијих резултата на изборима у односу на позицију у претходном скупштинском саставу.

Ма колико да је загребачка резолуција била изузетно компромисна („да се централни органи државне власти растерете од послова који се тичу непосредно појединих места или покрајина... да се стварном садржином прошири народна самоуправа... да се у овом питању изиђе у сусрет жељама великог дела народа, а нарочито Хрвата, коликогод допушта интерес државне целине...“³⁰), дошло је у Демократској странци до озбиљних превирања. Нарочито је оштар наступ имао Светозар Придићевић:

„Давидовић, под ударцима Придићевића и извјесних првака странке дао је оставку на положај председника странке сазвавши претходно сједницу посланичког клуба и главног одбора за половину мјесеца октобра 1922. године. Тој сједници председавао је потпредседник др Крстељ.³¹ Придићевићеве присташе први су отворили паљбу по унапред утврђеном плану. Говори су им били нарочито управљени на то да Давидовић и његови издају устав, за који су гласали још пред кратко вријеме, и да против тог устава траже сарадњу са субверзивним елементима, како су вољели да називају Радића и његове сараднике. Давидовић је на све ове ударце одговорио само овим речима: Био сам на конгресу због кога ме и оптужујете, и сада, послје ваших говора, увидио сам још боље да сам добро учинио што сам био и говорио тамо. Послије ове изјаве нашли су се посредници, који су оба тabora измирили с једним безбојним комуникеом, којим се објашњавао постиг-

28 К. Ст. Павловић, нав. дело, стр. 108.

29 Видети одељак III овог рада.

30 К. Ст. Павловић, нав. дело.

31 Иван Крстељ.

нути споразум за даље вођење политике Демократске странке тиме, што ће убудуће само извршни одбор странке у споразуму с посланичким клубом моћи да утврђује смјернице политике. Углавном, није се хтелo нагласити гледиште ни једног ни другог табора, тј. ни споразум, ни чување централистичког устава.³²

Ишчекивања политичких противника Демократске странке, да ће се она поцепати пре избора 18. марта 1923. године - нису се испунила, те се странка, мада на изборима нешто ослабљена, и даље држала на високој позицији трећег места по броју мандата у Скупштини и значајног чиниоца у даљем парламентарном животу земље. Тактизирањем са новоформираним Федералистичким блоком (већ се из имена види програмска оријентација!), чији је иницијатор била ХРСС (мада још увек ван Скупштине!), Пашићева радикалска влада извесно време је успевала да се одржи у парламенту у којем нема већину. Успевала је чак да изразито масовну опозицију у парламенту укључи у своју гласачку машину, зависно од интереса за решавање питања које је на дневном реду.³³ Таква, у основи „неприродна ситуација у Скупштини“, морала је да се превазилази тражењем платформе за значајније обједињавање опозиције, а таква „заједничка платформа овог груписања могла је бити само ревизија устава.“³⁴ То је, практично, значило да се Демократска странка мора приближити Федералистичком блоку, „која је још изазивала подозрење и неповерење осталих опозиционих странака с обзиром да је учествовала у изградњи централистичког државног уређења и с обзиром на централистичку оријентацију Придићевићеве групе.“³⁵ Док је, на једној страни, Демократска странка настојала да се максималним уступцима повеже са опозиционим Федералистичким блоком, дотле је унутар ње саме долазило све брже до унутрашњих разилажења између две, напред већ довољно пута помињане, Давидовићеве и Придићевићеве групе. Идући у сусрет компромисним решењима унутар опозиције, Демократска странка је учествовала у обновљеној акцији јавних радника на тзв. „средњој линији“ с чим се није слагао Светозар Придићевић и средином децембра напустио је главни одбор странке. Демократска странка приступа измени свог програма у децентралистичком правцу. Предлаже се ревизија устава, „којом би се надлежност локалних самоуправа знатно проширила, управо до крајње границе које не би угрозиле државни интегритет: знатан део послова централне власти пренео би се на самоуправна тела, која у оквиру своје надлежности треба да буду потпуно самостална, без превентивног надзора државне власти.“³⁶

32 Др Иван Рибар, нав. дело, стр. 110.

33 Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 158–159.

34 Исто, стр. 159.

35 Исто, стр. 160.

36 Исто.

Опозиција је заједнички садржатељ нашла у рушењу Пашићеве владе, како би омогућила нове изборе, односно пут ка промени уставног уређења земље. Током марта 1924. године предата су пуномоћја скоро свих посланика дотле апстинирајуће ХРСС. Око верификације мандата дошло је до опструкције у Верификационом одбору, како би се омогућило усвајање владиног предлога буџета, без учешћа до тада апстинирајућих посланика ХРСС. Коментаришући чињеницу да је буџет усвојен са свега 15 гласова већине, и то на тај начин што је 41 посланик ХРСС спречен да гласа, Давидовић је на седници 30. марта 1924. рекао: „Па и сад присуствујемо једном у парламенту невиђеном призору, да Скупштина држи парламентарну седницу, а влада организује опструкцију у Верификационом одбору само да би се спречило да једна група народних посланика узме учешћа у најважнијем скупштинском послу, у решавању буџета.“ Буџет је тада, у ствари, прихваћен са 127 гласова већине, што представља једва једну трећину од укупног броја посланика. Посланици Опозиционог блока су, у знак протеста, напустили седницу Скупштине за време гласања о буџету. Опозициони блок се 12. априла окупио у Скупштини и у усвојеној резолуцији оценио одлагање седнице Верификационог одбора као „прикривање непарламентарног карактера данашње владе“ и „отворено гажење устава, који у свом првом члану гарантује парламентарну владавину“, те је затражено од меродавних фактора (у првом реду од краља) да „оваквом стању стану на пут“.³⁷

VI. Давидовићева влада

Парламентарна криза је решена тако што је владу поново образовао Никола Пашић, сада у заједници са Светозаром Прибићевићем, пошто је у међувремену он, по изласку из Демократске странке, формирао своју странку, која је унутар Скупштине имала 25 посланика.³⁸ Извршена је верификација мандата посланика ХРСС, али је и новоформирана влада остала у мањини. Морала је да поднесе оставку и образована је влада Демократског блока (27. 7. 1924.), на челу са Љубомиром Давидовићем, с тим што ХРСС Стјепана Радића није имала у њој министре, већ јој је обезбеђивала подршку приликом гласања. У њој је др Војислав Маринковић био министар иностраних послова и то ће континуирано остати дужи низ година, без обзира на промене владе.

„(...) Ми смо потпуно свесни свих огромних тешкоћа“ каже се, између осталог, у декларацији Давидовићеве владе, „на које се мора наићи у свима проблемима унутрашњег уређења у једној држави оволиког пространства као што је наша, и састављеној из покрајина које су векови и судбина до скоро растављали. Али, ми смо удећени да се све

³⁷ Исто, стр. 162.

³⁸ Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, исто, стр. 376.

тешкоће, ма колике да су, могу пребродити, ако се наша државна политика упути таквим правцем да пробуди и појача братска осећања која нас спајају, и ако се они који пред Краљем и народом, пред историјом и будућношћу (...) носе одговорност за државне послове, буду својски и савесно потрудили да, избегавајући неизмирљиве формуле, уђу у дубину и суштину сваког проблема и унесу у његово решавање ону ширину погледа, без које се у нашој држави и у садање време ништа трајно и корисно не може свршити, - и ако преко свега сви ми одговорни политичари будемо прожети дубоким уверењем да се наша заједничка кућа мора уређивати заједно и договорно, и темељити на непоколебљивој слози и праведном и срдачном споразуму Срба, Хрвата и Словенаца (...) Ми немамо шта једни другима узимати, ми смо дужни поверити се једни другима, искрено, лојално, без резерве, и без задњих мисли свом братском љубављу која нас упркос свему спаја.³⁹

Владин програм био је усаглашен ставовима странака које су је сачињавале, односно пружале јој подршку. Дотадашње државно уређење сматра се превазиђеним због покрајина, „које су векови и судбина до сада растављали“, те треба избегавати неизмерљиве формуле централистичког система. Вероватно, као уступак Радићу који је био у Москви, изражена је спремност да се, под извесним условима, успоставе дипломатски односи са СССР-ом. У духу свога програма, влада је једном својом наредбом (15. 8. 1924.) упутила органе власти, да у вршењу своје дужности воде рачуна о једнакости и националној равноправности: да „не праве разлику грађана по расама, племенима и конфесијама“, да би се на тај начин окончало са дотадашњом политиком „дељења грађана на повлашћене и подвлашћене“. У духу своје нове националне политике, донета је и одлука да се поново успостави Покрајинска управа за Хрватску и Славонију у Загребу, као и дозвола за истицање хрватских застава и за обнављање хрватских националних друштава.⁴⁰

Међутим, ни ова влада није била дугога века (27. јула - 6. новембра 1924), те је за наш рад посвећен др Војиславу Маринковићу интересна више по томе што му је било поверено министарство иностраних послова, на чему ће се нешто касније у пуном светлу исказати као личност од широког политичког формата.

Влада, ваља то рећи, није оборена у парламенту, већ Давидовићевом оставком на захтев Двора. Реакција на оставку владе била је у редовима блока странака које су јој пружале подршку веома оштра. Давидовић је умиривао своје присталице износећи схватање да треба остати на власти „док се има поверење оба уставна фактора“. ХРСС

³⁹ Исто, стр. 376–377.

⁴⁰ Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 171.

је, међутим, преко свог представника Мачека⁴¹ изразила отворено незадовољство што је влада, која је тежила националној равноправности, „оборена од другог уставног фактора противно свим принципима парламентаризма“.⁴²

Остала је забележена и једна Маринковићева мисија у Двору, у оквиру покушаја да се Давидовићева влада очува. Пошто је Двор у једном Радићевом говору као најтеже ствари видео помен Тичеринове⁴³ потпоре и захтев за аутономном републиком, од Давидовића је затражено или да прекине сарадњу са ХРСС или да изјави јавно да је разочаран у Радића, односно да је уверен како Радићу није стало до споразума. Изјава је била кратка и написана у Двору: „Догод Радић буде представљао Хрвате и говорио у њихово име, нема нити може бити споразума.“ Међутим, Давидовић то није прихватио, већ је послао у Двор министра Маринковића с једном својом изјавом, која се знатно разликовала од Краљевог концепта. „Била је нејасна и колебљива!“ – оценио је Краљ. „Она је показала да Давидовић још увек мисли на свој задатак да дође до споразума с Радићем.“ Рекао је отворено Маринковићу, да га понуђена Давидовићева изјава „не задовољава“, јер ако би под тим условима дао Давидовићу мандат да спроводи изборе, онда „неће бити он тај него Радић који ће их уствари извршити.“ После таквог Краљевог става странке владиног блока издале су званично саопштење, према којем су, Радићев говор и резолуција његове странке „учиниле мучан утисак на све (...) па је ситуација блока јако погоршана и погледи на комбинацију с блоком су минимални.“⁴⁴

VII. ХРСС с радикалима у влади

После покушаја да владу образује Коста Тимотијевић, демократа близак радикалима, владу је образовао Никола Пашић, с овлашћењем да распусти Скупштину и распише изборе. У влади је био и Придићевић са својим самосталним демократама. Национални блок (владин) у односу на Опозициони блок добио је незнатан број посланика више, тако да на изборима 8. фебруара 1925. године није разрешена парламентарна криза. Овај мандат посланика значајан је, пре свега, по чињеници да је дошло до изузетног заокрета у политици ХРСС Стјепана Радића, који су сада директније него икада раније, без обзира на све углавном ванпарламентарне ломове кроз које су прошли, изразили спремност да најнепосредније учествују у власти. Навешћемо неке карактеристичне моменте из изјаве Павла Радића, изречене на

41 Влатко Мачек.

42 Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 175.

43 Григорије Васиљевич Тичерин, министар иностраних послова СССР-а.

44 Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 177.

крају говора, у име Хрватског сељачког клуба у Народној скупштини, у име своје и у име Стјепана Радића, као његов заменик, те у име вођства Хрватске републиканске сељачке странке:

„Признајемо свеукупно политичко стање, како је данас по Видовданском уставу, са династијом Карађорђевића на челу, и то водећи рачуна о провођењу позитивне политике, у смислу јасно изражене воље хрватског народа, три пут редом на проведеним изборима гледом на политичке чињенице и свеукупно политичко уређење као што је данас. Исправак тих чињеница и тога уређења што га по својој вољи и по савести не можемо одобрити, има бити предмет ревизије устава, дотично народног споразума народа српског, хрватског и словеначког.

- Ми се нисмо никада борили против ове наше државе, и њених интереса... Не бојимо се приговора да смо капитулирали, - јер, уосталом, ми волимо овако, па макар и изгледало да смо пред братом и попустили, јер попустили смо брату, српском народу, и нашој заједничкој будућности. Волимо тако него да се, опет, поврате односи у којима нас је у својим канцама држала једна страна туђа сила, коју су највећим напором обориле велике западне демократије, а која победа, да није било моћних и дивовских напора Србије и мученичког српског сељачког народа, не би била свршила готово потпуним уједињењем и ослобођењем народа хрватског.

- Зато заједничке наше државне границе сматрамо народним хрватским границама у којима хрватски народ брани своју егзистенцију, и по своме програму и по своме схватању бранићемо их до краја.⁴⁵

После декларације Павла Радића у Националном блоку наступило је размимоилажење у основним гледиштима на даље вођење државне политике. Док је група самосталних демократа (Светозар Придићевић) одбијала сваку могућност сарадње са Хрватском сељачком странком, радикали (Никола Пашић) су налазили да би та сарадња била не само могућа него и врло корисна. Отпочели су преговори између Народне радикалне странке и Хрватске сељачке странке, који су завршени једним протоколом којим је била зајемчена сарадња тих двеју најјачих политичких група у Народној скупштини. Никола Пашић је са ХРСС образовао 18. јула 1925. нову владу (Блок народног споразума). Како би се што лакше схватила новонастала политичка ситуација, доносимо одломак из декларације ове владе:

„Оваква влада сложна је у свим погледима на рад око уређења државе. Влада је решена да уложи све своје напоре да се рационално, организовано и паметно искористе неисцрпне снаге нашег народа и велика природна богатства наше земље. Да би се обезбедила одбрана државе, влада сматра да се не смеју жалити никакве жртве за праве потребе војничке моћи земље.

⁴⁵ Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, исто, стр. 381–382.

Влада ће се у томе циљу старати о интегралном примењивању Устава у држави и о извођењу његовом применом донесених садашњих и доношењем нових закона, који потпуно гарантују равноправност Срба, Хрвата и Словенаца, у свим подручјима народног и државног живота. Ова примена Устава има бити изведена у свим његовим одредбама и на целокупном територију Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, без икаквих изузетака, онако како Устав предвиђа за јединствену Краљевину.⁴⁶

Био је то велики заокрет у политичком, не само парламентарном, животу земље, који је имао одраза и на стварање потпуно нових односа међу политичким странкама, али и на превирања и односе унутар њих самих. Десило се нешто што се скоро ни са које стране није очекивало. Али, не треба заборавити да је остварена „парламентарна комбинација која није била у сагласности са расположењем бирача, јер су интереси ових изиграни.“⁴⁷ Аналитичари и истраживачи оцењују да је у наредним годинама (1925–1928) дошло до „смањивања улоге и функција Скупштине и пораста утицаја ванпарламентарних фактора“, да је остварено „слађење политичких странака“, да је било „страначких превирања и прегруписавања“.⁴⁸ „Цепалу се стари блокови и стварају се нове заједнице. Као у каквом хемијском процесу: једни се елементи одвајају и праве с другима нова једињења. Само, веза ће бити још лабавија, него у ранијим политичким сложеницама.“⁴⁹

Све оно што је Демократска странка чинила, посебно онај њен део који је најозбиљније схватао и подржавао свог председника, Љубомира Давидовића, сада је пало у воду. Др Војислав Маринковић, као што смо напред рекли, није био међу њима, односно имао је нешто другачија схватања политичког стања у земљи и тактике које странка треба да се држи:

„Маринковић, као и сви Срби, тешко се могао решити на федерацију и усвајати широке самоуправе. И он је, по традицији, био ... за унитарно уређење државе. Говорећи истим језиком, Срби су сматрали да су они и Хрвати, један те исти народ, а један народ који говори истим језиком треба да живи у једној и унитарној држави. Срби су се, оправдано или не, дојали сваке политичке аутономије, коју су сматрали опасним новачењем, опасним нарочито због апстиненције Хрватске републиканске сељачке странке. Хрватски одбрамбени аутономизам и српски државотворни унитаризам, били су два непомирљива појма.“⁵⁰

Као што се види, он стоји управо на оним позицијама на којима је и декларација нове владе, према којој је његова странка (Демократска странка) сада у опозицији. Управо, на тој основи обавља се и даља

46 Исто, стр. 382–383.

47 Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 205.

48 Исто.

49 Јаша Продановић, цитирано према: Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 207.

50 К. Ст. Павловић, исто, стр. 98–99.

диференцијација унутар његове странке, с тим што је он кључни чинилац оних посланика и чланова који имају другачије ставове у односу на свог председника Љубомира Давидовића. Уосталом, до диференцијација и прегруписавања, у то исто време, дошло је и у другим странкама, како у тада владајућим тако и у опозиционим.

VIII. Давидовић - Маринковић

Све док је активност Демократске странке била у пуном замаху, било да је у власти или у опозицији, Давидовић је као предводник Демократске странке налазио у самој странци пуну подршку, чак и онда када су се несугласице отклањале одређеним компромисима. То је било и док се налазио на челу Опозиционог блока. Међутим, његова широка акција, захваљујући опреци двеју јачих странака на власти, одједном је изгубила сваки смисао и његова позиција унутар странке почела је да слаби. И сам је схватио да је беспредметно даље инсистирати на промени уставног уређења земље, пошто је „споразумом владајућих странака национално питање скинуто с дневног реда.“⁵¹ „Ми не можемо одавде из ових крајева тражити више за Хрвате, него што су они сами за себе тражили“ - изјавио је он у Скупштини.⁵²

Конгрес Демократске странке у децембру 1925. прихватио је Давидовићево гледиште да је вођена политика споразума била корисна, поред осталог, и због тога што се њоме обезбеђивала парламентарна владавина и „сузбијала хегемонија племена“. Конгрес је прихватио пројект о широким самоуправама, као део програма странке, за чије се остварење не искључује потреба ревизије устава.⁵³ У странци добија све више маха она струја која је истицала да је странка државно-правну фазу своје активности завршила и да мора дати пуни допринос започетој стабилизацији политичких односа. На политичкој позорници све се чешће појављују они страначки прваци, међу којима су најзначајнији др Војислав Маринковић, Коста Кумануди и Коста Тимотијевић, који су и раније имали одређене резерве према политици коју води странка. Ова група најјаче упориште има међу присталицама бивше Напредне странке (напредњаци). Ако се пође од тога да је та странка још код Обреновића имала снажно упориште у Двору, није никакво чудо да се и сада ова групација у Двору веома високо котирала, без обзира што је династија промењена. Скоро четврт века је од промене династије протекло, успостављене су нове релације и односи, стечено је међусобно поверење, чињени су одређени компромиси. Давидовић пак, самом чињеницом да је стајао на челу Демократске странке и да је, након па-

⁵¹ Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 213.

⁵² Исто.

⁵³ Реферат Љубе Давидовића и резолуција Конгреса, „Одјек“ од 20. 12. 1925.

да његове владе 1925. године, радио на стварању Опозиционог блока, био је у немилости код Краља. На тој линији дошло је и до раслојавања у овој странци. Маринковићу је из Двора давана јавна подршка, при чему се истицала велика улога његове групе у време акције Опозиционог блока у спасавању Демократске странке да „не постане антидинастичка“, пошто је наводно активношћу Љубомира Давидовића и др Војислава Вељковића (о чему смо напред писали!) скоро „била дефинитивно изгубљена за монархију и Србију.“⁵⁴

Истина, ти сукоби су дуго тињали, пошто није било неког значајнијег програмског питања на коме би се озбиљније разишли, односно за које не би из тактичких разлога могли да нађу компромисно решење. Све је изгледало као сукоб око политичке тактике: Маринковићева група је била спремна да уђе у владу радикала и ХРСС, а „прихватала се и улоге резерве радикала у случају да ХРСС напусти владу“⁵⁵, а Давидовић је био за оштру опозицију према овој влади. До отворене борбе за власт између ових двеју група дошло је почетком 1927. године. Пошто је Давидовић успео да на Конгресу странке децембра 1926. сачува одлучујућу позицију у странци, др Војислав Маринковић је почетком фебруара 1927. године поднео оставку на чланство у Главном одбору, незадовољан његовим персоналним саставом.⁵⁶ Наводно је Маринковић имао намеру да издвоји своју групу од 20 народних посланика у посебан клуб.⁵⁷ Како се ти догађаји поклапају са повратком Веље Вукићевића у радикалну странку и његовим тежњама да преузме руководећу позицију у њој, у јавности се почело говорити о намери Двора да „од језгра двеју странака створи нову страначку заједницу. Маринковић је сматран предодређеним за вођу те нове странке. Од тада почиње отворен сукоб између Давидовићеве и Маринковићеве струје, који ће довести скоро до отвореног расцепа.“⁵⁸

Поред напред реченог, веома значајну акцију водила је Демократска странка и у вези са повезивањем са Југословенском муслиманском организацијом, ради стварања јединствене политичке организације, или бар обједињавања деловања у парламенту. Др Војислав Маринковић је предводио демократе у првим преговорима са муслиманима септембра 1925. Тада је већ постављено питање напуштања верског становишта муслимана, када је у питању политичко организовање, „пошто су наводно отпали разлози који су их руководили да такво становиште заузму“.⁵⁹ Указивано је и „да су отпале и разлике између двеју странака у ставу према питању аграрне рефор-

⁵⁴ Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 213–214.

⁵⁵ Исто, стр. 214.

⁵⁶ „Политика“ од 7. и 8. 2. 1927, стр. 2–3.

⁵⁷ Акција Воје Маринковића, „Нови живот“ од 13. 2. 1927, стр. 99.

⁵⁸ Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 214.

⁵⁹ Исто

ме, пошто је она углавном била решена.⁶⁰ Пошто је у ЈМО било доста резерви према тим питањима, приближавање је текло веома споро. Септембра 1926. године дошло је до формирања заједничког посланичког клуба (Демократска заједница), који је бројао педесетак посланика. Наравно, циљ даљих напора био је да се створи јединствена политичка странка, што се види из једног званичног саопштења Председништва Демократске заједнице (крајем 1926) о одлуци да се у најкраћем року приступи одређеним мерама које треба да доведу да се „и у јединственој организацији изрази потпуно јединство, које већ и иначе постоји идејно, политички и тактички“.⁶¹ Демократска заједница се према другим политичким странкама представљала „као једно страначко тело“.⁶²

До стварања јединствене странке није дошло, али је заједништво демократа и Муслимана, изражено јединственим парламентарним клубом, користило и једној и другој страни за њихова страначка јачања: Демократској странци да представи стварање Демократске заједнице, као „почетак ликвидације верских и племенских организација“, посебно, групи демократа Воје Маринковића да себи припише заслуге што је, стварајући заједницу са ЈМО, успела да Муслимане „потпуно и коначно приведе монархији и јединству.“ ЈМО је такође била задовољна овом сарадњом, јер се спасла политичке изолације и приближила опет учешћу у власти.⁶³

IX. Успех демократа на изборима, али...

Не улазећи у све детаље (и тешкоће!) организовања парламентарног живота у земљи за период 1925–1927, морамо нагласити да су владе организоване од радикала и ХРСС, потом и са другим партнерима, биле нестабилне (краткотрајне), што је парламентарни живот изузетно усложњавало, а повремено чак и паралисало. У међувремену, у једној таквој деликатној ситуацији, Демократска странка се 17. априла 1927. године враћа у владу, коју организује радикал (повратник) Веља Вукићевић, а у коју улази др Војислав Маринковић као министар иностраних послова. Ову владу су формирале следеће странке: Народна радикална странка и Демократска заједница (Демократска странка и ЈМО). Очигледно је било да су владу сачињавали људи не толико по партијском избору, колико по Краљевом поверењу у изабране личности. Пошто је влада, уместо да ради са парламентом којем још није истекао мандат, одлучила да распише нове изборе, а да пред парламент

60 „Политика“ од 4. 9. 1925, стр. 2.

61 Текст саопштења Председништва Демократске заједнице, „Одјек“ од 14. 12. 1926, стр. 1.

62 Исто.

63 „Политички гласник“, од 11. 10. 1926, стр. 2.

ни једном није ни изашла, многи је сматрају ванпарламентарном владом. Избори су одржани 11. септембра 1927, што значи да их је влада припремала више од 5 месеци, више но и у једном случају раније. У току тог периода, влада је ојачана споразумом са Словеначком људском странком Антона Корошеца.⁶⁴

Ма колико да су и ти избори умногоме личили на претходне (у погледу притисака да странке у влади дођу до што више посланичких мандата), ове изборе карактерише и једна специфична ситуација. Наиме, владајуће странке, а посебно радикална, поцепале су се доста озбиљно и на изборе се то одражавало, чак и удвојеним кандидатским листама. Међутим, мора се признати да је ситуација код Демократске странке, која је за наш рад интересантнија, била нешто мање заоштрена, пошто је постојало настојање да се обе струје (Давидовићева и Маринковићева) ангажују тако да странку у скупштини ојачају. Др Војислав Маринковић „је настојао да заобилазним путем задобије јачи утицај у Посланичком клубу и Главном одбору“, а то је учинио „углавном дајући страначким првацима места у државном апарату“.⁶⁵ Обе струје демократа су се привремено сагласиле у овим питањима: да је распуштање Скупштине било оправдано, јер је њена већина изабрана насилним путем на изборима 1925. године, а „њена стерилност проузрокована је понајвише распадањем Радикалне странке“; да нови избори омогућују Демократској странци јачање утицаја на остварењу програма о проширењу самоуправа, решењу привредне кризе, пореском растерећењу, итд.; да основа за развој земље треба да буде „свест о великим циљевима демократије“.⁶⁶ Потребу за остваривањем широке самоуправе покрајина демократи су још више нагласили у свом прогласу намењеном бирачима у Хрватској, изјашњавајући се за ревизију устава, али против стварања посебних националних фронтова.⁶⁷

Резултати парламентарних избора од 11. 9. 1927. били су следећи: Народна радикална странка 112 мандата, Демократска странка 61, Хрватска републиканска сељачка странка 61, Словенска људска странка 21, Самостална демократска странка 22, Југословенска муслиманска организација 18 мандата итд.⁶⁸ Да не бисмо улазили у детаље, дајемо једну кратку аналитичку оцену о резултатима (успеху) Демократске странке на овим изборима, у чему је свакако и активност (ангажовање) др Војислава Маринковића, као актуелног министра, била од значаја:

64 Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 230.

65 Исто, стр. 231.

66 Изборни проглас „Члановима и пријатељима Демократске странке од 20. августа 1927.“ (по: Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 233.

67 „Мисли и тежње Давидовићеве Демократске странке. Ријеч пред изборе 11. рујна 1927.“, Ужи акциони одбор Давидовићеве Демократске странке за Хрватску и Славонију у Загребу, Загреб, 1927. (Исто).

68 Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, исто, стр. 385.

„На рачун радикала нарасла је Демократска странка: онолико колико су радикали изгубили мандата (12) толико су демократи добили више. (...) Разлоге за успех демократа не треба тражити само у расцепу радикала. Наиме, у Демократској странци, између Давидовићеве и Маринковићеве групе није се испојила толика подвојеност у истицању посебних листа и међусобној борби за гласаче. У појединим окрузима преовладала је једна или друга група и истакла само своје кандидате. Имајући подршку у државном апарату, Маринковић је настојао да потисне Давидовићеве присталице и успевао је у оним окрузима где се није ангажовао сам Давидовић, или његови најближи сарадници.“⁶⁹

Демократска странка изашла је, дакле, из избора у целини бројчано ојачана, али је њено вођство (Давидовићево лево крило) знатно ослабљено у парламенту, пошто је актуелни министар Маринковић успео да у Скупштину уђу у већини његове присталице. Маринковић је имао, истина благу, предност у Посланичком клубу, али је Давидовић имао апсолутни примат у странци, нарочито у унутрашњости. „Одржало се и даље двојство у странци: Маринковићева група била је заступљена у влади, али без подршке странке као целине.“⁷⁰ Из ондашње штампе се може прочитати да Демократска странка у влади „није учествовала ни у каквим погодбама, а њен шеф узгред је извештаван о раније учињеним споразумима и обавезама које су странци наметане.“⁷¹ Давидовићеви покушаји да се странка повезује са другим опозиционим странкама нису наилазили на подршку у самом Посланичком клубу, тако да је најављивао оставку, чак и повлачење из политичког живота, пошто не може да следи политику нових људи у странци а не жели са собом „понети грех који му народ неће опростити.“ Клуб Демократске странке, као разрешење кризе, формулисао је компромисан закључак, којим се изражава поверење Давидовићу, али се истовремено прихвата и извештај демократских министара о даљем учешћу у влади, с израженом жељом да се обезбеде „конкретније гаранције за правни поредак“.⁷² Сличан компромис је направљен и при кандидовању и избору председника Народне скупштине, када је део демократских посланика гласао за радикалског кандидата (Маринковићеве присталице), док су Давидовићеве присталице с осталим опозиционим странкама гласале за кандидата Демократске странке, пошто је препуштено посланицима да се о томе изјашњавају без става клуба. О тадашњем стању у клубу Демократске странке имамо сећање потпредседника (председник је био Давидовић):

⁶⁹ Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 237.

⁷⁰ Исто, стр. 245.

⁷¹ „Положај Демократске странке“, „Одјек“ од 2. 10. 1927, стр. 1.

⁷² „Политика“ од 11. и 12. 10. 1927, стр. 4.

„Демократски посланици нису ни покушавали да говоре, јер је стање у њиховом клубу било вировито. Нико од демократа се није усудио да говори за неки владин приједлог, да му у клубу не би приговорили Давидовић, Грол или његови људи да је уз Маринковића и Куманудија. У клубу је Давидовић непрестано нападао Маринковића и Куманудија да добро не раде. А ипак се ниједан од демократских посланика није усуђивао ни у клубу ни у Скупштини да приговори нешто влади. Сви су ћутали, и тако је све било пасивно. То је била најочајнија ситуација која се могла замислити у једној странци. Тада сам био потпредседник посланичког клуба, и догодило ми се, кад сам замјењивао Давидовића, да ме прекорио што сам дозволио да говоре поједини посланици, за које се знало да су уз Маринковића. И тако је то ишло из дана у дан.“⁷³

У фебруару 1928. године дошло је до изнуђене оставке Вукићевићеве владе, а криза је изазвана оставкама министара из Демократске странке, укључујући и Маринковића. Давидовић је у томе успео залажући се за стварање једне концентрационе владе уз образовање заједничког посланичког клуба са СДС и Савезом земљорадника. Маринковић и његови следбеници су се отворено супротставили овој иницијативи, бранећи позиције на власти и, за странку веома корисну, спрегу са радикалима. „Иако начелно није против стварања концентрационе владе, Маринковић је сматрао стварање јединственог клуба са опозицијом апсурдним, јер је немогућа сарадња једног посланичког клуба у влади и посланичких клубова у опозицији. Давидовићевом гледишту придружило се нешто више посланика, па му је то дало снаге да затражи да се о његовом предлогу донесе одлука у Клубу. На његово инсистирање Посланички клуб је 1. 2. 1928. усвојио већином гласова резолуцију којом му се даје овлашћење да затражи излазак демократских представника из владе и да истовремено отпочне преговоре са првацима Сељачко-демократске коалиције (ХРСС и СДС) о тесној сарадњи клубова. (...) После више година јасне подвојености између Давидовићеве и Маринковићеве групе, најзад је она и бројно исказана. (...) Од 61 посланика Демократске странке, 36 је гласало за ову резолуцију, 21 против, а 1 се уздржао, док су три посланика била одсутна.“⁷⁴

Др Иван Рибар износи да је до свих ових сукоба у време прве Вукићевићеве владе долазило због тога што је у влади био Кумануди, а не Милан Грол, и да је то Давидовић хтео да промени, што му је и пошло за руком код формирања друге Вукићевићеве владе:

„Кад је Давидовић излазио од Вукићевића с листом нове владе, сусретоше га по обичају на ходнику новинари и на њихово питање,

⁷³ Др Иван Рибар, исто, стр. 204.

⁷⁴ Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 246–247.

да ли је криза ријешена, одговори им потврдно и саопшти да је све у реду и да ћемо у новој влади имати тврди град. Долазећи у клуб своје странке, Давидовић бурно поздрављен од посланика затвореног круга Гроловог, саопшти посланицима без икаквог увода листу нових министара додавши да ће одмах покварити владу ако падне и један приговор или примједба. Давидовић је добро познавао своје посланике, јер их је велика већина била за владу, па ма каква она била, само ако је и Демократска странка у влади. Давидовић се можда бојао приговора од Куманудија и његових људи, па им је зато дао на знање да ће изгубити и свог Маринковића, ако би се усудили приговорити Гролу. Маринковић и Кумануди остали су такође без ријечи. Група око Грола најзад је успјела да Давидовић постане господар ситуације и у клубу. Он може да спроведе кроз клуб све што хоће, а да нико не може ни да се брани, ако је у питању и његова личност, као што је био случај с Маринковићем.⁷⁵

Тиме је фактички реактивирана стара Вукићевићева влада, у којој је Милан Грол постао министар просвете, а др Војислав Маринковић и даље био министар иностраних послова. О тој промени писале су у шали једне београдске новине: *Tremuntur montes, nascitur ridiculus Grol* (Тресла се брда, родио се смешни Грол).⁷⁶

Х. Злочин у Народној скупштини

На 83. седници Народне скупштине, која је одржана 20. јуна 1928. године, догодио се широко познати трагични догађај чије су последице биле велике и тешке. У току једне жучне расправе, уз употребу непримерених и неодмерених, па и увредљивих, речи, како са говорнице, тако и из посланичких клупа, посланик Пуниша Рачић (радикал) извадио је парабелум и са скупштинске говорнице опалио неколико метакa, којима су смртно погођени Павле Радић и др Ђуро Басаричек, а теже и лакше рањени Стјепан Радић, др Иван Пернар (око чијег предлога је и вођена расправа) и Иван Гранђа, сви посланици Хрватске сељачке странке, а у Скупштини чланови Сељачко-демократске коалиције. Рад у Народној скупштини био је после тога прекинут, а посланици Сељачко-демократске коалиције одлучили су да напусте Београд и рад у Народној скупштини, односно наставили су своја заседања у Загребу, где су донели извесне одлуке,⁷⁷ правно неутемељене, али политички веома провокативне, на којима се нећемо у овом раду задржавати.

Наравно, актуелна влада Веље Вукићевића, чији је и др Војислав Маринковић био члан, поднела је 4. јула 1928. године оставку, а у

⁷⁵ Др Иван Рибар, исто, стр. 210.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, исто, стр. 386–387.

образложењу је наведено „да је то учињено с циљем да се омогуће услови са споразум о стварању шире концентрације свих парламентарних група.“⁷⁸ Владине странке остале су при становишту да злочин од 20. јуна не може бити разлог да се „прекине досадања законодавна радња“ и због тога оне и желе повратак Сељачко-демократске коалиције у Скупштину, која је „једини компетентан форум за решавање свих питања која су у вези са народним и државним животом.“⁷⁹

У консултацијама за састав нове владе, у тако деликатној ситуацији, тражено је решење које би задовољило и Загреб, укључујући и предлог да владу формира Радић, али је он то преко Прибићевића одбио и инсистирао „на захтеву да се распусти скупштина и распишу избори, а да се формира привремена влада од дотадашње опозиције, или пак неутрална (ванстраначка), чији ће мандат бити да спроведе изборе.“⁸⁰ Управо такву владу покушао је да формира генерал Стеван Хацић. У току разних консултација испољена су тако различита становишта да их је било тешко усагласити:

„При тако опречним ставовима, у наелектрисаној политичкој ситуацији у којој је могло доћи до револуционисања маса, положај владе у оставци се није могао даље продужавати, те се ишло на реорганизовање постојеће владе“ (од истих странака, уз промену појединих личности), којој је на чело дошао др Антон Корошец, лидер Словеначке људске странке. Персонални састав је укључивао и једног Хрвата (Стјефан Барић) из Демократске странке, „да се парира политици СДК о хегемонистичком положају српских странака.“⁸¹ Др Војислав Маринковић остао је на дужности министра иностраних послова.

Народна скупштина се окупила 1. августа, када је одржана комеморација изгинулим посланицима, а сутрадан је влада представљена Скупштини. У декларацији влада је најпре изразила спремност да настави законодавни рад у скупштини, где је стала претходна, а догађај од 20. јуна је овако оценила:

„Догађај од 20. јуна, који заслужује најтежу осуду и који нам је одузео два драга друга и више њих ранио, не сме бити разлог да се прекине досадашња законодавна сарадња, која је за нашу државу тако потребна. Овај жалосни догађај је чин издвојен и личан, и не сме се уопштавати. Особито је велика неправда, када се читаве парламентарне групе или, што је још горе, читав део нашег народа оптужује без сваког разлога, за дело с којим нема ничег заједничког, и које исто тако жали и осуђује као и сав културни свет. Тако недопуштено заоштравање односа не може бити него штетно.“⁸²

⁷⁸ Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 259.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Исто, стр. 261.

⁸¹ Исто.

⁸² Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, исто, стр. 387.

Ситуација је погоршана смрћу рањеног Стјепана Радића, а на челу Сељачко-демократске коалиције стали су Влатко Мачек и Светозар Придићевић, који су остали при ранијим ставовима да се у Београд може доћи тек након нових избора.

Народна скупштина је наставила свој рад, али, уз четири странке заступљене у влади (радикали, демократе, ЈМО и Словеначка људска странка) имала је у опозицији само Савез земљорадника, уз Немачку странку, „која се пред пооштреним мерама, није одлучивала на консеквентни опозициони став.“⁸³

Вреди забележити да је, уз бројна друга питања, уз богату законодавну активност, Народна скупштина, на предлог владе, ратификовала 13. августа Нептунске конвенције, којим су уређени односи са Италијом, што је преостало још од светског рата. У Скупштини је то лако обављено, мада је стављена озбиљна примедба од стране Савеза земљорадника да ће „без присуства Хрвата“ тај акт само погоршати стање у земљи.⁸⁴ Ово питање заслужује нашу пажњу, пошто је предлог потекао од министарства иностраних послова. Међутим, како планирамо да се у посебном раду позабавимо Маринковићевим радом у иностраним пословима, то ћемо сада само нагласити да је у вези са тим било већих протеста и у самом Београду.

Потпуно јединство гледишта унутар Сељачко-демократске коалиције постигнуто је само у одлучном ставу према владиним странкама, пошто за њих парламент у Београду не постоји. Лансира се теза Остао је само народ и Краљ, коју је изрекао Стјепан Радић, сада као „стални мото свих захтева СДК“.⁸⁵ Њихово је мишљење да ствар треба да преузме у своје руке краљ, јер, како се изразио Влатко Мачек, хрватско питање се може решити „споразумом између краља и хрватског народа“.⁸⁶

Демократска странка била је осетљива на прилике које су наговештаване. Двојство у странци између Маринковићеве и Давидовићеве групе није се, међутим, испољавало на питању промене државног уређења, већ на питању рушења установа грађанске демократије. Захтеви Сељачко-демократске коалиције за темељним државним преуређењем, схваћени су код обеју група као угрожавање државне целине и разбијање територија које су сматране српском националном сфером (посебна обазривост у вези са Македонијом). Диференцијација у странци се у пуној мери испољила у вези са наговештајима краљеве диктатуре, чему је Давидовићева група пружала одлучан отпор, а Маринковићева је изражавала спремност да и то прихвати, у интересу очувања државе (на-

⁸³ Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 262.

⁸⁴ Исто, стр. 263.

⁸⁵ Исто, стр. 266.

⁸⁶ Говор Мачека на збору у Сиску 22. 10. 1928. („Народни вал“ од 23. 10. 1928, стр. 2–3).

равно, као привремено решење!). Давидовић је био спреман не само да преговара са Загребом већ и да прихвати скоро све њихове захтеве, а супротстављао се чврстом курсу (био је против слања војне личности на положај великог жупана!). Прихватио је резолуцију Сељачко-демократске коалиције од 1. августа 1928. као полазну основу за даље преговоре. Мотивишући тиме излазак своје странке из владе децембра 1928, он је прихватио услове СДК о распуштању Скупштине и расписивању избора, који би као последицу имали уставну реформу. Он се није слагао са Мачековим предлогом о преуређењу државе формирањем шест федералних јединица (који је изнет у Двору), али је и о томе био спреман да преговара очекујући да ће се већ наћи неки компромис.⁸⁷

Краљева непосредна припрема диктатуре започела је још након јунских догађаја и неуспеха у формирању неутралне владе генерала Стевана Хацића, када је „изложио шефовима владиних странака свој предлог о суспендовању Устава и увођењу ванпарламентарног режима.“ Пошто представници нису тада прихватили тај захтев, „краљ је припрему диктатуре почео да врши у ужим политичким круговима, поверљивим путем, припремајући образложење (правну форму) и политичке снаге на које би се ослањао.“⁸⁸

Прећутно је угашена парламентарна активност, јер прекинута седница од 28. новембра са усвојеним дневним редом за следећу која се имала сазвати писменим путем - није настављена, пошто је 27. децембра 1928. Корошчева влада поднела оставку. „Очигледно да је већ раније Скупштини онемогућен рад, када су припремана акта за њено суспендовање.“⁸⁹

У току ноћи између 5. и 6. јануара 1929. краљ Александар поверио је састав ванпарламентарне владе генералу Петру Р. Живковићу, команданту Краљеве гарде, а једном прокламацијом упућеном народу Краљ је решио да Устав од 28. јуна 1921. престане важити.⁹⁰ У новоформираној влади др Војислав Маринковић задржао је дотадашњи портфељ министра иностраних послова.

Тако је престала активност др Војислава Маринковића као парламентарца (народног посланика Пожаревачког округа и министра у више парламентарних влада) и започео је нови период у његовом политичком деловању. Наравно, Демократска странка са тим није била сагласна, тако да се његово даље деловање не може везивати за њу. Но, то је већ питање које излази из начелно постављене теме на почетку овога рада и може бити предмет неког новог рада, са циљем да се осветли његов рад као министра иностраних послова и председника владе.

⁸⁷ Бранислав Глигоријевић, исто, стр. 265.

⁸⁸ Исто, стр. 266–267.

⁸⁹ Исто, стр. 267.

⁹⁰ Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, исто, стр. 388–389.

Уместо закључка

Др Војислав Маринковић је значајна политичка фигура између два рата, чија је политичка (парламентарна) активност започета пре рата (1906.), када је по први пут изабран за народног посланика у Пожаревачком округу, те биран на свим изборима скоро до смрти, пошто је на изборима 1935. године одбио да учествује. Као народни посланик, али и као министар у више влада, он је дао значајан допринос стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца под династијом Карађорђевића. Као припадник мале странке (напредњаци) он је уласком своје странке у новоформирану Демократску странку, једину странку са деловањем на читавом простору нове државе, успео да оствари свој политички утицај у земљи (и својих присталица, наравно), да се нађе на високим државним функцијама, све у интересу стварања и очувања јединствене државе, у духу ондашњих схватања о југословенству као интегралној политичкој категорији. Без обзира што је она недавно отишла у историјску ризницу, његово дело не заслужује да буде заборављено, пошто је мотивисано високим идеалима, са којима се не сусрећемо тако често у историји.

Djordje Petkovic

Some Questions from the Political Activity of dr Vojislav Marinkovic in the period 1918-1928

Dr Vojislav Marinkovic is an important political figure between the Two Wars whose political (parliamentary) activity started before war (1906), when he was elected national representative of Pozarevac District and after that he was elected on all elections till he died, as he didn't accept to take part in the election in 1935. As a national representative, but as well as a minister in many governments he gave significant contributions to the establishment of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians during the Karadjordje Dynasty. As a member of small party (the Advanced) and with the entrance of his party into newly-formed Democratic party, the only one which worked on the whole territory of a new state, he succeeded in achieving his political influence in the country (and his followers, of course), and in becoming high official into the state, with an aim to make and preserve the united state with the idea and the spirit of Yugoslavia as an integral political category. Although it has gone to historic treasury recently, his work deserves to be remembered because he was motivated with high ideals we do not often meet in history.

БРАНИЧЕВО КРОЗ ВОЈНУ ИСТОРИЈУ

Проф. др Сребрица Кнежевић
Филозофски факултет, Београд

ПОЖАРЕВЉАНИ СТУДЕНТИ И НАША ОМЛАДИНА У РАТНИМ ЗБИВАЊИМА ТОКОМ 1912 - 1919. ГОДИНЕ

Свака генерација представља спону између прошлости и будућности. Дужност је сваке генерације да обележи људе и догађаје свога доба ради предаје потоњим нараштајима. Треба добро осветлити прошлост да би будућност била што боље обасјана (Проф. др Тадија Пејовић у своме говору на откривању споменика на Рајцу 16. септембра 1973. године)

Оквири истраживања

Период наших разматрања обухвата седам година узастопних борби за слободу нашег народа. Значи два балканска рата (1912–1913. и 1913–1914. године), а затим Велики рат (1914–1918), касније назван Европски, да би почетком 1941. године када је започео Други светски рат, добио своје дефинитивно име Први светски рат. Тај период у ствари је наставак трагичних догађаја у којима се српски народ бранио и борио за своју самосталност, те се са разлогом многе године проведене у борбама са бројним палим жртвама са правом називају годинама ослободилачких ратова.¹

Ратне неприлике

Учесник овога херојског доба, и сам студент, касније лекар по струци и антропологеограф, прим. др МИЛОРАД ДРАГИЋ, добитник Вукове награде за животно дело, дао је овакву дефиницију рата:

„СВАКИ РАТ, без обзира на мотиве због којих је настао, представља тешку несрећу са страдањима, проливањем крви, са епидемијама заразних болести, са многим суровостима, депортацијама, нехуманом деградацијом достојанства човека, са уништавањем многих породица, са појавом глади и крајње беде.“² Такви ванредни догађаји посебно

1 Аритон Д. Михаиловић, На делу између живота и смрти, Успомене и доживљаји ђака батаљона 1300 каплара, Београд 1975, 168 (даље 1300 каплара).

2 Милорад Драгић, Хуманизам у рату и миру, Архив за историју здравствене културе Србије XII-XII / 1–4, Београд 1983–1984, 119.

утичу на демографске односе и речито говоре о промењеним условима живота, о паду отпорне снаге народа у условима ратне апокалипсе.

Повод и циљ

Чињенице које су овај период окарактерисале а казују да је у тих седам историјских ратних година наша универзитетска интелигенција дала огромне жртве, укупно 350 мртвих и преко 1200 рањених, могу се правилно разумети тек када се зна да је пре балканских ратова на Београдском универзитету било свега око 400 студената способних за војску. Истовремено њима су се придружили и наши млади који су се школовали на страним универзитетима похитавши да се врате и прикључе одбрани своје земље. И како је објављено, своју крв и своје животе дадоше 1560 студената и свршених васпитаника Београдског универзитета, сто значи крвави данак платило је петнаест генерација наших универзитетских грађана; сразмерно исто толико колико је жртвовао и цео српски народ у маси његове народне војске. А ове наше жртве надмашују жртве свих других народа; оне показују, како је изјавио тадашњи министар војске и морнарице, како је скупа наша слобода.³

У огромној и „горостасној армади мртвих што падоше за слободу Србије, број самих студената чини једну читаву легију, сјајну и светлу, која је пре времена понета у вечност вихором историје и полетом своје младости и својих идеала. Она је, кад год је и где год је мушки требало смрти у очи погледати, доносила и издашно давала свој крепки и младалачки дух, своју непомућену ведрину и своје самопоуздање, свој морал и свој вечни оптимизам, па најзад и животе и главе своје.“⁴

Стога и сама као универзитетски професор који се већ дуже бави проблематиком овога периода и учешћем студената и ђака добровољаца као и доприносом малолетних лица и учешћем жена у овим ратовима, поставила сам себи задатак да издвојим, изнађем и осветлим најважнија збивања и ситуације кроз које су пролазили **и студенти рођени у Пожаревцу и околини, као и они који су на тамошњим просторима гинули, умирали и сахрањивани. Из разлога да ће се после овога добити можда још података** од рођака и потомака некадашњих учесника који нису евидентирани, било да су у рату нестали или да су преживели све страхоте и вратили се у Отаџбину, даље живели на својој земљи или се одселили а ипак су извесне податке о себи неким саопстили, написмено оставили.

3 Стеван Хацић, У говору 7. јануара 1930, Споменица студентима београдског универзитета погинулим у ратовима за ослобођење и уједињење 1912–1918 год. Београд 1930, 15 (даље С. С.БУ).

4 Бож. Ж. Максимовић, Министар просвете у говору 27. јануара 1930. С. С.БУ, 8.

Предмет анализе: Пожаревљани у ратном вихору

Пожаревљани студенти, као и остале њихове колеге, уместо да наставе своје семестре, били су захваћени решеношћу и одушевљењем да учествују у одбрани своје земље. Њихов број је повећан и масом добровољаца, ђака свих школа, који су без ратних униформи, без пушака, без потпуне ратне обуке кренули у рат. Због изузетне потребе да се поврати морал код малаксалих трупа после два балканска рата и обнови изгубљени кадар, одлучено је да се ови одушевлени младићи, студенти и ђаци добровољци који су пристизали из целе земље и из иностранства сакупе у Скопљу у ђачки батаљон.

Ту је требало да обаве обуку.

Тада, сви пристигли, морали су бити прегледани од одређене војне комисије у којој је лекарски преглед обављао санитетски пуковник др Жерајић.

На ред за преглед је дошао и некадашњи гимназијалац из Пожаревачке гимназије, антрополошки врло нискога раста и физички слаб, евидентно мршав. Имао се утисак, како пише његов друг из тих дана,⁵ да је најнижи и најлакши од свих ђака регрута. Али, овај се напреже, испрси се што је највише могао, да му рамена изгледају што шири, мада лекар мерењем констатова да је далеко испод просека и закључи да је привремено неспособан. Међутим, младић одлучно протестова и замоли да га не оглашава неспособним јер осећа да је потпуно здрав и снажан и да жели да буде српски војник заједно са својим друговима.

Овакав став и убеђење младога човека одушеви и лекара: „Кад имаш тако јаку жељу да будеш војник и с друговима идеш у рат,“ каза доктор, „оглашавам те за способног“.

У ђачкој чети дотични је уживао неподељене симпатије другова. Никакву дужност није избегавао и распоређен био је у XII пешадијски пук првога позива. Већ прву озбиљну борбу исти је доживео 15. новембра 1915. године и у њој показао висок степен храбрости. За ратне заслуге током рата добио је орден „белог орла с мачевима“.⁶

Скопље као сабирни центар

Душанов град на Вардару је уочи првога септембра био веома жив. Пристигли студенти и ђаци добровољци су се сусретали по уским, многим кривудавим улицама којима су промицале и жене са ферецама. Ашчинице, ћепенци на ниским дућанима, алвацинице, све је било занимљиво. А све њих придошле, понесене родољубљем привла-

5 Чедомир С. Бајић, Оправдао презиме, 1300 Каплара 80–81.

6 Исто, 81.

чила је одређена зграда, далеко на другом крају града касарна ђачког батаљона.

Како се у Скопље сјатило више генерација студената и ђака регрута и младих одушевљених добровољаца постојеће касарне су биле премале да их све приме. Многи који су имали пара становали су по тадашњим хотелима и гостионицама или приватним кућама. Већ у првим данима окупљања, пуни енергије, упознајући се, груписали су се и једни другима надевали шаљива имена. Шапчане су називали ЧИВИЈАШИ, Ужичанима су довикивали: „ЕРЧУГЕ, где су вам пелингири?“ Ваљевцима би кад пролазе довикивали: „Чувајте се, ето подвале!“

Такође и свакој чети је поред реднога броја додаван и надимак, па је прва чета где је било Ужичана названа ПЛЕМИЋИ, друга БУКВАРЦИ, трећа РМПАЛИЈЕ Пета чета по сећању Живојина Товаровића⁷ добила је надимак ЧЕВАБЦИЈЕ а шесту је командант, активни пешадијски потпуковник, јунак из Кумановске битке Душан Глишић, прозвао КАЛАШТУРЕ. Кад је био добре воље, тепао им је БЕОГРАЧИЋИ или их називао ЦВЕЋКАМА, РУЗМАРИНИМА.

Жива интелигенција ђака са домаћих и страних школа и универзитета „прштала је од здравља и духа... рађао се неки осећај новог рата недоживљен у минулим ратовима... као да је у овом рату погинуо прљави рат, и сада израстао нови, ослободилачки, насмејан, распеван, рат у којем нема смрти јер се у тој новој смрти живи вечније. Ова интелигенција прихватила је рат надања, оптимизма... Постала је међаш и мегданција својих права, па, у некој бескрајној јасноћи, влада у њима моћ снаге и славе“.⁸

Тада се у Скопљу стекло око 1400 младих од којих је образован **Први скопски ђачки батаљон** са шест ђачких чета. Они су од 1. септембра до 1. новембра имали форсирану обуку и после тога су сви ђаци-редови унапређени у **чин каплара**.

При испраћају Београђанима су клицали Скопљанци а каплари су, са прозора вагона певали:

„Рузмарине, моје росно цвеће,
Београд те више видет неће...“⁹

Већ сутрадан, 2. новембра у Крагујевцу, свим ђацима батаљона додељен је још један чин, **чин поднаредника**. И истог дана по подне, свих шест ђачких чета је упућено на фронт да својим грудима бране земљу од непријатеља, а младалачким полетом и патриотским заносом уздижу морал наших оперативних трупа.¹⁰

7 Живојин С. Тодоровић, Младост је младост, Успомене, 1300 Ксплара, 82.

8 Аритон Д. Михаиловић, На делу између живота и смрти, 1300 Каплара 168 (даље На делу).

9 Миодраг Верговић, И ђаци ратују – хроника из борби на Маљену 1914, Просвета Београд 1956, 16 (даље Ђаци).

10 исто, Ђаци, 10.

Касније, у насталом ратном вихору и наступању непријатеља, Врховна команда је наредила да и сви дечаки од 12 година навише¹¹ крену за војском.¹² Уместо у школе и на факултете кренули су у рат.

То је, како је више пута констатовано, **једини пример у историји света** да једна држава, тадашња мала Србија, шаље на фронт, искључиво у борбене јединице,¹³ свој цвет, своју будућност, своју интелектуалну омладину. Запојени патриотизмом у родитељским кућама и ђачким идеализмом у школама и на студијама, ови млади људи нису презали ни од чега, па ни од смрти.

Тај СКОПСКИ ЂАЧКИ БАТАЉОН, касније називан ЛЕГЕНДАРНИ или БАТАЉОН СМРТИ, у литератури је познат и као БЕСМРТНИ БАТАЉОН 1300 КАПЛАРА.

...и остаје спомен док народ овај живи

Јер нигде се дотле чуло није

За поколење такво

Што на браник Народа и Слободе стаде

С толико љубави и жара,

Као што беше батаљон ђачки:

БАТАЉОН ХИЉАДУ И ТРИСТА КАПЛАРА...¹⁴

Распоређени по четама, послати на фронт, у јединице, бројчано нису представљали одвише, али њихов је долазак у трупе у моралном погледу значао много, јер су унели у њих нов, младалачки полет, свој дух, снагу пуну огорчења на непријатеља, веру у победу. Тако, како пише и сећа се један од тадашњих ратника, студената, један од ђака каплара „здружено ратно искуство и вештина ратника и младалачки жар и енергија ђака, учинили су да наше трупе енергичним противнападом раздију Поћорекову казнену експедицију и за десет дана потпуно истерају непријатеља из Србије.“¹⁵ А затим, у промењеним ратним приликама кроз све недаће, напуштање и повлачење из земље издрже и преживе и албанску Голготу, да би се одморили, оснажили и пробојем Солунског фронта, победоносно у земљу вратили уништивши непријатеља а својима у Отаџбини повратили Слободу.

По завршеном Првом светском рату само један мали број ђака тог историјског батаљона (око 300) који су остали у животу демобилисани су са **чиновима резервних пешадијских поручника**.¹⁶

11 Милутин Бојић, Срби у повлачењу, Кроз Албанију 1915–1916, Београд 1968, 113.

12 Милутин Бојић, Трновит пут Србије 1914–1918, Београд 1974, 78.

13 Тадија Пејовић, Батаљон ђака 1300 Каплара, 37.

14 Арсен Малеташкић, Бесмртни батаљон (Скопски ђачки батаљон 1914. –Батаљон 1300 каплара, Београд 1967, 672).

15 Тадија Пејовић, Батаљон 1300 Каплара, 21.

16 Аритон Д. Михаиловић, На делу, 168: Миодраг Верговић, Ђаци, 10.

Психофизичке промене

Преживели у својим писаним сећањима забележили су неминуовност њиховог мењања, одрастања у војној организацији, у ратним условима, у јединицама где су били заједно са народом, сељацима, занатлијама, грађанима осталих струка... „Променили смо се, а нисмо знали да се нешто чудесно збило у свима нама. Дугачке пушке стизале су нам до пета кундацима, а танки бајонети надмашивали шајкаче. Бајонети су се њихали у такту правилног трупкања војничког марша. Обичне речи претворише се у песме, а тмурна замишљеност у најведрији хумор... Омладина захваћена слободарским духом, коме све изгледа другачије, као у неком надахнућу.“¹⁷

Одлазак на фронт

Био је то као у магновењу. „Када смо опскдљивани храном, нисмо имали где да ставимо хлебове које је свако од нас добио... У нашим торбама била је чиста преобука и све што је потребно јер идемо у рат. Шта са хлебом?“...и студенти су се досетили, хлебове су натакли на бајонете,¹⁸ ушли у вагоне и кренули на фронт. И тада Коста, прозван ВИЦ, каза...да ништа није онако, како историја бележи... пецкајући студента са филозофског факултета, кога, јер је одабрао историску групу, назвао ИСТОРИКОМ.

Овај плану : „Ја већ изјавих: **ми смо та генерација која је пошла да гради историју.**“¹⁹

Маршовало се често од раног јутра до самог сутона... „Првих дана неки су стављали мараму на уста да би се заштитили од прашина што се таложила на лицу, обрвама, трепавицама, па и на тој марами кроз коју се дисало... Са лица је издијао зној и блатњави млазеви су цурили низ образе, изједали кожу, а у очима су људи осећали свраб. Било је најзад и смешно држати мараму стално под носом и бранити се од невиних напасти, када ће на целу ову масу падати ројеви челика.“..

„У почетку смо се осећали нелагодно, а потом се навикли уверавајући себе да је и прашина једна од ратних невоља која се мора подносити“...

У пролазу кроз села народ је износио воду, воће, давао је хлеб...

„Са артиљеријом је маршовала и пешадија, некад напореда, а неки пут смо је сустизали. Запамтио сам тако многа лица“, писао је по својим сећањима учесник Стеван Ј. Јаковљевић.²⁰

¹⁷ исти, 168.

¹⁸ Ђаци, 23.

¹⁹ Ђаци, 20.

²⁰ Стеван Ј. Јаковљевић, Деветсто четрнаеста, Београд 1934, 42–45.

„Неке је чизма убијала, те су рамали и поштапали се. А пешаци натоварени ратном спремом, погнуги и опуштених руку, клацкали су се лагано, гледајући испод опуштених горњих капака. Често су добацивали артиљерцима: „Лако је вама“.

Било је у тим речима помало зависти а и нетрпељивости... Данима се маршовало... „Дојади па смо ишли ходом“...

У тим првим данима ратовања и привикавања на војнички живот осећали су, поготову студенти, све другачије: „од ногама, уместо чврстог уличног тла, гипка, житка, блатна река. Друмом промичу камиони за пренос муниције, иако се измичемо даље, десном страном, цели млазеви блата запљускују наше редове. У почетку, по старој навици, пробирамо где ћемо стати...док нас замор не освоји. Газимо сад без пробирања, средином...

Одећа, обућа, све је скроз мокро. Тежина спреме сече рамена... Заморена колона вуче се тромо. Привлачи се и ноћ а колона непрестано гаца. Дрхтаји пуни језе пужу уз леђа.. Мокра кошуља лепи се за тело“...²¹

„Кад суснежица проткива кишу и залива наше, под тешком спремом ознојене вратове“²² још им је горе. Очи се склапају, сан их опхрвава. Али нема ни шаторских крила, ни заклона, ни кућа...

„Куда? питамо се неуки да се снађемо као новајлије на фронту.“... једино је сигурно и тога имају на претек... „Снег простирач а небо покривач“.²³

За упознавање ратне психологије тако тешког привикавања на нове услове живота, занимљива су сећања, поготову она упечатљива, и каснијих деценија публикована. Тако сазнајемо икако су све то ти млади, одважни браниоци слободе своје земље преживљавали и како су се тада осећали... Како су међусобно размењивали своје мисли, један другог саветовали, помагали, разуверавали и наду уливали а храброст уз оптимизам и шалу подржавали.

Поготову када су ситуације почеле бивати све озбиљније а студенти, као ђаци каплари и потпоручници се нашли међу и ислуженим и од себе старијим ратницима.

Размишљања о дејствима рата

Како су то неки примали, илустративан је опис разговора између два добра друга од којих један има сталну неку слутњу, некакав страх који му не да мира. Искрено, он први казује:

„Кад чујем и само реч „ПОКРЕТ“ нешто се пресече у мени“...„Не гине ми се, ето ти“.—„Зашто увек мислиш да ћеш погинути? Зашто си

²¹ Ђаци, 25–26.

²² исто, 31.

²³ исто, 32.

то себи увртео у главу? Ја се увек пре надам да ћу бити рањен, него да ћу бас одмах, од прве погинути. Сам знаш: на једног погинулог долази десет рањеника... Ја, право да ти кажем... помишљам и ногу да изгубим, и руку, да будем осакаћен, али се ипак најпре надам да ћу остати жив... Па учио си у математици рачун вероватноће“...²⁴

У сусрет првом ватреном крштењу

Потпуно упечатљиво као да се све то што описује, пре краћег времена догодило, износи један учесник:

„У правцу Маљена и Суводора оловна магла у висинама потпуно заклања видик...

Околни врхови бесне под страшном пешачком и артилеријском ватром те нам изгледа да на Маљену куцају отсудни часови. Идемо у сусрет првом, ватреном ратном крштењу:

Ђаци, напред!... За распоред!

Наша десетина, изгледа, и овога пута има среће. Сви ћемо у један оближњи батаљон... Пратимо у стопу спроводника наше чете и слушамо“... Већ пет или шест ноћи, он не зна тачно како ока склопили нису. `Дању се тучемо` вели... „а ноћу и оно мало одмора у резерви, поједоше вашке. А живу иксану се ваља бранити да не би пошле у очи“... Спроводник их је довео до командира. „Он је сада за нас истински учитељ рата на терену... Прави израз народне душе... Опробани бо-рац пун искустава који нам се обраћа речима:

„У своме војнику најпре гледам човека... Ценим и поштујем његов напоран труд и самопрегоревање у рату. А ваш долазак... ви сте ми баш добродошли... Верујем да ћу у вама наћи најбоље сараднике“... „Нећу вам ништа крити, ви сте школовани, паметни људи. Стање на нашем фронту је одвећ мучно. Воде се судбоносне битке. Али, то не значи да је ситуација безнадежна“... Учесник се присећа како се тада осећао, шта је и како страховао неискусан:

„Идемо на врх Ријора, највећи врх Маљена, у борбе...Овако, новајлије остављени сами себи, немамо се на кога сигурније ослонити до један на другог...Борба у сваком тренутку улази у критичну фазу. Изнад нас, као зле осице зује пушчана и митраљеска непријатељска зрна, урлају и праште њихови шрапнели... У првом јуришу, наредник Богдан... ме дрмуса и вуче за ногу: „Не истичи толико главу! Рачунај да имаш само једну. Ви, ђаци, много лудо гинете.“... На то ми нешто цимну шајкачу Шта ли је то могло бити? Погнух главу ниже. Снег ми запраши очи. Скидам шајкачу. Пробијена је. Десна ивица има шупљину од зрна“²⁵

²⁴ Александар Ђурић, Страшна година – ратни дневник, Српска књижевна задруга Београд 1935, 58–59 (даље Страшна).

²⁵ Ђаци, 45–72.

Сећања на рововска искуства

„Мучан осећај обузима човека кад сиђе у ров. У рову је“ по сећању једнога ратника „било влажно и хладно. Нешто због тога а нешто и због свега онога што је тек имало да дође... У рову је мирисало на влагу, труло врбово лишће... Тамо негде у дубини мрака био је непријатељ... од влажне хладноће и мучног исчекивања људи шу дрхтали у рову.“... Од једном, када је ратна машина стављена у покрет и сукоб дукнуо највећом жестином, када је изгледало да ври као у котлу, њима се чинило као да су и они сами, и непријатељски војници „Стрпани у некакав велики жрвањ, па се камен окреће озго, поврх свију, меље, меље.“²⁶.

Војничка солидарност и испомоћ друга другу, поготову рањенику, у борби на фронту била је на првом месту. У све тежим условима ратног повлачења, без муниције, без довољно хране „били смо гладни, озебли и голи па и болесни, уморни од одступања и без сна, али смо били присебни“.²⁷

Због слабе и нередовне исхране многи војници су ослабили и тешко се кретали, али се морало ићи, јер је непријатељ био за петама. Од изнурености и оболелих стомака многи војници су почели масовно обољевати и умирати. Пале на путу који нису могли савладати умор и сопствену исцрпљеност хватала је ледена смрт под своје...

На раскршћу једном где је ватра била

Три војника леже, смрт их загрлила

Хладноћа и муке срца угасила

А црна их земља није још покрила...²⁸

У другој својој стихованој исповести сопствених доживљавања, добровољац Новица С. Поповић, који је у рат кренуо у својој 16. години казује:

Идемо кроз снежне амбисе, врлети,

Где нема путева, где пустош царује

Куд погледаш амбис и снежни намети

А уз то страхоте ветра и олује.

Овде смо сви пали у чељусти смрти

Са страхом газимо намете и крше

Овде, онде пуцањ! То су Арнаути

Пресрећу дивљачки и пљачкају наше...

²⁶ Страшна 50–51.

²⁷ Боривоје Д. Јоксимовић, Три искре сецања, 1300 каплара, 148.

²⁸ Новица С. Поповић, Моја лира, рукопис- стиховани ратни дневник, 68.

Застадосмо мало. Чу се нека вика
Неколико коња склизнуло у амбис...
не гледајућ на то, јер стара је слика
Ми прођосмо хладно, пењући се на вис

Ево нас на врху овог горостаса
Олуја нам не да ока отворити
А ипак видесмо чуда и ужаса
неколико наших на вису смрзнути

Дали драги живот сред ових висина
На Чакору кога нису познавали
Шта ће на то рећи драга Отаџбина
кад су за њу овде и живот свој дали

На Земљиној кугли док стоји Чакора
И док траје света причати се хоће
Туда прође народ не знајућ замора
Даб' мог'о до свога јединства да дође.²⁹

Има стравичних података. Једног рањеног студента, кад није могао да стане на ноге, растргли су курјаци... Шта се све тада у тим тешким одлучним данима новајлијама али и искусним ратницима догађало! Мучно је све набрајати, па ипак треба бар најважније нотирати. За неке је забележено како су се утопили прелазећи Мораву, Струмичку или неку другу реку, доста их се утопило у мору при судару бродова или приликом напада сумарена.

То илуструју и стихови о променама у начину ратовања, што се све одразило и на људима.

И млади омладинац Новица, добровољац, то је сликовито изразио у свом ратном дневнику:

Тако је, тако
Ова борба сада
Не води се лако
Ко некада.

Сада је гадно,
Није ко некада
Оружје хладно
Да се њиме сече,
Пробада и дије,
Из оштрог ударца
Крвца да се лије.

²⁹ исти, 63–64.

Сад су брзометке
И оружје вруће.
Где год те погоди,
не враћаш се кући.

Сада су модерни ровови,
Опсадни топови,
Бодљикаве жице,
Тешке хаубице.
Дирижабли целелини,
Што лете по висини.
Па и аероплани
Та мани, мани.
Митраљез кад грува,
Ни Бог те не сачува.
Рефлектори, монитори,
Подводне мине,
Свеже позадине...
Крстарице, маркони
Хидроплани, балони
Па и онај мали сумарен
Трговачку лађу кад нађе
Испод воде изађе
Торпеда на њу пали
Овај ђаво мали,
И кад је пробдуши,
У море је сруши.

Човек ово све створи
Да се противу себе бори...

Јес' Бога ми!
Тако је, тако,
Није к'о некада
Ратовати лако.³⁰

Тим пре када се зна да је српско ваздухопловство својим извиђачким летовима још од 1914, а касније и бомбардовањима непријатељских аеродрома, утврђења, монитора и утврђених аустријских положаја па све до првих ваздушних борби над Србијом, као и после 1916–1918, све

³⁰ Новица С. Поповић, Моја лира, 39–41; песма написана 30.X 1916. у Дренопољу на Крфу.

до пробоја Солунског фронта успешно деловало, о чему има доста података у тадашњим вестима и у светским гласилима о нашој авиацији.³¹

Смрт више није далеко од њих. На све стране виде се крстаце импровизоване над телима сахрањених.

„У једном гробу, (по спису нађеном у заоставштини Светозара А. Нешића, професора на Техничком факултету у пензији, резервног пешадијског мајора који је датован 5. II 1917, Беле Воде) закопан је и мој бивши посланик... који је пре петнаест дана био жив овде у истој пуковској резерви на Белим Водама, у једној земуници удаљеној свега десет корака од свог садашњег гроба. Он није рачунао на тако брз крај када је са својим друговима регрутима шетао по овој дољи и разгледао раније гробове. Погинуо је на месечини, у снегу једне ведре ноћи...

Таква је судбина наша... тако се све више осипа снага... Све се више губе наша човечанска осећања... Личимо више на поворку духова без живота и меса него на некадашње свеже и младе људе... Муке и патње умртвљују наше жеље и некадашња радовања. Губе се појмови о задовољству и срећи и људи постају очајни у толикој мери да су им живот и смрт индиферентни... Ми смо највише пропали од свих генерација и ми смо највећи хероји свих времена“.³²

Можда најбољније јесте писмо брату једног студента који је из здравствених разлога ослобођен даљег војног рока и упућен на даље дошколовавање код савезника. Он пише како је преживео бродолом у коме је се подавило преко 150 особа, међу којима и „четрнаест наших другова који су одлазили исто као и ја на студије... нисам у стању да ти изнесем све оне ужасе које сам проживео. Ако се будемо, у име Бога, видели, ја ћу ти моћи то описати“.³³

Још један документ анализе

о коме данас, октобра 2006. године за уважени научни скуп у Пожаревцу пишем, већ пуних 76 година немо прати све студенте, професоре, све који долазе и пролазе кроз вестибил Капетан-Мишине зграде завештане Универзитету, кроз данашњи Ректорат Београдског универзитета на Студентском тргу бр. 1.

То су четири огромне мермерне плоче које сведоче о херојским подвизима наших студената и свршених матураната и њихових наставника који су своје животе на браник Отаџбине положили.

Плоче су масивне и пружају се од врха таванице до пода. На свакој у две колоне исписана су имена академских грађана који су своје студије ратом прекинули и храбро своје животе положили на

31 Ратници Неба – Илустрована историја ваздухопловства, Вук Караџић, Београд 1987, 9.

32 Светозар А. Нешић, Резигнација, 1300 каплара, 259–260.

33 Јован Д. Миловановић, Јовча, Страдање на морској пучини, 1300 каплара, 273.

браник Отаџбине. Сва имена њихова, факултет по факултет, обележена су азбучним редом и немо сведоче о једном покољењу. Зато у основи, при дну сваке плоче уклесан је приказ кадионице, како се из ње дим извија, лелуја између те две колоне студентских имена.

Вођени њим, ако упремо поглед у висину видимо крупан натпис на свакој плочи где стоји:

Студенти универзитета погинули за отаџбину 1912–1919.

Свака ова спомен плоча на своме горњем делу је идентично декоративно обрађена. Идејни творац и њихов аутор био је професор архитектуре Пера Ј. Поповић, који је применио модернизован византијски стил и ове меморијалне спомен-табле изванредно укомпоновао у постојећи простор зграде.

Горе, на средини, свака је плоча уоквирена ловоровим венцем око војничког штита са мачем симболишући борбу и славу палих хероја.

Тај горњи, средишњи рељеф као да са сваке стране придржавају по две књиге, а изнад, на плочи, у плитком рељефу са сваке стране је по поносни паун са гроздовима као симболима загробног блаженства.

Све поменуто и натпис наткриљује и завршава венац орнаментата и пластично извијена надстрешница.

А са сваке стране, као конзоле, као да придржавају све то, две масивне буљине – симбол мудрости и образовања.

Спомен-плоче су постављене и освећене на дан школске славе Универзитета, Светога Саву 27. јануара 1930. године уз пригодну цермонију дужног одавања поште палим наставницима и студентима.

На првој плочи су имена студената **ФИЛОСОФСКОГ ФАКУЛТЕТА** која захватају једну колону целу и 1/3 следеће колоне. Затим је одвојено натписом наглашено и дата су имена студената са **ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА** на овој првој и на целој другој плочи, што несумњиво сведочи и о броју студената опредељених за студије права и о масовности погинулих даш са тог факултета.

На трећој плочи су имена студената са **ТЕХНИЧКОГ ФАКУЛТЕТА**. Затим следе имена оних студената који су се вратили са студија у иностранству **УНИВЕРСИТЕТИ ВАН КРАЉЕВИНЕ** и на крају, на тој истој, четвртој плочи још 13 имена младића - **МАТУРАНТИ ИЗ 1914. ГОДИНЕ**. Пошто су спомен-плоче већ израђене и постављене, добијени су још неки подаци, а може се претпоставити да ће се временом и претраживањем архивских докумената о онима несталим у рату још сазнати. Када се зна да је у селу Кусићу, крај Позаревца, било превијалиште 9. пука III позива, може се претпоставити да су сачувани подаци о онима који су из других средина или Пожаревца, а овде тешко рањени или умрли - још сазнати.

Пожаревљани студенти и они који су своје животе на браник отаџбине положили у околини Пожаревца

Имена ће бити изнета азбучним редом, како су на плочама и да-
та или нађена у осталим документима

АЛЕКСАНДАР О. АРСИЋ, родом из Шапина, био је студент техни-
ке и вратио се из иностранства. Погинуо је у јесен 1915. код Пожаревца.³⁴

БОГОЉУБ С. НИКШИЋ, студент технике, подлегао у епидемији
тифуса у Пожаревцу 1916. године.³⁵

БОЖИДАР М. НИКОЛИЋ, рођен 1. I 1891. у Каменову (Пожаре-
вац), студент философије, погинуо на Липама Смедеревским 24. IX
1916. г у својој 24 ој години.³⁶

БОЖИДАР Т. РАДИВОЈЕВИЋ, рођен 1883. у Брзоходу (Пожаре-
вац), студент технике, као резервни пешадијски потпоручник погинуо
на Мачковом камену 15. X 1914.³⁷

БРАНИСЛАВ МУЦИЋ, рођен 1895, свршени матурант, погинуо
код Пожаревца октобра 1915. године.³⁸

ВОЈИСЛАВ СТ. РИБАРАЦ, један од 1300 каплара, преживео рат
и умро 1921. у Пожаревцу од последица свих ратних преживљавања.³⁹

ВОЈИСЛАВ ЦУЦИЋ, студент права, један од 1300 каплара, по-
гинуо код Пожаревца.⁴⁰

ВОЈИСЛАВ С. МИЉКОВИЋ, рођен у Петровцу Пожаревачком,
20. VI 1889, студент права, погинуо на Мачковом камену 8. IX 1914.⁴¹

ГРУЈИЦА СОФРОНИЈЕВИЋ, родом из Ваљева, један од 1300 ка-
плара, погинуо 25. X 1915. код Александровца Пожаревачког.⁴²

ДИМИТРИЈЕ С. СТОЈАНОВИЋ, рођен у Пожаревцу 27. XI 1890, сту-
дент философије, ђак наредник, умро од тифуса у Скопљу 23. IX 1914.⁴³

ДРАГОЉУБ Л. МИЛАДИНОВИЋ, рођен 1893. у Петровцу Пожа-
ревачком, студент технике, погинуо на положајима „Домуж поток“ код
Крагујевца 17. X 1915.⁴⁴

ДРАГОЉУБ СТЕФАНОВИЋ, један од 1300 каплара из Пожаревца.⁴⁵

34 С.С.БУ 55.

35 1300 каплара, 507.

36 С.С.БУ 31.

37 Исто, 47.

38 Исто, 59.

39 1300 каплара, 509.

40 Исто, 509.

41 С.С.БУ, 39.

42 1300 каплара, 546.

43 С.С.БУ, 32.

44 С.С.БУ, 49.

45 1300 каплара, 510.

ЖИВКО Ј. ГОРДИЋ, рођен у Ужицу 1890, студент права, резервни артиљеријски поручник, погинуо септембра 1915. у борбама око Пожаревца.⁴⁶

КОСТА С. АНЂЕЛКОВИЋ, родом из Пожаревца, студент права, резервни пешадијски потпоручник, погинуо 7. VIII 1916. код Горничева.⁴⁷

ЛАЗАР Л. ЛАЗАРЕВИЋ, свршени матурант, рођен у Шетоњи (Пожаревац) 15. III 1895, ђак поднаредник, погинуо октобра 1915. између Дубравице и Пожаревца.⁴⁸

МИЛОРАД МИЛОЈЕВИЋ, рођен у Београду 1887, студент права, резервни коњички потпоручник, рођени брат Милоја Милојевића, првога доктора мизикологије и професора универзитета, и рођени брат моје свекрве, Владиславе Милојевић, удате Кнежевић, оставио свој млади живот у Пожаревцу 12. I 1915. године.⁴⁹

МИЛОРАД П. ПЕТРОВИЋ, студент права, вратио се са студија из Лајпцига, резервни потпоручник, погинуо у Петки код Пожаревца 25. IX 1915.⁵⁰

МИОДРАГ Ј. ЈЕЛИНИЋ, студент права, један од 1300 каплара из Пожаревца.⁵¹

МИРКО Р. КРАИНОВИЋ, рођен 3. I 1888. у Београду, студент технике, резервни пешадијски потпоручник, погинуо 26. IX 1915. у Забели код Пожаревца.⁵²

МИХАИЛО З. СТОЈИЧЕВИЋ, један од 1300 каплара из Пожаревца.⁵³

МИХАЈЛО СТ. НИЧЕТА, један од 1300 каплара из Пожаревца.⁵⁴

РАДИВОЈЕ А. НИКОЛИЋ, рођен 26. II 1892. у Неготину, студент права, резервни потпоручник, погинуо на Белим Водама код Каменова Пожаревачког 8. X 1915.⁵⁵

СТАНОЈЛО З. МИЛОСАВЉЕВИЋ, рођен у Пожаревцу, студент права у иностранству, вратио се у земљу, ратовао, прешао Албанију и на Крфу умро 1. II 1916.⁵⁶

ТАСА Д. ТОДОРОВИЋ, рођен у Петровцу Пожаревачком 8. X 1887, студент права, био је рањен на Ретким Буквама и умро од рана у Врању 18. VIII 1913.⁵⁷

46 С.С.БУ, 41.

47 Исто, 41.

48 Исто, 59.

49 Исто, 43.

50 Исто, 56.

51 1300 каплара, 528.

52 С.С.БУ, 52.

53 1300 каплара, 528.

54 Исто, 528.

55 Исто, 454.

56 С.С.БУ, 57.

57 Исто, 46.

ТОДОР СТ. ИЛИЋ-ПАВЛОВИЋ, студент права из Пожаревца, резервни капетан прве класе, био један од 1300 каплара.⁵⁸

Вечна им слава!

Уместо закључка

Навешћу речи нашег великог књижевника Бранислава Нушића, чији је јединац син, Бан Нушић, такође погинуо 30. септембра 1915. године,⁵⁹ које је Нушић марта месеца 1920. године на крају свог обимног, од 732. стране дела ДЕВЕТСТО ПЕТНАЕСТА, написао:

„Нудећи овим само део грађе, могу бити задовољан ако кадгод будем сматран сарадником, на томе великом делу, које ће изложити све оне надчовечанске напоре и све велике патње српскога народа“.⁶⁰

Prof. Dr Srebrica Knezevic,
The Faculty of Philosophy

The Citizens of Pozarevac, Students and our Youth in War Events During the Period 1912-1919

During seven consecutive war years (Two Balcan Wars 1912 -1919 and 1913-1914, as well as the First World War 1914-1918) the students of Belgrade University and those who came back from foreign universities, 1560 young people shed their blood and gave their lives for the defense of their country.

The subject of the analysis are the citizens of Pozarevac in war whirlwind, the students born in Pozarevac and its surrounding, as well as those who were killed, died from wounds, epidemic and buried on that territory. The author hopes that some more data about those who have been noted nowhere will be received after the publication of this article.

Whole situations, entire happenings are given, from the first enthusiasm, registration of volunteers – students and pupils of various vocational schools even the physically incapable ones who insisted on joining the Army. They appeared to have been courageous, brave and decorated with an order.

Skoplje as a collection point where the First Pupils' Battalion of Skoplje was formed, later called LEGENDARY, IMORTAL 1300 CORPORALS, is presented, than the first days of gathering, mutual meetings, when full of energy they gave nicknames to one another, made jokes accepting the war with enthusiasm, optimism, hoping for final liberation of all our territories. The survivors recalled their memories. The first

58 1300 каплара, 535, 565.

59 А као мото своје књиге дао је: **Место трошне камене плоче, СИНЕ, овом књигом туге и болова бележи ти отац гроб.**

60 Бранислав Нушић, Деветсто петнаеста – трагедија једног народа, Београд 1921, 732.

were published a decade or two after the war, mostly after 1960 gathered in their associations.

The central document of analysis are four enormous commemorative plaques which have been the silent witnesses about students and teachers of Belgrade University for 76 years and whose death was noted up to 1930, when on the day of glory of Belgrade University, on St. Sava, 27 th January were consecrated.

Silently, impressively, faculty by faculty was counted, names in alphabetical order tell us about heroic generation. At the same time it is clear that many names miss – of those who disappeared in war whirlwind, lost their lives in snow, on ice, in gorges, drowned in rivers on ships thinking that they were saved and, were torpedoed. I commemorate all of them- known and known, in this contribution.



И Чета Скойскої байаљона



Плоча са именима појинулих....



Плоча са именима йоїинулих....



Сјоменик у Скопју,
срушен од сјране
Бујарских окупајора



Српски војници на сјражи

Мр Добривоје Јовановић
Историјски архив Јајчина

ЂАЦИ ИЗ ПОЖАРЕВЦА НА ШКОЛОВАЊУ У ФРАНЦУСКОЈ У ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Посланик у француском парламенту Андре Оноре, први пут предлог за помоћ школској деци из земаља које су у пријатељским односима са Француском поставио је 4. марта 1914. године. То се пре свега односило на Србију, и то на децу палих војника из балканских ратова. Исти предлог покренуо је и априла 1915. године. На основу овог предлога и договора у Нишу са француским послаником Огистом Бопом, Комисија за спољне послове француске скупштине 26. новембра 1915. године донела је резолуцију о пријему 500 ђака на терет Француске. Поред помоћи коју је пружала француска и српска влада, српским ђацима у Француској пружале су помоћ и неке хуманитарне организације, као што су: Француско-српски комитет и Српски народ у Француској.

Прве групе ученика стигле су у Француску крајем децембра 1915. године. Прва група кренула је из Солуна и бројала је око 800 ученика. Почетком јануара 1916. године за Француску су отпутовале још две групе, са укупно око 1.200 ђака. У току јануара из Медове је отпутовала и група од 140 ученика. Много ученика је отпутовало са Драча и Крфа. Једна од група, која је бројала 180 ученика отпутовала је за Алжир. Из Солуна је још неколико мањих и већих група отпутовало за Француску. Велики број ученика отишао је у Француску захваљујући својим родитељима и родбини. Према разним извештајима, око 3.000 ученика примљено је од стране Француске.

Према извештају Министарства просвете, у школској 1916/1917. години у Француској је било укупно 1235 ученика и 300 ученица. У 16 мушких лицеја било је 445 ученика, у 26 мушких колеџа 590 ученика, у 9 виших основних школа 175, у једној учитељској школи 14, у једној приватној мушкој школи 11, у четири женска лицеја 54 ученица, у четири женска колеџа 87 ученица, у осам виших основних школа 100 ученица, у три женске више школе 49, у једној приватној женској 9, у једној женској учитељској школи 2.

Поред ових ученика, у једној приватној школи код Париза било је 28 ученица, у пет основних школа на Корзици 132 ученика и 72 ученице и у Алжиру 153 ученика средњих школа и 46 ђака основних школа.

Према распореду српских ученика средњих и основних школа у Француској на дан 15. јуна 1916. године: у 13 основних мушких школа било је 267 ђака, у 21 колеџу 527 и у 16 лицеја 579 ђака. У женским школама било је укупно 248 ученица: 140 ученица у девет основних школа, 27 у две више женске школе, 35 у два колеџа и 86 ученица у пет лицеја. Студената је било укупно 296.

Списак ученика из Пожаревца

Ајачио:

- Боровоје Радовановић, син Љубомира, свештеника из Пожаревца, стар 16 година, ђак 5. разреда гимназије.
- Ђорђе Ранковић, син Михајла из Пожаревца, стар 17 година, ученик 8. разреда гимназије.
- Милан Живановић, син Живана из Пожаревца, стар 17 година, ученик 8. разреда гимназије.
- Божидар Филиповић, син Љубе из Пожаревца, стар 15 година, ученик 4. разреда гимназије.

Бофор – ан – Вале

- Војислав Радовановић, син Љубомира, свештеника из Пожаревца.

Барселонет

- Милан Стојановић, ђак 4. разреда, син Станише, банкарског чиновника из Пожаревца.

Бастија

- Мирослав Ивковић, ђак 2. разреда, син Божидара, царинског чиновника из Пожаревца, рођен 26. септембра 1900.
- Бранислав Николић, ђак 2. разреда, син Стојана Лукића, чиновника монопола из Љубичева-Пожаревац, рођен 8. фебруара 1902.
- Милан Гавриловић, син Владе из Пожаревца, стар 8 година.

Секундарни курс за младе девојке

- Сунчица Гавриловић из Пожаревца, рођена 16. октобра 1902.
- Злата Гавриловић, кћи Владе из Пожаревца, рођена 16. октобра 1904.

Бур д Пеаж

- Боровоје Вучковић, ђак 1. разреда Учитељске школе, син Милоја, економа из Пожаревца-Љубичева.

Сент Етјен

- Димитрије Белосавић, ђак 5. разреда, син Владимира, трговца из Пожаревца, рођен 2. августа 1893.

Гренобл

- Драгољуб Стокић, ђак 1. разреда, син Димитрија, окружног начелника из Пожаревца.

Маноси

- Илија Јевремовић, ђак 4. разреда, син Луке, професора из Пожаревца, рођен 18. маја 1900.

Лион

- Радомир Живковић, ђак 5. разреда, син Косаре из Пожаревца.
- Александар Михајловић из Пожаревца, рођен 13. маја 1899.

Бањол сир Сез

- Боровоје Лазаревић, ђак 5. разреда, син почившег Добросава, трговца из Пожаревца, рођен 18. августа 1899.
- Будимир Стевановић из Пожаревца, рођен 22. децембра 1899.

Шаргије

- Михајло П. Стојановић, ђак 5. разреда, старатељ Душан Бранковић, инжињер из Пожаревца.

Мо

- Витомир Јевремовић, ђак 1. разреда, син Луке, професора из Пожаревца, рођен 17. маја 1902.
- Милосав Јевремовић, син Луке, професора из Пожаревца, рођен 12. октобра 1898.

Мулен

- Драгомир Гајић, ђак 4. разреда, син Мирка, тежака из Пожаревца.

Мартел

- Љубиша Јовановић, ђак 6. разреда, син почившег Јанка, абације из Пожаревца, рођен 14. фебруара 1897.

Ним

- Милорад Маринковић, ђак 5. разреда, син Манојла (Михајла) из Пожаревца, рођен 20. јануара 1899.
- Љубиша Јовановић, ђак 3. разреда, син Михајла, војног капетана I класе из Пожаревца, помоћника команданта железничке станице, рођен 11. децембра 1900.
- Александар Стокић, ђак 3. разреда, син Ивана, трговца из Пожаревца, рођен 25. јануара 1901.
- Божидар Стојановић, син Димитрија и Атанасије(Анастасије), порезника из Пожаревца, рођен 9. новембра 1899.

- Предраг Стојановић, син Димитрија и Атанасије (Анастасије), порезника из Пожаревца.
- Бранислав Лазаревић, син Богољуба и Софије, управника пореског одељења.

Перие

- Јован Протић, ђак 3. разреда, син Димитрија, трговца из Пожаревца.

Поатје

- Будимир Марковић, ђак 1. разреда, син Николе, трговца из Пожаревца, рођен 24. септембра 1902.
- Драгољуб Владисављевић из Пожаревца, рођен 1. фебруара 1898.
- Војислав Дулић из Пожаревца, рођен 29. септембра 1900.

Понс

- Војислав Раковић, ђак 1. разреда, син Драгомира, писара Министарства просвете из Пожаревца.
- Владимир Васић, ђак 3. разреда, син Петра, економа из Пожаревца.
- Светозар Влајковић, студент, син Драгутина из Пожаревца.

Фонтенбло

- Синиша Илић, син Јеврема из Пожаревца, рођен 13. јула 1902.
- Миливоје Илић, син Јеврема из Пожаревца, рођен 21. августа 1900.

Ви ле Франш

- Марко Милосављевић, син Лазара из Пожаревца, рођен 27. јануара 1899.

Мулен

- Драгомир Гајић, син Драгутина из Пожаревца, рођен 21. новембра 1897.
- Јован Бабић, син Драгутина из Пожаревца, рођен 29. септембра 1901.

Гајак

- Александар Пантелић, син Гавре из Пожаревца, рођен 5. децембра 1899.

Римији

- Миодраг Николић из Пожаревца, рођен 24. октобра 1898.

Рујак

- Сретен Обрадовић из Пожаревца, рођен 16. марта 1899.

Руан

- Миодраг Марковић из Пожаревца, рођен 21. новембра 1898.

Перје

- Јован Протић из Пожаревца, рођен 30. децембра 1900.

Сент Марслен

- Драгутин Николић, син Ивана из Пожаревца, рођен 12. марта 1899.

Бање де Бижар

- Светолик К. Марковић из Пожаревца, рођен 24. августа 1899.

Мондофен

- Света Н. Алексић из Пожаревца, стар 20 година.
- Драгомир Гојковић из Пожаревца, стар 17 година.

Либорн

- Драгиша Живковић из Пожаревца, рођен 21. новембра 1899.

Ница

- Ђорђе Ристић из Пожаревца, рођен 23. априла 1909.
- Стеван Здравковић из Пожаревца, рођен 2. јуна 1897.

Алжир

- Милош Гајић из Пожаревца, рођен 19. марта 1900.
- Петар Пешић из Пожаревца, рођен 20. јуна 1901.
- Милош Мулић из Пожаревца, стар 13 година.

Сент Марслен

- Драгутин Николић из Пожаревца, син Ивана и Персиде, судије из Пожаревца.
- Светислав Симић, син Михајла, трговца из Пожаревца.

Клермон-Феран

- Божидар Динић из Пожаревца, студент, старалац тетка Љубица Аранђеловић.

Бен

- Ђорђе Ђорђевић, студент, син Божидара, обућара из Пожаревца.
- Бранимир Давинић, студент, син Лепосаве из Пожаревца.

Изес

- Миодраг Рајковић, студент, син Стојана, кројача из Пожаревца.

Лисе Мињ

- Војислав Вујовић, студент из Пожаревца, старалац брат Радомир, опанчар.
- Драгомир Гајић, студент из Пожаревца, син Марка, земљорадника.

Колеж Сетифском

- Милош Гајић, студент, син Милена из Пожаревца.
- Петар Тешић, студент, син Данице из Пожаревца.

Извори

Српске новине, Крф, за 1916. годину, број: 5, 12, 19, 20, 22, 24, 38, 53, 57, 58, 60, 62, 64, 67, 73, 74, 76, 79.

Архив Србије, Министарство просвете у избеглиштву. Просветно одељење у Паризу 1916/17. Списак ђака по школама у Француској и Енглеској.

Dobriwoje Jovanovic
Historical archive Jagodina

The Pupils from Pozarevac at Schools and Universities in France During the Period of the First World War

The minister in French Parliament Andrée Honore made a suggestion to help the children from the countries which are in a friendly relationship with France for the first time on the 4th March 1914. In the first place it referred to Serbia, especially to the children of soldiers killed in the Balkan Wars. He made the same suggestion in April 1915. On the base of this suggestion and agreement with the French minister Ogiste Bope in Nis, the Commission of French Assembly for Foreign Affairs passed resolution to accept 500 pupils and France paid the expence. Besides the help offered by French and Serbian government, some humanitarian organisation like: French-Serbian Committee and Serbian People in France helped Serbian pupils.

ИЗВЕШТАЈ АРЧИБАЛДА РАЈСА О СТРАДАЊУ ПОЖАРЕВАЧКОГ КРАЈА ОД БУГАРА 1916–1918.

АПСТРАКТУМ: Преглед окупационе тортуре, уџистава и злочина над становништвом Пожаревачког округа 1916–1918. према Извештају Арчибалда Рајса о злоделима Бугара током окупације тих крајева Источне Србије.

Србија је на самом почетку издијања Првог светског рата настојала да обавести европску и светску јавност о збивањима у Србији и покушала је владама савезника и неутралних земаља да достави податке о почињеним злоделима, страхотама и страдању српског народа које су починиле аустроугарске трупе. Међутим, садржаје извештаја из Србије јавност ових земаља је прихватала уздржано. Ради бољег извештавања европске јавности о злочинима које су починиле војне јединице Аустроугарске у Србији Српска влада позвала је Арчибалда Рајса¹ из Швајцарске, признатог стручњака за криминалистику. Он је прихватио позив и већ септембра 1914. започео је своја истраживања. По доласку у Србију 1914. током Првог светског рата обилазио је терене где су непријатељске трупе починиле злодела над српским становништвом и објавио више стручних извештаја о тим злочинима Аустроугарске и Бугарске. Своје извештаје, резултате и закључке до којих је долазио, Рајс је објавио првенствено у иностраним листовима на француском језику (касније и у домаћој штампи и литератури путем брошура и књижица) борећи се да свет сазна истину о догађајима на српском ратишту и о тешком страдању српског народа.

Одговор на савезничку пропаганду и Рајсове објављене текстове, Аустроугарска пропаганда је припремила маја 1915. у виду специјалне збирке оптужби против својих противника, међу којима су објављене непрецизне и неодређеног типа оптужбе и против Србије. Рајс се поново прихватио посла и изнео је своје стручно мишљење проучивши ту збирку оптужби Аустроугарске. У своме раду изнео је ар-

1 Рудолф Арчибалд Рајс – Rodolf Archibald Reiss (8. јул 1875 - Београд, 8. август 1929), родио у Хаузах, покрајина Баден Баден (Шварцвалд) у Немачкој, од школских дана живео је и потом радио у Швајцарској као стручњака за криминалистику до Првог светског рата. Студирао је у Лозани и докторирао из области хемије. После тога определио се за криминалистику коју је усавршио у Паризу. Оснивач је Института за криминалистику у Лозани. Од 1914. долази у Србију где је остао до смрти.

гументоване одговоре на сваку тачку оптужбе под називом *Одговори на аустроугарске оптужбе против Срба*,² који је, нажалост због следа догађаја 1915. и повлачења Српске војске преко Албаније у Грчку, завршио тек 1917, и објавио 1918. године. И поред повлачења Српске војске из Србије, тежње српског народа, Српске владе и Врховне команде да се врате у ослобођену домовину, отварање Солунског фронта није ометало његово писање и прекидало истраживања Арчибалда Рајса који је упорно радио и расветљавао почињене злочине над српским народом. У току рата објављен је низ текстова Рајсових резултата на француском о зверствима која су починили Бугари и Аустро-Угари 1914–1915,³ страдању града Битоља,⁴ повредама ратних закона и правила Аустро-Угара и Бугара⁵. Након рата објављени су и његови други радови који су документовано поткрепљени чињеницама о почињеним зверствима освајача над српским становништвом.⁶

У току 1918. још на Солунском фронту, након пробоја Солунског фронта и по окончању Првог светског рата, Арчибалд Рајс је на захтев Српске владе и Врховне команде написао још неколико извештаја о бугарским злочинима у окупираној Србији 1915–1918. године. Арчибалд Рајс је у циљу расветљавања стања у којем је била Србија добио задатак да посебно установи обим почињених бугарских злочина и зверстава над српским становништвом у току окупације Србије. Обишао је највише страдала места међу којима: Алексинац, Лесковац, Власотинце, Прокупље, Врање, Ћуприју, Ражањ, села Горњи Павловац, Нерадовци, Горња Коњуша и друга.

У Архиву Југославије (Србије и Црне Горе), поред већ објављених и познатих Рајсових извештаја, налазе се још његова два недовољно позната извештаја о страдању Сурдулице са околином⁷ и Пожаревачког краја.⁸ Ови извештаји, као и претходни који су обухватили извештаје Рајсових истраживања, настали су у зиму 1918/1919, од краја новембра до краја јануара, у исто време док је обилазио те крајеве. Готово сви ови извештаји првенствено су достављени Врховној команди српске војске.

2 Одговори на Аустро-Угарске оптужбе против Срба, Крф 1918.

3 Зверства Бугара и Аустро-Немаца, Солун 1916.

4 Страдање града Битоља, Солун 1917.

5 Аустро-угаро-немачке повреде ратних закона и правила, Париз 1918.

6 *Аустроугари у освојеној Србији*, Париз 1919; *Аустро-Бугаро-Немци у окупираној Србији* – документа непријатеља, Париз 1919, (објављени радови само на француском).

7 Архив Југославије, (даље АЈ), фонд Министарства унутрашњих послова 14–2-2. Извештај Злочини Бугара у Сурдулици и околини поднео је А. Рајс Врховној команди Српске војске, завршен децембра 1918, а штампан је на француском у Паризу 1919. године.

8 АЈ, фонд Министарства иностраних послова, 334–8-28/3–47. Извештај професора др Арчибалда Рајса - *Бугарска зверства и стирељања у Пожаревачком крају*, 8/31 јануар 1918.

За разлику од осталих Рајсових извештај, *Извештај о страдању Пожаревачкој краја* настао је на предлог самог председника Министарског савета и председника Српске владе.⁹ Рајс је био задужен да оде нарочито у села Пожаревачког краја Рановац, Кладурово и Кобиље, из Млавског среза, да испита шта су све починили Бугари у тим местима Србије.

Арчибалд Рајс је *Извештај о страдању Пожаревачкој краја од дујарских зверстава* написао на француском језику као и већину ранијих текстова. Завршен је у свега три недеље, вероватно због потреба Владе Србије и Делегације Краљевине СХС на Конференцији мира у Паризу. Извештај је написан на 45 страна густо куцаног текста. Сам Извештај састоји се из више извештаја о сваком месту које је он обишао, а потом их је Рајс објединио у један свеобухватни и целовит извештај о Пожаревачком крају са описом његовог страдања које су му изнели сведоци и његовим закључцима до којих је дошао.

Крајем децембра 1918. (почетком јануара по Грегоријанском календару) Арчибалд Рајс је обишао места Пожаревачког краја којима су управљали Немци (Аустро-Угари) до јануара 1916, а потом Бугари до краја рата. У циљу добијања што реалнијег стања обишао је више места и села Пожаревачког, Хомољског и Млавског среза: Пожаревац, Божевац, Велико Село, Лазницу, Жагубицу, Крепољин, Осаницу, Петровац (на Млави), Кобиље, Кладурово, Рановац и Манастир Горњак како би утврдио обим страдања становништва овог дела Србије. Арчибалд Рајс је радом на овом извештају, који је морао у што краћем временском периоду да достави председнику Протићу, био свестан да је за његово потпуно и исцрпно истраживање потребно да пређе целокупни округ и задржи се у сваком месту како би добио прецизне резултате страдања и зала која су починили Бугари. Поред основних података, успут је прикупљао и податке о страдању становништва из других места овога краја, Рајс је констатовао да у Хомољском срезу није било ниједног села где није убијено мање од десетак лица. Такође је, из свих исказа сведока овога краја, могао да закључи каквим су све тортурама и погубљењима житељи ових крајева били подвргнути у време окупације.

У току истраживања Рај је сакупио податке о 431 поименичној жртви бугарских зверстава и објавио у овом Извештају. Међутим, он је истакао да су Бугари углавном убијали у многобројним селима Пожаревачког округа које није могао да обиђе и да је „број убијених на хиљаде“. Између осталог на основу пружених података стиче се утисак да је становништво Пожаревачког краја далеко мање страдало у време, иако је било кратко, под окупацијом самих Аустро-Угара и да је по овим набројаним местима убијено свега десетак људи.

⁹ Тих дана у децембру 1918. већ је био изабран за премијера Стојан Протић, који је дао задатак Арчибалду Рајсу да обиђе неколико места у Пожаревачком крају, одакле су допирале информације о великим зверствима Бугара у току Првог светског рата.

Најчешћа погубљења српског становништва по селима Пожаревачког краја од стране Бугара вршена су над лицима или породицама из којих синови или мужеви нису прихватили да се пријаве регрутної комисији. Такође страдали су и они којима су Бугари желели да отму богатство и новац, а посебно ако сељани нису желели да им плате изнуду. Убиства над српским становништвом чињена су и зато што су наводно појединци сакривали оружје. Може се констатовати да су најчешће жртве били радно способни људи, а поготово млади. Тако је убијано становништво из разних разлога, између 18. и 70. године живота, међутим међу њима су се ту нашле чак и тек рођене бебе. У појединим местима Бугари су се облачили као српски „побуњеници“ када би вршили недела по селима, да би за њих касније оптуживали мештане. По изјавама сведока Рајс је констатовао да су се погубљења у појединим селима десила у току ноћи, а да су побегле младиће-регруте казнене јединице проналазиле по шумама и убијале заједно са њиховим женама или родитељима. У овај број Рајс није урачунао и „безброј интернираца“ који су умрли у Бугарској.

Рајс је констатовао да је село Кобиље, о коме се говорило да је пре рата било једно од најбогатијих, ако и не најбогатије село у овим крајевима, након бугарске окупације готово разорено где је страдало 40 лица, међу њима и 10 жена. Још веће жртве поднело је село Кладурово које је по наредби команданта у Петровцу августа 1917. требало да престане да постоји као репресалија и опомена другим селима због неодрживања и бежања регрута из села у шуму. Погубљено је 87 лица, а део мештана се „искупио“ за животе исплатом у новцу дајући га бугарском поручнику Петру Величкову, који је спроводио наредбу Министарства рата. Сличан број жртава имало је и село Рановац, укупно је из села погубљено 84 мештана. Бројни су поименични спискови српских жртава, али је у Жагубици поред 31 убијеног сељака, по исказима сведока у непосредној околини бајонетима од стране Бугара убијено више од 200 људи из села у срезу, међу којима је било пуно жена. Истовремено су Бугари „доносили на својим бајонетима главе оних које су убијали у околини. Шетали су своје трофеје по вароши и изјављивали становницима да ће сви они који буду одржавали везе с побуњеницима, исто тако завршити.“ Под истом одлуком за неодрживање регрутної комисији у селу Лазница 1916. убијено је бајонетима 19 сељака. Слично стање је било у местима Крепољин и Велико Село, где је страдало 17, односно 10 људи којима је Рајс сазнао имена. Поред бројних убиства и свирепости, Бугари су спалили на десетине кућа у готово сваком селу Пожаревачког округа.

У варошима Пожаревцу и Петровцу помислило би се да српско становништво није страдало, осим пар изузетака, али у тим местима постојали су затвори где су Бугари доводили становништво из околине које је ту малтретирано, тучено и убијано због наводно скриваног

оружја, неоказивања регрутної комисији или су само батинани да би им се изнудио новац ради стицања личне материјалне користи. Тако је Арчибалд Рајс установио да је из Пожаревца директно страдало само једно лице. По изјавама сведока Рајс је забележио да „ако Бугари нису убијали пуно људи из саме вароши, убијали су често оне из непосредне околине Пожаревца и доносили њихове лешеве у Пожаревац ради аутопсије.“ Рајс је сазнао да су се убиства често догађала на стрелишту, близу Пожаревца; једном је тако у непосредној околини Пожаревца стрељано двадесетак младих људи због неоказивања регрутної комисији. По изјави црквењака и чувара гробља Јована Стоилковића 1917. Бугари су „скоро сваког дана доносили лешеве сељака који су погубљени зато што су комите. Понекад су доносили 5 до 6 лешева одједном. Остављали су их у капели породице Ристић, где су их бугарски лекари сецирали. Понекад су лешеве ту остајали и до 15 дана. Тако су у капелу донели више од 100 лешева, опљачканих и делом без одеће...Тридесетак убијених сахрањено је на гробљу у Пожаревцу. Лично сам отишао на гробље и установио да постоје стварно анонимни гробови, зато што Бугари никада нису хтели да одају имена својих жртава. Аутопсија је изгледа вршена да би се тим погубљењима сељака дао један привид законитости.“

Поред бројних убиштава и зверстава која су чинили Бугари, становништво Пожаревачког округа током окупације је било у готово свим облицима злостављано, малтретирано, поткрадано, спаљиване су куће угледних али и сиромашних људи, укидане и затваране школе и цркве, интернирани учени људи, а женску популацију и децу напастовали су војници силедије које је толерисала бугарска власт и војска.

Једна од болничарки која се налазила на почетку бугарске окупације у Пожаревцу, Ружа Тасић, испричала је Арчибалду Рајсу да су током јесени и зиме 1916. на 1917. довођени од стране бугарских официра и војника жене и мушкарци који су били тако претучни „готово на мртво“ да им је труло месо са тела падало. Сећала се да су имали такође пуно силованих девојака, а да је међу њима било и заражених. Тако је доведена једна девојка од 16–17 година из области Млаве којој није била одузета невиност, али која је била међу зараженима. Њу је силовао лекарски помоћник који се налазио у Великом Градишту, против кога је она и поднела жалбу, али очигледно без успеха.

Најчешће злостављање становништва било је због изнуђивања ради материјалне користи војника, подофицира, а понајвише официра. Становништво по селима било је испредбијано и злостављано тако да су појединици од тог батинања умирали, или ако су којим случајем преживели, претучени штапом по табанима или леђима, као Марко Перић из села Рановца, нису више могли да ходају. Појединци су рањавани бајонетима или кундаком пушке због новца. Рајс је утврдио да су у Кладурову тукли готово сваког мушкарца, жене и децу: „Подофицир

Величков познавао је у општини Петра Пауновића и саопштио му је да је осуђен због тога што је држао пушку у кући. Затим га је тукао, држао му нож на потиљку, отимао му паре „да га не би убио“. Овај исти подофицир је затворио све жене у једну собу у кафани и наредио да му дају сав новац и накит који су имале на себи,“ а потом им је саопштио да ће од њихових ниски од новца направити тањире. У истом месту и у кафанама бугарски војници су силовали децу (девојчице) од 13 и 14 година.

Поред батинања и малтретирања становништва, окупационе власти Бугарске су вршиле сталне реквизиције, плачкајући и отимајући сељанима Пожаревачког краја житарице, стоку, вредности, па и намештај из кућа.

Интересантан је пример малтретирање 60-годишње госпође Милеве Јовановић која се марта 1916. вратила у Пожаревац. По њеном повратку већ се у њеној кући сместио помоћник команданта места капетан Касанџијев где је био (живео) са две девојке. Пријавила се команданту града, а због капетан-Касанџијева била је принуђена да оде брату да се смести у његову кућу. „На Ускрс 1916. капетан-Касанџијев је отишао одневши део намештаја из куће...Отишао је у Кучево, а бугарски лекари су односили мало по мало остатак намештаја.“ Потом су Бугарске власти 1. јуна 1916. од госпође Јовановић тражили „и на силу јој узели кључеве и остала је у затвору до повратка окружног начелника који је од њених родитеља тражио, да би је ослободио, прво 4000 лева, а затим је суму смањио на 2000 лева. Госпођа Јовановић је тако стигла кући, али је сат касније један жандарм поново одвео у Начелство где је остала целу ноћ. Сутрадан ју је начелник пустио кући“ изјавивши јој да „уколико чује још једном сличне приче на њен рачун да ће је натерати да пређе Мораву“ (тј. да ће бити убијена). Нови комадант места испитао је њен случај и вратио јој 2000 лева које су дали њени родитељи.

Поред ових набројаних незаконитих радњи Арчибалд Рајс је у свом извештају напоменуо да су истовремено готово у свим местима школе и цркве затваране, често и опљачкане, Србима је била ускраћена верска служба у богомољама, српске књиге су избациване, одношене и спаљиване. На тако свиреп начин, одвођењем учитеља и свештеника у интернацију, Бугари су забрањивали и онемогућавали становништву школовање деце и коришћење свога језика. Писма која су стизала посредством Црвеног крста из Женева Бугари су такође бацали и спаљивали.

Обилазећи места Пожаревачког округа Рајс је свратио и у Манастир Горњак код села Крепољин, где је констатовао да је напуштен, да су стакла већином полупана, да су разваљена врата манастира, пећи су срушене, празне просторије без иједног комада намештаја, а тако празне просторије послужиле су као штале јер је у њима пронашао крављу ба­легу и овчији измет, а верске књиге су поцепане и делом разбацане. У самом Крепољину Рајс је дознао да је бугарски свештеник из Видина украо

и сакрио сребрнарију манастира, док су Бугари у свом дивљаштву спалили велику и богату манастирску библиотеку.

Породице регрута који су побегли најчешће су интерниране, а њихова имовина заплена. Септембра 1917. читаво село Кобиље било је интернирано близу Неготина, где су провели више месеци. Међу интерниранима из Пожаревца и Петровца и других места најчешће су били свештеници, учитељи, државни чиновници, судије и други школовани људи. Из самог Петровца интернирано је преко 200 људи. Повратници из интернације су Арчибалду Рајсу испричали какав је био живот интернираца. После тортуре које су преживели одвођени су у Бугарску. Поједини су допали погубљења код Витоше, где су Бугари имали обичај да убијају интернирце и ратне заробљенике. Рајсов сведок из интернације Петар Антић, после хапшења и батинања, зато што није хтео да потпише честитку принцу Борису поводом „његове победе“ послат је у логор Хасков где је много интернираца умрло од глади. Причао је: „Срби су затим послати у Горње Панчарево где је командант логора поручник Самарџијев, смештао у болницу оне који су имали новца да би их тамо отровао. У почетку је у овом логору било 4000 интернираца, након шест месеци било их је само 2000, остали су били мртви.“ Потресна су сва ова сведочанства јер говоре да у логору није било ни најнужнијих елементарних услова за живот; није било здравствене заштите, хигијене, довољно хране и простора за живот, а камоли болнице. Говорио је даље да је њих 700–800 лица било затворено у једној бараци, без сламе, да су се често појављивале епидемије, док су лешеве покојника плачкали бугарски болничари.

Рајс је закључивао да су се очигледно сва ова погубљења догодила са знањем и одобравањем људи из владе и војничког врха у Софији јер без тог одобрења бугарски војници и цивилне власти не би могле да врше некажњено такве покоље. Уочава се да су војници и чиновници удвостручивали патње становништва у жељи да извуку личну корист плачкајући лешеве својих жртава или им отимајући новац пре него што би их убијали. Други су се задовољавали отимањем новца уз претњу смрти или интернирања, а сама држава је извлачила корист од погубљења Срба тако што је незаконито присвајала њихову имовину. На основу овог и других извештаја можемо констатовати како су се нецивилизовано и дивљачки понашали бугарски војници, поготово примерима застрашивања локалног становништва „шетњом“ кроз насеља са главама погубљених несрећника ношеним на бајонетима као каквим варварским трофејима из старог и средњег века. Арчибалд Рајс је закључио да су се *скоро ... сви официри, војници и чиновници понашали на истий начин*, док су били ретки примери о официрима о којима се лепо говорило. У разговору са мештанима сазнао је и за светле примере као што је био командант Петровца Петров, а у Великом Селу председник општине Калиште, Нелидов из Дебра, који је заједно

са председником општине Топонице, једним Македонцем из Битоља, чинио све што је могао, кришом, да би мало помогао становништву и ублажио тегобан живот под окупацијом.

У Пожаревцу Рајс је након окончања ратних дејстава присуствовао саслушању резервног потпоручника Михаила Шоилева, родом из Велеса, који је био професор сликања. Шоилев је на том суђењу говорио о својим претпостављенима и другим официрима, као и да је од војника сазнао какви су били његов шеф капетан Драган Драганов, који је и у Жагубици починио бројне грозоте, и каква су још зверства чинили други бугарски официри. Саопштио је судском већу да су по наређењу генерала из Ниша регрутовани сви мушкарци од 19 до 40 година, способни за војску, да је поручник Радев држао посебна предавања о начину паљења сеоских кућа, намењених бугарским официрима и да су поручници Караџијев и Радев говорили војницима, зараженим венеричним болестима, да напаствују жене како би раширили ове болести.

Исказ бугарског официра о понашању његових земљака само је потврдио Рајсове раније констатације до којих је дошао током својих истрага у Македонији, Старој Србији и да се ништа више не разликују од оних до којих је дошао о страдању становништва и зверствима Бугара над Србима у Пожаревачком крају, о тешком терору и почињеним бројним ратним злочинима од стране Бугара.

Можемо констатовати да је Пожаревачки крај у току војних дејстава у Првом светском рату 1914–1918, када је страдало већином активно борачко становништва у војним јединицама имао велике губитке. Поред тога, на основу Рајсовог Извештаја, можемо закључити да је живот под окупацијом, првенствено Бугара, био веома тежак како за крајеве Македоније, Јужне и Источне Србије тако и за сам Пожаревачки округ.

У току окупације становништво је, као и у другим деловима југоисточне Србије, поред умирања од болести, неисхрањености, неродних година, немаштине, понајвише страдало од репресалија и терора Бугара. Они су се нецивизацијски понашали према поробљеном већинском сеоском становништву, организовано спроводећи разноврсне методе тортура, малтретирања, батињања и силовања, изнуђујући новац мучењима, и на крају убијајући недужне људе, док су истовремено виђенији људи интернирани. Иако не могу тачно да се израчунају резултати губитака српског становништва почињених бугарским зверствима у Првом светском рату, статистички подаци према попису становништва за Пожаревачки округ сами „говоре“ да поједина насеља према попису из 1921. нису достигла број становника колико су имала 1900. Ови подаци показују да су од наведених насеља највеће демографске губитке имала места Божевац, Велико Село и Жагубица, а потом нешто мање Кобиље, Кладурово и Осаница.

Dragos Petrovic,
Archive of Yugoslavia

The Report of Archibald Reiss about the suffering of Pozarevac region from the Bulgarians in 1916-1918

At the beginning of the First World War Archibald Reiss accepted the invitation of Serbian Government to help with its criminal research and investigation in revealing and establishing war crimes done by Austrohungarian soldiers in Serbia and to tell the truth about it in allied countries. All the time, during the First World War 1914-1918 Reiss followed events, wrote them down and revealed crimes, published his researches and conclusions with numerous examples, documents, photographs about the suffering of the Serbian people opposing his authentic observation to Austrohungarian propaganda.

In the autumn of the 1918, Archibald Reiss, while the Serbian Army was coming back victoriously to Serbia, went on collecting the data about the crimes of occupying forces. One of those reports is about the suffering of Pozarevac region from the Bulgarians. He noted the facts about the suffering of local people from the places he visited according to the decision of Serbian Government, but he found out that other places, which he could visit in such a short period, were damaged seriously, with lots of victims, especially in the surrounding of bigger places near Pozarevac, Petrovac on the Mlava and Zagubica. The research in Pozarevac region confirmed Archibald Reiss's earlier statements - the researching of Macedonia and Old Serbia. The suffering of the inhabitants didn't differ, not in a single region in Serbia and the inspiration of Bulgaria was to destroy, as much as possible, Serbian people who were terrorised by violation, confiscation, loot. Their property was plundered and then they were executed by firing squad, hanging, killed in the awful way which were the characteristics of former barbarian times.

Finally, from Reiss's report it was concluded that terror and numerous executions of Serbian people were done with the knowledge and approval of Bulgarian government and the highest military level in Sophia and that during the occupation of Serbia, Bulgarian officers, soldiers and officials doubled, already hard sufferings of Serbian people, by their loot and robberies.

R A P P O R T

- - - - -

A MONSIEUR LE PRESIDENT DU CONSEIL DES MINISTRES.

Monsieur le Président.



Vous m'avez chargé, le 18 /31 XII, de me rendre dans le Département de FOJAREVATZ et spécialement dans les villages de RANOVATZ, KLADOUROVO et KOBILIE pour y faire une enquête sur ce que les Bulgares ont fait dans cette partie de la SERBIE envahie. Je m'y suis rendu et du 22 Décembre 1918 (5 Janvier 1919) au 31 Décembre 1918 (13 Janvier 1919) j'étais sur place accompagné par mon collaborateur, le Lieutenant VLADIMIR VOUITCH qui, déjà depuis plus d'une année, sur le front de SALONIQUE, m'avait rendu de précieux services lors de l'enquête que votre Gouvernement m'avait confiée dans cette contrée du Royaume.

Au cours de ma visite dans le Département de FOJAREVATZ j'ai visité les villes et villages suivants : FOJAREVATZ, BOJEVATZ, KOBILIE, RANOVATZ, KLADOUROVO, PETROVATZ, MONASTERE de GORNIAC, JAGOBITEA, LASHITEA, KREPOLINE, VELIKO-SELO. De plus, chemin faisant j'ai recueilli de nombreux renseignements concernant d'autres villages que je n'ai pas eu le temps de visiter personnellement ou de m'y arrêter pour y faire une enquête. A plusieurs endroits j'ai trouvé également sur mon chemin des tombes de victimes des Bulgares, victimes dont j'ai pu établir le nom.

Je me rends parfaitement compte que, pour faire une enquête complète, on devrait parcourir tout le Département et s'arrêter dans tous les villages pour constater tout le mal que les Bulgares y ont fait. Ce serait surtout nécessaire dans l'Arrondissement d'HEMOLIE, et les parties environnantes des autres Arrondissements, car je crois, me basant sur le résultat de mon enquête, qu'il n'y ait pas un village où les sujets de FERDINAND de COBOURG n'ont pas mis à mort au moins une dizaine de personnes. Je n'ai pas pu le faire car le temps pressait puisque

vous vouliez.....

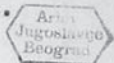
291/763

Извештај Арчибалда Рајса

-45-

8-47
villages, conférences destinées aux officiers bulgares. L'aide-médecin TCHERNAIEFF a raconté à CHOILEFF que RADEFF a ramassé l'argent que ses sous-officiers ont pris aux gens. Selon l'opinion de CHOILEFF, RADEFF est un "véritable brigand". Un lieutenant, TCHAVARELROFF, aurait commis beaucoup d'atrocités aux villages de Ranovatz, Kladourovo, etc.. Il aurait commis 10 à 20 "assassinats" par jour. Le lieutenant KARADJIEFF avec RADEFF ont ordonné aux soldats atteints de maladies vénériennes de s'attaquer aux femmes pour répandre ainsi ces maladies."

Voilà ce que raconte un officier bulgares de la conduite de ses concitoyens! Inutile de commenter sa déposition. Elle confirme ce que j'ai constaté lors de mon enquête en Macédoine, en Ancienne Serbie et, ces jours, lorsque j'ai parcouru le département de Pojarevatz.



Belgrade le 21/8 janvier 1919.

R. L. Pe-s.

291/807

Мр Иван Мијатовић,
Војни музеј, Београд

„ПЕШАДИСКИ ГЛАСНИК“ У КРАЉЕВИНИ СХС

Актом уједињења, 1. децембра 1918. године настало је Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. По свом природном и географском положају Краљевство је било балканска и средњоевропска, подунавска и јадранска земља, на споју Истока и Запада. „Долином Дунава, Саве, а затим моравско - вардарском и маричком долином, преко њега су водиле важне међународне саобраћајнице“¹. Такав, повољан природногеографски и комуникацијски положај је стварао услове да Краљевство постане посредник између индустријског Запада и аграрног Истока, као и да се само развија у правцу значајније индустријско-аграрне земље.

Убрзо после акта уједињења образована је, 20. децембра 1918, прва влада нове државе са прваком Народне радикалне странке Стојаном Протићем на челу, као коалициони кабинет састављен од представника важнијих странака.² Принуђена да решава важна питања која су јој живот и стварност наметали, та влада је донела и извесне прописе уставног карактера, као што су одлуке о називу нове државе, о грбу и застави. Влада је одредила и састав Привременог народног претставништва, које је било предвиђено прводецембарским актима. Доношење устава се наметало као основни и хитан задатак који не трпи одлагање. Ситуација у земљи и ван ње захтевала је одлучно и брзо регулисање основних друштвено-политичких и државно-правних питања.

Новонастала држава је била хетерогена заједница на површини од 248.887 квадратних километара. По попису из 1921 године, у Краљевини је живело 11.984.981 становник: Срба (39%), Хрвата (23,9%), Словенаца (8,5%), Муслимана (6,3%), Македонаца (5,3%), Немаца (4,3%)³, Мађара (3,9%), Шиптара (4,0%), Румуна (1,6%), Турака (1,2%), Италијана (0,1%), словенских мањина (1,6%), осталих (0,1%).⁴

1 Смиљана Ђуровић, *Државна интјервенција у индустрији Југославије 1918 - 1941*, Београд 1986, стр. 24.

2 Бранко Петрановић, *Истјорија Југославије 1918 - 1978*, Београд 1980, стр. 38.

3 „Немци - 513.476, Мађари - 472.409, Арбанаси - 441.740, Румуни - 229.398, Турци - 122.000, Чехословаци - 120.000, Руси - 50.000, Јевреји - 60.159, Талијани - 12.825, Други народи - 23.662“, *20 јодина културној и привредној развјјика Краљевине Југославије, „Сјомен књија“ 1918–1938*, Београд, стр.14; *Дефинитивни резултати јойиса сјановништва од 31. јануара 1921. јодине*, Сарајево 1932, стр. 2–3.

4 „...према попису из 1921.године, живело: у Срдији - 4.133.478 становника, Црној Гори - 199.277, Босни и Херцеговини - 1.890.440, Далмацији - 620.432, Хрватској,

У заједничкој држави, на периферијама великих царстава - османлијског и хабзбуршког, национално дељени и супротстављани, професионално поларизовани нашли су се народи који се нису добро познавали, неједнако развијене националне и политичке свести, са различитим обичајима, традицијом, језиком, писмом, менталитетом, културним развојем и економско - производним разликама. Вековни живот у саставу туђих држава и цивилизација, различито животно искуство, политичка култура, политички системи и установе, аграрни режими, сабраћајни, монетарни и порески системи, правни партикулизам били су фактори који су спречавали: „брзу и лаку интеграцију у једну друштвену и цивилизацијску средину и додатно подстицали неравномеран развој“.⁵

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, која је пуну легалност добила усвајањем устава 1921. године, била је по броју становника и пространству најснажнија држава на Балкану и у југоисточној Европи, али та држава није почивала на унутрашњем националном консензусу. Против тог Устава била је већина Хрвата и Словенаца, и он је усвојен простом већином посланичких гласова. Отпор унитарно уређеној држави највише су пружали Хрвати, који су инсистирали на конфедералистичком уређењу (дуализму), при чему би једна држава била Хрватска, а друга Србија, око којих би се окупљале све друге југословенске покрајине.⁶ Када су националне супротности у земљи достигле врхунац и кулминирале убиством у парламенту 1928. године, тај скупштински атентат је дефинитивно запечатитио судбину парламентаризма у Краљевини, отварајући врата његовом укидању и проглашењу апсолутизма.

Војска нове државе била је у потпуности одраз свих процеса кроз које је пролазило и друштво и држава. Мукотрпним стварањем у ратним условима (који су потрајали до 1921. године), заједничка војска била је омеђена тадашњим историјским околностима. Окосницу нове војске чинила је српска војска (кадар са Солунског фронта), недемобилисани и са територија старих граница Србије. Други елеменат који ће допунити нову војску, било је људство бивше аустријске војске и у малом броју кадар црногорске војске.⁷ Чинило се да није било по-

Славонији и Међумурју - 2.739.988, Словенији с Прекомурјем - 1.054.919, Банату, Бачкој и Барањи - 1.346.527" (*Бранко Пејтровић, Историја Југославије 1918 - 1978*, Београд 1980, стр. 38).

5 Љубодраг Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941*, књ. I, Београд 1996, стр. 23-25.

6 Бранислав Глигоријевић, *Основе и карактер личног режима Краља Александра Карађорђевића*, Српска политичка мисао, 1/1995. стр. 34.

7 „Славом увенчана и прослављена Српска Војска у ратовима за ослобођење, самосталност и уједињење од 1804. године па све до 1920. године, када је Светски Рат дефинитивно ликвидиран, примила је у себе 1. децембра 1918. године, даном прогласа уједињења свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну јединствену и недељиву државу, Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, прве младе своје

литичких представника који су Србима оспоравали природан примат. Највишим наредбама Врховне команде и министра војног брзо је уређена пракса верске и културне толеранције у кадру (равноправност писама, подједнако слављење верских празника свих вера, посебна исхрана за муслимане, обавеза војних власти да са католичким и муслиманским црквеним властима комуницирају латиницом, као и са грађанским властима где је хрватско и словеначко становништво већинско, као и на словеначком језику у Словенији).⁸

Неоспорно је била велика улога Војске Краљевине СХС у консолидацији земље након уједињења. Улога војске у Краљевини СХС била је одређена њеним основним задатком - одбрана државе и очување ратних тековина.⁹ Војска је била онај фактор који је повратио ауторитет државним властима и омогућио тада владајућој грађанској класи да се остваре њена стремљења.

У свету је било покушаја издавања војних листова још у првој половини XVII века, убрзо након појаве првих дневних листова уопште. У то време војни листови су били спорадичне публикације, кратког века, без одређеног карактера и намене. На просторима Краљевине СХС, након I светског рата, указала се потреба и створиле могућности за настављањем традиције војног издаваштва и обнављањем неких предратних листова. Иако је војска створена из разнородних структура официра из разних армија (аустроугарске, српске, црногорске...), војна штампа у Краљевини СХС се пресликала из војне штампе српске војске. Аустроугарска штампа је обилавала богатим и садржајним листовима свога времена (недељни лист *Militärzeitung*, који је излазио од 1848. године, *Armeeblatt* од 1882. године), али се ипак због традиција наставило са издавањем листова који имају упориште у српској војсци.

Војна штампа у Србији се појавила релативно касно. Сматрајући да у Европи вероватно нема државе која има тако мало књига из „градне војничке“, те да се то што пре мора исправити, Јован Драгашевић је 1864. године почео да издаје „Војин“, као „лист за војничке науке, вештине и новости“. Часопис је требало да се бави „...организацијом, администрацијом, тактиком, стратегијом, артилеријом, војним грађевинарством, ратном историјом, географијом и топографијом, ста-

ослобођене браће: Срба, Хрвата и Словенаца у своје прослављене и славом увенчане редове Српске Војске, да их сада као војнике Срба, Хрвата и Словенаца у истом руху васпита и војнички спреми за заштиту и очување, криво и с муком стечене тековине Уједињења, под скиптром славом увенчаног Краља Петра I Великог ослободиоца и Његовог Наследника, прослављеног Краља Александра I Карађорђевића.“ (*Годишњак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1926*, Графички институт „Народна мисао“ а. д. Београд, 1926, стр. 364).

8 Миле Бјелајац, *Војска Краљевине Југославије 1918–1941*, Војноисторијски гласник 1–2/1993, стр. 121.

9 Исто, стр. 113.

тистиком, науком о оружју, војничким судством итд.¹⁰ Због учесталих финансијских проблема „Војин“ је престао да излази 1870. године.

Након ратова 1876–1878. године повећало се интересовање српских официра за војну књижевност, што је нужно и условило покретање новог листа *Рајник*, на иницијативу министра војног Јована Мишковића. Почетком 1879. године појавио се *Рајник*, који је поред „научног и поучног“ имао и званични „службени део“. Покретањем *Војној службеној листи* 1881. године, „званични“ део више није штампан у *Рајнику*. Крајем XIX и почетком XX века у Србији је покренуто још неколико војних часописа у уредништву Министарства војног (*Војин* 1879 - 1889, Глас војске 1890), али кратког века, затим приватни листови *Српска војска* - независни недељни војни лист који је излазио од 1908. до 1912, *Узданица* као „војнички лист за науку, неговање војничких врлина и витешку забаву“ који је излазио од 1901. до 1912, прво недељно, а након 1905. месечно. Краћи период су излазили и листови *Артилериско-инжињериски гласник* (1905–1906) и *Војска* (1903–1907).

Сва наведена војна гласила су несумњиво дала велики допринос теорији Ратне вештине, војних наука, стручном усавршавању официрског кора и наравно већој информисаности целокупног војничког састава, али далеко највеће заслуге се могу приписати пре свега „Ратнику“ - листу са најдужом традицијом међу официрима српске војске, који је несебично делио и добро и зло са својом војском. Након завршетка Првог светског рата појавио се у новој држави у новом окружењу и преузео улогу базичног „општевојног листа за војне науке и књижевност“. Поред *Рајника* који је преузео водећу улогу у информисаности и едукацији официрског кора, војна штампа у периоду постојања Краљевине СХС обogaћена је и појавом гласила информативно - забавног карактера *Војничкој гласника* 1920. године, његовим повременим издањем, *Војничким забавником*, и војностручним гласилима - гласилима појединих родова *Пешадиски гласник*, *Коњички гласник*, *Артилериски гласник* и *Инжињериски гласник*.

Пешадиски гласник појављује се као стручни војни часопис Пешадиске Официрске Школе, и први број овог тромесечног листа излази 29. децембра 1922. у Сарајеву, на дан „прве школске славе“. У први мах носи назив *Гласник пешадијске школе ђаћања*, да би у складу са реорганизацијом школства и гласник променио име у *Пешадиски гласник*. Потреба да се у оквиру рода, струке (пешадија) има сопствени часопис, који ће бити спона која би повезала теорију и праксу у школи али и у трупи, није могла да надомести стручност која се тражила. Војска Краљевине СХС, формирана након уједињења „троименог народа“ није имала времена за мирнодопски, „спори“ развитака. Окружење, земље у суседству непријатељски настројене и са територијалним пре-

10 Бранислав Ђорђевић, *Историја српске ратне вештине*, Београд 2000. године, стр. 227–231.

тензијама, наметале су дисконтинуитет у развоју војске и убрзано уједначавање стручних знања официра примљених из три војске са различитим стручним знањима и навикама у служби.

Пешадиска Официрска Школа у Војсци Краљевине СХС, наследница је Пешадиске школе гађања формиране у Београду 1909. године, у којој су усавршавани пешадијски, коњички и инжињеријски официри у гађању пешадијским наоружањем и употреби стрељачке и митраљеске ватре у борби. Након I светског рата у Сарајеву 1920. формирана је Пешадиска Школа Гађања у којој су пешадијски официри обучавани у руковању, гађању и тактичкој употреби пешадијског оружја, а официри других родова у тактичкој употреби лаког наоружања којим су по формацији наоружани њихови родови. Реорганизацијом 1923. године, Пешадиска Школа Гађања добија назив Пешадиска Официрска Школа¹¹. У првом броју листа - гласила ове школе можемо наћи и разлоге за формирање школе и едуковање кадрова са „најразнообразнијом спремом“, те се наметала потреба, нарочито тада, да је „обзиром на разнородан састав старешинског кадра у војсци наше проширене отаџбине, потреба за оваквом нашом школом била веома велика“.¹²

Гласник пешадијске школе гађања, излази као такав само у свесци I, године I за месец октобар, новембар, децембар 1922, и уређује га „уређивачки одбор наставника Пешадиске Школе Гађања“¹³, а од свеске I број 4, 1924. године лист уређује „Команда Пешадиске официрске школе“, а као уредник се потписује „вршилац дужности Начелника Штаба Пешадиске Школе Гађања потпуковник Милан В. Николић“. Већ од свеске I године II за месец јануар, фебруар, март 1923. назив листа се мења у *Пешадиски гласник*. Под тим именом излазиће све до спајања са *Арtilлериским гласником*, односно до формирања Команде пешадиско-артилериске школе у Сарајеву 1933, те ће се након 11 година излажења, први број *Пешадиско-артилериског гласника* појавити 1. јануара 1933.

У периоду који разматрамо (од појаве листа 1922. до званичне промене имена Краљевине СХС у Краљевину Југославију 1929. године), „Пешадиски гласник је излазио као тромесечни стручни војни лист, четири пута годишње, на око десет штампаних табака, што је било око 160 до 180 страна формата 14,6 x 22,7 цм, али број страница варира од свеске до свеске (од највише 254 стране и десетак скица у броју 1 свеска I година I - октобар, новембар, децембар 1922, до најмање 97 страна, број 7, свеска IV, година III октобар, новембар, децембар 1924. године). Цена листа је била иста, није се мењала током дугог низа година и износила је 20 динара.

11 Војна Енциклопедија, број 6, Београд 1964, стр. 742.

12 „Пешадијска школа Гађања“, Пуковник Ристић В. Гргур, Гласник Пешадиске школе гађања, број 1, свеска I, 1922, стр. 2.

13 Уређивачки одбор наставника : Мил. В. Николић, Драгомир Ж. Анђелковић.

Основни циљ издавања листа био је, као што је често сугерисано „... да својим читаоцима пружи ону стручну војну лектуру, која је нашим старешинама нарочито пешадиским (командантима батаљона, командирима, водницима и подофицирима) неопходно потребна за усавршавање и у њиховим стручним звањима“¹⁴. У овом часопису су заступљене идеје, гледишта и методе које су одобрене од Главног Ђенералштаба и Министарства Војске и Морнарице. На *Пешадијском Гласнику* сарађује углавном наставно особље Пешадиске Официрске Школе¹⁵. Осим тога, гласник треба да ... разноси и пред официрима у трупи све оно што је трупним официрима од потребе и што се у школи ради“¹⁶.

Програмска оријентација листа наметала је и стил рада *Пешадиског Гласника*. Наиме, као и код *Рајника*, и у овом листу је сугерисана оригиналност радова, као и тенденција научног погледа на ратну вештину уопште, односно конкретно на Тактику пешадије и Пешадијско наоружање и опрему. Рукописи су штампани онако како су писани, на ћирилици или латиници, наравно уз захтеве за одређеном техничком културом приликом слања прилога, мада пада у очи податак да у овом периоду који разматрамо нема нити једног прилога објављеног на латиници. Можда је томе разлог што је пешадија „традиционални“ род Срба, који у Војсци Краљевине СХС чине већину у официрском корпусу. Међутим, анализом писаца који објављују у *Пешадиском гласнику* може се утврдити по презименима порекло писаца од којих се могло очекивати да објављују (да пишу) на латиници јер потичу са простора на којима је ово писмо доминантно, а поготово што са сигурношћу можемо утврдити и да су Словенци писали на ћирилици (нпр. мајор Ваухник М. Владимир). Зашто је то тако, да ли због „моде“, очекивања претпостављених, каријеризма или неких других разлога, захтевало би посебно истраживање.

Лист је штампан са насловом на ћирилици и на латиници, и то прво у „Државној штампарији у Сарајеву“, затим лист штампа од броја 2 до броја 4 „Исламска дионичка штампарија“, након тога поново „Државна штампарија у Сарајеву“, а касније и штампарија „Босанска пошта“, што је, верујемо, диктирало тржиште, односно финансијски услови штампања које су нудиле штампарије. Промена штампарије није утицала на квалитет листа ни по питању квалитета штампе ни по питању садржаја, осим у броју 5 где је приметно побољшан квалитет рото-папира, али само у том броју. Насловна страна листа остала је иста током читавог периода који разматрамо и није се мењала без обзира на честе промене штампарија (прилог 1).

14 „Позив на њрејшлайу“, Уредништво, Пешадиски гласник, број 7, свеска IV, 1924, стр. 97.

15 Исто.

16 „Пешадиска школа гађања“, пуковник Ристић В. Гргур, Гласник пешадиске школе гађања, број 1, свеска I, 1922, стр. 4.

У периоду 1922–1929, од постанка листа до краја постојања Краљевине, у осам година излажења објављено је укупно 27 свезака (бројева) *Пешиадиског Гласника*. Часопис је излазио тромесечно и углавном редовно (уз мали прекид у периоду јул - децембар 1923), тако да постоји континуитет излажења у наведеном периоду.

Број објављених свезака

„ПЕШАДИСКОГ ГЛАСНИКА“ у периоду 1922–1929. године

	Јануар Фебруар Март	Април Мај Јуни	Јули Август Септембар	Октобар Новембар Децембар	Укупно
1922 година I	Лист је отпочео свој живот 29. децембра 1922. године.			свеска I број 1	1
1923 година II	свеска I број 2	свеска II број 3	Лист није излазио у овом периоду		2
1924 година III	свеска I број 4	свеска II број 5	свеска III број 6	свеска IV број 7	4
1925 година IV	свеска I број 8	свеска II број 9	свеска III број 10	свеска IV број 11	4
1926 година V	свеска I број 12	свеска II број 13	свеска III број 14	свеска IV број 15	4
1927 година VI	свеска I број 16	свеска II број 17	свеска III број 18	свеска IV број 19	4
1928 година VII	свеска I број 20	свеска II број 21	свеска III број 22	свеска IV број 23	4
1929 година VIII	свеска I број 24	свеска II број 25	свеска III број 26	свеска IV број 27	4
Укупно у периоду 1922 - 1929. године објављено свезака					27

Основна концепција листа је таква да је у првим годинама излажења имао само једну целину - Текстове, део без посебне ознаке и наслова, у коме су објављивани чланци (текстови) различите садржине: од описа тактичких радњи до описа наоружања и приказа појединих вежби или издатих књига и правила (упута), па чак и некролога¹⁷. По једној свесци (броју) у просеку је било од 3 до 17 прилога у овој рубрици. Од броја 9, свеска II, 1925. године, лист се уклопио у „војне стандарде“ (као концепција *Рајћника*), и укључио рубрике „Различности“, „Прикази“ и „Новости и белешке“. Од овог броја прецизно су раздвојене

¹⁷ „Пуковник Велибор Н. Требињац“ - некролог, Ж. Ј. Р., Гласник пешадијске школе гађања број 1, свеска I, 1922, стр. 4.

тематске целине тако да се рубрика „Текстови“ сада бави питањима обуке, организације гађања, теорије гађања, правилским одредбама, тактиком пешадије као и њеном формацијом. На тај начин, лист све више постаје оно за шта је намењен, а то је да омогући и официрима у трупи стицање нових сазнања у домену струке. У односу на укупан број страна може се рећи да просечно по једном прилогу долази од 8 до 12 страна текста, тако да ова рубрика укупно преузима на себе око 70% објављених текстова у односу на број страна.

Друга касније формирана целина - „Различности“, на себе је преузела све оно што није непосредно везано за Војску Краљевине СХС. Тако у овој рубрици можемо наћи чланке у којима се расправља о француској или немачкој пешадији, представљање неких средстава из наоружања других армија, или пренешене текстове из других гласила, домаћих или страних. Број прилога у овој рубрици варира тако да имамо од једног до највише три прилога, величине просечно од три до осам страна, што би чинило око 12% објављених прилога у односу на број страна.

Трећа целина такође касније формирана носила је назив „Прикази“, и у њој је најчешће представљано неко ново страно правило (Упут), библиографски преглед стране књижевности о пешадији или нека занимљива књига са аспекта ратне вештине или борбеног средства. У овој рубрици број прилога није увек исти тако да се креће од једног до шест, и нема континуитет излагања, већ је зависио од тренутне инспирације писаца.

Целина која носи назив „Новости и белешке“ доносила је вести и представљала наоружање и борбена средства и опрему у облику кратког саопштења из готово свих земаља света. Под одредницом земље на коју се односи представљени су у кратким цртама, и на малом броју страна, тактичко-технички подаци, карактеристике и могућности наоружања и опреме, као и опис и употреба средстава. Често се у потпису појављују позната имена, сарадници *Рајника*¹⁸, а чланци су углавном преузимани из војних листова других европских земаља (француски, немачки и други).

У периоду 1922–1929. у 27 наведених свезака часописа *Пешадиски гласник*, у осмогодишњем периоду излагања, објављено је у свим рубрикама укупно 762 прилога. Структуру прилога по годинама излагања можемо видети на табели:

18 У рубрици „Новости и белешке“ често се у потпису појављује име пуковника Станковић Ђ. Милоша, најчешће као преводиоца са немачког језика и преносиоца текстова из немачког листа „*Militär Wochenblatt*“. Лист је излазио недељно и коштао је 12 златних марака, што је одговарало вредности од око 190 динара.

Број објављених прилога по рубрикама у часопису
Пешиадиски гласник у периоду 1922 - 1929. године

Година Рубрика	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1922 - 1929
Текстови	17	20	37	25	27	16	23	23	188
Различности	-	-	-	6	11	8	11	10	46
Прикази	-	-	-	7	15	7	9	5	43
Новости и белешке	-	-	-	112	103	104	97	69	485
УКУПНО	17	20	37	150	156	135	140	107	762

Можемо уочити да се број прилога у рубрици „Текстови“ на годишњем нивоу креће од 15 до 27 прилога, и да је број прилога у рубрици „Новости и белешке“ троструко већи, што даје привид величине ове рубрике која бројем прилога не одсликава реалност, јер број страна који опредељује вредност прилога је на страни рубрике „Текстови“. Процентуално, у периоду који разматрамо (1922 - 1929), однос рубрика у *Пешиадиском гласнику* можемо представити процентуално: текстови - 25%, различности - 6%, прикази - 6%, новости и белешке - 63%.

Приметно је да рубрика „Новости и белешке“ представља приближно 2/3 укупног броја прилога у квантитативном смислу, међутим у квалитативном смислу ситуација је нешто другачија и конкретнија, те је број страница објављених прилога на страни рубрике „Текстови“ у обрнуто пропорционалном смислу, што значи да је 188 прилога приближно око 70% укупног садржаја *Пешиадиског гласника*. При свем том разматрању, рубрике „Различности“ и „Прикази“ нису спорне ни у којој варијанти.

Размотримо сада заступљеност текстова који третирају савремена дешавања, односно колико је *Пешиадиски гласник* усмерен ка савременим дешавањима и модернизацији рода (струке), а колико ка прошлости и искуствима. Због оријентације рубрике „Новости и белешке“, која је целокупно усмерена ка презентацији савремених војних средстава, наоружања и опреме, нећемо разматрати ову рубрику у смислу односа савремености и искуствености. Однос усмерености ка савременим дешавањима (савременој тематици, модернизацији, тактичким начелима или Правилима-Упутима сопствене војске или неке од војски из окружења), или ка Историји (Војној историји, тактици и тактичким радњама из Првог светског рата или других ратова, искуствима употребе снага, средстава, јединица или опреме), у рубрикама „Текстови“ и „Различности“ можемо табеларно представити:

ПЕШАДИСКИ ГЛАСНИК 1922–1929.

Број прилога у рубрикама Текстови и Различности у односу да ли третирају Историју (војну историју) или савремену тематику

Год.	Рубр.	Текстови		Различности		Укупно	
		Историја (В. историја)	Савремена тематика	Историја (В. историја)	Савремена тематика	Историја (В. историја)	Савремена тематика
1922		2	15	-	-	2	15
1923		1	19	-	-	1	19
1924		1	36	-	-	-	15
1925		-	25	-	6	-	31
1926		5	22	-	11	5	33
1927		-	16	-	8	-	24
1928		-	23	-	11	-	34
1929		-	23	-	10	-	33
Σ		9	179	-	46	9	225
Укупан број објављених прилога						234	

Из табеле можемо уочити концепцију самог листа, која је пре свега усмерена ка модернизацији и савременим дешавањима и трендовима у Војсци Краљевине СХС, војном школству - Пешадијској Школи Гађања, као и занимљивостима из европских и светских армија у сфери рода пешадије Од укупно 9 прилога који су усмерени ка Историји (Војној историји), 3 прилога - једна трећина (33,33%) су дело једног аутора (у наставцима),¹⁹ а 2 прилога (22,22%) такође су дело једног аутора,²⁰ односно ова два писца објављују по питању Историје (Војне историје) укупно 55,55% прилога из ове области. Осим ових писаца појављују се и два некролога које смо сврстали под појам Историја (Војна историја). Такође је значајно да се сви прилози који третирају Историју (Војну историју) налазе у рубрици „Текстови“. Од укупног броја објављених прилога у рубрикама „Текстови“ и „Различности“ (234), чак 225 прилога 96,15% се односи на савремена дешавања и модернизацију. Оваква усмереност листа, као што је у неколико наврата истицао кроз „Позиве на претплату“ и обраћање „Уредништва“, са циљем усавршавања официра и подофицира у стручним знањима, условила је резултат нашег истраживања и усмереност ка модернизацији „краљице ратова“ - пешадије.

19 Пуковник Војин Максимовић, „Бийка на Брејалници“, Пешадиски гласник 1926, број 13, свеска II, стр. 15; број 14 свеска III стр. 13; број 15, свеска IV, стр. 14.

20 Потпуковник Пандуровић Д. Драг, „Видови вайтре из љушака у нашим њрошлим райшовама (1912. до 1918.г.)“, Пешадиски гласник 1926, др. 12. свеска I, стр. 13 и „Уйрава ѡешадиске вайтре (из љушака и љушкомиѡйраѡеза) у нашим љрошлим райшовама (1912. до 1918. г.)“, Пешадиски гласник 1926, број 13, свеска II, стр. 21.

Ако погледамо колико прилога има преведених са неког од светских језика, односно **КО** преводи и са **КОЈЕГ** језика, уочићемо да благу предност има немачки језик, и да се чешће преводи у рубрици „Текстови“, што се и очекује због концепције листа који у прве три године и није имао других рубрика осим ове.

Број превода у „Пешадиском Гласнику“ у периоду 1922–1929. године

Језик са кога се преводи	У рубрици „Текстови“	У рубрици „Различности“	Укупно
Немачки језик	2	1	3
Француски језик	1	1	2
Руски језик	1	-	1
Укупно :	4	2	6

Од укупног броја објављених прилога (234) у ове две рубрике, зачуђује тако мали број (6) и проценат преведених прилога (2,56%) , што са друге стране објашњава концепцију листа ка оригиналности аутора, модернизацији и едукацији официрског кора на основу сопствене памети и максима Ратне вештине осмишљене и проучаване у сопственим школама. Ако погледамо ко преводи, уочићемо позната имена, као на пример пуковника Станковић Ђ. Милоша са 2 прилога, човека који се већ експонирао на страницама општевојног листа *Рајник*.

Ред. бр.	Чин	Презиме и име	Са ког језика преводи
1.	Пуковник	Станковић Ђ. Милош	немачки
2.	Пуковник	Станковић Ђ. Милош	немачки
3.	Потпуковник	Ивковић Л. Љубомир	француски
4.	Мајор	Божић А. Иван	руски
5.	Поручник	Б. М.	немачки
6.	-	Ст	француски

Мада је број превода скоро занемарљив, може се уочити да су преводиоци најчешће виши официри од чина мајора до чина пуковника (укупно 4 прилога од 6), што износи 66,66% укупно преведених прилога. То показује да виши официри имају и више времена за индивидуални рад, независно од касарне и рада са трупом, и наравно боље познавање страних језика као продукт адекватног школовања на Војној академији.

Размотримо сада посебно рубрику „Новости и делешке“ у посматраном периоду. Као што смо претходно поменули, прилози у овој рубрици углавном су преузимани из страних војних часописа. Испод неких вести може се наћи из којег часописа су преузете, а понекад се појављује и име преводиоца који је пренео информације. С обзиром да

се ова рубрика појављује тек од 1925. године (од броја 9) и да су вести у оквиру земље подељене по средствима, можемо сагледати које земље су најзаступљеније у овој рубрики.

ПЕШАДИСКИ ГЛАСНИК 1922–1929.

Број прилога у рубрики Новости и белешке (1925–1929) у односу на коју се земљу односе

	1925	1926	1927	1928	1929	Укупно 1925–1929
Северна Америка	16	19	11	9	14	69 (14,23%)
Француска	14	12	16	9	7	58 (11,96%)
Енглеска	10	13	12	13	7	55 (11,34%)
Немачка	11	11	4	11	11	48 (9,90%)
Италија	9	8	15	8	5	45 (9,28%)
Русија	4	8	10	9	3	34 (7,01%)
Чехословачка	7	9	7	-	8	31 (6,39%)
Опште	5	6	6	7	-	24 (4,95%)
Пољска	6	5	3	8	1	23 (4,74%)
Мађарска	1	2	5	1	1	10 (2,06%)
Грчка	5	1	2	1	1	10 (2,06%)
Швајцарска	6	1	2	-	-	9 (1,86%)
Белгија	2	2	3	2	-	9 (1,86%)
Румунија	3	1	1	2	-	7 (1,44%)
Аустрија	3	-	2	1	1	7 (1,44%)
Данска	-	-	-	5	2	7 (1,44%)
Шведска	1	-	1	1	3	6 (1,24%)
Шпанија	-	-	2	2	2	6 (1,24%)
Јапан	1	2	-	2	-	5 (1,02%)
Норвешка	1	-	1	2	-	4 (0,82%)
Холандија	-	1	-	2	1	4 (0,82%)
Бугарска	1	-	-	1	1	3 (0,62%)
Литавска	1	1	-	-	1	3 (0,62%)
Естонија	1	-	1	-	-	2 (0,41%)
Турска	1	1	-	-	-	2 (0,41%)
Мексико	1	-	-	-	-	1 (0,21%)
Кина	1	-	-	-	-	1 (0,21%)
Летонска	1	-	-	-	-	1 (0,21%)
Албанија	-	-	-	1	-	1 (0,21%)
Укупно	112	103	104	97	69	485 (100%)

Под одредницом земље на коју се односи у рубрики „Новости и белешке“ објављено је укупно у наведеном периоду 485 прилога, што чи-

ни 63% укупног броја објављених прилога, што у квантитативном смислу одговара око 1/5 у односу на број страна (око 20%). Уочавамо диспаратитет и разлике које се односе на вести из земаља-великих сила и малих земаља у односу на модерно наоружање и опрему која се презентује, што се и очекује с обзиром на материјалне могућности, индустријски потенцијал и улагање ових земаља у развој нових врста наружања и опреме и могућности примене у војне сврхе. На први поглед може се уочити својеврсни примат у заступљености „великих сила“ и великих произвођача наоружања и војне опреме (Чехословачка), али и на одредницу „Опште“ под коју су стављене све „Новости и белешке“ које се не односе на неку државу конкретно. Заступљеност држава у рубрици „Новости и белешке“ 1925–1929. године: Северна Америка-14%, Пољска-5%, Француска-12%, Опште-5%, Енглеска-11%, Чехословачка-6%, Немачка-10%, Русија-7%, Италија-9% и можемо уочити да се на „Остале државе“, ²¹ њих 20, односи 21% објављених прилога, док се на „Велике силе“ и произвођаче ратне технике, наоружања и опреме односи 79% објављених прилога. Претпостављамо да то означава жеље Уредништва „Пешадиског гласника“ да се читаоци, значи она структура која се жели едуковати, упознају са најсавременијим достигнућима у сфери ратне технике, наоружања и опреме. Такође је занимљив податак да међу „Великим силама“ највећи број прилога се односи на Северну Америку (САД) - 69 (14,23%), а да је традиционална усмереност ка Француској заступљена тек са 58 (11,96%) прилога, што представља чак за 1/5 мањи број у односу на Северну Америку (САД).

На страницама *Пешадиског гласника* најчешће објављују виши официри и инжењери из „Опитног бира“ при Пешадиској Официрској Школи. Док је у *Рајнику* нешто слабији одзив цивилних лица - инжењера, у *Пешадиском гласнику* та ситуација је нешто другачија. Велики број прилога објављује Новицки Евгеније - 34 (12,27%), мада се велики део тих прилога односи на представљање стране и домаће стручне периодике, нових Упута и Уџбеника суседних или „Великих“ држава, или занимљивих средстава ратне технике, наоружања и опреме у формацијском саставу наведених држава.

Пешадиски гласник 1922–1929. године - структура писаца по чиновима

	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	Укупно 1922–1929
Ђенерал	-	-	-	-	4	3	2	1	10 (3,61%)
Пуковник	7	4	9	4	4	4	9	4	45 (16,25%)
Потпуковник	2	4	1	3	10	7	5	1	33 (11,91%)
Мајор	1	1	7	11	4	4	10	8	46 (16,61%)

21 Мађарска, Грчка, Швајцарска, Белгија, Румунија, Аустрија, Данска, Шведска, Шпанија, Јапан, Норвешка, Холандија, Бугарска, Литавска, Естонија, Турска, Мексико, Кина, Летонска, Албанија.

	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	Укупно 1922–1929
Капетан I класе	-	-	1	2	4	4	4	8	23 (8,30%)
Капетан II класе	-	1	3	-	-	1	4	3	12 (4,33%)
Поручник	-	-	1	-	-	-	-	-	1 (0,36%)
Опитни биро	-	-	-	3	1	-	-	-	4 (1,44%)
Уредништво	1	1	1	2	-	-	-	-	5 (1,81%)
Новицки Евгеније	-	-	3	7	9	2	7	6	34 (12,27%)
Баранов Владимир	-	-	1	1	3	3	1	3	12 (4,33%)
Иницијали	6	2	-	3	2	1	-	-	14 (5,05%)
Потпис	-	-	1	2	7	2	1	4	17 (6,14%)
Без потписа	-	7	9	-	5	-	-	-	21 (7,58%)
	17	20	37	38	53	31	43	38	277 (100%)

Опитни биро се појављује са само четири прилога, али са веома конструктивним и конкретним разматрањима везаним за упоређење дејстава „ватри“ и слике растурања или са опитима у вези са наоружањем у формацијском саставу Војске Краљевине СХС.²² Занимљиво је погледати ко од ђенерала објављује у *Пешадиском иласнику*. Приметићемо да од 10 (3,61%) прилога које објављују ђенерали, чак код 9 прилога у потпису налазимо име ђенерала Ристић В. Гргура. Међутим, он је почео да објављује од првог броја *Пешадиског иласника*, док је био још у чину пуковника (до унапређења у чин бригадног ђенерала крајем 1925. године објавио је 16 прилога), те је у сваком броју овог листа (изузев у броју 11, свеска IV, година IV, октобар, новембар, децембар 1925. године, када је унапређен у чин ђенерала) објавио укупно 25 прилога (9,03%) на различите теме из области ратне вештине, тактике и обуке пешадијских јединица и старешина. На тај начин једно име се појављује и међу ђенералима и међу пуковницима.

Може се приметити да око 1/2 прилога објављују „Виши и високи официри“ (до чина мајора), док код „Осталих“ можемо уочити 35 (32,71%) прилога потписаних иницијалима или без потписа, међу којима вероватно можемо наћи више војних лица. Осим тога међу ауторима који објављују у *Пешадиском иласнику* уочићемо и неколико познатих имена (аутори који објављују и у *Рајинику*)²³, што говори о жељама аутора да се доказују писаном речи и на пољу ускостручног листа као што је *Пешадиски иласник*, као и о циљевима Уредништва да

22 Међу прилозима „Опитног бироа“ налазимо следеће наслове : „Да ли су нам наше ђушке добре?“, број 8, свеска I, 1925, стр. 71; „Випоређење дејсџива дочне и косе ваџире са дејсџивом фронтџалне ваџире“, број 10, свеска III, 1925, стр. 74.; „Випоређење расџурања ђушке и лаког аџџомаџског оруђа“, број 11, свеска IV, 1925, стр. 68. и „Оџџџџ Пешадиске Официрске Школе у 1926. ђодини“, у броју 14, свеска III, 1926, стр. 68.

23 Пуковник Јорговић Ђорђе - аутор 5 прилога, пуковник Максимовић Војин - аутор 3 прилога (први послератни уредник *Рајиника*), пуковник Станковић Ђ. Милош - аутор 3 прилога од којих 2 превода, пуковник Јовановић Х. Глигорије - аутор 3 прилога.

на тај начин подигне квалитет самог листа, као и да „... нарочито сада, после уједињења нашег троименог народа, да се сложено прикупимо, и да се сами усавршимо, како би били потпуно способни да наш подмладак спремимо и васпитамо тако, како би он увек био способан, да, кад устреба, смело и сигурно стане на браник наше Отаџбине.“²⁴

У којој мери је била заинтересованост Уредништва, особља Пешадиске Официрске Школе, Инспекције Пешадије и других добронамерних структура у Војсци Краљевине СХС за едукацију кадрова, ширење домаће војне мисли и за потицај на писање свих структура Војске - говори и објављивање конкурса на задату тему²⁵, као и постављање тактичких задатака за решавање официрима у трупи који би желели да преко страница овог листа искажу своје мишљење или се експонирају као посленици војне мисли у младој држави. На тај начин су ангажоване све структуре Војске за стварање што уједначенијег састава војске, као и у стварању једнообразног система рада са регрутима у трупи. Официр у трупи као вођа и васпитач је она оса око које гравитира његова јединица, и као такав треба да „сија пуном моралном, интелектуалном, па и физичком светлошћу“, те као такав „... има најделикатнију улогу у држави; он обучава и васпитава војнике и на челу њих служи Владаоцу и Отаџбини за време мира као потпора реда и закона, а у рату командује и води војнике да с њим гину за право, слободу и добро своје Отаџбине и част свога Владаоца“²⁶.

Пешадиски гласник је у периоду постојања Краљевине СХС дао пуни допринос едукацији и уједначавању официрског кора „младе државе“ и несумњиво поставио темеље савремене војне мисли која, нажалост,



Јован Драшковић

није нашла утемељење и у доктрини, што су показали догађаји априла 1941. године. Војска којој је недостајало свега, од униформи, муниције и наоружања, војска потресана разним аферама имала је жељу за модернизацијом ратне технике и војне мисли, али је политикантски однос према одбрани земље превагнуо.



Јован Мишковић

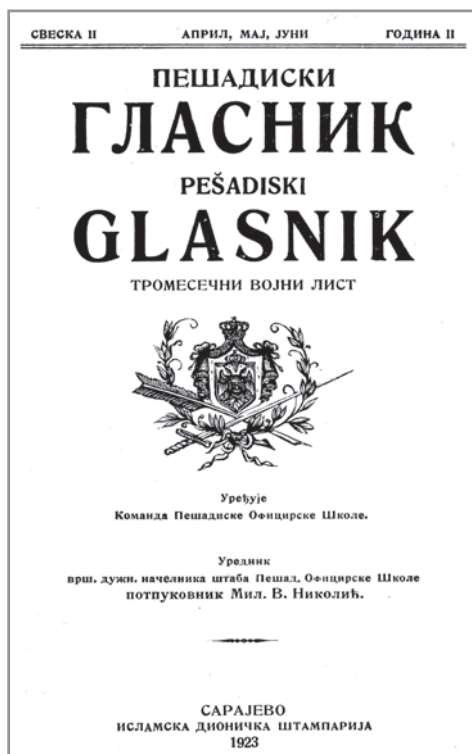
24 „Пешадијска школа Гађања“, пуковник Ристић В. Гргур, Гласник Пешадиске школе гађања, број 1, свеска I, 1922, стр.2.

25 Конкурс расписан по одобрењу Инспектора пешадије пов. П. И. Бр.3696 од 1.XII 1927. године на тему „И безизлазна ситуација може се савладати“.

26 „Официр“, Ж. Ј. Р., Гласник Пешадиске школе гађања, број 1, свеска I, 1922, стр. 16.

ЛИТЕРАТУРА :

1. Бранислав Глигоријевић, Основе и карактер личног режима Краља Александра Карађорђевића, Српска политичка мисао, 1/1995.
2. Бранислав Ђорђевић, Историја српске ратне вештине, Београд 2000.
3. Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918 - 1978, Београд 1980.
4. Војна Енциклопедија, број 6, Београд 1964. године
5. Годишњак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1926, Графички институт, „Народна мисао“ а. д. Београд, 1926.
6. Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године, Сарајево 1932.
7. Љубодраг Димић, Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941, књ. I, Београд 1996.
8. Миле Бјелајац, Војска Краљевине Југославије 1918–1941, Војноисторијски гласник 1–2/1993.
9. Миле Бјелајац, Војска Краљевине СХС 1918 - 1921, Београд 1988.
10. Миле Бјелајац, Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије 1922 - 1935, Београд 1994.
11. Миле Бјелајац, Југословенско искуство са мултиетничком армијом 1918–1991, Београд 1999.
12. Пешадиски гласник, 1922 - 1929.
13. Смиљана Ђуровић, Државна интервенција у индустрији Југославије 1918 -1941 , Београд 1986.
14. „20 година културног и привредног развоја Краљевине Југославије“, Спомен књига, 1918–1938, Београд 1938.



ВЕНСЕНСКА ПУШКА У СРПСКОЈ ВОЈСЦИ

Апстракт: *Венсенска пушка* је прво модерно жлебљено *сипреда љунеће* перкусионо стрељачко оружје у наоружању српске војске. Дотада је Кнежевина Србија поседовала искључиво кременаче. Увођење венсенске пушке у наоружање српске војске тесно је повезано са њеним напорима за модернизацијом стрељачког оружја. Средином деветнаестог века, ту модернизацију су изискивали бурни спољнополитички догађаји везани за револуционарну 1848. годину и Кримски рат (1853–1856). Од наручених 10 000, Кнежевини Србији је испоручено 8 316 пушака М. 1849/56, и то у периоду 1856–1858. Овај карабин (назван још и белгијским) први пут је употребљен 1862, након инцидента код Чукур чесме. За српско – турске ратове 1876 - 1878, везана је последња значајнија употреба „белгинки“.

Кључне речи: венсенска пушка, перкусионо оружје, Мини, Франкот, српска војска.

Венсенска пушка система Мини – Петровић – Франкот, која је 1856. године наручена од познатог белгијског конструктора и фабриканта Огиста Франкота, прво је модерно жлебљено *сипреда љунеће* перкусионо стрељачко оружје у наоружању српске војске. Дотада је вазална Кнежевина Србија поседовала искључиво кременаче које су, посматрано са техничког аспекта тог времена, представљале застарело оружје.

Осврнимо се, најпре, на појаву и развитак перкусионог оружја, глаткоцевног и жлебљеног. Његов настанак је омогућен открићем експлозивних смеша које су се активирале ударом (перкусијом). За поменуто открића најзаслужнији су један Француз и један Енглец (1788. Клод Луј Бертоле експериментираше са калијум-хлоратом, а 11 година касније Чарлс Хауард прави смесу живиног фулмината и шалитре). Прво значајније пешадијско оружје на перкусионом принципу израђује шкотски свештеник Александер Форсит 1807. године. Ђошуа Шо је 1814. изумео капислу која се ставља на пистон – својеврсни стожер са каналом до барутне коморе, до које се преносио пламен, изазван ударцем ороза по каписли. Смештањем иницијалне смесе у бакарну чаурицу, добијена је каписла јефтина за израду. Тиме је остварен велики напредак у сигурности опаљења, јер га више не ометају временски услови. На тај начин, смањен је број затајивања (у Француској са 411 на 4,5

од 1000 опаљења), а брзина гађања је повећана на 2 -3 метка у минути. Но домет је остао непромењен, јер се са глатким цевима није могао више повећати¹.

Иако је још у 15. веку било покушаја примене жлебова у цеви,² овом проблему су конструктори озбиљније приступили тек почетком 19. века. Тада се показало да изолучене цеви омогућавају већу прецизност гађања, а дугуљастим зрном оне побољшавају домет за трећину у односу на исте глатке цеви са округлим зрном, избаченим при истом углу и са пуњењем исте тежине. Жлебљене пушчане цеви најпре су се пуниле спреда – лоптастим оловним зрнима (француски карабин система „Делвињ“ са неким изменама усвојен 1837). Затим се употребљава дугуљасто зрно (француски карабин М. 1846 „а Тиге“, калибра 17,8 мм)³.

Поменута пушка Француза Делвиња (конструисана још 1828. године) представља прво *спреда њунеће* стрелачко изолучено ватрено оружје које је нашло ширу примену. Имала је цев са 12 жлебова и барутну комору на коју је налегало округло зрно, набијано шипком. Тај облик зрна није омогућавао добро заптивање цеви, због чега су се барутни гасови расипали, што се одразило на малу вредност почетне брзине. Капетан Делвињ је 1843. изумео цилиндрично- конусно зрно засечено у доњем делу, што је омогућило сабијање зрна без знатнијег оштећивања његове равне основе. Ово компресивно зрно је искористио 1846. године француски капетан Тувенен, када је избацивши Делвињову комору поставио посебан стожер у дну цеви, те је оно на њега налегало. Овај изум је први пут примењен у француској армији и то на карабину М. 1846 „а Тиге“. Међутим, и поменуто зрно је летело неправилно (јер се деформисало под ударцима арбије), што се негативно одражавало на домет⁴.

Стога је Неслер израдио такозвано експанзивно зрно, које је у дну поседовало удубљење; барутни гасови су продирали у то удубљење изазивајући ширење (експанзију) зрна, услед чега се оно лакше утискивало у жлебове цеви. Овај изум је употребу арбије учинио сувишном.

Корак даље је отишао капетан Клод Етјен Мини; он је 1849. године у шупљину зрна поставио клип у форми челичне лопте или дрвеног чепа. Преко тог клипа, барутни гасови су ширили шупљину, односно зрно, те се оно правилније утискивало у жлебове цеви, чиме је остварено ефикасније заптивање цеви, регуларнији лет зрна (које се није мора-

1 Војна енциклопедија, том IV, Београд 1961, 350–351.

2 Бечки пушкар К. Целнер (Zollner) је крајем 15. века направио пушку са праволинијски жлебљеном цеву. Тако је остварио већи домет и побољшао је тачност гађања. Међутим, његова пушка је била знатно тежа, а и имала је 5 пута мању брзину гађања у односу на глаткоцевне пушке, па стога није одбедила значајнију војну употребу. Војна енциклопедија, том VII, Београд 1965, 658–659.

3 Војна енциклопедија, том II, Београд 1959, 216–217.

4 Војна енциклопедија, том VII, Београд 1965, 658–659.

ло набијати шипком при пуњењу), те стога и већа брзина гађања. Мини је дакле увео цилиндрично – шиљасто зрно, које је индиректно проширено дејством барутних гасова преко чепа стављеног у конусну шупљину зрна. Иако је било доста тешко (око 50 грама – два пута теже него округло), због чега је војник могао да носи мали број метака (око 40), то зрно је прихватила већина земаља. Средином 19. века, зрна за спреда пуњеће изолучене пушке и карабине била су претежно цилиндрично – оживалног облика, калибра око 17 мм (мања од калибра цеви за 0,8–1,4 мм), дужине око 23 мм, тежине 26–32 грама.⁵

Велике количине постојећих пушака са системом паљења на кремен предодредиле су креирање новог перкусионог оружја у виду преправке тих кременчака на нови (перкусиони) систем. У том смислу, комерцијално успешни огледи врше се тек тридесетих година деветнаестог века. Моћни северни сусед Кнежевине Србије дуго се опирао техничким новинама везаним за израду табана. Томе су највише допринели назадни погледи Н. Б. Бјанкинија, директора бечке државне фабрике пушака. Он се посветио усавршавању Унтербергерове мускете М. 1798 (која је заправо била последње значајније остварење са табаном на кремен), превиђајући перспективу механизма за опаљење заснованог на перкусији. Прогрес је дошао у лику новог директора бечког Арсенала; Виченц Аугустин је побољшао Конзолеов патент (према којем је адаптиран тек део коњичких пиштоља М. 1789 и ловачких штуцева М. 1807). Он уводи нови чанак и ороз, који је падао на „ударни зуб“, а овај је активирао капислу завучену у нову цевасту фаљу. Тако настају пешадијске пушке М. 1840 и М. 1842 (калибра 17,6 мм), и карабин М. 1844. За даљи развој аустријског оружја заслужан је Јозеф Лоренц. Он је конструисао ново компресивно зрно и цев са 4 олука, смањивши калибар на 13,9 мм. Резултат ових инвенција је М. 1854. Та Лоренцова пушка посебно је значајна и за Србију, јер је 1867. године послужила као основа за конверзију на нови – *осипрајџуњећи* систем (заснован на патенту Американца Грина)⁶.

Белгијски начин трансформације старих мускета био је од великог значаја за многе европске армије. Тридесетих година деветнаестог века, Белгијанци су запушавали фаље и правили отворе у цевима мускета (у висини барутне коморе), у које су уграђивали пистоне предвиђене за Шоове каписле. Са табана су одстранили стари ороз, чанак и оцило и ставили нови (чанак), који је имао удубљену, закошену главу. Тиме је избегнута употреба проблематичних цевастих каписли, све постојеће кременчаке су овим поступком могле бити адаптиране (што је и реализовано до 1840. године у Белгији), а и трошкови конверзије су били сразмерно мали јер су и преправке постојећих ма-

5 Исто, том X, Београд 1967, 794–795.

6 Б. Богдановић, Пушке – два века пушака на територији Југославије, Београд 1990, 45–48.

шина (предвиђених за ову сврху) биле најмање могуће.⁷ Напоменимо да су и крагујевачки стручњаци 1857. године успешно преправили прву серију кремењача управо по белгијско-француској методи (М.1838/41).⁸

Када је руски цар Николај I Романов (1825–1855), након гушења Мађарске револуције 1849. године, уступио Кнежевини Србији 3000 пушака кремењача⁹ (М.1826/28), тај поклон је заправо представљао својеврсни анахронизам. Наиме, већ тада су водеће европске армије имале вишедеценијско искуство у коришћењу перкусионих пушака. У почетку су оне биле глатких цеви, а већ тридесетих година XIX века уводе се изолучене цеви, које су омогућавале већу прецизност.

Дакле, Србија је заостајала две генерације у развоју стрељачког наоружања. Процењује се да је она средином XIX века имала око 15 000 „државних“ кремењача плус 150 000 безвредних пушака оријенталног типа у поседу њених становника. Преко потребна модернизација наоружања морала се спровести без одлагања. С тим у вези, јављају се две струје са опречним ставовима. Главни воени штаб, предвођен Константином Магазиновићем, залагао се за то да се у Србији обави преправљање кремењача на перкусиони систем, па је 1855. године затражио средства за набавку потребних машина. При томе је имао у виду неостварене аранжмане са Француском о куповини модерних пушака¹⁰, као и поверење у домаће стручњаке из новооснованог пушкарског одељења крагујевачке Тополивнице. Државни савет, који је решење видео искључиво у увозу новог оружја, однео је превагу већ следеће године.¹¹

Тада се (1856) Србији указала нова прилика, доласком у Београд белгијског опуномоћеног представника при Порти, Блондел д' Килбрека. Он је кнезу Александру Карађорђевићу наговестио могућност испоруке 10 000 пушака на Минијевом принципу, као и стручно усавршавање српских официра у Белгији. Примамљивост ове понуде поспешао је и благонаклони став Аустрије, која је обећала да неће ометати транспорт тог оружја преко своје територије. Тако је обезбеђен најкраћи и најјефтинији пут до коначног одредишта - Србије.¹²

⁷ Исто, стр. 32.

⁸ Исто, 40–41.

⁹ Д. Страњковић, Влада уставобранитеља 1842–1853. године, Београд 1935, 233.

¹⁰ Наполеон III је 1852. године одобрио продају перкусионих карабина М. 1846 а Tige Кнежевини Србији; међутим, они нису испоручени, као ни 3 000 жлебљених (Модел 1842) и 12 000 глаткоцевних (М. 1840) капислара (уговор из 1853. године) због ембарга осталих великих сила. Драгослав Страњковић, Влада уставобранитеља 1842–1853. године, Београд 1935, 234–236, 239.

¹¹ Б. Богдановић, Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 31, Београд 2003, 148–149.

¹² Исто.

22. новембра (4. децембра) 1856. године у Белгију је упућен нови начелник Главног военог штаба, потпуковник Миливоје Петровић Блазнавац, да начини одговарајући одабир стрељачког оружја за српску војску и да пронађе подесног испоручиоца. Он је у Лијежу потражио чувеног фабриканта Огиста Франкота, који је још 1849. године израдио карабин на Минијевом принципу. Испробавши то оружје, Петровић је одлучио да га усаврши. Блазнавчеве техничке новине нису прошле незапажено; тадашњи страни експерти су их сматрали кључним за финални квалитет тог оружја, које је иначе било у самом врху жлебљених капислара. Зато је ова пушка Модел 1849 / 56 и названа системом Мини – Петровић – Франкот. У Србији је био одомаћен назив венсенска пушка (по Венсенској стрељачкој школи у којој су настали прогресивни жледови, карактеристични и за цев овог оружја), као и белгијскиштуц (јер је произвођен у Белгији).¹³

Увођење венсенске пушке у наоружање српске војске тесно је повезано са њеним напорима за модернизацијом стрељачког оружја.



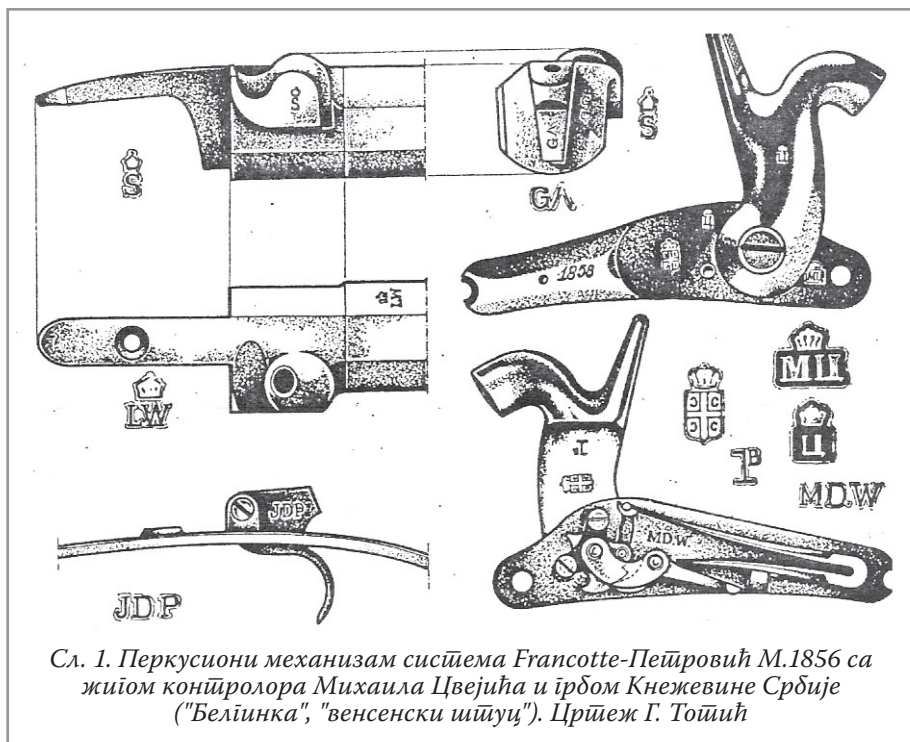
Средином деветнаестог века ту модернизацију су изискивали бурни спољнополитички догађаји везани за револуционарну 1848. годину и Кримски рат (1853–1856). Током поменутог рата (који је непосредно претходио лиферацији „делгинки“), Кнежевина Србија је лако могла постати поприште сукоба великих сила. Предвиђајући издијање руско – турског рата, Аустрија је почетком 1853. године отпочела да увећава трупе на граници са Србијом, како је евентуални пораз Турске не би затекао неспремном за учешће у деоби ове декадентне царевине. Осетивши се угроженом, влада Кнежевине Србије је одговорила опсежним припремама „како би била у стању да се противи свачијој војсци, која би границу српску прекорачила“.¹⁴

13 Б. Богдановић, Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 31, Београд 2003, 149–150.

14 Јован Ристић, Спољашњи одношаји Србије новијега времена 1848–1860, Београд 1887, 132.

Међутим, под притиском противника Русије, који су се у Кримском рату ангажовали на страни Турске, Србија је морала да попусти и да се дистанцира од текућег сукоба, који је углавном захватио област Црног мора и Крим. Тиме је настављен мирнодопски развој Србије (започет још 1815. године – по окончању Другог устанка), који је пружао солидне оквири за даље јачање војне организације и њено модернизације материјално опремање.

Од наручених 10.000, Кнежевини Србији је испоручено 8 316 пушака М. 1849/56, и то у периоду 1856. – 1858. Разлог томе је револт Беча због одлука Светоандрејске скупштине и одарања кнеза Александра Карађорђевића; Аустрија је тада ставила вето на даљи транзит оружја¹⁵. Тако је у Белгији остало још 910 неиспоручених карабина, а на територији Хабсбуршке монархије је заплешено 774 комада овог оружја.¹⁶



Сл. 1. Перкусиони механизам система Francotte-Петровић М.1856 са жићом контролера Михаила Цвејића и грбом Кнежевине Србије ("Белинка", "венсенски штић"). Цртеж Г. Тошић

15 Ова забрана је шокирала заговорнике увоза модерног наоружања; стога су они ипак прихватили идеју о преправљању кремењача у каписларе, које би се спровело у Србији. Пошто је још 1857. у Крагујевцу успешно извршена пробна конверзија, Државни савет је већ следеће године одобрио средства за куповину потребних машина. Тако се приступило амбициозном плану о трансформацији 15 000 државних кремењача на перкусиони систем. Остале кремењаче (процене говоре о 150 000), које су се налазиле у земљи у поседу њених становника, нису ни узимане у разматрање, јер су због своје застарелости биле сасвим неподесне за адаптацију.

16 Б. Богдановић, Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 31, Београд 2003, 149–150.

Венсенска пушка је имала табан на капислу и то белгијско – француског типа (у Србији је тај тип „лећног“ механизма прозван „табан с једним луком“). Барутно пуњење је палио пламен настао ударом ороза у капислу с иницијалним експлозивом. Каписла се стављала на сисак, кроз који је пренешен пламен до барута у цеви. То је било држе и лакше него опаљивање варницом, а омогућило је и сигурније гађање у лошим временским условима. У поређењу са кремењачама, венсенска пушка је била прецизнија (због изолучене цеви), а имала је и већу брзину гађања; уз то се и њен табан лакше чистио.

Венсенска пушка је имала дамасцирану цев, калибра 17,8 мм, унутар које су била урезана 4 Тамизје – Минијева жлеба¹⁷. Поседовала је челичну гарнитуру окова и задњи преклапајући нишан. Уз њу је испоручиван и бајонет закривљеног сечива, рађен по узор на француски модел М. 1842 ; за разлику од француског овај бајонет је имао на челичним канијама дугме за висак уместо прећице. На белгијску пушку стављан је заједно са српским државним грбом жиг „МЦ“, који је садржавао почетна слова имена и презимена контролора крагујевачке Пушкарнице Михаила Цвејића.¹⁸

Венсенска пушка је први пут употребљена 1862. године, када је, након инцидента код Чукур чесме, уследило бомбардовање Београда. Тада су Срби, позиционирани код Капетан-Мишиног здања, успешно гађали турске топције на Калемегдану. За српско – турске ратове 1876-1878. везана је последња значајнија употреба „белгинки“. Интересантно је навести мишљење доброг али престога познаваоца српске војске и њеног оружја, руског пуковника Бобрикова; он је сматрао да се ови карабини (М.1849/56) најсврхисходније могу користити на кратким растојањима и географски испресецаном терену. Након поменутих ратова, преостале венсенске пушке су додељене другој класи народне војске, а код трећепозиваца су опстале све до 1889. године.¹⁹

Главна војна управа (то јест њено техничко одељење) 25. фебруара 1861. објавила је *Пройис за чување и чишћење Венсенских пушката*. Он садржи прецизна упутства за склапање и расклапање пушке, за њено чишћење и одржавање, инструкције за проверу исправности појединих делова, итд.

Како се обавља расклапање венсенске пушке? Најпре се табан раздвоји од кундака и то одвијањем шрафа који спаја та два пушчана дела (претходно се ороз запне). Пошто је табан извађен, приступа се враћању ороза у првобитни положај. Затим се скида цев са кундака: прво се осло-

¹⁷ Капетан Клод Етјен Мини и наставник Венсенске школе Тамизје направили су жлебове који се постепено повећавају по дубини, па се зато називају „прогресивним жлебовима“. Они су имали дубину 0,005 мм код уста цеви, а при задњем њеном делу 0,5 мм. Војна енциклопедија, том 2, Београд 1959, стр. 216–217.

¹⁸ Б. Богдановић, Пушке - два века пушака на територији Југославије, Београд 1990, 38–39.

¹⁹ Исто, 39–40.

боди горњи прстен а затим доњи (ово се изводи тако што се левом руком притисне лук који прстен држи, а у десној руци је чекић, којим се удари одоздо). Потом се извади шраф који спаја кундак са репом, те се цев коначно одваја ударцем десне руке по доњем делу кундака, док се левом придржава цев код нишана – да на земљу не би пала.²⁰

Табан се расклапа на следећи начин:

Табан се узме у леву руку, малим менгелицама се пажљиво притегне лук и од табанске дашчице раздвоји, измакнувши ланчић од лука са палцем или одвртачем.

Са капка се одшрафе 2 шрафа, па се онда његово одвајање олакшава тиме што га поткачимо одоздо руком или одвртачем.

Коло се одваја од дашчице кад се кључ од сиска у шупљи део табанске дашчице стави, а затим се чекићем по истој удари.²¹

Поменути прописом је предвиђено да се расклапање пушке „само посредством поднаредника извршити има“, при чему је неопходно и присуство једног официра.²² Кажимо нешто укратко о чишћењу расклопљене пушке: цев се третира на исти начин као и у случају склопљене пушке. Затим се очисти и намаже кундак, како споља тако и изнутра, па се цев у кундак положи. Потом се очисте и намажу сви поједини делови табана. На крају, кад је све очишћено, поднаредник склапа пушку и табан а официр се потом уверава у исправно функционисање табана.

Опишимо сада како се саставља табан. Најпре се намести коло, над којим се капак постави и шрафом утврди. Лук се постави на своје место, чекићем га куцнемо на савијеном крају да би био боље фиксиран на дашчици (ланчић намештамо палцем). Да би се ороз правилније поставио, такође се послужимо чекићем (куцнемо га тамо где ће шраф доћи). На крају се заврне шраф, који кроз ороз у коло иде.²³

Венсенска пушка се склапа на следећи начин:

Цев се лагано у кундак положи, и шраф у репу завије, па онда доњи прстен натакне, ударивши га чекићем да боље прилегне. Затим се намешта горњи прстен, и то притиснувши левом руком лук, а десном ударивши по прстену (да боље налегне).

Ороз се запне, табан у кундак метне и, вукући обарачу ка устима пушке, ушрафи се за кундак (помоћу шрафа).²⁴

Пропис предвиђа да прегледање пушака обављају поднаредници сваког дана, официри сваке недеље, ротни командири сваког месеца а командири батаљона (са својим пушкарком) сваке године бар по једном. За ту сврху сваки поднаредник мора да има по једну дрвену

²⁰ Пропис за чување и чишћење Венсенских пушака, Београд 1861, 9–10.

²¹ Исто, стр. 11–12.

²² Исто, стр. 10.

²³ Исто, стр. 12–13.

²⁴ Исто, стр. 13–14.

шипку обавијену чистом платненом крпицом, помоћу које контролише чистоћу у унутрашњости цеви. Сем тога, он мора да поседује и челичну полирану плочицу, коју спушта у пушчану цев са полираном страном на горе окренутом. Тако „осветљава“ унутрашњост цеви и уверава се у исправност жлебова. Преглед подразумева и спољашњост пушке: табан (да ли ороз правилно функционише), да ли запушач у устима пушке стоји (и да ли је чоја на њему довољно масна); пажњу обратити како на цев и табан тако и на кундак и нож, а такође и на то да ли је све чисто и лепо намазано.²⁵

Савременик венсенске пушке, мајор Коста Миловановић, у свом чувеном делу „Артиљерија“ с правом одаје признање Минијевој конструкторској инвентивности:

„Неправилности, којих је пређе било при истезању зрна, нестаде, а поред овога регулисато је и правилно вођење зрна у цеви са опадањем дубине жлебова к устима, јер зрно пошав од лежишта постепено испуни цев су чим зазора нестаде сасвим а с тим је престало и дрмање зрна у цеви.“²⁶

Међутим, Кока Миловановић је, у недостатке Минијеве пушке из 1849. године, уврстио и следеће: компликована производња самог зрна, његова превелика маса, несигуран положај у цеви пре опаљивања (јер се често по неколико пута морало намештати – чиме се губи драгоцене време) и најзад, зрно је било подложно деформисању, због агресивног дејства барутних гасова.²⁷

Пишући о значају изолучених капислара, Миловановић констатује њихову супериорност у односу на глаткоцевне због остваривања већег дмета, вероватнијег погађања и веће пробојности. По њему, последице увођења жлебуша у наоружање биле би следеће:

„Борба с ватром добија далеко већи тактички значај, а услед овога и онај бојни строј из кога се може оружје понајбоље употребити.

Захтева бојиште да буде испресецамо, иза ког смо у стању густе масе да заклањемо а са поделом у одељке да слабимо непријатељску ватру.

Свака позиција по овоме дели се у више положаја, који јуриш морају отежати.

При јуришу треба дејствовати масом и противу тачака које понајвише сметају.

Због велике даљине метања и сигурнијег погађања, мора се растојање и одстојање у стројевима увећати.“²⁸

Своја разматрања Кока завршава констатацијом да је Кримски рат показао неспорна преимућства изолучених пушака у односу на глаткоцев-

²⁵ Исто, стр. 14–15.

²⁶ Коста Миловановић, Артиљерија, Београд 1879, 13–14.

²⁷ Исто.

²⁸ Коста Миловановић, Артиљерија, Београд 1879, 39–40.

не. Баш у то време, српска влада се максимално ангажовала на изналажењу одговарајућег система (и модела) модерног пешадијског оружја, а плодоносни резултат ових настојања је управо „Венсенска пушка“.

Основни подаци о пушци система Мини - Петровић - Франкот М.1849/56: Калибар: 17,8 мм

Број жлебова: 4 (увијање удесно)

Дужина цеви: 868 мм

Укупна дужина оружја: 1 285 мм

Број метака: 1

ЛИТЕРАТУРА

- Бранко Богдановић, Пушке – два века пушака на територији Југославије, Београд 1990.
Бранко Богдановић, Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 31, Београд 2003.
Војна енциклопедија, бр. 1–10, Београд 1958–1967.
Милан Турина, Енциклопедија наоружања, Београд 1958.
Коста Миловановић, Артиљерија, Београд 1879.
Драгослав Страњаквић, Влада уставобранитеља 1842–1853. године, Београд 1935.
Јован Ристић, Спољашњи одношаји Србије новијега времена 1848–1860, Београд 1887.
Пропис за чување и чишћење Венсенских пушака, Београд 1861.
Правила за руковање Венсенским пушкама, Београд 1861.
Љубодраг Ристић, Белгијски опуномоћени министар Блондел у Београду (1856), Историјски часопис Историјског института САНУ, књ. XXXVIII, Београд 1992.

Ljubojevic Bosko
Historical Museum of Serbia

“Vincennes Rifle “ in Serbia Army

“Vincennes Rifle” of the system Mini-Petrovic-Frankot which was ordered from a well-known Belgian constructor and a manufacturer Ogist Francott, is the first grooved frontloaded percussive firing arms in Serbian military armament. Up to that moment the vassal principality Serbia had exclusively flint and steel (rifles), which from the technical aspect of that time’ were out-of-date arms. The import of “Vincennes Rifle “ in Serbian military armament is closely connected with its effort to modernize firing arms. In the middle of the 19th century, that modernization was demanded by tumultuous foreign policy events connected with revolutionary 1848 year and Crim War (1853-1856). From ordered 10000,8314 rifles M. 1849/56 were delivered to the Principality of Serbia in the period 1856-1858. Indignant because of dethronement of Prince Alexandar Karadjordjevic, Austria thwarted further arms transit. This carabine (called Belgian) was used in 1862 for the first time, when after the incident ar Cukur fountain Belgrade was bombed. The last significant use of “Belgian Rifles “ is connected with Serbian- Turkish Wars 1876-1878.

ПРИМОРСКИ АЕРОПЛАНСКИ ОДРЕД У ОПЕРАЦИЈАМА КОД СКАДРА 1913. ГОДИНЕ

Дејство авијације Краљевине Србије у Првом балканском, српско-турском рату

Апстракт: Прво ратно дејство војне авијације Краљевине Србије, нови подаци из до сада некоришћених извора. Прилог указује на произвољно интерпретиране и контрадикторне чињенице у публикованим радовима. Најновија сазнања у овом излагању отклањају неке заблуде истраживача и публициста. У основним цртама су приказани услови у којим је јединица оформљена, њена припрема, одлазак у подручје дејства, први задатак – посебно са освртом на детаље лета и удеса наредника Михаила Петровића - и дејство аеропланске јединице до завршетка операција. Дати су сумарни преглед борбеног деловања и општа оцена, и указано је на значај првог ратног дејства војне авијације Краљевине Србије.

Кључне речи: Први балкански рат, ратне операције, Скадар, Приморски кор, Ваздухопловна команда, Приморски аероплански одред, одлазак на ратиште, Фарман, Блерио, Депердисен, Дукс, борбено дејство српске авијације, лет Михаила Петровића.

У Првом балканском рату 1912–1913. војно ваздухопловство Србије је имало свој први излазак на ратну сцену, а његов авијатички део, одељење аероплана, прво ватрено крштење. Почетак (српско-турског) рата, октобра 1912, затекао га је у току формалног и практичног устројства његовог трећег елемента – авијације, и у настојању да војно ваздухопловство буде коначно организовано и уобличено као јединствена формација у саставу оружаних снага Краљевине. До тада су већ били створени: прва српска ваздухопловна јединица (према критеријуму оног времена), *Голубија пошти* 1. новембра 1908. и балонство - *Балонско одељење* 1910. године.

Оснивање аеропланске јединице ваздухопловства Краљевине Србије, идеја зачета у време првих летова страних авијатичара у земљи, почев од 1910. године¹, практично је започето 1911, расписивањем пр-

¹ Први приказ лета аеропалана Аустријанац Рудолф Симон, почетком септембра 1910, не баш успео, због удеса, 21. септембра 1910; Рус Борис Маслеников (Маслеников) више од двадесет успешних летова новембра 1910, Словенац Едуард Русјан,

вог - испоставило се неуспелог - конкурса за слање у иностранство кандидата за обуку у пилотској школи, којем је следио у пролеће 1912. поновљени конкурс, којим су изабрани питомци, а потом упућени у Француску да тамо изуче „пилотажу“ и изаберу и набаве авионе потребне за опремање будуће јединице.

У јеку Првог балканског рата, 1912–1913, у дејству заједничких црногорско-српских снага усмереном ка освајању утврђеног Скадра, главног стратегијског циља у подручју, настао је застој, а војне операције претвориле су се у дуготрајну опсаду, исцрпљујућу како за опсађене тако и за оне који су држали опсаду, уз знатне губитке опсађивача.

Приморски кор

Како због недовољних снага и без тешког наоружања турска посада у Скадру није могла да буде савладана нити Скадар освојен, поносни црногорски краљ Никола I Петровић је надвладао своју гордост и затражио од Србије помоћ. Наравно, српски краљ и влада су одлучили да упуте једну јачу, комбиновану јединицу. Према Указу краља Петра,² српска Врховна команда је 16/29. фебруара 1913. формирала корпус српске војске, под називом *Приморски кор (корџус) намењен операцијама око Скадра*³, стављајући га под команду генерала Петра Бојовића. Корпус су већином чинили делови Дринске дивизије I (првог позива), придодате батерије топова и хаубица средњег и већег калибра, митраљези и опсадна средства.

Одлучено је да у састав Кора буде уврштено и једно ваздухопловно (аеропланско) одељење. Поуке о примени летелица у италијанско-турском рату у Либији 1911–1912. године, у Првом балканском рату при опсади Једрена 1912, као и покушај употребе српског аероплана („Дукс“) у операцијама при ослобађању крајева Старе Србије у јесен 1912 - побудиле су Врховну команду српске војске да провери стварну борбену вредност новог оружја - својих аероплана.

Слању Приморског аеропланског одреда у подручје војних дејстава претходило је стварање и уобличавање војног ваздухоловства, као дела оружаних снага Србије.

У јесен 1912, завршетком обуке у иностранству прве групе војних пилота и наставком одговарајућег ваздухопловног материјала (аероплана

јануара 1911, са трагичним удесом; Јан Чермак, аустроугарски поданик, октобар 1911, двадесетак успешних летова, Михаило Мерчеп, са вероватно првим авионом набављеним за ратне потребе Србије, „комитски“ аероплан, са којим је, услед отказа пилота да лети по неповољном времену, полетео познати комита Д. Стојадиновић, доживевши удес без фаталних последица. Последњи у низу страних авијатичара који су на Бањици (осим Русјана, који је полетео испод калемегданског града) демонстрирали своје летачко умеће и квалитете летелице, био је Словенац Иван (Gianni) Видмар, почетком јула 1912.

2 Краљев Указ, од 8./21. фебруара 1913. године.

3 Чешће је коришћен његов скраћени назив *Приморски кор*.

и опреме), створена је техничка и организациона основа и претпоставка за убрзано оформљење српског војног ваздухопловства, због почетка рата са Турском, у (тада) коначном облику. Како је обуком пилота и набавком аероплана и опреме Србија практично увела авијацију у своје ваздухопловство, стекли су се услови да се сви његови делови - авијација, балонство и голубија пошта - обједине у целовиту формацију.

На основу насталих околности, мобилизације и ратног стања, усред рата, крајем 1912. и почетком 1913.⁴ устројено је војно ваздухопловство Војске Краљевине Србије као *Ваздухойловна команда*.⁵ Образовано је у саставу инжењерије⁶, у чијем је скуту и започето њено стварање и обликовање према плановима и одлукама Ђенералштаба и Министарства војног. Министар војни Краљевине Србије, Радомир Путник, потписао је решење којим је даном 19. децембром 1912 / 1. јануаром 1913. године⁷ установљава Ваздухопловна команда са седиштем у Нишу.

Тако образовано, војно ваздухопловство је имало следећу формацију:

Ваздухойловна команда, са седиштем у Нишу, командант мајор Коста Милетић⁸, и њој непосредно потчињени: *Ваздухойловни ѝарк* Ниш-Медошевац, *Аеройланска ескадра (Аеройланско одељење)*⁹, аеродром Трупалско поље, командир поручник Јован Југовић од 14. јануара 1913. поручник Милош Илић (12 аероплана), *Балонска чейџа*, Ниш-Медошевац, од 14. јануара 1913. командир поручник Јован Југовић (3 балона), *Водонична сџаница*, Ниш-Медошевац, управник резервни инжењеријски потпоручник Марко Марковић-Марколеско и *Голубија ѝошџа*, *Ниш*, командир инжењеријски поручник Лазар Костић. (*Сџаница ѝолубије ѝошџе III реџа* – Ниш-Медошевац, инжењеријски наредник Драгутин Маријановић).

4 Новембра 1912. мајор Милетић је разрешен (тадашње) дужности команданта Моравског инжењеријског полубатаљона, и добио задужење – оснивање ваздухопловства, за чијег команданта је био предвиђен.

5 Немајући (још увек) статус нити равноправну улогу у хијерархији главних родова оружаних снага државе (чији ће самостални род постати тек после више од десет година, у Краљевини СХС), војно ваздухопловство Краљевине Србије је установљено као – Ваздухопловна команда, ранга и степена административног органа тек нешто вишег од ранга батаљона.

6 Војно ваздухопловство ће остати у саставу инжењерије, како код српске војске до 1918. тако и у почетном периоду војног ваздухопловства Краљевине СХС.

7 Добросав Миленковић, генерал, необјављена студија *„Историја Југословенској ваздухойловсџа 1901–1916“*, МРВ, у даљем тексту, Д. Миленковић.

8 Коста Милетић, 25. класа Војне академије, као инжењеријски поручник конкурисао и био примљен да као питомац оде на школовање у Русију, у аеронаутичку школу. По повратку једно време је био у Инжењеријско-техничком одељењу Министарства војног, где је, као свестрани ваздухопловац, много допринео настајању и развоју војног ваздухопловства Србије. Од краја 1911 до 1. јула 1912. успешни командант њеног целокупног војног ваздухопловства.

9 У неким изворима и неко време су коришћена оба назива - „одељење“ и „ескадра“ – једновремено, у суштини за исту јединицу.

Приморски аероплански одред

Сходно ситуацији на бојишту, према одлуци краља и владе, Српска Врховна Команда¹⁰ је актом О. Бр.3767, од 7/20.фебруара 1913. године наредила команданту Ваздухопловне команде: *„Образујте једно одељење од 2–3 аеројлана за ујошреду око Скадра. Припремите све што је јошредно за транспортовање до приморја и очекујте наређење за ушоваривање и одмах пошаљите бројно стање људства, аеројлана и осталој материјала који уз то иде. Генерал Мишић Св. ОБр.7.“*¹¹

Мајор Милетић је 8/21. фебруара 1913. године (телеграмом) известио Врховну Команду да је тог дана образован *„Приморски аеројлански одред за операције око Скадра“*,¹² под његовом командом, *„...са јошредним особљем и четири аеројлана, нужном опремом, и осталим материјалом, као и расположивим залихама јорива и мазива.“*¹³

Планирано је да се у састав Одред уврсте моноплани (једнокрилци), по један двосед Депердисен и Блерио, једносед Блерио и биплан (двокрилац, двосед) Фарман. Авиони су прегледани, дотерани и спрењени за пут.¹⁴

У састав одреда приликом оснивања су ушли Срби, мајор К. Милетић¹⁵ као командир¹⁶, пилоти – поручници Ј. Југовић, М. Илић и Ж. Стан-

10 У војној сили Краљевине Србије, у хијерархији војне власти, врховни командант је био Краљ, затим, у мирно доба, *Министарство војно* и његов орган, (Главни) *Генералштаб*, а у ратном стању устројена Врховна команда, чији Штаб непосредно помаже Врховном команданту, краљу, у командовању и управљању Војском. Мирнодопски Генералштаб у ратном стању је улазио у састав Врховне команде.

11 Коста Милетић, *„ДВАДЕСЕТПЕТОГОДИШЊИЦА ОСНИВАЊА ПРВЕ СРПСКЕ ЕСКАДРИЛЕ НА ДАН 20 ФЕБРУАРА 1913 ГОД.“*, ВАЗДУХОПЛОВНИ ГЛАСНИК 10/1938, стр. 13 - 24. У даљем тексту - *„Двадесетпетогодишњица“*.

12 У пракси, службеној кореспонденцији и свакодневној комуникацији коришћен је претежно, полуслужбено или прећутно скраћени назив - *„Приморски аероплански одред“*.

13 *„Двадесетпетогодишњица“*. Као датум оснивања јединице Милетић у наведеном чланку наводи 20. фебруар, док је телеграм Врховној команди упућен 19. фебруара. У литератури се оба датума наизменично користе а грешка често понавља.

14 У саставу Одред су били аероплани, двоседи, моноплани (једнокрилци) типа Блерио (Bleriot XI-A, Artillerie, мотор Gnome, 70 KS / 52 kW), тежина празан 335, у лету 585 kg, брзина 115–120 кмч, врхунац лета 2.000 м, остајање у ваздуху 3:30 часа; Депердисен (Deperdussin T, мотор Gnome, 80 KS / 59 kW), тежина празан 365, у лету 640 kg, брзина 105 кмч, на 2.000 м пење 55 мин., врхунац лета 2.750 м, остајање у ваздуху 3:20 часа; и биплани (двокрилци), Фарман (Henri Farman HF20, мотор Gnome Lambda, 80 KS/59kW), празан 365, у лету 640 kg, брзина 105 кмч, на 2.000 пење се 55 минута, врхунац лета 2.750 м, остајање у ваздуху 3:20 часа; и накондно, уместо Блерио једносед, биплан Дукс, (првобитни мотор Gnome, 50 KS / 37 kW, замењен са Gnome, 70 KS / 52 kW, са којим је укључен у Одред, где је касније на Дукс монтиран, приликом удеса Фармана (Михаила Петровића) неоштећени мотор Gnome, 80 KS / 59 kW), тежина празан 345, у лету 600 kg, брзина 86 кмч, на 500 метара пење се 7 минута.

15 Коста Милетић, 25. класа Војне академије, као инжењеријски поручник конкури-сао и био примљен да као питомац оде на школовање у Русију, у аеронаутичку школу. По повратку једно време је био у Инжењеријско-техничком одељењу Министарства војног, где је, као свестрани ваздухопловац, много допринео настајању и развоју војног ваздухопловства Србије. Од краја 1911. до 1. јула 1912. успешни командант њеног целокупног војног ваздухопловства.

16 Према прописима и правилима српске војске, иако је мајор Милетић био командант Ваздухопловне команде, у Приморском аеропланском одреду је обављао улогу

ковић, наредник М. Петровић и поднаредник М. Томић, механичари-обвезници Тодор Н. Зелић и М. Милекић, машински инжењер-обвезник Р. Мојсиловић (7.марта као болестан враћен из Солуна)¹⁷, комесар и благајник инжењер-обвезник чиновничког реда С. Ђорђевић, два каплара и 16 војника прикупљених из разних јединица и команди Нишког гарнизона.

Од најмљених странаца, пилоти су били Французи Луј Годфроа (Louis Godefroy) и Емил Броден (Emille Brodin), а због одустајања француског пилота Емила Ведрина ангажован је руски пилот Иван О. Кирштајн¹⁸. На његово инсистирање, једносед Блерио је готово у последњем тренутку пред полазак одреда замењен двокрилцем „Дукс“, јединим којим је Кирштајн био спреман да лети.¹⁹

Ангажовани су и страни механичари - Франсоа Корније (François Cornier), Американац Пирс (Pierce)²⁰ и Пољак (руски поданик) Часлав Вжежински (у неким новинским вестима - Вжесињски).

Од дана оснивања јединице 20. фебруара 1913, установљен је и вођен у српској војној администрацији обавезни – *Операцијски дневник*, у који су по датуму старог календара уношени сви релевантни догађаји и подаци до завршетка дејстава јединице и њеног расформирања 12. маја 1913.²¹

Одлазак у подручје дејства

Приморски аероплански одред је у транспорту са другим јединицама из састава Приморског кора упућен возом до грчке луке Солун, а одатле, у конвоју грчких теретних бродова, морем до албанских лука Сан Ђовани и Драч.

Транспорт са трупама, наоружањем и ратним материјском Приморског корпуса је кренуо из Београда 4. марта, возом преко Ниша, где су око поноћи 4/5. марта укрцани особље и утоварени авиони и опрема Приморског аеропланског одреда. Воз је, преко Скопља, стигао до Солуна, одакле је, укрцан на грчке трговачке бродове, испловио 8.марта без пратње јединица грчке ратне морнарице. На одредиште, у медовско пристаниште²² приспео је 13.марта. Истог дана за вре-

командира, тако да је за време док је ту дужност вршио употреба уз његово име речи „командир“ - исправна.

17 Уместо оболелог је у састав Одреда уврштен један подофицир административне струке, тако да је бројни стање јединице остало 33 лица.

18 У публикацији „JANE'S ALL THE WORLD'S AIRCRAFT 1913“, на страни 189, у регистру руских авијатичара (пилота), постоји презиме - Kirchstern, (без имена), које је најприближније оном презимену како је у Србији забележено у новинским вестима и у неким документима – Кирштајн.

19 „Двадесетпетогодишњица.“

20 Није потпуно разјашњено како је и на чију препоруку ангажован контроверзни Пирс. У Медови, пошто је претходно покушао да оштети један авион, он је напустио Одред, побежавши једним аустроугарским путничким бродом.

21 „Операцијски дневник Приморског аеропланског одреда за операције око Скадра“, АВИИ, к. 108, бр.11.У даљем тексту Операцијски дневник.

22 Медова, Медуа, Сан Ђовани ди Медуа, у употреби, у српској варијанти, и Свети Јован Медовански.

ме искрцавања ешалона и смештаја трупа на обали, турска крстарица „Хамидија“ је искористила одсуство ескорта грчких бродова и бомбардовала беспомоћно бродовље у луци. Пре него што се повукао, турски ратни брод је потопио два и оштетио неколико бродова, при чему је 150 српских војника погинуло или се утопило.

По искрцавању пешадијске и артиљеријске јединице су распоређене на борбене положаје јужно од Скадра, а резервне, коњичке, инжињеријске, санитетске и логистичке у непосредну позадину. Аеропланска јединица је смештена на терен, изабран код села Барбалуши²³.

На ратном аеродрому

За базу Приморског аеропланског одреда изабран је аеродром Барбалуши, на половини ваздушне линије Љеш-Скадар, удаљен од оба по неких 18 км, смештен између реке Дрима и колског пута Љеш – Скадар, и на неких 5–6 км иза предњих положаја, које су посели српски војници. Недалеко је било седиште Штаба Приморског кора што је омогућавало лакшу везу одреда са командом.

За летелиште је поравната приближно правоугаона површина, дуга 700 а широка 600 метара, при чему је дужа оса била у правцу југоисток-северозапад, уређени су прилазни путеви и подигнути пољски платнени хангари за авионе и шатори за особље, а део материјала, укључујући гориво и мазиво - сложен је по ободу летелишта и заштићен непромочивом цирадом. Започета је и монтажа авиона, чишћење и подешавање мотора. Од 17. до 19. марта обављане су пробе рада мотора и пробни летови - 17. марта, око 17.00 сати, са три од укупно четири аероплана²⁴ је извршена проба стављања мотора у покрет и по један краћи лет.

Аеродром је потпуно уређен за летење 19.марта. Пошто су и људство и (борбена) техника јединице били припремљени за дејство, све је било спремно за почетак - чекало се само на повољне временске прилике, које од дана доласка у подручје нису биле погодне за летење. Током 19. маја време је почело да се пролепшава и мајор Милетић је известио команду Кора да, што се тиче Одреда, летење може да почне сутрадан. Штаб Приморског кора је обавестио команданта Приморског аеропланског одреда да има начелну сагласност за његово непосредно дејство, за 20. март.

Први ратни задатак Приморског аеропланског одреда

Аеродром Барбалуши, 20. март 1913. године. Време је од јутра било лепо, топло, без ветра при земљи. Пилоти су били код својих летелица око којих су пословали механичари.²⁵

²³ Садашњи топоним Barbullush.

²⁴ Аероплан „Дукс-биплан“ није био потпуно оспособљен за дејство ни тада, нити до краја операције.

²⁵ Аероплански одред је, неформално, био подељен у два одељења: „монопланско одељење“, два моноплана („Блерио“ и „Депердисен“), пилоти, поред Илића, Станковић,

Мајор Милетић стајао је на ободу летелишта окружен групом официра (по неким подацима и страних војних посматрача), повремено је погледавао је у небо. Задовољан изгледима времена, позвао је и постројио пилоте и упознао их са првим изричитим ратним задатком српске авијације у припреми Скадарске офанзиве: *„Утврђиши јачину њурске војске у јако утврђеним положајима Велики и Мали Бардањол - Брдица - Бушаји, у циљу изналаска места најслабије њурској распореда.“* Милетић је одредио појединачна задужења пилотима и редослед полетања, напоменувши да ће знак за полетање дати он, лично. Нарочито је рачунао на искусне пилоте, странце, пре свих, на Луја Годфроа. Међутим, Француз са којим је као извиђач требало да лети један од српских авијатичара, одречно је одмахнуо главом и руком – не („...јер тамо пуцају“). На то је Милетић одлучио – летеће српски авијатичари!

У првом покушају лета тога дана, поручник Јован Југовић је после узлетања на „фарману“ после пет-шест минута лета у пењању наишао на узбуркани ваздух, што га је нагнало да прекине пењање на висини од неких 300 метара, окрене „фарман“ и врати се на летелиште.

По слетању Југовића у ваздух су се дигли поручници, пилот Живојин Станковић и, као сапутник, Милош Илић. После десетак минута лета према Скадру, попевши се до 900 метара висине, наишли су на слој ваздуха који је непријатно дрмао авион, па је пилот окренуо на траг, према аеродрому Барбалуши и слетео необављеног задатка.

Овај лет, и каснији, уочен је и праћен са сталних осматрачких положаја српске и црногорске војске, распоређених у подручју око Скадра, и захваљујући сачуваним извештајима осматрача (од историчара и истраживача некоришћених!), могу да се потврде или допуне подаци о летовима српских авијатичара.²⁶

Драгоцено је сведочење извештај осматрача са положаја око два наест километара северно од града Скадра, недалеко од села Груемира Тесме, где се налазио штаб црногорског престолонаследника Данила Петровића, команданта црногорских трупа у подручју. Осматрач је у свом извештају забележио: *„...лево од положаја, ледајући ка Скадру, уздицао се авион у вис и са малим кружењем, несјао у низини.“*²⁷ Лет авиона Блерио је опажен и праћен погледом са поменуте осматрачнице, међутим први лет тога јутра који је покушао Југовић није уочен са земље јер је авион, због мале висине лета, био заклоњен конфигурацијом терена.

По слетању „Блериа“, пилот је рапортирао, као што је то претходно учинио и Југовић, да су услови за извршење задатка неповољни јер

Годфроа и Томић, и „дипланско одељење“, („Блерио“ и „Дукс“), пилоти, Југовић, командир, Петровић, Киштајн, резервни пилот Броден. Међутим, и поред ове поделе на одељења, мајор Милетић је задржао непосредну команду над Одредом, потпуно одговарао за његов рад и једини издавао задатке пилотима.

26 МРВ, Историјска грађа, 1900–1918 - Извештаји осматрачница српске и црногорске војске, Скадар, 1912–1913. У даљем тексту – МРВ, Историјска грађа.

27 МРВ, Историјска грађа.

има турбуленције и да је лет неизвестан и опасан. Настао је непредвиђен застој.

Мајор Милетић се нашао у недоумици. И њему и пилотима било је стало да изврше први ратни задатак, добијен од команданта Приморског кора, ђенерала Петра Бојовића, да не изневере очекивања заједничке команде савезничких снага у подручју Скадра.

Нестрпљив да узлети, јавио се наредник-пилот Михаило Петровић позивајући се на одређени редослед полетања, по којем је на њега био ред. Командант је оклевао, а наредник поново тражио одобрење. Милетић му је одобрио полетање, на шта је овај пожурio ка авиону. Мајор је пошао за њим, пратећи га до авиона, у ходу му давао упутства показујући руком према Скадру. Пошто се кратко посаветовао и пољубио са пилотом Милошем Илићем, који га је упозорио да, ако наиђе на тресење, прекине лет и врати се, Михало се попео у седиште „фармана“, проверио већ проверено и дао кратке команде механичарима. Ротативни мотор је оживео. Проба јачег гаса, и први српски војни пилот је био спреман за лет.²⁸

Лет наредника Михаила Петровића

Пошто је добио знак за полетање, дао је гас и после кратког залета по дужој оси летелишта, у правцу северозапад, узлетео. У пењању је без проблема прошао висину на којој је тог јутра био турбулентни слој ваздуха. Летећи према северозападу, у сталном пењењу, дистиговао је висину од око 1.200 метара²⁹, направио, према сведочењу мајора Милетића „*неколико ванредно смелих кругова*“ (заокрета – прим. аутора), што се у оно доба авијације сматрало изузетним летачким умећем. Касније, у другом извору, Милетић наводи да је Михаило Петровић направио два-три круга око Скадра и положаја око њега.³⁰

Са поменуте црногорске осматрачнице, одакле је тог јутра осмотрен авион „*длерио*“, опажен је и праћен и лет Петровићевог „фармана“. У извештају осматрача је наведено да је око 10 сати осмотрено да се „...*јојавио и друји* авион...“. Изгледало је да лети према посматрачица (према северу - прим. Ш. О.), али је скренуо према средини Малог Бардањолта, близу Гујомира, паралелно Великом Бардањолу, према турским положајима. Прелетео је Мали Бардањол, па изнад Пољица,

28 Живан Петровић-Мил. Павловић, „*Споменица Михаила М. Петровића, првог српског авијацијара и прве жртве авијације*“, Архива Историјског института САН(У), кутија 73, сигн. I, инв. бр.15/I.

29 Према сећању М. Илића, 1.234 метра, МРВ.

30 „ЈЕДАН СПРЕМЉЕНИ АЛИ НЕОДРЖАНИ ГОВОР“, текст говора који је Коста Милетић требало да одржи – а није га одржао, непознато зашто – на гробу Михаила Петровића, 21. марта 1953. године, поводом 40 година од његове погибје, (погинуо 20. марта 1913. године!). Примерак текста говора који је Милетић предао 30. марта 1953. Живану Петровићу, Михаиловм рођеном брату, сада у поседу аутора, добијен од Михаилове родбине. У даљем тексту, Говор Косте Милетића.

према реци Кир у правцу поља Стоја, вратио се не прелазећи реку Кир опет преко Малог Бардањола, ближе граду, и нестало.³¹

Онако како су видели црногорски осматрачи са положаја на брду северено од Скадра, авион је у делу своје путање летео ниско, изнад турских положаја, и са земље се добро видео пилот и чуо звук мотора, као и то да су на њега пуцали турски војници из утврђених шанчева, појединачном, повремено јаком пушчаном ватром.³² Кад је авион у повратку прилазио српско-црногорским положајима, чувши пуцњаву која се, пратећи авион, приближавала, одатле је одговарано ватром према Турцима. Кад су препознали српску летелицу (према тробојци на доњој површини доњег крила двокрилца)³³, клицало се, пуцало у вис из пушака и револвера, „шенлучило“ код појаве „свог“ авиона!

Маршрута лета наредника Петровића

Пошто због несрећног удеса Михаило није звршио свој лет до краја итинерер лета Михаила Петровића утврђују подаци из више извора, извештаја, сведочења и казивања. Значајни су поменути и наведени искази Косте Милетића и пилота Одреда и записано и сачувано сведочење земаљских осматрача.³⁴ Сравнивањем података из тих извора, „Фарман“ се кретао неправилном затвореном путањом, по оријентирима: Барбалуши - Бушати - Мали Бардањолт - к.316 - Велики Бардањолт - лева обала реке Кир - Мали Бардањолт - Брдица - Мелгуши - Бушати - Барбалуши. У летачком смислу итинерер његовог лета се одвијао, после полетања и пењања у курсу, приближно 330°, код Бушатија окретом на север (360°), пролазећи источно од Брдице, где је прелетео и „линију фронта“ скретањем на североисток, у курс приближно 045°, па прелетевши утврђени положај Мали Бардањолт, летом према коти 316, најисточнијој тачки пешадијске ослоне тачке у систему турских утврђених положаја Велики Бардањолт, удаљеној око 10 километара од северне ивице града Скадра. Одавде је окренуо према западу, и док је летео ваздушном линијом кота 316 - варош Скадар, североисточно од града, на „фарман“ је отворана јака пушчана ватра. Продужио је према реци Кир и пољу Штој, на северном рубу Скадра, али није прешао реку, већ је окренувши у југозападни правац (курс 225°), летећи источно од града, поново прелетео Мали Бардањолт, па идући паралелно са источном обалом реке Бојане, прелетео Брдицу и изнад села Бушати окренуо ка аеродрому.

31 МРВ, Историјска грађа, (необрађена), извештаји осматрачница српске и црногорске војске, Скадар, 1912–1913..

32 Ово је јак аргумент који у полемици о природи лета Михаила Петровића и дилеми пробни лет / ратни (борбени) лет, недвосмислено иде у прилог квалификацији лета – ратни и борбени.

33 Државна тробојка обојена на површинама крила летелице представља прву националну ознаку српског војног ваздухопловства, ношену на ратном (борбеном) задатку.

34 МРВ, Историјска грађа.

Извиђање Тарабоша у делу путање, када је кратко време летео паралелно са левом обалом реке Бојане, помињано у неким сведочењима, заснива се на утиску посматрача са земље о правцу лета и намерама пилота. Иначе, у лету над Скадром, са висине на којој је авион летео, пилот је могао да извиђа - што је можда и чинио - а да не прелети турске положаје Штој, тврђаву Скадар и Тарабош.

Вративши се до аеродрома, Петровић је прелетео затворену линију укупне дужине од око 40 километара, што је „фарман“, идући средњом брзином од 80 км/сат, прошао за 25–30 минута. То се подудара са подацима забележеним у Оперативном дневнику летења и трајањем времена од полетања до доласка над аеродром.

Повратак и удес

Прелетевши Бушати Петровић је смањιο гас и авион је почео да понире. Изнад ивице аеродрома, на висини од око 1.000 метара зауставио је мотор и започео силажење, такозвани „вол план“³⁵, кружећи у стрмој спуштајућој спирали. Са земље се видело како пилот седи повијен, нагнут напред, напрегнут и усредсређен на управљање апаратом.

Изненада, наишавши на ускомешани, турбулентни ваздух „рему“ (remous), аероплан се видно стресао у успоној струји, пропео, затим у следећем тренутку нагло потонуо наниже - према неким очевицима - преврнуо, (*„...бийлан изјуби равнойтежу, йреврне се...“*), услед чега је пилот испао из седишта. То се догодило на висини од око 900м, истој оној на којој су снажно дрмање осетили у претходном лету Станковић и Илић.³⁶

Осматрачи са једног од српских положаја јужно од Скадра (северно од аеродрома Барбалуши), пратили су са земље двогледима лет „фармана“ у повратку, преко Брдице, и између села Бушати и Барбалуше, све до испадања пилота из авиона, на висини, процењено доста тачно! на око 800 метара. Тада је виђена мала црна тачка у вертикалном паду, за коју се касније сазнало у свим српским и црногорским јединицама у подручју да је било тело несрећног Михаила Петровића.³⁷

Пилот је пао недалеко од аеродрома, северно од летелишта, код с. Баба (данас албански топоним Mабѐ - прим. Ш. О.) на песак десне обале реке Дрим, који је на том месту правио широку окуку улево. Авион, без пилота падао је помало лелујајући, тако да при удару у земљу није потпуно скрхан.

35 „Вол план“, фр. vol plane - силажење, снижавање, лет авиона у понирању, „планирању“, обично са малим бројем обрта елисе, или заустављеним мотором - прим. Ш.О.

36 Фонд Музеја ратног ваздухопловства, Београд, Историјска грађа 1900–1918, Збирка Милош Илић. У даљем тексту – МРВ Збирка Милош Илић.

37 МРВ, Историјска грађа.

О удесу...

Према исказу Милетића „У снижавању авион је досйео до слоја ваздуха у којем, услед сусрећја контииненталних и йриморских сйруја, долази до снажне йтурбуленције, чији је удар или скрхао крме айара-йа, шйио је изазвало наићњање а йошом и йреврйтање айарайа, услед чеја је йилой морао исйасйи, или је изазвао йрейшурање аеройлана, уз снажни йошрес, који је йилойа йросйо издацио из седишйа, йокидав-ши ремен којим је био везан.“

Милетић напомиње да је при првом прегледу остатака авиона утврђено да је каиш за везивање пилота покидан - што је с обзиром на ауторитет сведока, битан податак за утврђивања околности удеса и могућег узрока катастрофе.³⁸ „Покојни Петровић био је...исувйше йе-жак, и ремен са којим је био везан йрекинуо се, на айарайу се седело на йошйуно ойвореној сйоличници, и йио је био и йавни узрок њејвој йада и смрйи.“³⁹

Мајор Милетић закључује:

„Смрйи наредника Петровића учинила је веома йежак уйисак на све нас, јер је он жрйива наше несйреме, несавршеносйи айарайа и йош-йуној нейознавања йерена и мейеоролошких услова за лейење.“⁴⁰

Да ли је удес Михаила Петровића фотографисан?

У загребачком часопису „Дом и свијет“⁴¹ објављене су јуна 1913. две фотографије авиона у ваздуху овако потписане: „Найсензацио-налније лейење на лейећем сйроју: ванредно ойасан йоложај лейећеј сйроја у зрачним висинама.“, и друга: „...Положај лейећеј сйроја йред несрећйним йагом“. Уочљива је подударност садржаја фотографија и детаља удеса Михајла Петровића. Ради се о истом типу авиона, Фарман Ф.20, о средњој висини лета, заустављеној елиси (угашеном мо-тору), као у случају Петровића. Тешко је веровати да се тако узбудљив догађај десио негде у Европи у слично време, судећи према појави фото-вести два месеца после погидије Петровића. У то време у свету, одно-сно на балканским просторима, осим Петровићевог удеса није било та-ко ексклузивног догађаја. Драматичан садржај потписа фотографија - „опасан положај летећег строја“, као и „положај летећег строја пред не-сретним падом“, такође подсећају на удес српског авијатичара. Тешко је поверовати да се толико детаља подудара - истовременост, тип ави-она, драматичност и трагика догађаја.

Да ли је могуће да је то фотографски снимак удеса Петровића? Зашто у тексту потписа фотографија нема прецизнијих података и детаља? У то време хрватска штампа је пратила догађаје у Србији уз

38 Белешка разговора, без датума - Ч. Јанић, МРВ, III, 2, II.

39 „Двадесетпетогодишњица“.

40 „Двадесетпетогодишњица“.

41 „Дом и свијет“, (петнаестодневник или полумесечник), бр. 11, од (највероватније) 1. јуна 1913. године.

будну пажњу аустроугарске цензуре, али почесто са „илирским“ (словенским и свесловенским) симпатијама. Овај догађај је био озбиљан и „шкакљив“ за објављивање свих података.

Сахрана

Тело погинулог је прво пренето у један од шатора, а потом је, на захтев мајора Милетића, у оближњем завојишту резервни санитетски капетан из Ниша, др Берах, обавио аутопсију. Ово су својим изјавама потврдили пилот М. Томић и механичари М. Милекић и Т. Зелић.⁴² Према мишљењу лекара пилот је у паду преминуо од срчаног удара. У завојишту је тело остало преко ноћи, а сутрадан по подне је извршена сахрана недалеко аеродрома, крај једног високог дрвета у порти рушевине католичке цркве, у присуству погружених другова, авијатичара, српских и црногорских војних лица, уз богослужење српског војног свештеника.

Сврха, квалификација, карактер, природа, врста лета Михаила Петровића

Готово столеће је прошло од тог догађаја, а још увек лебди дилема око сврхе и квалификације лета, у којем је српски пилот, наредник Петровић, изгубио живот. Током 1963, покренута је од стране неких историчара, журналиста и ваздухопловаца полемика, чији је предмет био сврха Михаиловог лета. Као главна замерка, оспоравано је да је лет био борбени, при чему су као главни аргумент узимани делови, изводи, реченице, па чак и речи из архивских документа. Нарочито је цитиран део текста акта Штаба Врховне команде, који у свом допису извештава 21. марта Министра војног да је за време пробног лета (подвукао Ш. О.) погинуо наредник авијатичар. Та формулација и белешка у Операцијском дневнику које се односе на лет наредника Петровића олако су прихваћене од стране многих истраживача и публициста, који их, не узимајући у обзир већи број релевантних чињеница које говоре и другачије, сматрају довољним за квалификацију лета Михаила Петровића на дан 20. марта 1913.⁴³

Накнадно пронађени документ, који потиче од Косте Милетића,⁴⁴ сведочи да су летови 20. марта 1913. били наређени и да су имали борбену сврху – извиђање. Милетић наводи да га је ујутро, 20. марта 1913. године позвао⁴⁵ (телефоном) начелник Штаба Приморског корпуса, пуковник Живко Павловић, и пренео му жељу команданта корпуса, ђенерала Петра Бојовића, да Милетић пошаље један авион за извиђање, да прелети варош Скадар, осмотри непријатељеве положаје и општу ситуацију Скадра.

42 МРВ, Историјска грађа.

43 Аероплан „Дукс-биплан“ није био оспособљен ни тада нити до краја операције.

44 Говор Косте Милетића.

45 Позив је био телефоном, пошто су командна места и поједини положаји српских (и црногорских) трупа били повезани телефонским линијама, па тако и аеродром Бардалуши и Штаб Приморског Корпуса. ПА И пс.

У изношењу аргумената који се односе на сврху (квалификацију, карактер, природу, врсту) лета наредника Михаила Петровића - непобитне су неке чињенице и подаци, који потичу из веродостојних извора и од кредибилних особа. Осврћући се на лет наредника Петровића, Милетић у тексту говора потврђује да је Петровић потпуно извршио добијено наређење и постављени задатак – извиђање.⁴⁶ Што се тиче дејства непријатеља ватром на аероплан Петровића, Милетић наводи да је „фарман“ у одлету перама Скадру праћен погледом са аеродрома, одакле се чуо звук мотора аероплана, али још јаче пушчана ватра.⁴⁷

Из прикупљених података, узимајући у обзир све релевантне чињенице, лет Михаила Петровића а дан 20.марта 1913. може са сигурношћу да се оквалификује као ратни и борбени. Летови обављани у рату - а он је био у току - јесу ратни летови, а у условима борбених (оружаних, ватрених) дејстава - борбени. Тако се квалификују и сви остали летови Приморског аеропланског одреда. Наравно, пробни лет изнад аеродрома, без ризика од борбеног дејства непријатеља на летелицу, јесте пробни лет, али су летови преко линија фронта - борбени.

Значај лета Михаила Петровића

У до сада објављиваним радовима историчара, истраживача и публициста, личност Михаила Петровића и његово деловање у пионирско доба српског ваздухопловства, прате неке чињенице, погрешно, нетачно и произвољно тумачене, преувеличаване, и понављане упорно у многим приликама.

Баш у име поштовања лика Михаила Петровића и уважавања значаја улоге коју је имао у настајању и развоју српског ваздухопловства, треба да буду демистификоване и неке чињенице, неподжане валидним историјским изворима и аргументима.

Шта то Михаило јесте, а шта није? Он је први српски квалификовани, дипломирани пилот авиона (јер је Коста-Коча Милетић, десет година пре но што је Михаило овладао аеропланом, постао први српски војни пилот балона), на обуци је био међу најбољим, а од својих земљака - први и најбољи. Први је над српским тлом, Старом Србијом, изнад средњовековна престонице цара Душана, Скопља, летео авионим „Дукс“ који је био у власништву државе Србије. Први од српских летача виноу се изнад непријатељевог тла и положаја, тамо извиђао и искусио прво ватрено крштење – ватру непријатеља са земље. Први је српски војни пилот који је изгубио живот у ратном, односно борбеном летачком задатку. Много је атрибута везано за име Михаила Петровића.

⁴⁶ Говор Косте Милетића.

⁴⁷ Говор Косте Милетића.

Михаило Петровић није у историји светског ваздухопловства први ратни авијатичар, ни први пилот који је извршио ратни (борбени) лет. Коначно, он није прва жртва ни војног, нити ратног ваздухопловства у свету.⁴⁸ Међутим тешко је веровати да ове чињенице могу имало да потамне његов лик и умање значај његовог деловања.

Дејство Одрета до краја операција - извиђање, фото-извиђање и бомбардовање

Дејство Приморског аеропланског одреда захтева и заслужује посебан, исцрпан приказ који превазилази обим овог Зборника, па је његово деловање у овом прилогу сведено на изношење основних и значајнијих података. Табела као Прилог 1, реконструисани дневник летења, представља својеврсну илустрацију збивања, и помаже сагледавању деловања Одрета.

После погибије Петровића и његове сахране одред је 23. марта наставио дејство, све до 4. априла. Летело се кад год је требало и када су временске прилике дозвољавале. У петнаестак дана дејстава извршавани су летови у којим су успешно обављени постављени задаци.

Они се могу свести на неколико врста мисија. Почетне, оне на које се рачунало при доношењу одлуке да се авијатичка јединица пошаље у дејства – извиђање и осматрање непријатеља, распоред и кретање његових трупа, стање утврђења, ровова, препрека и распоред артиљеријских оруђа и митраљеских гнезда. Готово у сваком лету то је био задатак издат посадама. Извештаји и скице које су доносили авијатичари, а њихов старешина Милетић прослеђивао Штабу Приморског кора, а овај црногорској подручној команди, уважавани су и били од користи у доношењу неких оперативних одлука.

Телеграфска вест дописника „Политике“, 12/25.март: *„Наши авијатичари јујџрос (25.марта - прим. аут.) су врло лејо лејшели, и учинили врло значајна ошкрића о расјореду скадарске војске.“*⁴⁹ Сутрадан, исте новине потврђују ту вест *„13. марш (шелејрам). Јучерашња извиђања (односи се на 25. март – прим. аут.) са аеројлана била су веома драгоцена.“*⁵⁰

Најуспелији лет је извршен 29. марта када су аерпланом Блерио пилот, артиљеријски поручник Живојин Станковић и пратилац, у улози извиђача, пешадијски наредник, такође пилот, Миодраг Томић, од 06.30 до 07.15 сати у трајању од 45 минута и 38 секунди, летећи на виси-

⁴⁸ Михаило Петровић је у историји светског ваздухопловства трећи по реду војни пилот који је изгубио живот на ратном лету. Први је италијански потпоручник корвете, авијатичар Пиетро Манцини, који је изгубио живот 12.августа 1912, у италијанско-турском рату у Либији, а други бугарски пилот Христо Топракчијев, који је погинуо у удесу изазваном дејством стрељачке ватре турских војника код Једрена, 19. октобра 1912, у Првом балканском рату.

⁴⁹ „ПОЛИТИКА“, 12. март 1913.

⁵⁰ „ПОЛИТИКА“, 13. март 1913.

ни од 2.200 метара, извршили извиђање турских положаја и утврђења Скадра.⁵¹

Према речима очевица, аутора чланка објављеног у то време у новинама:⁵² *„Кад наше и црногорске пироте сагледаше у висини аеро-план, чија су крила била превучена дојама наше пиробојке, клицању није било краја.“*...

Ватрено дејство непријатеља са земље на аероплане

*„Чим се Станковић на своме аероплану јојавио над Скадром и почео кружити над ојсаћеним градом, из вароши и са свију турских утврђења осула се на аероплан паклена ватра топова и мишираљеза и пушчаних илошуна. Крњало је као у паклу, али је Станковић мирно кружио час над градом, час над Тејешом све до Сјоја.“*⁵³

Ондашња дневна и периодична штампа, домаћа и страна, писала је о извршеним летовима и успешно обављеним задацима које су извели летачи Одреда.

*„Авијатичари су донели врло лепе и важне извештаје о распореду турских пирота и открили место турских резерви. Снимци које су добили фотоапаратским апаратом, нарочито удешеним за снимање са аероплана, иако је су одлични.“*⁵⁴

Психолошко дејство појаве авиона на посаду и становнике Скадра потврђује следећи пасус: *„Три јунирошња дејунца из Скадра причају, да је јојава аероплана начинила сирашан утисак у вароши. Чаршија је зачас заворена и многи су се носакривали у подруме. Турци су ноћас целу ноћ осветљавали небо више мелушких положаја. Јадници! Као да се доје, да их наши авијатичари не носу врелом водом.“*⁵⁵

Како су страни војни аташеи изразили жељу да присуствују раду Одреда, на дан 3. априла летели су Станковић и Годфроа пред командантом Приморског кора, генералом Петром Бојовићем, његовим начелником штаба пуковником Живком Павловићем, црногорским официрима и страним војним изасланицима. Ту су били француски војни аташе, мајор Фурније, шпански мајор Еспиноза, енглески и амерички официри, посматрачи. Том приликом Станковић је на лет изнад Скадра као сапутника повезао Башмакова, ратног дописника једног руског листа, при чему је надлетао турске положаје, а новинар са 1.000м висине начинио успеле фотографске снимке положаја и града и тврђаве

51 Операцијски дневник..

52 „ШТАМПА“, бр.88, петак, 29. март 1913, Бран. Б.Тодоровић, проф. срп. Краљ. Трг Академије, резервни артиљеријски поручник, чланак, „На српском аеродрому у Барбалуши“. У даљем тексту – „ШТАМПА“, Бран. Б. Тодоровић.

53 „ШТАМПА“, Бран. Б. Тодоровић.

54 „ШТАМПА“, Бран. Б. Тодоровић. У новинским вестима и чланцима више пута је поменуто (потврђено) да су из авиона, из ваздуха, начињени – сведоци подвлаче – веома успели фотографски снимци.

55 „ШТАМПА“, Бран. Б.Тодоровић..

Скадра.⁵⁶ Исто поподне, Башмакаов је летео авионом „депердисен“, којим је пилотирао Годфроа, који није летео даље од српских положаја, кружећи изнад њих на 600 метара висине.

Бомбардовање

За време вршења летачких задатака у овој кампањи, забележено је да су српски авијатичари бацали из аероплана бомбе на циљеве у подручју Скадра. Прикупљени податаци о бомбардовању из ваздуха различито се описују у техничко-тактичким изворима.

Према подацима из (Операцијског) дневника (летења), на дан 4.априла, у једном од последњих летова изнад Скадра, из авиона „блерио“ којим је управљао Ж. Станковић, М. Илић, као извиђач, бацао је са аероплана „гранате“ на турске положаје. Учинак овог бомбардовања није осматрен.

Не зна се колико је било летова у којим су бацане бомбе - цитираћемо шта су рекли (написали) неки учесници, очевици или сведоци.

„...у задњим летиовима бацане су иранаше...“, везано за летове Илића, Томића и Станковића.⁵⁷ „...руком избачено неколико ивојовских зрна и шраинела, ирејрављених за бацање са аеројлана...“⁵⁸; „...На сојсйвену иницијайиву бацане су из авиона иранаше на Скадар“ (да ли ручне бомбе – чувене „крагујевчанке“ - прим. аут.).

Према сећању ветерана, авијатичара са Скадра, Милоша-Мише Илића „...руком бацане бомбе - ивојовске иранаше, ирерађене у Војно итехничком заводу Пироитехника, у Крајујевцу, или бомбе иамо консируисане и израђене, су биле врло малој разорној дејсйва.“⁵⁹

Најубедљивије је сведочење које потиче од људи који су правили и војсци испоручили пројектиле, намењене дејству из авиона. „Ради иомоћи црнојорској војсци код Скадра у Војноитехничким заводима (Крагујевац – прим. аут.) консируисана је и ироизведена авионска бомба, најрављена од деделој лима, у облику куишије, иуњене ексийловивом... које ди ексийлодирале ири удару у земљу...“⁶⁰

Последњи лет

По подне 4. априла узлетео је „депердисен“, којим је, уз пилота Годфроа, летео као пратилац, највероватније, Башмаков. Као и често до

56 О овом би требало да постоје подаци у архивама Русије, (новина за које је Башмаков радио), као и у архивама земаља чији су војни представници били присутни, као посматрачи.

57 МРВ, Историјска грађа 1900–1918, збирка Милош Илић.

58 Милош Илић, „Успомене“, фељтон у наставцима, часопис „Аеросвет“, гласило Ваздухопловног савеза Југославије, бројеви 39 до 47, Београд, 1953, у даљем тексту: Милош Илић, „Успомене“.

59 Белешка Милоша Илића. МРВ, Историјска грађа 1900–1918, збирка Милош Илић.

60 „ПИТОМЦИ И ПОТОМЦИ“, 1973. године. Монографија посвећена Војно-техничком заводу у Крагујевцу, страна 31.

тада, француски пилот није прелазио линију фронта, летећи на 600 метара висине, око пола часа. Био је то последњи лет у операцији код Скадра, јер због погоршања времена даљих летова над Скадром није било.

Када су се српско-црногорске снаге спремале за одлучну акцију и освајање Скадра, дошло је до енергичније интервенције европских сила и ултиматума Србији, Црној Гори и Грчкој да прекину ратна дејства и повуку своје трупе из подручја. Сprovedена је стриктна блокада дела албанске и црногорске обале и затворене границе према Црној Гори. Нарочито је озбиљно било претеће присуство међународне флоте ратних бродова, чији је заповедник имао ковертирано одобрење за примену силе уколико балканске савезнице не прихвате ултиматум. У таквим условима, одлуком своје Врховне команде, српска војска је 11. априла обуставила борбена дејства и спремала се да повуче своје јединице из подручја.

Завршетак дејстава Приморског аеропланског одељења

Прекид борбених дејстава српских снага у подручју Скадра затекао је аероплански одред прикован за земљу рђавим временом, чекајући даља наређења. На дан 16.априла 1913. до Одреда је преко команде Приморског кора стигло наређење Врховне команде за прекид ратних операција и напуштање опсаде Скадра, повлачење са положаја и евакуацију из подручја. Сутрадан је почело дeмонтирање аероплана и припрема за покрет. Одред је кренуо 19.априла, истим путем назад. При одступању кроз Албанију, због малобројности људства у колони и спорости у превозу гламазног товара, Одред је нападнут од Арнаута, срећом без губитака и штете. Пошто је преко Љеша стигао у Сан Ђовани, Одред је са својим материјалом на дан 23.априла укрцан на грчки брод „Аристид“, којим је испловио 24.априла у 17.00 часова и кренуо преко Јадрана, Јонског мора и Патраског залива кроз Коринтски канал у Јејејско море, где га је захватила снажна бура, коју су припадници Одреда тешко поднели. После пет дана на мору, „Аристид“ је 30. априла упловио у Солунски залив у 06.00 сати и пристао уз кеј, где је истовар обављен до 17.00 сати. Чекање на воз за Србију се отегло на готово недељу дана, и тек 6.маја коначно су људство и материјал Одреда укрцани и утоварени у вагоне, и транспорт је кренуо пут отаџбине. Уз пут, у повратку Одреда, по наређењу Врховне команде због затегнутих односа Србије и Бугарске, код Куманова су искрцани део транспорта – опрема и материјал за аероплане Блерио и пилоти, капетани Станковић и Илић и наредник Томић са три механичара (Срби Милекић и Зелић и Француз Корније) и 32 војника - послужеоца, док су остали про-
дужили ка Нишу.⁶¹

61 Требало је да у овом подручју припреме летелиште за потребе авијатичке јединице, за дејство у евентуалном, у ствари већ извесном ратном сукобу између Србије и Бугарске. Овде ће бити допремљени авиони типа Блерио, којима ће Аеропланско одељење учествовати у Другом балканском рату, у лето 1913. године, користећи импровизованим аеродром код места Бојник.

Воз је коначно, после три дана путовања због закрчене пруге преоптерећене војним транспортима у оба смера, 9. маја у 20.00 часова приспео у Ниш. Материјал је 12. маја искрцан на железничкој станици Топоница и одмах пренет на аеродром на Трупалском пољу. Истог дана, 12. маја 1913, Приморски аероплански одред је престао да дејствује као оперативна јединица и расформиран је.⁶² Због затегнутих односа са Бугарском све људство, поред оног дела остављеног код Куманова, и даље је задржано на окупу, при команди у Нишу, авиони и мотори су одржавани у исправном стању а пилоти повремено вршили тренижне летове. Страни најамници су споразумно напустили одред још у Медови - Француз Годфроа је отпутовао бродом из Медове, док су Кириштајн и Вжежински, преко Аустроугарске, отпутовали за Београд, где су стигли 14. маја, сутрадан исплаћени и отпуштени, а потом отпутовали за Русију.⁶³

Епилог Скадарске операције

Док је српски Приморски кор, уважавајући наређење своје Врховне команде прво обуставио дејства, а затим се повукао у Србију, дотле су Црногорци наставили опсаду и 23. априла присилили исцрпљени и изгладнели скадарски гарнизон на часну предају. Она је подразумевала да сви војници могу да напусте Скадар, задржавајући све своје оружје, и да буду пропуштени да прођу према Љешу и Драчу. Прва брига црногорских трупа по освајању града је била да становништву допреме храну и друге потрештине, којима је и Црна Гора оскудевала. Међутим, под притиском великих сила, Црногорци су предали Скадар међународним снагама 14. маја 1913. и повукли се. Труд и жртве, укључујући и прву жртву српског војног ваздухопловства, били су узалудни.

Извори

Фонд Музеја ваздухопловства, Београд.

Фонд Музеја ратног ваздухопловства, Београд.

Архив војно-историјског института (АВИИ), Београд.

Народна библиотека, Београд.

Живан Петровић – Мил. Павловић, *„Споменница Михаила М. Пејровића, првог српског авијатичара и прве жртве авијације“*, Архива Историјског института САН(У), кутија 73, сигн. I, инв. бр.15/ I.

Група аутора, *СРПСКА АВИЈАТИКА 1912–1918*, Београд, 1993.

Сава Микић, *ИСТОРИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ВАЗДУХОПЛОВСТВА*, 1933.

62 К. Милетић, Извештај по завршетку операције, 30.априла/13.маја 1913.године, Ниш.

63 Занимљиво је да су руски авијатичари (вероватно и други страни најамници), пре одласка из Србије одликовани, без обзира на у суштини скроман допринос раду Одреда.

Добросав Миленковић, необјављена студија „Историја југословенској ваздухопловства 1901–1916“, МРВ.

Милош Илић, „Успомене“, фељтон у наставцима, „Аеросвет“, гласило Ваздухопловног савеза Југославије, бројеви 39 до 47, Београд 1953.

Објављени чланци, лична збирка грађе и истраживања аутора.

Шиме Оштрић, „Војно балонство Србије и Југославије у XIX и XX веку“, „ПИНУС“ (Записи), Бр.7, стр, 187–192, Београд, 1997.; „Предстојеће летења – летење у Срба у XIX веку“, „ПИНУС“ (Записи), Бр.2, стр, 111–128, Београд, 1995.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1.

ПРИМОРСКИ АЕРОПЛАНСКИ ОДРЕД У ОПЕРАЦИЈАМА ОКО СКАДРА ОПЕРАЦИЈСКИ ДНЕВНИК (ЛЕТЕЊА) 64 (реконструкција)

	Авион	посада	време од – до	трајање	висина	примедба
17. март	Фарман	Петровић	поподне	5	150	пробни лет
	Блерио	Станковић	поподне	5	150	пробни лет
	Депердисен	Годфроа	поподне	5	150	пробни лет
	Дукс	Кириштајн	поподне	5	150	непотврђено
18. марта	-	-	-	-	-	није било летења
19. марта	-	-	-	-	-	није било летења
20. март	Фарман	Југовић	јутро	13	300	вратио се
	Блерио	Станковић-Илић	јутро	25	600	вратио се
	Фарман	Петровић	09.25-09.45	20	1200	удес у повратку
21. март	-	-	-	-	-	није било летења
22. март	Блерио	Станковић	00.00-00.00	-	150	краћи лет
23. март	Блерио	Станковић-Томић	00.00-00.00	20	-	-
	Депердисен	Годфроа	00.00-00.00	-	-	-
24. март	Депердисен	Годфроа	пре подне	10	150	-
	Депердисен	Годфроа-пратилац	пре подне	10	450	-
25. март	-	-	-	-	-	није било летења
26. март	Депердисен	Годфроа-пратилац	17.30-00.00	-	-	-
	Блерио	Станковић-пратилац	-	-	-	-
27. март	Блерио	Станковић-пратилац	-	10	-	извиђање
	Блерио	Станковић-пратилац	-	10	-	извиђање
	Депердисен	Годфроа-пратилац	-	10	-	извиђање
	Депердисен	Годфроа-пратилац	17.30-00.00	7	-	извиђање

64 „Операцијски дневник Приморског аеропланског одреда за операције око Скадра“. АВИИ, к. 108, бр.11.

	Авион	посада	време од – до	трајање	висина	примедба
28. март	-	-	-	-	-	није било летења
29. март	Блерио	Станковић-Томић	06.30-07.15	45	2200	извиђање
29. март	Дукс	Киштајн	07.20-07.25	5	150	пробни лет
30. март	Депердисен	Годфроа-Југовић	пре подне	10	-	краћи лет, вратио се
30. март	Депердисен	Годфроа-Југовић (?)	по подне	32	-	над срп. полож.
31. март	Блерио	Станковић-пеш.кап.	пре подне	32	800	над срп. полож.
01. април	Депердисен	Годфроа	-	10	-	-
	Депердисен	Годфроа	-	32	1900	-
	Депердисен	Годфроа	-	10	-	-
02. април	Депердисен	Годфроа-пратилац	пре подне	10	450	над срп. полож.
	Депердисен	Годфроа	по подне	10	150	над срп. полож.
03. април	Блерио	Станковић-Башмаков	пре подне	-	500	једва попели (киша)
	Депердисен	Годфроа-Башмаков	по подне	-	300	-
04. април	Блерио	Станковић-Илић	-	-	600	изв. и бац. граната
	Депердисен	Годфроа-пратилац	-	-	600	-

Напомена уз Прилог 1.

Као основ за ову реконструкцију су узети Операцијски дневник Приморског аеропланског одреда у операцијама око Скадра, и чланак Косте Милетића, објављен у „Ваздухопловном гласнику“ 1938, уз напомену да се у овим изворима неки подаци не слажу (у датуму или детаљима), неки су погрешни, а неке чињенице недостају. У овој реконструкцији је прибегнуто усаглашавању података и допуни из других извора, а примењена је и логичка спекулација. Уз ограду да се (ипак!) ради о реконструкцији, и да су неки подаци и даље подложни корекцији, понуђена варијанта илуструје рад прве српске авијатичке јединице у ратним дејствима.

Прилог 2.

Остварени налет

У укупно извршена 33 лета, рачунајући и пробне летове пре почетка дејства Одред, поједини пилоти су, летећи сами, извршили 13 летова, а у 20 извршених летова је летео и извиђач, односно сапутник, (10 летова на „Блерио“ и 10 летова на „Депердисен“). У улози извиђача или пратиоца, смењивали су се Илић и Томић, а у осталим задацима су летели неидентификовани српски пешадијски капетан, једном или два пута, Југовић једном, док је руски новинар Башмаков летео двапут.

По типовима авиона највише летова је обављено монопланом Депердисен, пилот Годфроа, 17 летова, на апарату типа Блерио Станковић је извршио 12 летова, Фарманом Петровић 2 и Југовић 1, док су Дуксом извршена два (непотврђена) лета.

Прилог 3.

Манипулација и спекулација датумима

Датум образовања Ваздухопловне команде је (за сада) – прокламован. Наиме, почетком деведесетих прошлог века, на инсистирање Команде РВ и ПВО, у поводу обележавања осамдесет година постојања ратног ваздухопловства, уз свесрдну сарадњу и помоћ Музеја ваздухопловства, донета је одлука – занемарујући валидне историјске изворе и ваљане разлоге – да се као дан ратног ваздухопловства (тадашње Југославије), прогласи 24. децембар. Наводно, тог дана 1912. министар војни Радомир Путник, потписао је одговарајући документ о установљавању Ваздухопловне команде, као јединственог дела оружаних снага, Војске Краљевине Србије. Као (једини!) аргумент, или изгоивор за одлуку за усвајање овог датума наведен је – новински напис у дневном листу ПОЛИТИКА! Тако су органи РВ и ПВО, уз благонаклоност стручњака Музеја ваздухопловства, у складу са својим идеолошким назорима, избегли датум 2. август и тада „неподобног“ свеца, Светог Илију – датум који је онда „био у игри“. Уместо 2. августа 1893, када је документовано и најавторитативније, ондашњи краљ Александар Обреновић прописао стварање *ваздухойловских одељња, за сваку дивизију по једно...*⁶⁵, наметнут је (иначе непотврђени!) датум, 24. децембар 1912.

С једне стране неправда услед нечије заслепљености, а са друге стране умањење значаја датума чије би усвајање свакако ишло у прилог традицији, и службено, да не може бити службеније – краљевским актом – померило границу почетака војног ваздухопловства Србије за готово две деценије унапред.

Исто тако, у до сада објављеним радовима су и организација, формација и састав војног ваздухопловства Краљевине Србије, називи делова (јединица), дужности и улоге неких лица, као и неки битни детаљи наведени, коришћени и интерпретирани погрешно и произвољно, па зато треба указати на то шта је погрешно и унете исправке поштовати у историографији и јавној комуникацији. Узећемо, као пример, појам, односно назив формације/јединице *Ваздухойловна команда*. И он је старијег датума, јер се појављује раније, у извештајима са седница Инжењеријско-техничког одељења Министарства војног, одражаваних марта 1905. године, где је Коста Милетић свакако имао пресудну улогу. Године 1912. овај на неки начин „одомаћени“ назив једноставно је уведен у службену употребу.

⁶⁵ „Службени војни лист“ број 32–33, „Измене и допуне Уредбе о формацији целокупне војске“, са потписом Краља Александра Обреновића, на дан 2. август 1893.

Sime Ostric

The First Combat Mission of the Serbian Aviation During Siege of Scutary 1913

Application of the Serbian Littoral Airplane Detachment in war operations during siege of fort Scutari, in spring of 1913, was the third known in the history of warfare. The first was in Italian campaign against Turks, in Libya 1911, and the next during the Second Balkan War, when Bulgarian used planes in siege of Adrianople. But, before the operation at Scutari, Serbian army tried usage of plane in the First Balkan War, in autumn of 1912, during victorious Kumanovo battle. This attempt was done officially, and an observation plane, Duks-biplane, followed moves of Serbian army, but, as no virtual combat flights and missions made, except some test flights over the airfield in the rear, there were no real practical use of it. It is interesting that the first three (including Kumanovo, four) actions of aviation in world history, all were - against Turks.

In campaign during siege of Scutary, the Detachment had four biplaces, a Bleriot XI-2 Artillerie, Deperdussin Type T, Henri Farman HF 20, and Duks-Biplane, five Serbian pilots and a mercenary French flyer, four mechanics, all together 33 men.

According the unit's Log Book, there were made total of above 30 flights, one third of them being conducted over enemy's positions. On the first day of the Department combat activity, on March 20, one of the best Serbian pilots, sergeant Mihailo Petrovic had a strange accident, falling out of pilot's seat, and was killed hitting the ground. He is in the world aviation history the most probably the second flyer killed in combat, the first being a Bulgarian pilot Hristo Topraktchiev, who lost his life in a flight near Adrianopoli, on 19 October, 1912. In Serbian aviation Petrović is the first ever qualified military pilot, the first victim of its military aviation, and the first pilot who lost life in an air combat mission. A significant attempts were made in dropping bombs and application of aerial photo-reconnaissance.

Acting of a combat aviation unit in an early stage of its development attracted attention of military experts of armies of Montenegro, France, Spain, United Kingdom, and even of the United States, whose official representatives, military attachés were present officially on the Serbian war airfield Barballush (now in Albania) during operation. Of course, some of „observers“ kept hidden, monitoring from distance, as the most probably did military experts of states hostile to Serbia and Monte Negro, army officers who changed their uniforms into civilian cloth. Extremely interested in the region of Balkans, were Austro-Hungaria, Germany, Italy and some other, and their spies and military experts watched carefully what was going on. Soon, aircraft entered war stage on the front door. The Serbian Littoral Airplane Detachment of the spring 1913, was just a prelude to it.

translated by the author



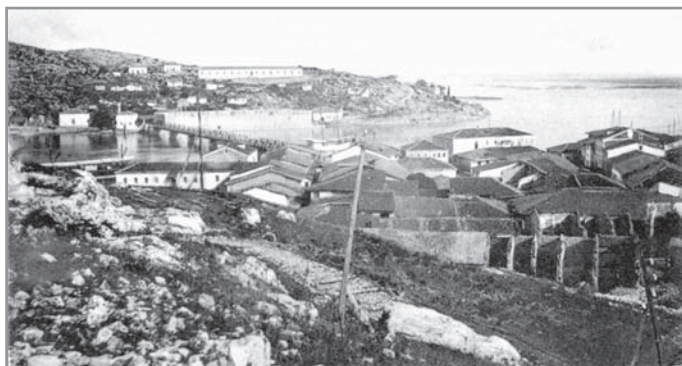
Мајор Косџа Милетић



Михаило Пејировић



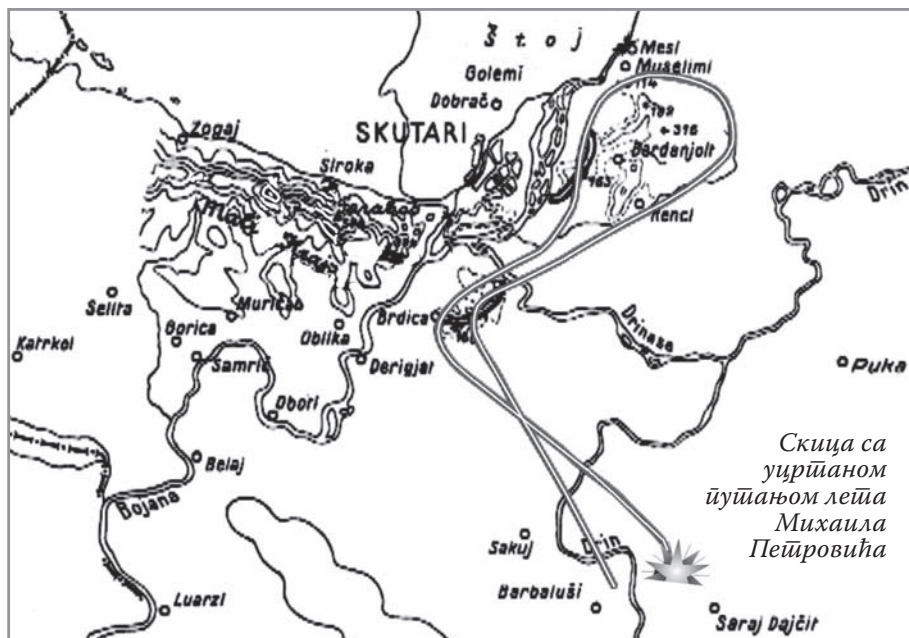
*Аеројлани у хан-
јару, непосредно
по доласку у
Србију. Ближе,
два моноплана
Дејердисен, даље
јри ајараша
ијија Блерио*



Скадар



Две фототографије удеса аероплана типа „фарман“ – можда Михаила Пејровића – заједачки часопис „ДОМ И СВИЈЕТ“, вероватно јун 1913. год.



Пилот Живојин Спанковић и извиђач Милош Илић, пре полетања авионом Блерио



Доц. др Радован Радовановић
Криминалистичко-полицajsка академија, Београд

Мр Небојша Ђокић
Центар за војно-политичке студије, Београд

ПРОТИВАЕРОПЛАНСКА АРТИЉЕРИЈА ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Ослобођење и уједињење 1918. године пред победничку Српску војску је, уместо одмора и демобилизације, поставило нове задатке. Све границе новостворене Краљевине СХС биле су угрожене. Једино је граница према Грчкој била сигурна. Одбрана државних међа је пала на солунске ветеране, јер је недостатак наоружања онемогућавао мобилизацију не само у новим крајевима него и у старој Србији. Тако је, рецимо, децембра 1918. године војска Краљевине СХС располагала са свега 79 000 пушака и карабина, 228 топова и 43 хаубице. То је било једва довољно за наоружавање 6 пешадијских дивизија.¹

Током 1919. и 1920. године уведене су у наоружање заплењене аустроугарске пушке што је омогућило нашем генералштабу да у јеку кризе око Ријеке мобилише двоструко већи број људи него што је то било могуће крајем 1918. године. Само, и то је било недовољно.

Крајем 1921. године војска је располагала са свега 230 000 пушака и 27 000 карабина, што је било довољно за свега 12 до 14 пешадијских дивизија. Ово је представљало само 50% потребног броја дивизија. Ситуација са муницијом била је још и гора. Располагало се само са 200 до 350 метака по пушци, зависно од типа пушке. Неопходни минимум је био 1 000 метака по пушци.² Захваљујући великом броју аустроугарских топова и хаубица, артиљеријских оруђа било је у довољном броју. Крајем 1921. године поред 254 топа и 30 хаубица француског порекла, било је и 730 топова и 1 000 хаубица аустроугарског порекла. И овде је муниција била велики проблем. Док су француска оруђа имала довољно зрна, за аустроугарска оруђа је владала таква несташица, да је само 100 топова и 140 хаубица аустроугарског порекла било оперативно. Дакле, расположиви артиљеријски

1 Are, Autriche, vol. 54, list 73. Оригинал на француском језику (М. Бјелајац, Војска Краљевине СХС 1918–1921, Београд, 1988, стр. 268–269).

2 ЕМАТ SH, 7 N 3.200, D 1, Годишњи извештај војног аташеа Француске у Београду за 1921. годину. Таблице у прилогу. (М. Бјелајац, н. д. 287–289).

парк (због ограничења услед недостатка муниције) омогућавао је формирање, такође, само 12 до 14 пешадијских дивизија.³

Било је неопходно повећати број пешадијских дивизија на 18, што је било апсолутни минимум. Покушало се са набавком 400000 пушака Ли Енфилд из Велике Британије, али после дужих преговора од ове набавке се одустало, јер британска влада није хтела да да кредит за њихову набавку.⁴ Тада се наш генералштаб одлучио на очајничку одлуку. Почела је набавка половних пушака где год је било могуће. Најпре је купљено 50000 пушака Маузер у Чехословачкој, а онда је следила набавка у Румунији, Белгији, па чак и у Мексику. У Чехословачкој се набавља муниција за топове. Коначно, 1924. године војска Краљевине СХС располаже са више од 18 дивизија. Квантитет је задовољен, али по коју цену?! У наоружању се налази више од 10 типова пушака у чак 4 калибра: старом српском 7 мм, немачком 7,9 мм, француском 8 мм и аустроугарском 8 мм (ова последња два метка иако имају исти калибар знатно се разликују и нису међусобно замењиви). Било је крајње време да се од стихијског наоружавања крене у планску модернизацију. И кренуло се. Те 1924. године откупљена је лиценца за производњу пушке Маузер М24 у домаћим фабрикама и извршена је прва иоле већа наруџбина за потребе ратног ваздухопловства.⁵ Ово је врло важан моменат. Чињеница да је тек 6 година после Првог светског рата извршена прва већа наруџбина за потребе РВ (ратног ваздухопловства), обично се узима као крунски доказ о конзервативности нашег генералштаба у то време. Наводно, он није био у стању да процени сав значај који има ваздухопловство у борбеним дејствима, а није био ни свестан опасности која прети унутрашњости земље од непријатељских бомбардера. Даље, као доказ узима се и то да у то време нисмо имали ни један противавионски топ (ПАТ). Ми смо се опширније задржали на теми наоружавања Војске Краљевине СХС управо зато да бисмо показали неоснованост ових оцена. Мислимо да смо јасно показали да је било апсурдно очекивати наруџбине нових авиона и противавионских топова у ситуацији када војска није располагала са оним најосновнијим, пушкама, и када је због недостатка пушчане муниције било забрањено извођење чак и школских гађања. Тек када је обезбеђен довољан број пушака и топова, било је могуће набављати авионе и тако је и урађено.

Прва набавка противавионске артиљерије

На основу ванредних кредита одобрених за потребе војске и морнарице, 1924. године одлучено је да се у домаћим фабрикама набави довољан

3 ЕМАТ SH, 7 N 3.200, D 1, Годишњи извештај војног аташеа Француске у Београду за 1921. годину. Таблице у прилогу. (М. Бјелајац, н. д. 287–289).

4 PRO, FO 371/10737, C 6696/6696/92 (Ж. Аврамовски, Британци о Краљевини Југославији 1921–1930, Загреб, 1986, стр. 278).

5 A VII, P 6, k 654, f 4, 39/1,2 (М. Бјелајац, н. д. 276–278).

број пушака М 24 и да се њима наоружа сва активна војска. Пошто је било очигледно да ваздухопловство нема оперативно способне ловачке авионе, наручено је у Француској 60 ловачких авиона Девоатин Д1 Ц.1, док је код домаћих фабрика авиона наручен већи број школских летелица.⁶ Наручбина ловаца Д1 Ц.1 је 1925. године смањена на 44 летелице, које су све испоручене 1926. године.⁷ Наручено је и 6 нових Девоатина Д9 Ц.1.⁸

Једна од најзначајнијих година у историји Југословенског ваздухопловства је 1926. Почетком те године Генералштаб је одлучио да се Ратно ваздухопловство ојача на 50 ескадрила са довољним бројем резервних авиона. У том циљу било је потребно набавити око 800 нових авиона. Друга, не мање важна одлука је била стварање модерне противваздушне одбране. Одлучено је да се набаве противавионски топови, рефлектори и прислушне справе.⁹

Стручњаци из Ратног ваздухопловства распитивали су се 1927. године, код разних произвођача у више земаља, о могућностима набавке противавионских топова и рефлектора. Када је следеће 1928. године код Шкоде наручен велики број пољских топова и хаубица, решено је и да се противавионски топови набаве код истог произвођача. Најпре се преговарало о набавци противавионских топова М 28 калибра 83,5 мм, али је ипак одлучено да се набави 32 батерије топова М 28 калибра 76,5 мм.¹⁰ И ови пољски топови су били оспособљени за противавионску ватру, али им је брзина гађања била знатно мања, а нису имали ни специјалне нишанске и рачунске (рачуначке) уређаје неопходне за ефикасно гађање авиона. Пошто финансијска средства нису омогућавала набавку већег броја модерних оруђа, одлучено је да се у сарадњи са Шкодом модернизује један део од 600 постојећих пољских топова М 5/8, уградњом постоља за гађање авиона, као и опремање батерија нишанским справама за противавионска дејства.¹¹ Истовремено је наручено и 250 рефлектора, као и већи број прислушних справа.¹²

Почетак тридесетих је период стварања и наглог јачања противваздушне одбране Краљевине СХС. Већи градови и фабрике оружја добијају противавионску одбрану, премда са још увек недовољним бројем оруђа.

6 Raymond Danel et Jean Cuny, *Les avion Dewoitine*, Paris, Docavia, str. 15

7 Raymond Danel et Jean Cuny, *Les avion Dewoitine*, Paris, Docavia, str. 18.

8 Raymond Danel et Jean Cuny, *Les avion Dewoitine*, Paris, Docavia, str. 32.

9 PRO, FO 371/12981, C 167/167/92 (Ж. Аврамовски, н. д. 489).

10 У званичним публикацијама калибар ових топова се означава као 8 цм или 80 мм. Стварни калибар је 76,5 мм. Потпуно иста ситуација је и код пољских топова М 28, тј. топова М 5/8, М 2/28 и М 5/32.

11 Стандардни топ аустроугарске војске у Првом светском рату. Био је нарочито погодан за дејства на брдовитом терену.

12 Југословенска влада је 1928. године склопила са Шкодом уговор о испоруци наоружања у вредности од 700 милиона тадашњих динара. PRO, FO 371/19576, R 6197/219/92 (Живко Аврамовски, Британци о Краљевини Југославији 1931–1938, Загреб, 1986, стр. 382).

По градовима се оснивају одбори за израду локалних планова противваздушне одбране. За време лажних ваздушних напада на Београд и Загреб вршена је провера функционисања система противваздушне одбране. Одржаване су ватрогасне вежбе и вежбе за заштиту од отровних гасова. Заштитним маскама су били опремљени не само војници већ и људство из санитета, носачи рањеника и ватрогасци. У целој земљи јавност је упозната са мерама заштите од отровних гасова. Приступило се производњи ефикасне заштитне маске и то у два модела – војни и цивилни, од којих се овај други налазио од 1934. године у јавној продаји.¹³

Главни центар за обуку у противваздушној одбрани налазио се у Превлаци у Боки Которској. Овде је обука извођена у сарадњи са стручњацима из чехословачког ратног ваздухопловства.¹⁴

Друга набавка противавионске артиљерије

На основу уговора склопљеног са Шкодом 1928. године, а који је нешто касније и проширен, Југославији је до 1936. године испоручено укупно 36 батерија топова М 28 и М 28А калибра 76,5 мм, као и 82 батерије са преправљеним старим топовима М 5/28 и М 5/32 калибра 76,5 мм. Свака батерија имала је по 4 топа.

Средином тридесетих година сматрало се да Југославија има одличну пољску и брдску артиљерију, довољно пушака и митраљеза, али да заостаје у тешкој и противавионској артиљерији, док је у модернизацији и ваздухопловству ситуација крајње критична. Одлучено је да се изврши хитна модернизација, па је у складу са тим 1935. године са Шкодом склопљен уговор о зајму (са роком отплате од 25 година) за набавку пушкомитраљеза, тешких и противавионских топова. Ових последњих, наручено је 30 моторизованих батерија са тракторском вучом, са почетком испоруке крајем 1938. године.¹⁵ Истовремено је у Великој Британији купљена лиценца за производњу запречних балона. Почело је и оспособљавање 2000 старих пешадијских митраљеза (Хочкис, Сент Етјен, Максим и Шварлозе) за противавионско дејство. Следеће, 1936. године од чехословачке фирме ЦКД наручени су рефлектори. Крајем године преговара се са Француском и Енглеском о набавци противавионских топова, а једна мисија је боравила у Енглеској ради проучавања пасивне заштите. Нажалост, испоставило се да Французи немају модерних противавионских топова у производњи, док је британска влада одбила да да дозволу за

13 Заштитне маске је правила фабрика Обилићево у Крушевцу.

14 Авиони за вучу мета су припадали Чехословачком ваздухопловству.

15 Уговор је склопљен децембра 1935. године. Стварни кредит био је знатно мањи од овог, планираног. Добијено је 450 милиона круна или 585 милиона динара, са роком отплате на 9 година и каматом од 6 %. Највећи део кредита је утрoшен на куповину од Шкоде. (Др Лепосава Цвијетић, Продаја наоружања као метод притиска Немачке на Југославију, Историја XX века, Зборник радова, Београд, 1971, стр. 175–176).

испоруку, под образложењем да су топови неопходни британској армији. Марта 1938. године извршена је набавка 348 модерних противавионских митраљеза Збројовка М 38 калибра 15 мм. У јесен 1938. године постаје очигледно да Шкода неће моћи да изврши испоруку противавионских топова, па се ступа у преговоре са италијанском фирмом Бреда. Јула 1939. године добијен је кредит од италијанске владе од 500 милиона лира, па је на основу овог кредита, поред авиона и моторизације, набављено и 120 модерних противавионских топова Бреда М 39 калибра 20 мм.

Јануара 1939. године, у циљу замене неиспоручених Шкодиних топова, југословенско Министарство војске поднело је писмени захтев немачком војном аташеу у Београду за набавку 120 најмодернијих противавионских топова калибра 75 мм, са моторизацијом, укључиво по 1000 зрна за сваки топ, као и резервне делове. Фирма Круп се заинтересовала за испоруку тражених комплетних 30 батерија, али су њени услови, пре свега цена, били неприхватљиви, тако да при преговорима вођеним крајем марта и почетком априла, није било могуће склопити коначан уговор. Коначно, 5. октобра 1939. године потписан је у Београду Немачко-југословенски тајни протокол, по коме је немачка влада имала да се стара да њена предузећа закључе са Југославијом уговоре о испоруци авиона, противтенковских топова, противавионских топова, али не Крупових већ знатно јефтинијих Шкодиних. Наручено је 7 комплетних батерија калибра 75 мм и 20 батерија калибра 76,5 мм, снабдевених са по 4 топа уз муницију од по 1000 зрна за сваки топ.¹⁶ Децембра 1939. године поново је покушано да се у Енглеској набави противавионска артиљерија, али је британска влада изјавила да нема противавионске топове и нека их Југославија купи од Немаца. У другој половини марта и током априла 1940. године стигло је 16 батерија калибра 76,5 мм, али са неодговарајућим бројем трактора и командних уређаја. Тек крајем 1940. године завршена је испорука противавионске артиљерије, али док су батерије топова 76,5 мм испоручене са тракторима, командним уређајима и муницијом, 7 батерија топова калибра 75 мм испоручено је без трактора. Није испоручен знатан део за комплетирање батерија.¹⁷

Почетак рата на територији Краљевине Југославије 1941. године потпуно је блокирао започете набавке противавионских артиљеријских оруђа.

¹⁶ Тек су децембра 1939. године закључени уговори са Шкодом о испоруци 27 противавионских батерија и 100 противоклопних топова са муницијом у вредности 32 милиона RM (Rajhs maraka). Л. Цвијетић, н. д. 232.

¹⁷ Л. Цвијетић, н. д. 232.

Мр Драган Шалер, Пожаревац
Предраг Миладиновић, Београд

ТЕХНИЧКИ АСПЕКТИ АВИЈАЦИЈЕ У ПИОНИРСКОМ ДОБУ

Апстракт: Рад представља поглед у ваздухопловну прошлост из техничког угла. Историја развоја ваздухопловне технике и све оно што је утицало на то, без обзира на велику разлику у односу на данашње ваздухопловство, има своје трајне вредности јер су многе од њих уграђене у њене темеље. Зато разумевање почетака и корена авијације помаже сагледавању ваздухопловства у целини. Шта је ваздухопловство? Од којих се елемената састоји? У каквој су међусобној вези и какав је био њихов почетни развој? Овај рад је покушај одговора на та питања.

Кључне речи: Авион, балкански ратови, ваздухопловство, конструкција, летење, механичари, обука, пилоти, пионири, Први светски рат, свет, Србија, техника, Француска.

Човек је од давнина маштао о летењу, али коначно остварење ове замисли почиње у првој деценији двадесетог века. Тек тада оно постаје редовно са летелицама тежим од ваздуха, покретаним бензинским моторима.¹ Како се почињало у свету, а затим и у Србији под тим утицајима?² Какви су били проблеми у обуци летачког и земаљског особља? Како су успостављана правила по којима су се ваздухопловци убудуће понашали? Искуства из првих година (пре Првог светског рата), познатих и као пионирске, била су темељ каснијем развоју који је ваздухопловство довео на садашњи ниво и у крајњем одвео човека у свемир.

Аеродинамика и аеротунели, конструкција и команде лета (теорија и пракса)

Први пионири авијације обично би почињали са израдом летећих модела по сопственим или набављеним нацртима а затим, по узору на њих, безмоторних летелица тежих од ваздуха (једрилица). Оне су им служиле за обуку у летењу јер летачких школа тада није било. Такође,

1 Предраг Миладиновић, *Ваздухопловни музеји и збирке у свету*, Лет број 1, Београд, 1998, стр. 258

2 Небојша Ђокић, *Прво успешно летење авионом у Београду*, Годишњак града Београда број XLV-XLVI, Музеј града Београда, Београд, 1998–1999.

У овом раду дат је и преглед светских рекорда у авијацији за сваку годину до 1911. године.

оне су им биле и прве летеће лабораторије јер су први аеродинамички тунели при институтима за потребе ваздухопловства почели да раде тек у првој декади 20. века. Међутим, пре тога су пионири авијације: Френсис Венхем (1870. године) и Хорације Филипс (1884. год.) из Велике Британије те Хајрем Максим (1890. г.) у САД, израдили и користили у опитне сврхе аеродинамичке тунеле сопствене конструкције.³ Тунели које су почетком 20. века израдили пионири француз Гистав Ајфел и рус Николај Жуковски прерасли су врло брзо у аеродинамичке институте назване по њима. Поред непосредног искуства из аеродинамике, стицаног летењем, теоријско усавршавање обављало се праћењем чланака из те области.⁴ Они су прво објављивани у техничким часописима као и у онима који су се бавили само аутомобилизмом, а касније и у посебним ваздухопловним часописима који су оснивани већином у првој деценији 20. века. На крају, ако је све било успешно, следила је градња моторних аероплана, која се понекад сводила само на уградњу мотора у већ саграђену једрилицу.

Конструкција првих авиона била је од разних врста дрвета. Углавном је то било меко дрво, једино су елисе рађене од тврђег дрвета (претежно јасеновог).⁵ Носеће и командне површине на крилима и репу биле су прекриване (гумираним) платном док је труп (ако га је било) био оплатњен делимично или потпуно. Металне решетке и површине биле су ретке а познати су пројекти инжењера Робер-Есно Пелтијеа.⁶ Авиошпер за облагање је по свему судећи први применио на својим летелицама српски проналазач Огњеслав Костовић у Русији на прелазу 19 и 20. века.⁷ Пре свега, тежило се што лакшој конструкцији да би однос тежине авиона и снаге мотора, као и оптерећења по јединици носеће површине, био што повољнији а тиме и време остајања у ваздуху односно што веће прелетено растојање. Постојао је још један разлог за употребу меког дрвета. На пример, код неких авиона (нарочито ране Блеријове машине и његове копије) који нису имали класичне командне крилне површине, промена смера летења вршена је тако што је преко чекрка сајлом на доле закретан завршетак оног крила у чију страну се скретало.⁸

3 Philip Jarrett (Series editor), *Pioneer Aircraft, Early Aviation to 1914*, Putnam, London, 2002, str. 70–73, 77.

4 Више о историји развоја аеродинамике раног периода авијације види у књизи Д. А. Соболева, *Историја самолетов, начални период*, Россия, Москва, 1995.

5 Ишван. Шоштарић, *Ваздухопловни стилоар*, Техничка књига, Београд, 1950; Професор у пензији Божидар Јанић, *Развој технологије дрвених авионских конструкција*, рад прочитан на 497. седници Удружења за неговање ваздухопловних традиција одржаној у Београду, 17. IV 2006.

6 Г. С. Ветров, *Робер-Есно Пелетири*, Наука, Москва, 1982; *Pionniers Special*, Revue Pionniers No 28, 1971.

7 Чedomир Јанић, *Ваздухопловни пројекти Огњеслава Костовића*, Лет број 3, Београд, 2004, стр. 25–26.

8 Tom D. Crouch, *Bleriot XI, The story of a Classic Aircraft*, Smithsonian, Washington, 1982; Jean Devoux, *Des Chiffres et des lettres*, Pegase, Octobre 1988.

Стајни трап је био једноставан, понекад са скијом истуреном напред ради спречавања претурања авиона унапред приликом слетања или полетања. Неки стајни трапови су имали амортизере са жичаном опругом а Пелтијеов авион и уљно-пнеуматски. Точкови су били са бицикла или мотоцикла.⁹

Од тога какав је склоп команди зависио је начин пилотирања авионом. Авиони српске Ваздухопловне команде су добар пример зато што потичу од више различитих произвођача, претежно из Француске.¹⁰ Тако је на авиону Блерио 11 волан у хоризонталном положају. Приликом промене висине овај волан пилот је померао горе или доле а за промену правца лета волан је окретан лево или десно око вертикалне осе за нагиб. У ону страну у коју је волан окренут се скретало. Ручица гаса на Блерију 11 била је са десне стране. Авионом Депердисен управљало се током лета на исти начин иако је он имао кормила на крилу (крилца или елероне) као и данашњи авиони, једино је волан померан напред или назад приликом промене висине лета, док је ручица гаса била на супротној (левој) страни. Авиони Дукс, Депердисен, Фарман и РЕП имали су потпуно исто командовање пилотском палицом (коју је патентирао Робер Есно Пелтије, објединивши у њој управљање авионом по нагибу и висини)¹¹. Помичне командне површине на крилима (опет Пелтијеов патент!) и репу биле су класичне, као код већине данашњих авиона, са изузетком Блерија 11 који није имао крилца већ је сајлом савијан крај крила а хоризонтални реп је свом површином мењао нагиб у командовању промене висине лета.¹²

Занимљив је и начин управљања на неким авионима направљеним у Мерћеповој радионици у Загребу. На авиону Мерћеп-Русјан командне површине су сличне као на Блериовим авионима са изузетком крилаца (елерона) али у пилотској кабини не постоји палица већ су све командне сајле уплетене у посебно искројену пилотску кожну јакну. Тако пилот управља овим авионом померањем свог тела: када се нагне напред он затеже крај друге сајле везане за хоризонталну репну површину која се онда подиже и авион се пење. Када се нагиње у страну он жицом повлачи на горе крилце на крилу и у ту страну на којој је подигнуто крилце скреће, док је његово тело нагнуто супротно.¹³ Код данашњих авио-

⁹ Ендру Нејхум, *Летелице, Енциклопедија свезнање*, Политикин забаник и Књига комерц, Београд, 2006, стр. 14–15, 38–39.

¹⁰ Преглед око 700 различитих типова летелица тежих од ваздуха, произведених у Француској пре Првог светског рата, је дат уз књизи аутора Leonard E. Ordyske, *French Aeroplanes Before the Great War*, Schiffer, Atglen, 1999; више о конструкцији и техничким карактеристикама ових авиона види у раду Предрага Миладиновића, *Авиони у Пожаревцу 1915*, објављеног у зборнику радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије I, свеска 2, у издању Историјског архива из Пожаревца, 2006.

¹¹ Чедомир Јанић, *Век авијације, Илустрирана хронологија*, Ефект 1, Беоцин, 2003, стр. 31.

¹² P. Jarrett, *n. g.*, str. 137–158; такође и према анализи господина Драгана Шалера.

¹³ Анализа фотографија из разгледног албума у Музеју југословенског ваздухопловства у Београду.

на скретање се врши у ону страну у коју се повуче палица. За понирање на Мерћеповим авионима било је довољно да се одузме гас или, ако хоће да слети, да угаси мотор. Постоји мишљење да је лом кичменог пршљена Едварда Русјана, приликом кобног лета у Београду 1911, можда уследио већ приликом удarca кошаве у крило а не од пада на земљу, па је оно тако поломљено сајлом пренело силу удара на тело летача. Како год било, Мерћеп и његови сарадници на каснијим летелицама уградили су палицу у кабини и класичне командне површине на репу, али на већини типова без оних на крилима.¹⁴

Погонска група (мотори, елисе и гориво)

Крајем деветнаестог века са појавом првих мотора са унутрашњим сагоревањем (СУС) са погоном на бензин стекли су се услови да летелице теже од ваздуха успешно полете. Дотадашњи мотори са погоном на пару, били су претешки за ваздухоплове а однос њихове тежине и снаге био је изразито неповољан. Додуше ни први СУС мотори нису били много бољи али је њихов даљи развој обећавао боље особине (мању тежину а већу снагу) што се убрзо и остварило.¹⁵ Неки од првих авионских мотора првобитно су развијани за аутомобиле и мотоцикле.¹⁶

Браћа Сегин 1908. године изложили су свој први мотор чији су цилиндри били распоређени у звезду. Тај мотор се окретао заједно са елисом док је радилица била непомична. Зато су такви мотори називани и ротативним. Претходни мотори су били фиксни а њихови цилиндри распоређени најчешће редно. Следеће године мотор браће Сегин почеће да производи фабрика Гном а први авион у који ће бити уграђен биће Воазенов. До почетка Великог рата Гномови ротативни мотори уз фиксне Анзанијеве машине биће најбројнији на ваздухопловима.¹⁷

Елисе су биле дрвене, двокраке, ређе четворокраке и израђене од ламелираног дрвета, са заобљеним или одрезаним крајевима. Понекад им је нападна ивица ојачавана лимом. Без тог парчета метала радни век им је био краћи.¹⁸

Гориво је зависило од врсте мотора. О некаквим октанским вредностима бензина тада није било ни говора иако се водило рачуна о тзв. Лаком и Тешком бензину.¹⁹ Горивна смеша у ротативним моторима има-

¹⁴ Исто.

¹⁵ P. Jarret, *н. г.*, стр. 173 и табела на стр. 176–181. О ротативним моторима више види у раду кустоса Музеја југословенског ваздухопловства, дипл. инг. аер. Драгана Мунџаде, објављеног у овој свесци.

¹⁶ Е. Нејхум, *н. г.*, стр. 28.

¹⁷ Богдан Рашић, *Авионски ротирајући мотори у Првом светском рату*, Весник Војног музеја број 16, Београд, 1970.

¹⁸ Е. Нејхум, *н. г.*, стр. 30–31.

¹⁹ Dr Oskar Regele, *Die Tätigkeit der österreichisch-ungarischen Luftstreitkräfte im feldzuge gegen Serbien und Montenegro im Jahre 1914*, необјављен рукопис, Wien, 1941/42, стр. 198.

ла је више уља него у фиксним моторима јер се оно уместо скупљања расипало кроз цилиндре. То је имало за последицу да су ветробран и пилот често били попрскани уљем, нарочито код дужих летова.²⁰

Летачка опрема (одело)

Обавезан део пилотске опреме, поред кожног одеа, убрзо су постале и летачке наочаре (бриле) али и кожна капа, уз рукавице.²¹ У случају издијања пожара на авиону ово одео је привремено штитило од задобијања опекотина. Међутим противпожарна опрема као и кисеоничка за лет на већим висинама постаће уобичајени део опреме на неким авионима у Првом светском рату, а на многима од њих тек после тог сукоба. Обична кожна јакна била је у почетку летачко одео а касније и комбинезон. Ако су летови обављани на већим висинама онда су имали поставу.²² Ипак, номинална висина искоришћења већине тадашњих ваздухопловних мотора била је око 2.000 метара, мада су са њима постизане и веће висине лета.²³ Услед тога температурне разлике нису биле тако велике као касније када је плафон лета удвостручен а кабина и даље била отворена, без провидног поклопца и грејања. Због мале висине лета тада није била потребна ни кисеоничка опрема за летаче. Зато је здравље пилота било угрожено, а они често на боловању.

Паodobран није био део опреме пилота авиона иако је први успешан скок из њега изведен 1912. године. То је био један од разлога погибиие наредника Михајла Петровића под Скадром 1913. године. Међутим, док су балонисти већ од 1915/16. године имали паodobран као обавезан део своје опреме, у Првом светском рату летачи на авионима га нису носили изузев неких немачких и аустроугарских пилота и извиђача последње ратне године.²⁴

Инструменти и авионска опрема (прибор и алат)

У раном добу развоја авијације инструменти су било врло оскудни.²⁵ На једрилицама, али и првим авионима често су то била само чула пилота. По звуку струјања ваздуха кроз жичане затеге пилот је процењивао дозвољено оптерећење али и дрзину. То су ваздухопловци духовито комен-

20 Б. Рашић, н. ч, стр. 184.

21 *Исјо*.

22 Е. Нејхум, н. г, стр. 16–17.

23 Група аутора, *Српска авијација 1912–1918*, Музеј Југословенског ваздухопловства/Sky/Eurosini, Београд, 1993, стр. 30–31, 230 и тадела на страни 245; *L'Aeronautique Militaire Française 1914–1918, Tome I, 1914, 1915, 1916*, Icare, Revue de L'Aviation Française, No 85, Automne 1978.

24 Стојан Јовић, *Југословенско паodobранство (1926–1990)*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1995, стр. 17–22.

25 Анализа фотографија кабина пионирских авиона.

тарисали: „Боље да нам свирају жице него војна музика“. Другим речима, док се чује струјање ваздуха кроз жице авион има брзину и узгон а када тога нема летелица пада, пилот гине и на спроводу му свира војна музика.²⁶

Ветроказ је био дебљи конац споља прилепљен на видљивом месту. Био је то први примитивни показивач клизања који се и данас често користи на једрилицама и знатно мање на авионима. Уместо горивомера, уколико је резервоар био доступан посади, понекад би био стављан каиш или летва унутра а затим извлачено и са њих читаван ниво преосталог горива.²⁷ Пилоти би обично носили ручни сат, а понекад би у авиону био и компас. Употребом ротативних мотора појавио се и обртомер јер ова врста погона није смела да пређе одређен број обртаја у минути.²⁸

Како су летови постајали дужи, то се у пилотском простору наша и карта: прво у одећи пилота а затим и на посебном постољу испред њега, како би му руке биле слободне за команде лета и мотора. Брзиномер, висиномер, мерач температуре мотора, вештачки хоризонт или бар показивач скретања као и остали инструменти који су данас већ класика, појавиће се касније.

Фотографска камера углавном није у то време уграђивана у једноседе авионе већ ју је носио други члан посаде у вишеседим авионима (најчешће двоседима) где је била причвршћена уз оквир друге кабине. Фотографска опрема, у то време, није била стандардна иако је тада главни задатак авијације био извиђање. У балканским ратовима ти сниматељи чак нису били ни припадници зараћених војски већ страни војни дописници. Тако је код Срба под Скадром рус Башмаков летео са француским унајмљеним пилотом Годефроом и српским пилотом Станковићем, а код Бугара над Једренима енглески ратни дописник.²⁹ Иако су за потребе српског ваздухопловства купљене три камере у Француској Рус је користио своју.³⁰

Радио опрема у пионирском добу авијације није постојала на авионима, тачније сводила се на пробу у појединим примерцима.³¹ Комуникација пилота током лета са земаљским особљем или дру-

26 Забележено у разговору са Чедомиром Јанићем, директором Музеја југословенског ваздухопловства у пензији.

27 Александар Дероко, *Манџуљаци око Калимејдана*, Мома Димић и Миодраг Дра-мичанин, Београд, 1987, стр. 79.

28 Б. Рашић, *н. о.*, стр. 180.

29 Група аутора, *Српска авијација 1912–1918*, стр. 32; Димитар Недиаков, *Air Power of the Kingdom of Bulgaria*, Part 1, Fark, Sofia, 2001, стр. 28; за операције Српског ваздухопловства под Скадром види рад ваздухопловног публицисте Шимета Оштрића објављен у овој свесци.

30 Сава Микић, *Историја Југословенског ваздухопловства*, ауторово издање, Београд, 1932, стр. 68: приликом куповине авиона у Француској нађављени су и бусоле, часовници, барометри, фотоапарати, резервни делови и алат.

31 Велики допринос увођењу радија у ваздухопловство дао је и први председавајући америчког НАСА комитета и један од његових 10 оснивача, амерички научник српског порекла, Михаило Пупин.

гим чланом посаде или оним у другом авиону сводила се углавном на давање знакова покретима руком, ређе главом. Бежични телеграфски уређаји, коришћени углавном ради коректуре артиљеријске ватре, постаће стандардна опрема на авионима за регулажу током Првог светског рата. У недостатку радио уређаја са земљом се понекад комуницирало из ваздуха светлосним сигналимa а из балона и сигналним заставама, као на бродовима.³²

Летачка звања (знаци) и пилотска књижица

Летачка звања на униформи су обележавана летачким знацима. Они су представљали потврду стеченог знања а били су и остали део визуелног идентитета ваздухопловаца. У почетку је то био општи ваздухопловни знак јер се још нису издвојиле различите специјалности - постојали су пилоти и механичари. Касније су дошли и ваздухопловни извиђачи (балонисти), затим пилоти-ловци и други... Краљевина Србија прописала је општи ваздухопловни знак 1912. године. Њени војни пилоти носили су га на еполетама својих униформи. Осим тога и припадници Голубије поште су имали свој знак. Касније ће летачки знак бити ношен на горњем делу блузе или рукаву.³³

Француски аероклуб је од 1901. године издавао цивилне лиценце „Бревете“ (заправо легитимације или дозволе) за управљање слободним балонима, а од 1909. године и за управљање моторних балона (дирижабла) као и авиона. Први бревет добио је 7. јануара 1909. године француски пионир авијације, пилот, конструктор и произвођач авиона Луј Блерио.³⁴ Касније ће ове књижице садржати податке о обављеним летовима власника.³⁵

Правила и дозволе

Први услови за стицање дипломе пилота, коју је од јануара 1909. године додељивала Међународна ваздухопловна федерација (FAI - основана 1905. године) са седиштем у Паризу, били су:

- од 1. јануара 1910. године:
три пуна круга од 5 километра сваки,
једно прецизно слетање у круг пречника 150 метара.

³² O. Regele, *n. d.*, стр. IV под III: Skizzen, така 4.

³³ Група аутора, *Српска авијација 1912–1918*, стр. 208–215; Александар Коло, *Летачка звања и знаци краљевине Југославије*, Расински анали број 1, Крушевац, 2003, стр. 189–190; Ненад Бјелош, *Летачки знак-амблем*, Авијација, бр.9, 2005.

³⁴ Philippe Faivre, *Memorial des pionniers de aviation 1909/1921*, ARDHAN, Paris, 1998; Bill Gunston (Editor-in-Chief), *Aviation, Year by year*, A Dorling Kindersley Book, London/New York/Delhi/Paris/Munich/Johannesburg, 2001, стр. 66.

³⁵ Александар Поздер, *Српски и југословенски пилоти у једној француској књизи*, Лет број 2, Београд, 2000, стр. 153.

- од почетка 1911. године:
два дужа лета,
једно пењање на одређену висину,
једно прецизно слетање,
неколико заокрета.³⁶

Слични услови били су и у другим земљама. На пример, у Аустроугарској 1912. године:

три пута узлетање,
једно прецизно слетање у круг пречника 50 метара,
три пута извођење осмице око две заставе на земљи.³⁷

У овом периоду Француска је била водећа земља у области ваздухопловства па је диплома FAI, коју је у њено име издавао француски аероклуб док их и друге земље нису увеле, у почетку била ствар нужде и престижа а касније само ово друго.³⁸ Прву војну летачку књижицу (Brevet d'Aviateur Militaire) добио је коњички поручник Де Розе 18. марта а положио је за војног пилота 7. фебруара 1911.³⁹

Крајем прве деценије 20. века у Француској лекарска комисија уводи прве здравствене критеријуме за одабир пилота. То је била полазна основа из које ће се касније развити ваздухопловна медицина.

Конвенције, уредбе и терминологија

До избијања Првог светског рата у свету је одржано неколико међународних ваздухопловних конференција. На оној у Нансију, у Француској 1911. године, одређено је значење неких појмова: аеронаутика - ваздухопловна наука у свим областима, аеростатика - све што се односи на летелице лакше од ваздуха (балони и дирижабли), авијација - оно што се тиче летелица тежих од ваздуха (аероплани, хеликоптери итд.).⁴⁰ Српска војна терминологија, до измене правила 24. маја 1911. године, познавала је авијатику (тј. авијацију) и ваздухопловство (тј. балонство). После тога балонство је преименовано у аеронаутику.⁴¹ Следеће године, на скупу у Паризу, установљен је први предлог о увођењу цивилних ваздухопловних регистрација за 10 држава, међутим ништа није прихваћено. Оне ће званично бити усвојене тек 1919. године и то за 20 држава.⁴²

36 P. Faivre, n. d; A. Pozder, n. o, str. 153.

37 Hrvatska krila, Hrvatski zrakoplovci u Drugom svjetskom ratu, Die Kroatischen Flieger im Zweiten Weltkrieg, Buchdruckerei Josef Khil, Graz, [1975], str. 18.

38 A. Pozder, no, str. 153.

39 Myrone N. Cuich, De l'Aéronautique Militaire 1912 à l'Armée de l'Air 1976, Nord-Compo, Wattignies, 1978, str. 10.

40 Цветан Цаков, Живице Торџили, Меридиан Прес, Софија, 1995, стр. 12.

41 Огњан Петровић, Важни дајуми у раној историји српског ваздухопловства, објављено у зборнику радова „Вредновање ваздухопловних традиција“, Београд, 1994, стр. 81.

42 Alex Owen, Civil Markings of the World – Part 1, Air Pictorial. Vol 60 No 1, January 1998.

У другој половини 1910. године Аустро-Угарска је донела конвенцију о ваздушној пловидби над својом територијом, а следиле су је и друге земље. Ове конвенције предвиђале су и исписивање основних података летелице на њеном видљивом месту. Отада су ови натписи чешћи и обимнији а углавном су били на репу. Уочавајући важност овог питања Краљевина Србија је 3. марта 1913. године донела „Уредбу о саобраћају справама које се крећу по ваздуху“ и тиме се уврстила међу малобројне земље са оваквим прописом. Тек после Првог светског рата долази до њиховог уједначавања. До тада су државе потпуно самостално одређивале сопствене ваздухопловне правне акте. Они често нису били усклађени са прописима других држава јер до тада нису донете опште међународне конвенције по којима би се ти прописи међусобно усагласили.⁴³

Летачка обука и пилотажа (безбедност летења)

Иако је техничка комисија аероклуба први пут основана при француском аероклубу почетком двадесетог века, она се до установљења дозволе пилота 1909. године највише бавила техничким пријемом летелица и уопште техничким аспектом ваздухопловства.⁴⁴ Већина пионира авијације била је самоука али су касније они били први који су добили пилотске дозволе.⁴⁵ До тада није било организованог школовања пилота авиона. Прву пилотску школу основала су браћа Рајт у САД 1909. године а нешто касније и у Европи. Убрзо су и француски пионири авијације отворили своје школе (Блерио, Воазен, Депердисен, РЕП, Фарман...)⁴⁶ После њих оснивају се и војне ваздухопловне школе у трајању од три месеца, где су будући војни пилоти по завршетку цивилне пилотске школе изучавали војну пилотажу.

После 1909. године нагло омасовљење авијације затекло је тадашње ваздухопловце прилично неспремне. Различити авиони имали су разне врсте команди што је условљавало различите начине пилотирања. Поступак обуке није био јединствен јер се и он развијао заједно са школовањем будућих пилота! Наставници летења су такође стицали искуство у преношењу знања својим ученицима из области пилотаже и ваздухопловства уопште, јер се пре њих нико није бавио тим послом! Такође, постојао је и повратни процес где су наставници

43 Дивизијски ђенерал Душан Т. Симовић, *Међународне ваздухопловне организације*, Алманах југословенског ваздухопловства, 1931/32, стр. 31; група аутора, *Српска авијација 1912–1918*, стр. 25; Огњан Петровић, *Цивилни аероплани Краљевине Југославије, 1925–1941*, Лет број 1, Београд, 1998, стр. 79.

44 Б. Гунстон, *н. г.*, стр. 22, 27, 47; А. Поздер, *н. о.*, стр. 153.

45 Б. Гунстон, *н. г.*, стр. 66.

46 *Истио*, стр. 68.

понешто научили од својих ученика.⁴⁷ Ухбеници нису постојали! Зато не чуди што су неке школе биле боље а друге лошије.⁴⁸ Последице су биле велики број жртава у ваздухопловним удесима.

Статистика употпуњује ову слику. Тако на пример, Едвард Русјан је почетком 1911. године био прва ваздухопловна жртва у тој години, прва из Аустро-Угарске и 35-та до тада у свету на авионима.⁴⁹ Грчки пилот Александрос Караманлакис који је погинуо у авионском удесу у Грчкој, августа 1912. године, био је 193-ћа жртва у свету.⁵⁰ У периоду између 1909. и 1914. године од 14 америчких војних пилота који су летели на Рајтовим „Флајерима“ и Кертисовим „Пушерима“ погинуло их је 9, а од 6 Рајтових летелица коришћених у војсци САД, у времену од јуна 1912. до фебруара 1914. године, пет је страдало у удесима при чему је погинуло 6 летача.⁵¹ Укупно је у свету од 1908. године (када је погинуо први авијатичар) до краја 1913. године погинуло 458 авијатичара.⁵² Многи пионири авијације имали су више удеса пре свог првог успешног лета. Неки тај лет нису ни дочекали... Изрека која често може да се чује међу ваздухопловцима „да је свако правило у ваздухопловству написано или натопљено крвљу многих жртава“ можда је настала баш тада.⁵³ Под утиском ових погибија питомци Ђорђе Благојевић и Д. Николић одустали су од ступања у авијатику иако су изабрани на конкурс. Један од разлога њиховог одустајања било је и одбијање Министарства војног да их осигура у случају ваздухопловног удеса.⁵⁴

Међутим, број војних пилота који су погинули на борбеним задацима, летећи у ратовима вођеним пре Првог светског рата, износи

47 Иван Бориславов и Румен Кирилов, *Самолетњик на Булџари, часни њрва, од Блерпо до Месеримшић*, Литера Прима, Софија, 1996, стр. 12: два бугарска питомца су на обуци у Француској, 1912. године, слетели са угашеним мотором. После тога је овакав начин приземљења уведен у редовну обуку.

48 Група аутора, *Српска авијатика 1912–1918*, стр. 25.

Очигледан пример различитог квалитета обуке у тадашњим пилотским школама су српски пилоти. Они из Блеријове школе били су боље оспособљени за летење него њихови класићи из Фарманове школе.

49 Sandi Sitar, *Letalstvo in Slovenci I, Pionirsko obdobje in Prva svetovna vojna*, Založba Borec, Ljubljana, 1985, str. 171, 384; isti, *Edvard Rusjan*, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1989, str. 72; Лапчинский А. Н, *Воздушная разведка*, Воениздат НКО СССР, 1938.

У делима Сандија Ситара пише да је Русјан 34-та авионска жртва у свету. Међутим, из табеле погинулих авијатичара у периоду 1908–1913, објављене код Лапчинског, јасно је да их је толико погинуло пре Русјана. Ситар, такође погрешно, у низ од 34 преминула летача убраја и немачког једриличара Ота Лилијентала који је погинуо још 1896. године.

50 Dimitris Vogiatzis, History of Technology Phd Candidate, Historian-Curator, HAF Museum Athens, Brevet 1st Ltн HAF, *An Air War before Air Warfare: The introduction of Military Aviation Technology in the Balkans during the period up to the Balkan Wars(1912–13)*.

51 P. Jarret, n. d, str. 210.

52 Лапчинский А. Н, n. d.

53 Више о безбедности летења види у књизи Бранка Хабуша, *Авионски удеси у цивилном ваздухопловству*, Тон плус, Београд, 2005.

54 С. Микић, n. g, стр. 63–64; Група аутора, *Српска авијатика 1912–1918*, стр. 16.

свега неколико летача. Прво је 25. августа 1912. године у Италијанско-Турском рату у Либији погинуо приликом полетања на извиђачки задатак италијански потпоручник Пиетро Манцини.⁵⁵ Затим је у Првом балканском рату погинуо бугарски поручник Христо Топракчиев приликом покушаја извршења извиђачког задатка 19. октобра 1912. године. Околности његове погидије до данас су остале контрадикторне: већина очевидаца тврди да је погинуо у полетању, други кажу да се то догодило по повратку са задатка а француски ратни дописник написао је у новинама да је страдао од стрељачке ватре турске пешадије из опседнутог Једрена.⁵⁶ Трећи је био српски наредник Михајло Петровић који је 20. марта 1913 у истом рату уместо школског круга продужио лет ка Скадру, наводно га облетео и у повратку, приликом понирања са веће висине, услед јаког ваздушнoг удара, испао из авиона и погинуо.⁵⁷ У светској штампи помињу се још нека имена погинулих ваздухопловаца у Балканским ратовима али они не спадају у претходну категорију.⁵⁸

55 *Ратници неба, Илустрирана историја ваздухопловства*, Вук Караџић и Службени лист СФРЈ, Београд, 1987, стр. 7.

56 С. Sakov, *n. d.*, стр. 7–11; D. Vogiatzis, *n. d.*, tabela 4; Bulent Yilmazer, *Ottoman aviation*, ауторово издање на CD-у, 2001, стр. 25; С. Лисицки, *Под звездами балканским*, Авиација и космонавтика број 4, Москва, Април 1989, стр. 47.

У руском чланку се наводи да се Топракчиев авионом свалио у страну приликом полетања и погинуо. Грчи ваздухопловни историчар Димитрис Вогиатзис, у рукопису свог рада, лет Топракчева не сврстава у борбени већ пробни! У делу турског аутора спомиње се оборени неидентификовани бугарски летач Можда је реч о Топракчеву?

57 Митар Ђуришић, *Српска ескадрила у скадарској операцији 1913*, Ваздухопловни савез Србије и Црне Горе, Београд, 2006; С. Микић, *н. г.*, стр. 75–78; Група аутора, *Српска авијација 1912–1918*, стр. 27–30.

Почетком 60-тих година прошлог века Др. Ђуришић је преко штампе покренуо полемику тврђом да је лет Михаила Петровића био пробни, како је и записано у документима, а не борбени. Поменута књига је Ђуришићево тумачење догађаја (у чему је остао усамљен) као и компилација већине полемичких чланака. Ђуришић је пуковник у пензији али није ваздухопловац те није могао да схвати све особености (војног) ваздухопловства.

Петровић јесте полетео на пробни лет, али је, према неким тумачењима, самовољно одлетео до Скадра и облетео га, извршивши тиме визуелно извиђање из ваздуха у зони операција. У повратку, због погидије на прилазу летелишту, није могао да преда рапорт о извиђању (које према *Војном лексикону, Београд, 1981, сир.* 66, такође спада у врсту борбених дејстава). Петровићевом одлуком и поступањем као и укупним околностима овај лет се током извршења претворио из пробног у борбени.

Међутим, има и другачијих мишљења. Брзина пењања авиона на коме је Петровић летео је 55 минута на 2.000 метара. Његов лет трајао је укупно 20 минута и том приликом достигнута је висина од преко 1.200 метара по ветровитом и турбулентном времену. Поставља се логично питање: чак и ако је све време лета пењао, да ли је имао довољно времена да долети до Скадра и врати се назад за тако кратко време и по тако немирном времену?

58 Всеволод Лавренич, *Лейчики России*, Машиностроение, Москва, 1992, стр. 167–173; Ц. Цаков, *н. г.*, стр. 211; П. Фаивре, *н. г.*; Д. Вогиатзис, *н. г.*

У раду Д. Вогиатзиса наводе се још неке ваздухопловне жртве током Балканских ратова. Од њих су погинули само Грци поручник Емануил Аргиropулос и путник Константин Манос (иначе добровољац) код Солуна 17. априла 1913. године у авиону Блерио XI али на неборбеном лету. У тадашњој страниој штампи се помињу као погинули у борбеним летовима Владимир Мазуркиевич или Константин де Мазур-

О акробатском летењу као редовној појави није било ни говора. Тада су и у свету били ретки пилоти акробате који су изводили фигуре у ваздуху као што је лупинг. То су били: британец Вилфрид Парк (први контролисани ковит 1912. године), рус Нестеров и француз Пегу (прва изведена „мртва петља“ или лупинг 1913. године), хрват Булимбашић...⁵⁹ Недостатак обуке у оваквом летењу показаше се врло брзо, било да је реч о ваздушном маневру за избегавању непријатељевог дејства или успешном превладавању турбуленције у ваздуху. Уосталом, у том периоду тек су откривани а затим и усвајани поступци у разним фазама лета као што су полетање, слетање, школски заокрет итд.

Наоружање и борбена дејства

Чак и први војни авиони били су ненаоружани. Француска је прва земља која је основала своју војну авијацију али у саставу инжињерије 1909. иако су нешто раније исте године наручени први војни авиони у САД за сигнални корпус.⁶⁰ Следеће године Француска је испробала 9 авиона на војним маневрима.⁶¹ Први су своје војно ваздухопловство употребили Италијани у Италијанско-Турском рату 1911. године у Либији. Тада су коришћене све врсте летелица: авиони, балони и ваздушни бродови. Вршено је фотографско извиђање из ваздуха за потребе копнене војске али и бомбардовање и бацање летака. Понеки од тих летова били су ноћни. Ова дејства су имала велики учинак по морал непријатеља. Иако значајна, она су прошла прилично незапажено у војним круговима у свету.⁶²

Следећа прилика за оперисање војних ваздухопловстава у рату указала се током Балканских ратова. Све земље учеснице сукоба су летеле своје аероплане осим Срне Горе која их није имала. У 1912. години, Бугари над Једреном а Грци код Јањине извршили су и прва бацања бомби из ваздуха током опсаде ових места.⁶³ То су најчешће

киевич или особа под псеудонимом Др. Жил Константин (можда се та три имена односе на исту личност?), затим руси Алексијев и Попов Никола. Ипак, већ лети-мичном провером листе руских дипломираних пилота до Балканских ратова као и погинулих руских летача до Првог светског рата, објављених у првонаведеном делу, утврђено је да не постоји Владимир Мазуркиевич као ни Алексијев док је Попов евидентиран као пилот са завршеном школом у Француској (FAI диплома број 50). У француској књизи има Константина де Мазуркиевича носиоца FAI дипломе број 707. Нису пронађени било какви веродостојни податци о евентуалним погибијама Мазуркиевича или Попова. У другом извору наведена је листа свих погинулих бугарских летача - од Топракчиева до краја Другог светског рата.

59 B. Gunston, *n. g.*, str. 100; Ч. Јанић, *n. g.*, стр. 43.

60 Петар Мардешкић, *Од њешака до ракејте, Књига груја*, Младост, Загреб, 1972, стр. 202.

61 B. Gunston, *n. d.*, стр. 78.

62 Michael Paris, *The First Air Wars-North Africa and the Balkans 1911-13*, *Journal of Contemporary History*, Vol 26 No 1, January 1991.

63 Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913, Prelude to the First World War*, Routledge, London and New York, 2005, str. 83-84; Д. Недиалков, *n. g.*, стр. 21-36; Димитр

Војне ваздухопловне ознаке припадности прва је увела Француска 1912. године наневши на доњу страну крила ронделу која је заправо стилизована француска заставица у кружној розети.⁶⁷ Сви остали, са делимичним изузетком Грчке, фарбали су на репне површине и крајеве крила са доње стране државне заставице. Војне ваздухопловне ознаке припадности постале су уобичајене тек у Првом светском рату. На Балкану, током ратних дејстава, извешен је државни барјак.⁶⁸

Српско искуство

Школовање првих српских пилота врло је поучно. Иако је у краљевини Србији постојала жеља за развојем ваздухопловства она није била много раширена а било је и отпора у државном врху. Услед тога није било довољно истрајности у организовању српског ваздухопловства иако су постојали војни планови који су то предвиђали. Једна од последица такве свести је убрзано слање пилота на обуку, без истовременог упућивања кадра који би био школован за одржавање и поправку авиона.⁶⁹ Као разлог за неупућивање људи на обуку за механичаре наводи се и беспарица. Због издијања Првог балканског рата пилоти који су тек завршили цивилну пилотску школу одмах су позвани натраг у Србију. Пре тога, требало је набавити авионе али и платити штету насталу на авионима током летења. Без одговарајућег техничког знања односно инжењера и техничара/механичара плаћена је велика сума за надокнаду причињене штете а пилоти су се определили за оне авионе на којима су школовани. Све је ово рађено у журби.⁷⁰

67 Група аутора, *Вредновање ваздухопловних традиција*, НИЦ Војска, Београд, 1994, стр. 73.

68 Група аутора, *Српска авијација 1912–1918*, стр. 196–202; Ian Huntley, *Aircraft Identity Markings, The evolution of Flags, Cockades, Targets and Roundels, Part I*, Scale Aviation Modeller International, Vol 11 Iss 8, August 2005, str. 772–776.

69 Војни Архив, Београд, Пописник 4/1 (1 српска армија), кутија 24, фасцикла 2, документ број 5/1, лист 8: Извод из молбе за пријем у авијатичарско одељење:

„...Част ми је најоменути да сам 1910. год. као подофицир био два месеца на обуци око дилана код авијатичара Маслениковој из Москве. Пешиг. војничар Милош Ђ. Ђукановић, водник 5. чете, 3. бат. VI и. и. I поз. 10. јануара 1915. год, Брда-рица.“; С. Микић, н. д, стр. 65.

Српски генералштаб ипак је претходно покушао са неком врстом припреме за школовање механичара када је руском авијатичару Масленикову придодео као помоћ неколико војних питомаца за монтирање и делимично одржавање његовог ваздухоплова. Намера је била да они кроз праксу стекну представу о ваздухопловству а касније буду упућени у одговарајуће ваздухопловне школе. Међутим, нико од њих није постао ни авио механичар ни пилот. Само је поручник Ђорђе Благојевић постао командир Голубије поште. Трећи питамац је, по свему судећи, поручник Ђорђе Бошковић који је касније постављен за командира Пиротске голубије станице.

70 Општи оквир у коме се рађало српско ваздухопловство приказан је у раду Небојше Ђокића, *Сиварање српској ваздухопловства у контексту модернизације Српске војске*, објављен у зборнику радова „Вредновање ваздухопловних традиција“, Београд, 1994, стр. 67–75.

Да су српски пилоти упућени на тромесечни курс војне пилотаже знали би која је најмања безбедна висина извиђања ван домета противника, најбоља висина за извиђање, који су проблеми са навигацијом, не би било непознавања метеорологије и атмосфере и последично проблема са ниспониом струјањем и турбуленцијом. Овако, све то је уочено током додатних летова у Скопљу и Нишу, али и током борбених летова над Скадром. Српски пилоти били су свесни својих тренутних могућности и тражили су додатно школовање што им тада није омогућено јер је рат био у току.⁷¹ Српски авиони често су били ломљени у удесима, притом и слабо одржавани јер није било довољно резервних делова и механичара. Зато је српска Врховна команда одлучила да унајми стране пилоте, али и авио механичаре.⁷² У Ваздухопловну команду преведена су два механичара поставши тако први домаћи авио механичари.⁷³

Страни пилоти, иако много боље плаћени од својих српских колега, слабо су се показали у рату, мада није увек била у питању њихова храброст већ и техничке (не)могућности тадашњих ваздухоплова.⁷⁴ У Македонији где су Срби покушали да употребе свој аероплан Дукс, нешто раније у истој области је турски плаћеник, француски инжињеријски капетан и дипломирани војни пилот, углавном безуспешно покушао да одржи свој авион у ваздуху. Без обзира на знатно бољу техничку и летачку спрему у односу на српске пилоте, француз није успео да лети због тешких атмосферских услова који су тамо владали у касну јесен 1912. године.⁷⁵

Осим тога не би требало заборавити да је већ тада била уочена јака турбуленција над брдовитим Балканом. Због ње су Немци током Другог светског рата, после неколико удеса авиона који су били знатно бољи од оних из Балканских ратова, подигли најмању прописану безбедну висину лета на Балкану на 500 метара.⁷⁶ Овај пропис био је на снази и по завршетку рата. У Другом балканском рату уочен је

71 С. Микић, *н. г.*, стр. 67.

72 *Истио*, стр. 69.

73 *Истио*, стр. 72; Група аутора, *Српска авијација 1912–1918*, стр. 23–24.

74 С. Микић, *н. г.*, стр. 76–77; Група аутора, *Српска авијација 1912–1918*, стр. 31.

75 Jean Watelet, *Le ciel est a prendre*, L'Histoire, број и година издања непознати ауторима; разне вести из часописа *La Vie au Grand Air* у периоду октобар 1912 - фебруар 1913; D. Vogiatzis, *н. д.*; Christian Hotte, *A French Pilot in the Ottoman Army*, Small Air Forces Observer, Vol 24 No 4, December 2000.

У последњем извору се наводи францусово сведочанство о неколико извршених летова, али над грчким трупима, као и уништавање сопствених авиона у Солуну да не би пали у руке противнику. Међутим ни он не наводи да је летео ка северу према надирућим српским трупима, што би требало да му буде главни задатак обзиром да је био придодат турској Вардарској Армији која је била главни противник српским трупима. У грчким изворима стоји да су оба турска авиона, заплена у Солуну, нешто касније користили њихови пилоти.

76 Из разговора са генералом и пилотом у пензији Војиславом Микићем, аутором књиге „Немачка авијација у Југославији, 1941–1945”.

недовољан долет зато што је за разлику од прилично равничарске западне Европе, над Македонијом много времена (и горива) трошено у пењању на одговарајућу висину ради надвишења рељефа. Са преосталим горивом није се могло доћи до противничких положаја а посада није могла да се врати на полазно летелиште.⁷⁷

Изузимајући краљевину Црну Гору, која није успела да оснује своје ваздухопловство,⁷⁸ међу балканским државама краљевина Србија је у време Балканских ратова имала најмање спремне пилоте зато што их је последња упутила на школовање. Српски пилоти тако нису тада могли да надокнаде недовољно знање својом храброшћу и родољубљем због малог налета.⁷⁹

Колико је технички аспект развоја авијације био важан показује и брзина њеног развоја која је омогућила аероплану да потисне друга средства као што су ваздушни балони и ваздушни бродови (дирижабли) и постане најважније средство ратовања у ваздуху. Такође је исто место авион изборио и у цивилном ваздухопловству захваљујући бољим техничким особинама у односу на друге врсте ваздухоплова. Без обзира на садашњи продор других техничких средстава, као што су ракете и беспилотне летелице, авион је задржао водећу позицију захваљујући сталном техничком усавршавању.

77 Група аутора, Српска авијатика 1912–1918, стр. 33–35.

78 Момчило Пејовић, *Школовање Црнојораца у иносјанству 1848–1918*, Историјски институт Црне Горе и Службени лист Црне Горе, Подгорица, 2000, стр. 268: „...У току Првој свјетској ратџа у Паризу се на курсу за авијатичаре школовало 10 ученика. Већином су то били ђаци са завршеном средњом школом и неколико сјуденаца, од којих су двојица учесћивали у ратним операцијама...“.

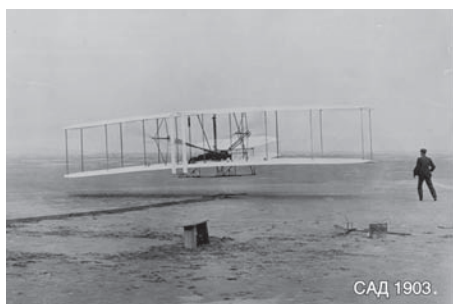
79 Предраг Миладиновић, *Губици осовинске авијације у ваздухопловном рату против Краљевине Југославије априла 1941*, Расински анали број 1, Крушевац, 2003, стр. 135.

Нешто слично догодило се и југословенским пилотима пред Априлски рат када се, опет услед беспарице, касно кренуло у набавку модерних авиона па су многе посаде биле недовољно извежбане за савремени рат у ваздуху. Њихов главни противник у априлу 1941. године, немачки Luftwaffe, имао је тада набоље војне летаче на свету, прекаљене у дотадашњим борбама као и одлично организовано и вођено ваздухопловство.

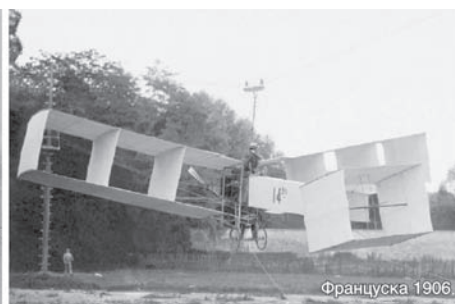
M.A. Dragan Šaler and Predrag Miladinović

Technical aspects of early aviation

In early days of Aviation nothing njere determined. From Aerodynamics, flying, construction or organization in civil or later military aviation all must be invented and experiences have been incorporated in system of knowledge better known as Aeronautics. Even today, more than one century after the beginning of aviation some of these datas are still valid. It showed the history of development of Aviation. The growing of Aviation and their development didn't finished although rockets and unmanned vehicles take over primacy in some area previously exclusively own by Aviation. *Translated by the autors*



САД 1903.

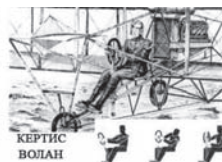


Француска 1906.

Први званични леји лејтелицом њежом од ваздуха, браће Рајџи, у САД-у 1903.године, и њрви званични леји у Еврoпи (Француска) Санџиос Димона, 1906.године



РАЛТ
ПОЛУТЕ



КЕРТИС
ВОЛАН



ДЕПЕРДИСЕН
ВОЛАН

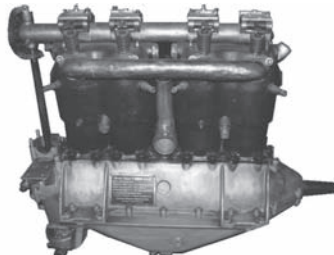


НОРМАЛНЕ
КОМАНДЕ

Специфични начини командовања лејтелицама у њионирском добу авијације: њолујама, воланом и њелом, воланом и ножним командама, њалицом и ножном командама



тип: Anzani
снага: 30KS (22kW)
маса: 73kg
година: 1909

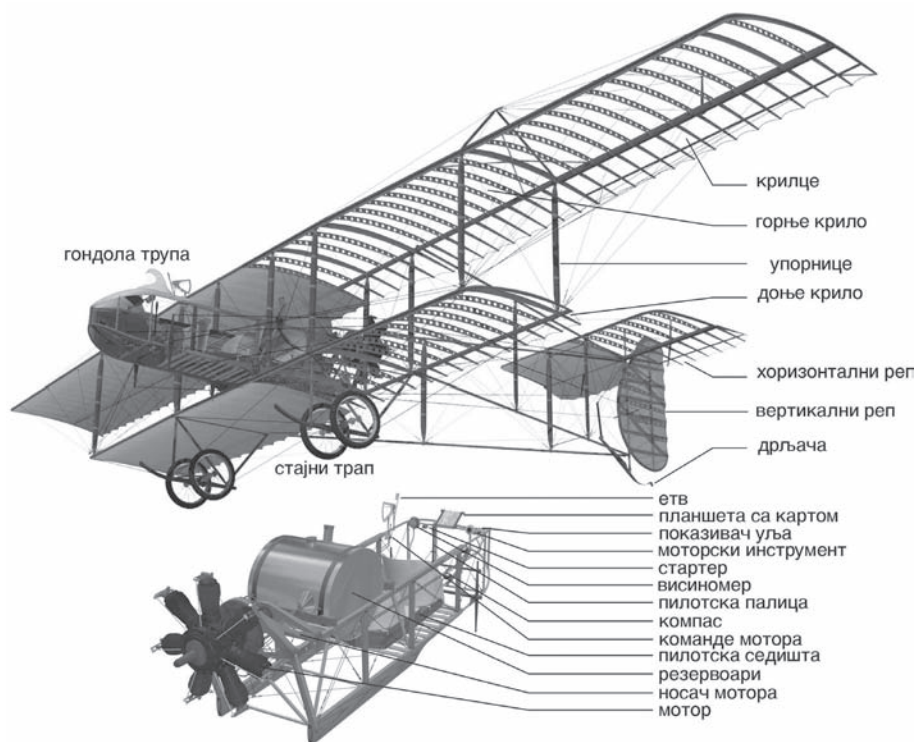


тип: Mercedes E4F
снага: 64KS (47kW)
маса: 140kg
година: 1910



тип: Gnome Lambda
снага: 80KS (59kW)
маса: 87kg
година: 1912

Различитије концепције мотора из њериода од 1909 до 1912.године



*Конструкција и кабина Француској авиона Анри Фарман HF 20.
Представља класичну конструкцију раног доба авијације*



*Неки од типова авиона који су у саставу Српске авијације још од прве
својске ратне*

INSTRUCTION sur L'IMMATRICULATION des AVIONS MILITAIRES.

(Decision No 4,170 du 26 Juillet 1912, de Monsieur le Colonel,
Inspecteur Permanent p.i. de l'Aeronautique Mre.)

Les avions militaires porteront désormais les marques
suivantes.

a) - Sur les deux faces du gouvernail de direction ou
sur la face extérieure de chaque gouvernail de direction quand
il y en a deux.

1° - Les initiales du constructeur en lettres de 30
centimètres de haut et une largeur correspondante, et le numéro
militaire correspondant de l'avion en chiffres de 15 centimètres
de haut.

Le initiales des constructeurs sont le suivantes:

A	Antoinette	H	Hanroît
BL	Bleriot	M	Morane
BQ	Borel	N	Nieuport
BR	Breguet	R	Rep
C	Caudron	SA	Savary
D	Deperdussin	SO	Sommer
HF	Henry Farman	T	Train
MF	Maurice Farman	V	Voisin
G	Goupy		

2° - Les mots "charge maxima" en lettres de 4 centi-
mètres de haut suivis des chiffres indiquant le poids utile avec
lequel l'avion a effectué ses épreuves de vol; ces chiffres au-
ront une hauteur de 8 centimètres.

Exemple: M.F 40
charge maxima: 250.

b) - Deux cocardes tricolores de 1 m.00 de diamètre
placées respectivement à droite et à gauche du fuselage sous
chaque aile des monoplans, ou sous le plan inférieur des biplans.
Le centre de cette cocarde se trouve dans l'axe de l'aile, à é-
gale distance, soit des deux mâts extrêmes des biplans.



Les différentes zones de cette
cocarde auront les diamètres de 1 m.00,
0 m.70 et 0 m.40, conformément au croquis ci-
joint.

Les différentes inscriptions
ou peintures, devront être faites avec une
peinture n'attaquant pas les étoffes, par
exemple, le ripolin.

Француско ујуживство за ознаке војних авиона из 1912.године

РОТАТИВНИ МОТОР КЛЕРЖЕ 9Б6 У ЗБИРЦИ МУЗЕЈА ВАЗДУХОПЛОВСТВА

Апстракт: У збирци ваздухопловних мотора Музеја југословенског ваздухопловства налази се и ротативни мотор типа Клерже 9Б6 од 130 КС, који има велики историјски и музеолошки значај из најмање три разлога. Прво, реч је о типу мотора који је обележио једну битну епоху у развоју ваздухопловства. Друго, мотор Клерже 9 био је један од најбољих ротативних мотора у својој класи. И треће, тај мотор био је уграђен на први аероклупски и истовремено на први цивилни аероплан у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Кодрон Ц.27.

Настанак ротативних мотора

Проблем погонске групе на ваздухоплову одувек је било једно од најзначајнијих при његовом конструисању, али вероватно никад није било толико судбоносно као у првим данима рађања летеће машине теже од ваздуха.

Један од битних фактора који директно пропорционално утиче на снагу мотора је и његово хлађење. Бензински мотори са унутрашњим сагоревањем хлађени водом могли су да развију већу снагу али уз већу тежину¹, што је наметало употребу мотора хлађених ваздухом који су имали бољи однос снаге и тежине. Са друге стране, распоред цилиндара код мотора са ваздушним хлађењем у облику кракова звезде омогућавао је њихово ефикасније хлађење, али у пракси се показало да ни то није довољно. У том смислу, ради повећања снаге звездастих мотора хлађених ваздухом, првих дана развоја авиона појавили су се ротативни мотори².

Први троцилиндрични ротативни мотор, али на парни погон, конструисао је 1889. године Аустралијанац Лоренс Хергрејв (Lawrence Hargrave) за свој модел летелице³. Појава бензинског мотора инспирисала је, независно једног од другог, Маркиза де Диона (Marquis de Dion) у Француској и Стефена Белзера (Stephen Balzer) у Америци да констру-

1 Поред тежине самог мотора треба узети у обзир и тежину хладњака, расхладне течности и цевовода.

2 На немачком: „Umlaufmotoren“; на енглеском: „rotary engine“; на француском: „moteur rotatif“; на руском: „ротативный двигатель“.

3 Edward Kocent-Zieliński, *Sopwith Camel*, Oficyna Wydawnicza KAGERO, Lublin, 2003, стр. 11; <http://www.ctie.monash.edu.au/hargrave/hargrave.html>

ишу своје варијанте бензинског ротативног мотора. Белзер је на основу свог троцилиндричног ротативног мотора за аутомобил из 1894. године⁴ конструисао 1901. године⁵ петоцилиндричну варијанту која је развијала снагу од 1,5 КС⁶ за беспилотни летећи модел авиона Семјуела Ленглеја (Samuel Langley) „Аеродром“ („Aerodrome“), који је исте године успешно летео⁷. Са друге стране, 1904. године појавио се Адамс-Фервелов (Adams-Farwell) ротативни мотор за аутомобил који је успешно тестиран⁸, да би га 1907. године Емил Берлинер уградио у свој хеликоптер⁹.

Први ротативни мотор хлађен ваздухом за примену у ваздухопловству конструисали су Французи - браћа Луј и Лорен Сеген (Louis и Laurent Seguin) почетком 1907. године, али се за њега први пут чуло новембра 1908. године¹⁰. Био је то петоцилиндрични мотор снаге 34 КС¹¹ при 1 300 обртаја у минути и масе 60 кг¹² под називом „Гном“ (Gnome)¹³, по којем је и фабрика добила име¹⁴. Тај мотор је децембра исте године био приказан на изложби аутомобила,¹⁵ да би га јануара 1909. године Американац Роџер Ревауд (Roger Ravaud) уградио на свој хидроавион, али није успео њиме да полети.¹⁶

Почетком 1909. године појавила се и седмоцилиндрична варијанта овог мотора снаге 50 КС при 1200 обртаја у минути¹⁷, која је понела славу првог ротативног мотора који је летео. Наиме, француски пилот Луј

4 http://en.wikipedia.org/wiki/Manley-Balzer_engine

5 <http://www.ctie.monash.edu.au/hargrave/langley.html>

6 Исто.

7 http://www.centennialofflight.gov/essay/Prehistory/Last_Decade/PH5.htm

8 E. Kocent-Zieliński, н. д., стр. 11; <http://experts.about.com/e/a/ad/Adams-Farwell.htm>

9 Почетком прошлог века није била реткост да су мотори конструисани истовремено и за тркачке аутомобиле и за авионе. (Bill Gunston, *World Encyclopaedia of Aero Engines*, Guild Publishing, London, 1986, стр. 69; <http://chem.ch.huji.ac.il/~eugeniik/history/berliner.html>).

10 B. Gunston, н. д., стр. 69; с обзиром на овако велики временски период, сасвим је могуће да је први произведени мотор 1907. године био стационаран, а да је потом прерађен у ротативну варијанту. (види: E. Kocent-Zieliński, н. д., стр. 12).

11 У даљем тексту снага мотора биће изражена у коњским снагама (КС) без прерачунавања у важећу јединицу за снагу - киловат (kW), с обзиром да је у време које обрађује овај рад снага мотора била саставни део његове ознаке. Да би се добила снага мотора у киловатима, потребно је снагу у коњским снагама помножити са 0,735.

12 B. Gunston, н. д., стр. 69.

13 Bogdan Rašić, *Avionski rotativni motori u Prvom svetskom ratu*, Vesnik Vojnog muzeja broj 16, 1970, Beograd, стр. 168; B. Gunston, н. д., стр. 69; превод речи „гном“ био би „патуљак, кепец“ (Aleksandar P. Perić, REČNIK FRANCUSKO-SRPSKI, Prosveta, Izdavačko preduzeće Srbije, Beograd, 1950, стр. 211).

14 Пун назив фабрике у то време гласио је „Société des Moteurs Gnome“ (B. Rašić, н. д., стр. 168).

15 Gérard Hartmann, *Moteurs de légende, Le Gnome Omega*, http://www.hydroretro.net/etudegh/moteursdelegende_gnomeomega.pdf, стр. 5.

16 Неки извори тврде да је тада на хидроавион уграђен седмоцилиндрични мотор Гном од 50 КС. (види: B. Gunston, н. д., стр. 69).

17 B. Rašić, н. д., стр. 169.

Полан (Louis Paulhan) уградио је тај мотор на авион типа Воазен (Voisin) и њиме је први пут полетео 16. јуна 1909. године¹⁸. Ускоро му се придружио и други француски авијатичар, Анри Фарман (Henry Farman)¹⁹. Августа 1909. године на авиотрци „Велика недеља Шампање“ ротативни мотор Гном на делу је показао своје квалитете и издржљивост тиме што је постигао низ светских рекорда у даљини лета²⁰.

Овај, као и серија других успеха на аеропланским тркама у периоду пре Првог светског рата, довела је до тога да се и војска заинтересује за ротативне моторе што им је осигурало даљи развој. Са друге стране, захваљујући овом мотору, као и ротативним моторима фабрика Ле Рон (Le Rhône) и Клерже (Clerget) који су се ускоро појавили, Француска је постала водећа ваздухопловна сила тог времена.

Принцип рада ротативног мотора

У суштини, основна разлика између стабилног и ротативног звездастог мотора је у кинематици. Код ротативног мотора радилица је чврсто везана за змај авиона и она је непокретна, док су цилиндри слободни и током рада се обрћу.

Са техничког становишта, неких других конструктивних разлика између стабилног и ротативног звездастог мотора нема сем у начину напајања простора за сагоревање у цилиндру мешавином бензина и ваздуха. У свим варијантама ова мешавина је кроз шупљу радилицу довођена у кућиште мотора, а потом на различите начине - зависно од конструктивног решења - спровођена у простор за сагоревање. Захваљујући центрифугалној сили која делује и на мешавину горива и ваздуха било је осигурано добро снабдевање коморе за сагоревање одговарајућом гасном мешавином, што повољно утицало на погонску сигурност.²¹

Друга разлика односи се на дебљину зида цилиндра, која је код ротативних мотора обично износила свега 1,5 милиметар²², како би се избегла превелика центрифугална сила због повећане тежине цилиндара.

Предност ротативних мотора у односу на стабилне је првенствено у бољем хлађењу цилиндара, посебно на „малом гасу“ (реланту)²³, али и у мирнијем раду због веће замајне масе која се обрће²⁴. Поред тога, с обзиром да је у овом случају радилица непокретна, не постоји по-

18 B. Gunston, н. д., стр. 69.

19 Исто; B. Rašić, н. д., стр. 169.

20 B. Rašić, н. д., стр. 169.

21 Исто, стр. 182.

22 Kimble D. McCutcheon, Gnome Monosoupape Type N Rotary, стр. 1, <http://www.enginehistory.org/Gnome%20Monosoupape.pdf>

23 B. Rašić, н. д., стр. 174.

24 Исто, стр. 172.

треба за противегом који се поставља на радилицу стабилног звездастог клипног мотора, што смањује масу целог мотора²⁵.

Захваљујући релативно једноставној конструкцији и добром хлађењу цилиндара, ротативни мотори одликовали су се за оно време великим радним ресурсом. Првих година Првог светског рата просечни радни век већине типова ротативних мотора до генералног ремонта био је 30 сати²⁶, а крајем рата поједини ротативни мотори имали су радни ресурс и по 100 сати²⁷.

Са друге стране, баш због веће масе која се окреће јављају се проблеми око динамичког балансирања мотора, као и велике центрифугалне силе услед које је цео мотор трпео преоптерећење и до 100 g²⁸, што је коначно довело до њиховог силаска са светске позорнице по завршетку Првог светског рата. Наиме, са повећањем снаге неминовно се повећава или број обртаја мотора или његова радна запремина²⁹. Код ротативних мотора максимални број обртаја не сме прећи 1300 до 1400 обртаја у минути³⁰, тако да конструкторима остаје само повећање радне запремине што се може постићи или већим бројем цилиндара или њиховим већим пречником. У оба случаја то доводи до повећања укупних димензија мотора чиме расте његова чеона површина, а самим тим и чеони отпор ваздуху током лета. Због свега тога, најјачи ротативни мотори развијали су снагу од свега 250 КС³¹. Било је покушаја да се овај проблем превазиђе помоћу двоструке звезде што се у пракси показало као компликовано, а пред крај Првог светског рата појавио се мотор који је представљао неку врсту комбинације стационарног и ротативног мотора. Код њега су се на супротне стране обртали и цилиндри и радилица на којој је би-

25 Поједини аутори погрешно наводе да код ротативног мотора нема потребе за замајцем, пошто код свих типова клипно-елисних мотора уопште не постоји замајац у класичном облику јер је његову улогу преузела елиса. Грешка је вероватно настала зато што код стабилних звездастих мотора на радилици са супротне стране од колена - лакта на који се поставља велика огрлица главне клипњаче постоји противтег - „замашњак“. (види: Светозар А. Ђорђевић, *Мотор*, друго издање, Геца Кон А. Д, Београд, стр. 128–130).

26 E. Kocent-Zieliński, н. д., стр. 13.

27 B. Gunston, н. д., стр. 22.

28 Исто, стр. 70.; „g“ - јединица преоптерећења у односу на нормално оптерећење услед дејства Земљине теже, а које износи 1 g.

29 E. Kocent-Zieliński, н. д., стр. 12–13.

30 Највећи број обртаја неког ротативног мотора до сада серијски произвођеног, који је до сада аутор овог рада нашао у литератури је 1450 обртаја у минути (француски мотор Ле Рон 93 (или 39) од 60 КС из 1921. године), а ако се као критеријум усвоји мотор са највећом снагом онда је то Клерже 11Е8 из 1918. године који је на максималној компресији развијао 235 КС при 1360 обртаја у минути. (Gérard Hartmann, *Moteurs de légende: Le Rhône*, стр. 23, http://www.hydroretro.net/etudegh/moteursdelegende_lerhone.pdf; Gérard Hartmann, *Les moteurs Clerget*, стр. 11, <http://www.hydroretro.net/etudegh/clerget.pdf>)

31 B. Rašić, н. д., стр. 172.

ла постављена елиса, чиме се преполовио број обртаја цилиндара. То решење сматрано је за најбоље до тада остварено, али по завршетку рата тај тип мотора није даље развијан³².

Највећи проблем у експлоатацији ротативних мотора била је њихова тенденција да после неког времена рада снага почиње да им опада³³ услед неравномерног хлађења предње и задње стране цилиндара, што је доводило до њиховог деформисања.³⁴ Ова чињеница ограничила је употребу ротативних мотора током Првог светског рата само за ловачке авионе, лаке авионе за обуку и блиско извиђање, док је свега пар типова тежих вишемоторних авиона користило ротативне моторе³⁵.

Следећи недостатак ротативних мотора везан је за његову некономичност због велике специфичне потрошње горива, а посебно уља.³⁶ С обзиром да је било немогуће подмазивати мотор на начин како се то ради код стабилних мотора, оно је вршено тако што се у мешавину горива и ваздуха додавало 25 до 35 процената уља у виду аеросола³⁷, тако да је мешавина горива и ваздуха служила за пренос уља до покретних делова мотора које је требало подмазивати³⁸. На овај начин обезбеђено је одлично подмазивање мотора, што је за последицу имало његов равномеран рад,³⁹ али пошто се танкозидни цилиндар деформисао, неминовно је долазило до прскања уља кроз издувне вентиле, што је значајно повећавало његову потрошњу у односу на стабилне моторе.⁴⁰ Са друге стране, уље је прскало по свећицама што је могло да доведе до прекида у раду мотора.

Због велике масе која се обрће као и отпора ваздуха приликом обртања цилиндара доста енергије, а самим тим и снаге - чак и до 10 посто - трошило се на сам рад мотора⁴¹.

Током рада ротативног мотора због његове велике замајне масе јавља се још један озбиљан проблем - велики обртни моменат и жи-

32 Исто, стр. 191–192.

33 Исто, стр. 174.

34 William Morse, *The Rotary Revolution*, *Aeroplane Monthly*, July 1986, стр. 390.

35 B. Rašić, н. д., стр. 190.

36 За подмазивање ротативних мотора користило се рицинусово уље. (E. Kocent-Zieliński, н. д., стр. 13).

37 Рицинусово уље се не раствара у бензину. (С. А. Ђорђевић, н. д., стр. 223).

38 B. Gunston, н. д., 1986, стр. 70.

39 B. Rašić, н. д., стр. 184.

40 Због прскања уља током рада мотора око њега редовно је постављан метални „оклоп“ - било у облику кружног прстена било потковичастог облика са отвором на доњој страни, а чији задатак је био да сакупља расуто уље; поред тога, пилоти су током лета носили посебне наочаре - бриле, које су им између осталог штитиле очи од капљица врелог уља. Најзад, не треба заборавити ни лаксативно дејство капљица и паре рицинусовог уља на пилота који их је удисао. (B. Rašić, н. д., стр. 184; K. D. McCutcheon, н. д., стр. 3).

41 B. Rašić, н. д., стр. 180.

роскопски ефекат приликом маневрисања авиона. Ово је за последицу имало велики замор пилота - посебно пилота-ловца - током више-часовних летова.

Најзад, не треба занемарити ни економски моменат - њихову високу цену на коју највише утиче пуно машинске обраде која је сама по себи скупа, и високог процента отпада скупог легираног челика који се користио за израду цилиндра, а који је достигао и 95 посто⁴²!

Иако се по завршетку Првог светског рата наставља развој и потражња ротативних мотора, ни један није нашао примену у војном ваздухопловству или цивилном комерцијалном ваздушном саобраћају, али су се задржали све до средине тридесетих година као погонска група за лаке - школске и спортске авионе⁴³.

Први наговештај краја доминације ротативних мотора била је појава редног клипног мотора хлађеног течномљивом Хиспано Суица (Hispano Suiza) В-8 новембра 1914. године⁴⁴. Овај мотор имао је кућиште и блок израђен од легуре алуминијума чиме је био знатно олакшан у односу на друге редне моторе који су имали челични блок и кућиште⁴⁵. Захваљујући томе имао је сличан однос тежине и снаге као и ротативни мотори при чему није постојало ограничење у броју обртаја, тим пре што је било могуће уградити редуктор⁴⁶. С обзиром да су цилиндри били поређани у два реда у облику слова „V“, површина попречног пресека овог мотора била је знатно мања од попречног пресека ротативног мотора сличне или чак мање снаге, што је омогућавало бољу аеродинамику авиона⁴⁷.

Појавом Космосовог (Cosmos) класичног деветоцилиндричног звездастог мотора Јупитер 1918. године чији прототип је већ током првог испитивања на пробном столу развио снагу од 395 КС⁴⁸, судбина ротативних мотора била је запечаћена. Упркос свим наведеним недостацима и ограничењима, не можемо се отети утиску да је реч о правом мотору који се појавио у правом тренутку; вероватно се ту крије

42 Маса припремка - пуног челичног ваљка од којег се правио цилиндар за мотор Гном била је 44 кг, док је на крају сложене стругарске обраде маса готовог дела била само 2,5 кг. (K. D. McCutcheon, н. д., стр. 1).

43 В. Рашић, н. д., стр. 195; Е. Косент-Зелињски, н. д., стр. 15.

44 В. Gunston, н. д., стр. 75; швајцарски инжењер Марк Биркит (Marc Birkigt) је пре Првог светског рата конструисао аутомобилски мотора високих перформанси за уградњу у тркачке аутомобиле; по издијању Првог светског рата прерадио је тај мотор за примену на авионима.

45 Снага тог мотора износила је 140 КС при 1900 обртаја у минути, а маса 195 кг, што даје однос снаге и масе од 0,718 КС/кг (Gérard Hartmann, *Hispano-Suiza les moteurs de tous les records*, стр. 4., <http://www.hydroretro.net/etudegh/hispanosuiza.pdf>).

46 Крајем 1916. године појавила се варијанта В-8Аδ снаге 180 КС при 2100 обртаја у минути, а убрзо и варијанта В-8Ба снаге 200 КС при 2300 обртаја у минути која је имала редуктор. (G. Hartmann, *Hispano-Suiza les moteurs de tous les records*, стр. 9. и 11).

47 В. Gunston, н. д., стр. 76.

48 Исто, стр. 43.

кључ његовог успеха. Отишао је у историју са сећањем да су људи баш захваљујући њему стварно загосподарили ваздухом.

Фирма „Клерже“

На основу ротативног мотора Гном фирма Клерже⁴⁹, која се до тада бавила израдом металних производа из области прецизне механике, 1911. године направила је седмоцилиндрични ротативни мотор сопствене конструкције⁵⁰.

Током 1913. године појавила се и деветоцилиндрична варијанта овог мотора под ознаком Клерже 9.

Последњи серијски произвођен Клержеов ротативни мотор био је једанаестоцилиндрични мотор са могућношћу промене степена компресије под ознаком 11Еδ⁵¹ односно 11Γ⁵² који је развијао номиналну снагу од 200 КС⁵³. Задња степеница развоја био је експериментални осамнаестоцилиндрични ротативни мотор (двострука звезда) пројектован у две верзије од којих је једна имала могућност промене степена компресије⁵⁴.

До краја Првог светског рата фабрика Клерже произвела је више од 30.000 ротативних мотора свих варијанти⁵⁵.

После Првог светског рата, Пјер Клерже (Pierre Clerget, 29. 06. 1875 - 22. 06. 1943) напустио је ротативне моторе и посветио се развоју стабилних четворотактних дизел мотора. Врхунац развоја био је шеснаестоцилиндрични редни мотор хлађен течномшћу и опремљен са четири турбокомпресора под именом „Трансатлантик“ („Type Transatlantique“) из 1938. године који је приликом испитивања развио снагу од 1600 КС⁵⁶.

По немачкој окупацији Француске 1940. године Пјер Клерже је одбио да сарађује са Немцима и повукао се у Муасак-ан-Жиронд (Moissac en Gironde), где је и умро⁵⁷. После Другог светског рата, јануара 1947. године фабрика авионских мотора Клерже припојена је фабрици СНЕКМА (S. N.E. C.M. A.- Société Nationale d'Étude et de Construction de Moteurs d'Aviation - Национално удружење за проучавање и конструисање ваздухопловних мотора)⁵⁸.

49 Званичан назив фирме гласио је „Clerget Blin et C^{ie}“, али се у литератури обично користи краћи назив. (*JANE'S Fighting Aircraft of World War I*, Studio Editions, London, 1990, стр. 278).

50 B. Gunston, н. д., стр. 41.

51 Произвођен у Француској и Енглеској. (W. Morse, н. д., стр. 389).

52 Произвођен само у Француској. (W. Morse, н. д., стр. 389).

53 B. Gunston, н. д., стр. 41.

54 W. Morse, н. д., стр. 389.

55 G. Hartmann, *Les moteurs Clerget*, стр. 12.

56 Исто, стр. 16.

57 Исто, стр. 17.

58 Исто.

Мотор Клерже 7

Као што је већ речено, фирма Клерже је 1911. године направила седмоцилиндрични ротативни мотор који је развијао снагу од 80 КС при 1200 обртаја у минути при чему се одликовао мањом специфичном потрошњом горива и уља у односу на друга два типа француских ротативних мотора⁵⁹. Пречник клипа код овог мотора износио је 120 милиметара, а ход 150 милиметара⁶⁰.

Овај тип мотора садржавао је у себи неколико иновација. За разлику од друга два типа француских ротативних мотора, мотор Клерже 7 имао је два одвојена вентила на сваком цилиндру - један уисни и један издувни - који су се отварали и затварали независно један од другог⁶¹. Код овог мотора мешавина горива и ваздуха пролазила је из кућишта мотора кроз цев која се налазила са задње стране цилиндра до уисног вентила на глави мотора.

Убрзо по појављивању, Клерже 7 је постао популаран због своје велике поузданости као и лаког и једноставног одржавања. Коришћен је у свим оним случајевима где се није тражила велика снага мотора⁶².

Мотор Клерже 9

Мотор Клерже 9 настао је даљим развојем седмоцилиндричног мотора Клерже 7 простим додавањем још два цилиндра, при чему је у почетку задржан исти пречник и ход клипа.

И ова верзија мотора није била лишена иновација. Док је Клерже 7, исто као и други типови француских ротативних мотора, имао један магнет⁶³ на себи и по једну свећицу на сваком цилиндру, мотор Клерже 9 имао је два магнета и по две свећице по цилиндру, чиме је осигуран далеко поузданији рад мотора.

Његова прва произвођена варијанта која се појавила 1914. године носила је ознаку 9А и развијала је снагу од 110 КС⁶⁴. Први тип авиона на који је тај мотор уграђен био је летећи чамац ФБА тип Б⁶⁵.

Варијанта Б појавила се крајем 1915. године⁶⁶ тако што је на основном моделу ход клипа повећан са 150 на 160 мм⁶⁷, чиме је

59 B. Gunston, н. д., стр. 41.

60 W. Morse, н. д., стр. 389.

61 Исто.

62 JANE'S Fighting Aircraft of World War I, стр. 278.

63 „Магнет мотора је справа за произвођење електричне струје, која преко свећице ствара варницу и пали сабијени гас у стублини мотора.“ (завршен цитат, С. А. Ђорђевић, н. д., стр. 35).

64 B. Gunston, н. д., стр. 41.

65 G. Hartmann, *Les moteurs Clerget*, стр. 7.

66 B. Gunston, н. д., стр. 41.

67 Исто.

добijена снага од 130 КС при 1250 обртаја у минути⁶⁸. Његова серијска производња у Француској почела је 1916. године, а исте године и серијска производња по лиценци у Великој Британији, у фабрици Гвинис (Gwynnes Ltd.)⁶⁹. Цена једног мотора Клерже 9Б у јеку његове масовне производње била је 907,50 фунти⁷⁰, што га је чинило најскупљим мотором у својој класи⁷¹. Коришћен је на више познатих савезничких ловачких авиона, као што су француски Њепор (Nieuport) XII⁷², 17дис⁷³ и 25⁷⁴ или енглески фирме Сопвит (Sopwith) - Кемел (Camel)⁷⁵, Бејди (Baby)⁷⁶, Триплејн (Triplane)⁷⁷, 1 1/2 Струтер (Strutter)⁷⁸, односно Авро 504К⁷⁹... У наредним годинама мотор 9Б рађен је у више подваријанти.

Варијанте 9Ба и 9Бб биле су исте снаге, али са мањим изменама у конструкцији мотора.

Варијанта 93, која се појавила 1915. године, била је олакшана верзија модела 9Б, при чему је развијала мању снагу - 110 КС⁸⁰. Каснији модели овог мотора имали су алуминијумску кошуљицу уметнуту у тело цилиндра које је било од ливеног гвожђа⁸¹.

Код варијанте 9Бц, која је појавила 1916. године, повећан је ход клипа на 170 милиметара, чиме је снага порасла на 140 КС⁸².

68 Исто.

69 JANE'S *Fighting Aircraft of World War I*, стр. 278.

70 В. Gunston, н. д., стр. 41; поређења ради, змај енглеског ловца Сопвич Кемел, на који се уграђивао мотор Клерже 9Б, коштао је 825 фунти. (Е. Kocent-Zieliński, н. д., стр. 24).

71 У исто време цена једног деветоцилиндричног ротативног мотора Ле Рон од 110 КС била је 771,5 фунти, а деветоцилиндричног Гнома од 100 КС 696 фунти (В. Rašić, н. д., стр. 193).

72 Kenneth Munson, *Fighters, Attack and Training Aircraft 1914–19*, Blandford Press, Poole, Dorset, 1976, стр. 137.

73 Peter Cooksley, *Nieuport Fighters in Action*, Aircraft No. 1167, Squadron Signal Publications Inc., Carrolton, USA, 1997, стр. 33.

74 J. M. Bruce, *Nieuport Fighters*, Volume 2, Windsock Datafile Special, Albatros Productions Ltd., Great Britain, 1994, стр. 12.

75 Peter Cooksley, *Sopwith Fighters in Action*, Aircraft No. 1110, Squadron Signal Publications Inc., Carrolton, USA, 1991, стр. 30.

76 Р. Cooksley, н. д., стр. 11.

77 Исто, стр. 23.

78 Исто, стр. 10.

79 J. M. Bruce, *AVRO 504K*, Windsock Datafile 28, Albatros Productions Ltd., Great Britain, 1998, стр. 4. и 35.

80 Gérard Hartmann, *Moteurs de légende - Clerget 130 ch*, стр. 11., http://www.hydroretro.net/etudegh/moteursdelegende_clerget130ch.pdf

81 W. Morse, н. д., стр. 389.

82 У литератури постоји доста лутања када се наводи снага ротативних мотора, првенствено због непознавања природе ове врсте погона. Поједини аутори не воде рачуна о којој снази се ради, па уместо номиналне која је једина меродавна јер се предаје елиси узимају ефективну коју мотор развија а од које треба одбити губитке због отпора ваздуха приликом рада мотора. Ипак, велику конфузију створили су и сами произвођачи мотора

Мотори који су од 1917. године рађени у Енглеској под ознаком 9Бф⁸³ имали су повећани ход клипа на 172 мм,⁸⁴ при чему су развијали исту снагу као и варијанта 9Бц - 140 КС. Укупно их је направљено 2350 комада⁸⁵.

Најјача варијанта мотора Клерже 9 требала је да буде 9Ф снаге 200 КС са истим пречником и ходом клипа као код 9Бц, али са повећаним степеном сабијања од 6,3:1. Међутим, овај мотор никад није направљен⁸⁶.

Последња варијанта која се појавила била је 9Ј, мада је овде реч о сасвим новом типу мотора смањених димензија, снаге и тежине. Ова варијанта није ушла у серијску производњу.

У доњој табели дат је приказ варијанти мотора Клерже 9:

Тип	Снага КС (kW)	Број обртаја у минути	Пречник/ ход клипа	Маса (кг)	Година хомологације	Производња
9А	110 (81)	1200	120/150	134	1914.	3800
9З	110 (81)	1300	120/160	170	1915.	8150
9Ба	130 (96)	1250	120/160	173	1915.	11700
9Бџ	130 (96)	1250	120/160	173	1915.	
9Бц	140 (103)		120/170		1916.	
9Бд	150 (110)					
9Бф	140 (103)	1300	120/172	180	1917.	
9Ф	200 (147)		120/170		-	-
9Ј	110 (81)	1500	105/140	99	1918.	-

У саставу Њепорског одељења на Солунском фронту 1917. године у којем су летели наши пилоти, били су и авиони типа Њепор XII⁸⁷ и Сопвит 1 1/2 Струтер⁸⁸, што је био наш први контакт са мотором Клерже 9Б.

с обзиром да у оно време нису постојали јасно дефинисани стандарди везани за ову проблематику. У књизи *FIGHTERS, Volume Two, Great Britain, Macdonald, London, 1968*, аутор Брус (J. M. Bruce) на страни 121. наводи подваријанте мотора 9Б и за њих тврди да су им снаге следеће: 9Ба 135 КС, 9Бџ 135 КС и 9Бц 145 КС. Ово је само условно тачно обзиром да је ту реч о краткотрајној снази од свега пар минута, због чега су мотори 9Ба и 9Бџ били декларисани на 130 КС, а 9Бц на 140 КС. Са друге стране, аутор Жерард Хартман наводи да је мотор Клерже 9Б - али без навођења подваријанти - могао нормално да развије 135 КС, дуготрајно 130 КС при 1200 обртаја у минути, а чак 150 КС при 1400 обртаја у минути краткотрајно (G. Hartmann, *Moteurs de légende - Clerget 130 ch*, стр. 6).

83 Поједини аутори ознаку „Бф“ тумаче као скраћеницу за „британско-француски“ (Bf - British-French); види: G. Hartmann, *Moteurs de légende - Clerget 130 ch*, стр. 19.

84 Због различитог система мера у Француској и Енглеској постоји одређена конфузија око података и димензија мотора који су рађени у тим земљама. У пракси, то је значило да делови истог типа мотора нису били замењиви ако би били произведени у различитим државама. (W. Morse, н. д., стр. 389).

85 G. Hartmann, *Moteurs de légende - Clerget 130 ch*, стр. 11.

86 J. M. Bruce, *Nieuport Fighters, Volume 2*, стр. 13.

87 Александар Коло, *Њепорско одељење*, Лет број 1, МЈВ, 1998, стр. 70.

88 Исто; Шиме Оштрић, *Авион и њо*, Наша Крила број 10, јули 1996, уметак, стр. IV.

Генерално, Клерже 9 је задржао све добре карактеристике свог претходника уз далеко већу поузданост. Посебно је била на цени његова особина да су сви главни делови били лако доступни са предње стране мотора без потребе да се цео мотор скине са авиона, тако да је добро обучен механичар за само 30 минута могао да отвори мотор како би прегледао клипове, вентиле, брегасте плоче, лежачеве... и поново га састави и припреми авион за лет⁸⁹.

Основни недостатак Клержеових ротативних мотора типа 7 и 9 био је тај што су се током рада прегревали. Разлог је лежао у чињеници да су на клиповима били уграђени заптивајући прстенови, чији задатак је био да спрече пролаз врелих сагорелих гасова из коморе за сагоревање у доњи део цилиндра мотора услед његове деформације.⁹⁰ Повремено се дешавало да су се ти прстенови деформисали и пуцали, што је повећавало трење и доводило до загревања цилиндра преко 300° Целзијусових, тако да је челик добијао плаву боју.⁹¹

Проблем прегревања мотора Клерже 9А уграђеног на летеће чамце ФБА тип Б забринуо је британски Адмиралитет и крајем 1914. године поручник Вилфред Бентли (Wilfred Bentley)⁹² добио је задатак да реши овај проблем⁹³. Он не само да је то урадио, већ је донекле прерадио мотор тако што је повећао ход клипа на 170 мм и тиме добио већу снагу - 150 КС⁹⁴. Са друге стране, истовремено је упростио конструкцију мотора тако да му је производна цена по примерку пала на 605 фунти⁹⁵. Овај нови мотор добио је ознаку AP.1 (AR - Admiralty Rotary)⁹⁶.

До 1918. године када је угашена производња мотора Клерже 9Б⁹⁷ укупно их је произведено 11.700 комада, од тога 6.500 у Француској и 5.200 у Великој Британији⁹⁸.

Технички опис мотора Клерже 9Б⁹⁹

Клерже 9Б је деветоцилиндрични звездасти клипни ротативни бензински четворотактни мотор хлађен ваздухом.

89 JANE'S *Fighting Aircraft of World War I*, стр. 278.

90 W. Morse, н. д., стр. 390.

91 <http://www.aviation-history.com/engines/clerget.htm>

92 После Првог светског рата Бентли је постао конструктор и произвођач познатих спортских аутомобила.

93 B. Gunston, н. д., стр. 22.

94 Исто.

95 Исто.

96 Исто.

97 G. Hartmann, *Moteurs de légende - Clerget 130 ch*, стр. 11.

98 G. Hartmann, *Les moteurs Clerget*, стр. 18.

99 Технички опис мотора урађен је на основу података објављених у *Les moteurs Clerget, Moteurs de légende - Clerget 130 ch, The Rotary Revolution, JANE'S* и *Мотор* (сви наслови налазе се у прегледу коришћене литературе на крају рада), као и увидом у примерак мотора Клерже 9Б5 који се налази у збирци Музеја, без његовог растављања.

Практично цео мотор израђен је од квалитетног челика.

Цилиндри су израђени од челика и са спољне стране су оређљени ради повећања површине како би боље одавали топлоту ваздуху. На горњој страни главе цилиндра налазе се два отвора у која се убацују кућишта са вентилима. На горњем делу сваког цилиндра на страни која је у смеру обртања мотора налазе се два отвора са урезаним навојем за свећице.

Усисни и издувни вентил је, сваки за себе, смештен у свом кућишту чија конструкција је прилагођена намени вентила. Кућиште усисног вентила тако је изведено да се на њега везује цев за довод мешавине бензина и ваздуха из мотора. Сваки вентил има опругу која га држи у затвореном положају када је ван функције.

Вентили погон добијају преко две брегасте плоче - задње за усисне, а предње за издувне вентиле - које се налазе унутар предњег дела кућишта мотора и постављене су на радилицу помоћу кугличних лежајева. Обе брегасте плоче су ексцентричне у односу на осу радилице и погон добијају преко зупчаника везаног за предње кућиште мотора.

Пренос погона за отварање вентила остварен је помоћу дводелних челичних подизача. Први - краћи подизач постављен је у цевасту вођицу причвршћену на предњем кућишту мотора. На једном његовом крају је клизач који наилази на испупчење на брегастој плочи, а други, који излази из кућишта, завршава се удубљењем облику калоте. За разлику од мотора Гном и Ле Рон, овде клизач није у сталном контакту са брегастом плочом, већ само када наиђе на брег који га помери на горе, чиме је знатно смањено хабање клизача и брегасте плоче.

Други - дужи подизач састоји се из централног дела и завршетка који се помоћу навојног споја увијају у крајеве централног дела и осигуравају од одвијања навртком. На овај начин омогућено је подешавање дужине подизача. Оба завршетка на другом свом крају изведена су у облику кугли које се, кад је дужи подизач у склопу, ослањају у удубљења на спољном крају првог - краћег подизача, односно на једном крају клацкалице постављене на глави цилиндра. Други крај клацкалице ослоњен је на држак вентила и на том њеном крају налази се ваљкасти део који служи као маса за уравнотежење због центрифугалне силе.

На непокретном делу кућишта са задње стране мотора налазе се два магнета - по један лево и десно од радилице, који погон добијају преко зупчаника везаног за покретни задњи део кућишта мотора. Електрична струја потребна за стварање варнице преноси се од магнета до свећице најпре помоћу изолованог кабла до клизача који се ослања на контактну плочу са њене задње стране. Контактна плоча постављена је на радилицу помоћу кугличног лежаја, а својим доњим крајем везана је за задњи део кућишта тако да се обрће са мотором. На одговарајућим местима усклађеним са углом претпаљења, на плочи

постављено је девет контактора на које са задње стране наилази клизач, а на њиховој предњој страни налази се прикључак за који је својим доњим крајем везана неизолована челична жица, чији горњи крај је везан за одговарајућу свећицу. Кад клизач наиђе на контактор, струјни круг се затвори и струја из магнета потекне до свећице.

Кућиште мотора, радилица и клипњача израђени су од челика. Кућиште мотора састоји се из две половине - предње и задње, које су спојене вијцима и наврткама. На месту отвора за цилиндричне прстенасте усеке у који улази испуст на доњем делу цилиндра чиме је цилиндар позициониран и осигуран од испадања. Са предње стране кућишта вијцима је причвршћен дводелни поклопац на чијем предњем делу је рукавац за елису. У овом поклопцу налази се кућиште предњих лежајева радилице. Такође, и са задње стране кућишта мотора вијцима је причвршћен поклопац у којем се налази кућиште задњег лежаја радилице.

Радилица је из два дела - предњег и задњег, који су спојени на месту лакта помоћу самокочивог клина. И поред тога, радилица је била изузетно чврста тако да су забележени случајеви принудног или грубог слетања авиона са ломом елисе, али не и оштећењем радилице.

На лакат радилице, помоћу два куглична лежаја, постављена је главна клипњача израђена изједна са великом песницом и осам споредних клипњача спојених са главном помоћу осовиница. Монтажа велике песнице вршила се пре састављања радилице.

Клип је израђен од ливеног гвожђа.¹⁰⁰ На његовом горњем делу налазе се четири усека за прстенасте карике. Горње три карике су компресионе и израђене су од ливеног гвожђа, док је доња - заптивајућа карика заправо двострука и израђена је од легуре алуминијума и сребра. Њена улога је да спречи пролаз врелих гасова насталих сагоревањем мешавине бензина и ваздуха у доњи део цилиндра односно кућишта мотора услед деформације цилиндра.

Снабдевање мотора горивом из резервоара вршено је слободним падом обзиром да није постојала пумпа за гориво. Контрола гаса остварена је тиме што је регулисан проток ваздуха помоћу лептирасте клапне на задњем делу шупље радилице, док директна контрола протока горива није предвиђена. Развод мешавине од кућишта до простора за сагоревање вршен је кроз цеви - по једна цев за сваки цилиндар са његове задње стране.

Подмазивање је вршено помоћу уљне пумпе постављене на доњој задњој стране непокретног дела кућишта мотора. Пумпа се састоји од два клипа који погон добијају од истог зупчаника као и магнети, и пужног преноса у кућишту пумпе. Уље се по изласку из пумпе помоћу цевчице која пролази кроз шупљу радилицу убризгавало у кућиште мотора. Уље које је једном „прошло“ кроз мотор није се више користило већ се избацивало у атмосферу.

100 Касније серије овог мотора могле су да имају клип од легуре алуминијума. (W. Morse, н. д., стр. 389).

Техничке карактеристике ротативног мотора Клерже 9Б8

Снага	130 КС (95,6 kW)
Максималан број обртаја	1250 о/мин
Пречник мотора	1022 мм
Дужина мотора	1100 мм
Маса мотора	172,8 кг
Пречник клипа	120 мм
Ход клипа	160 мм
Радна запремина	16,29 литара
Степен компресије	4,56 : 1
Редослед паљења	1-3-5-7-9-2-4-6-8
Смер обртања	десни
Однос снага/маса (специфична снага)	0,752 КС/кг
Потрошња горива	27,7 кг/часу
Потрошња уља	7,62 кг/часу
Карбуратор	Zénith 65 HE

Авион Кодрон Ц.27

Пратећи развој ваздухопловства после Првог светског рата, у новоформираној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1921. године основан је Аероклуб у циљу пропагирања летења¹⁰¹. Средишња Управа Аероклуба је лета 1925. године искористила повољну прилику и за потребе скопског Аероклуба надала француски двокрилни двоседи авион Кодрон (Caudron) Ц.27¹⁰². Заједно са авионом, за укупно 20.000 динара (5.000 француских франака) надала је и резервни ротативни мотор типа Клерже 9Б¹⁰³. Био је то не само први клупски авион у Краљевини СХС, већ уједно и први наш цивилни авион¹⁰⁴.

Приликом преузимања авион је имао француску регистрацију F-AFIC, која је временом пребојена, при чему авион никад није добио нашу цивилну регистрацију¹⁰⁵. Упркос томе, пилот Михаил Јарошенко њиме је више пута летео на аеромитинзима у циљу пропагирања ваздухопловства¹⁰⁶. Приликом повратка са једног таквог аеромитинга у Земуну на матични аеродром у Скопље 28. августа 1927. године, због лошег времена и отказа мотора пилот Јарошенко био је принуђен да вантеренски слети на њиву поред Лесковца при чему су се он и путник - секретар Главног Одбора Аероклуба Обрен Шодајић - само угроува-

101 Огњан М. Петровић, *Цивилни аероилани Краљевине Југославије 1925–1941*, Лет број 1, МЈВ, 1998, стр. 80.

102 Шиме Оштрић, *Caudron C.27*, Наша Крила број 34, март 2001, стр. 15.

103 Исто.

104 Исто; О. М. Петровић, н. д., стр. 83.

105 Исто.

106 Ш. Оштрић, исто.

ли, али авион је био доста оштећен¹⁰⁷. Посебно оштећење претрпела је елиса која се у тренутку пада обртала и једним краком ударила у земљу при чему се поломио врх крака. Авион је пребачен у Нови Сад и никад није поправљен, а мотор са елисом је демонтиран и пренет у Скопље, где је годинама стајао у хангару¹⁰⁸.

Музејски примерак

Непознато је како и када је мотор¹⁰⁹ са скопског аеродрома доспео у збирку учила Ваздухопловног одсека Машинског факултета у Београду. У сваком случају, добио је место у збирци ваздухопловних мотора, али чињеница да је тај тип мотора у то време био превазиђен огледа се и у томе да овај примерак није прерађен у учило тако што би неки његови елементи (кућиште, цилиндри...) били исечени и на тај начин постали визуелно доступни приказивању студентима, као што је то био случај са неким другим моторима из те збирке. Шта више, овај мотор никад није добио ни инвентарски број Машинског факултета¹¹⁰, сем што је на предњој страни кућишта мотора зеленом бојом написан број 720/7¹¹¹. Такође, приликом једног пописа¹¹² овај мотор је, са још деветнаест других, вођен под номенклатурном шифром 334-1 и уписан је под редним бројем 18 као „Av. motor `Clerget Blin` - 9 st.”¹¹³.

107 Исто.

108 Исто.

109 У свом раду „Војни аероилани Краљевине СХС/Југославије 1918–1930” објављеном у часопису „Лет” број 2, аутор Огњан М. Петровић навео је на странама 64. и 65. да су авиони типа Анрио-Санитет (Hanriot H.140S) могли бити опремљени мотором Рон 80 КС, Салмсон 120 КС или Клерже 130 КС, да би потом на страни 65. написао: „Приликом избора санитетског авиона наше власти захтевале су јачи мотор (...)” (завршен цитат), при чему је пропустио да наведе о којем је типу мотора тачно реч. У табели на страни 79. за наведени тип авиона у колони „*број мотора, фабрика, тип и снага у КС*” стоји: „1 Clerget 9В 130” (завршен цитат). Међутим, на фотографији тог типа авиона са ознакама Ваздухопловства КСХС објављеној на страни 64. јасно се види да је на апарат уграђен стационарни мотор типа Салмсон. Како је овде реч о типу авиона који се налазио у наоружању нашег војног ваздухопловства, може се претпоставити да је на свих дванаест нађављених авиона уграђен мотор Салмсон 120 КС, делом зато што су ротативни мотори 1926. године били превазиђени, а већим делом због унификације, тим пре што на основу података објављених у истој табели видимо да је тај мотор уграђиван и на друге типове авиона који су се у то време налазили у наоружању В КСХС - Анрио Х.320 Модел 1926, Анрио/Змај Х.320 Модел 1928. и Анрио/Змај Х.41Х. Због тога можемо са сигурношћу тврдити да је музејски примерак мотора Клерже 9Бб о којем је у овом раду реч био уграђен на аероклубски авион Кодрон Ц.27.

110 Потврда о преузимању мотора са Машинског факултета од 30. јануара 1974. године; Архива МЈВ, несређено.

111 Могуће да је ово био интерни инвентарски број у кабинету за ваздухопловне моторе на Машинском факултету.

112 Датум пописа није познат, али по типовима мотора који су наведени очигледно је да је попис рађен после Другог светског рата.

113 Ознака „- 9 st.” вероватно значи „9 стубина” - девет цилиндара, деветоцилиндрични.

114 Фотокопија леве стране пописне листе; десна страна није копирана. (Архива МЈВ, несређено).

Музеј ваздухопловства је овај мотор, заједно са још неколико других, преузео 16. новембра 1972. године као поклон Машинског факултета¹¹⁵. У тренутку преузимања мотор је био некомплетан јер су му недостајале три шипке подизача вентила (на једном цилиндру једна, а на другом обе), оба магнета и тринаест свећица, али у склопу са двокраком дрвеном елисом фиксног корака, чији је један крак био оштећен.

На основу података са фабричке плочице мотора која се налази на доњој предњој страни кућишта види се да је реч о мотору типа 9Бб:

AUTOMOBILES DELAUNAY - BELLEVILLE
S^T DENIS SIENE
Type 9Bb

који је произведен у Француској под фабричким бројем 5905.

Насупрот фабричкој плочици, на горњој предњој страни кућишта налази се друга плочица са натписом:

MOTEUR CLERGET, BLIN&C^{IE}

Обе плочице израђене су од месинга и малим заковицама причвршћене на кућиште мотора.

На пумпи за уље уочен је њен фабрички број - N^o 21623, а на карбуратору његов фабрички број 2926.

На једној страни главчине двокраке дрвене елисе непромењивог корака пречника 2650 милиметара¹¹⁶ која је у склопу са мотором налази се утиснут натпис:

SERIE 1011
№ 48

а на супротној страни главчине:

CAUDRON C 60
CL 130 HP

На основу ових података можемо да закључимо да је реч о 48. произведеној елиси серије 1011¹¹⁷ која се користила на авиону Кодрон Ц.60 и била је декларисана за снагу од 130 КС. С обзиром да су Кодронови авиони типа Ц.27 и Ц.60 били сличне намене и величине (оба авиона су двокрилни дво-седи) и да су имали исту погонску групу, било је могуће на авион Ц.27 уградити погонску групу са авиона Ц.60, што се у овом случају и догодило.

На нападним ивицама крајева кракова елисе још увек се налази метално ојачање, а на врху неоштећеног крака и ојачање од коже које је служило да заштити врх елисе од оштећења приликом рулања и полетања са траве.

По смештају мотора у депо новосаграђене зграде на Аеродрому „Београд“ извршена је примарна конзервација његових металних делова машћу, при чему дрвена елиса није конзервирана.

115 Улазна књига Музеја југословенског ваздухопловства, број 762.

116 Пречник елисе добијен је њеним мерењем.

117 Ознака серије заправо представља тип елисе; види: Gérard Hartmann, *Les héliciers français*, <http://www.hydroretro.net/etudegh/heliciersfrancais.pdf>

Током лета 1999. године мотор је извађен из депоа, темељно прегледан при чему је скинута стара конзервација, а потом је (осим елисе) поново примарно конзервиран Шеловим (Shell) авиоуљем. Приликом прегледа на самом мотору нису уочене промене у смислу корозије. Међутим, на дрвеној елиси уочена је појава раслојавања дрвених слојева услед сушења, као и кртост истих, па се том приликом покушала демонтиража елисе са мотора. У овоме се није успело јер ни на један начин нисмо могли да отпустимо навртку која држи елису причвршћену за кућиште мотора, чак и помоћу специјалног алата који је за ту прилику направљен и применом спреја WD 40. Ово наводи на помисао да је навртка блокирала („заковала“) услед удarca крака елисе у земљу приликом принудног слетања авиона 1927. године, што је карактеристично у таквим ситуацијама, а што на неки начин представља потврду да је реч о мотору са аероклупског авиона Кодрон 27 који је био уграђен приликом његовог последњег лета.

Током ових конзерваторских радова направљено је ново челично постоље - носач мотора уместо ранијег које је било непрактично, чиме су избегнута евентуална механичка оштећења и олакшана манипулација.

После промене система означавања музејских предмета техничке природе, данас је тај мотор заведен у збирци ваздухопловних мотора Музеја ваздухопловства под инвентарским бројем Т:160.3¹¹⁸ и смештен је у делу депоа намењеног збирци мотора у форми студијске збирке. Када финансијске могућности то дозволе, предвиђена је његова рестаурација и излагање на сталној поставци у делу посвећеном Првом светском рату и Српској Авијацији.

Преглед коришћене литературе¹¹⁹

- Светозар А. Ђорђевић, *Мојор*, друго издање, Геца Кон А. Д., Београд
- Александар Коло, *Њејорско одељење*, Лёт број 1, МЈВ, 1998.
- Шиме Оштрић, *Авион и њо*, Наша Крила број 10, јули 1996.
- Шиме Оштрић, *Caudron C.27*, Наша Крила број 34, март 2001.
- Aleksandar P. Perić, REČNIK FRANCUSKO-SRPSKI, Prosveta, Izdavačko preduzeće Srbije, Beograd, 1950.
- Огњан М. Петровић, *Цивилни аероплани Краљевине Југославије 1925–1941*, Лёт број 1, МЈВ, 1998.
- Огњан М. Петровић, *Војни аероплани Краљевине СХС/Југославије 1918–1930*, Лёт број 2, МЈВ, 2000.
- Bogdan Rašić, *Avionski rotativni motori u Prvom svetskom ratu*, Vesnik Vojnog muzeja broj 16, Beograd, 1970.
- Инвентарска књига збирке ваздухопловних мотора Музеја југословенског ваздухопловства
- Улазна књига Музеја југословенског ваздухопловства
- J. M. Bruce, *FIGHTERS*, Volume Two, Great Britain, Macdonald, London, 1968.
- J. M. Bruce, *AVRO 504K*, Windsock Datafile 28, Albatros Productions Ltd., Great Britain, 1998.
- J. M. Bruce, *Nieuport Fighters*, Volume 2, Windsock Datafile Special, Albatros Productions Ltd., Great Britain, 1994.

118 Инвентарска књига збирке ваздухопловних мотора Музеја југословенског ваздухопловства.

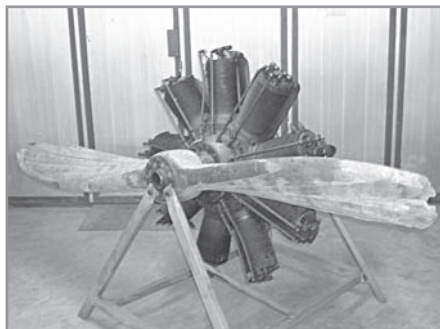
119 Преглед коришћене литературе за домаће ауторе дат је по азбучном, а за стране ауторе по абecedном редоследу њихових презимена.

- Peter Cooksley, *Sopwith Fighters in Action*, Aircraft No. 1110, Squadron Signal Publications Inc, Carrolton, USA, 1991.
- Peter Cooksley, *Nieuport Fighters in Action*, Aircraft No. 1167, Squadron Signal Publications Inc., Carrolton, USA, 1997.
- Bill Gunston, *World Encyclopaedia of Aero Engines*, Guild Publishing, London, 1986.
- Gérard Hartmann, *Les héliciers français*, <http://www.hydroretro.net/etudegh/heliciersfrancais.pdf>
- Gérard Hartmann, *Les moteurs Clerget*, <http://www.hydroretro.net/etudegh/clerget.pdf>
- Gérard Hartmann, *Hispano-Suiza les moteurs de tous les records*, <http://www.hydroretro.net/etudegh/hispanosuiza.pdf>
- Gérard Hartmann, *Moteurs de légende - Clerget 130 ch*, http://www.hydroretro.net/etudegh/moteursdelegende_clerget130ch.pdf
- Gérard Hartmann, *Moteurs de légende: Le Gnome Omega*, http://www.hydroretro.net/etudegh/moteursdelegende_gnomeomega.pdf
- Gérard Hartmann, *Moteurs de légende, Le Rhône*, http://www.hydroretro.net/etudegh/moteursdelegende_lerhone.pdf
- *JANE'S Fighting Aircraft of World War I*, Studio Editions, London, 1990.
- Edward Kocent-Zieliński, *Sopwith Camel*, Oficyna Wydawnicza KAGERO, Lublin, 2003.
- Kimble D. McCutcheon, *Gnome Monosoupape Type N Rotary*, <http://www.enginehistory.org/Gnome%20Monosoupape.pdf>
- William Morse, *The Rotary Revolution*, Aeroplane Monthly, July 1986.
- Kenneth Munson, *Fighters, Attack and Training Aircraft 1914–19*, Blandford Press, Poole, Dorset, 1976.
- <http://www.aviation-history.com/engines/clerget.htm>
- <http://www.ctie.monash.edu.au/hargrave/hargrave.html>
- <http://chem.ch.huji.ac.il/~eugeniik/history/berliner.html>
- http://en.wikipedia.org/wiki/Manley-Balzer_engine
- <http://www.ctie.monash.edu.au/hargrave/langley.html>
- http://www.centennialofflight.gov/essay/Prehistory/Last_Decade/PH5.htm
- <http://experts.about.com/e/a/ad/Adams-Farwell.htm>

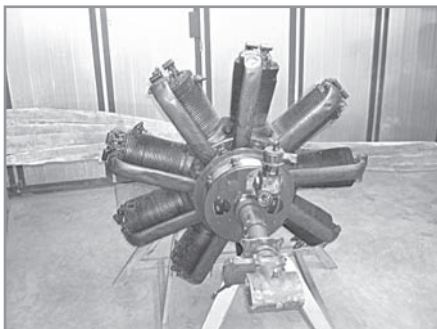
Dragan Munizaba
Custodian of Museum of Aeronautics

Rotating engine Clerge 9Bb in the collection of the Museum of Aeronautics

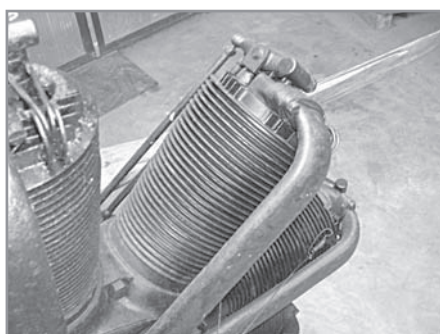
In the collection of air engines of the Museum of Yugoslav Aviation, there is a rotating engine, type Clerge 9Bb, 130 HP which has a great historical and museum value because of three reasons at least. First, it is a type of engine which marked an essential epoch in the development of aviation. The second, engine Clrge 9Bb was one of the best rotating engine in its class. And, the third, that engine was installed on the first aeroclub and in the same time on the first civilian airplane Kodron C.27 in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians.



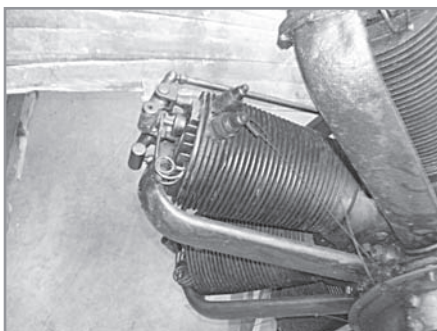
Музејски примерак мотора Клерже 9Б5 у дейоу



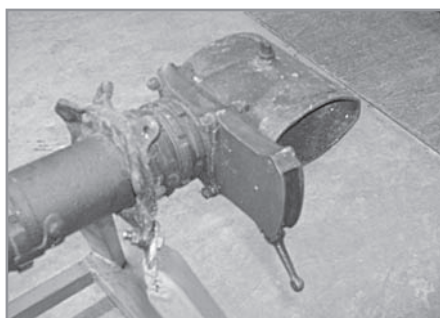
Задња страна мотора са шупљом радилицом; у првом плану види се улис карбуратора и полућа регулатора проточа ваздуха; непосредно иза регулатора је задњи оков за везу са шрумом, а на задњој страни неокрећној дела кућишта мотора шупља за уље (горе десно) и ошвори за погон мајиниша лево и десно од радилице. На основу положаја шупље за уље види се да је мотор наопако постављен на носач



Глава цилиндра; види се улисни вентил и цев за сировод мешавине горива и ваздух



Глава цилиндра; види се издувни вентил и две свећице



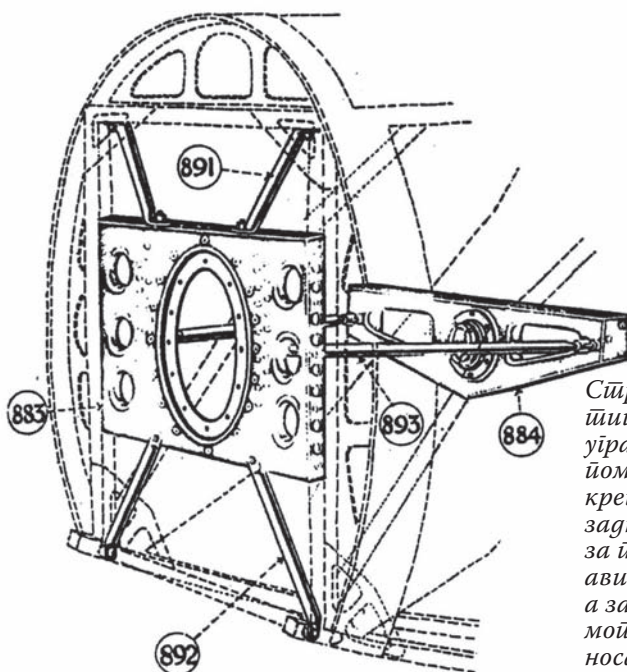
Детаљ уписа карбуратора, полуће регулатора проточа ваздуха и задњеј окова за везу са шрумом



Ошпићени врх крака елисе



Шематски приказ циклуса рада
рођајивног мотора Клерже 9Б



Структура носа авиона
типa ABPO 504K на месту
уградње мотора; мотор се
помоћу прируднице на неко-
крећном кућишту са своје
задње стране вијцима везује
за предњу илочу структуре
авиона (позиција 883),
а задњи оков на радилици
мотора везује се за задњи
носач структуре авиона
(позиција 884)

АВИОНИ ВАЗДУХОПЛОВСТВА ВОЈСКЕ У АПРИЛСКОМ РАТУ

Југословенска војска, оружана сила Краљевине Југославије, имала је у свом саставу ваздухопловну компоненту, посебан вид оружја, чији је службени назив био Ваздухопловство војске (ВВ).

Ваздухопловство војске налазило се у процесу реорганизације и модернизације које су трајале током скоро целе друге половине тридесетих (тачније од 1936), да би током последње три године пред Априлски рат, достигле кулминацију. Те велике свеобухватне промене односиле су се на формацију ваздухопловства, пренумерацију јединица, избор и уређење ратних летелишта, усвајање нове доктрине, школовање и тренажу пилота и ваздухопловаца осталих бројних специјалности, избор и прихват новог увозног и домаћег ваздухопловног материјала, организовање производње домаћих и лиценцих типова авиона, израду нових упута и правила за авионе и опрему, избор и примену новог камуфлажног бојења и новог начина обележавања војних авиона. При томе је требало усвојити и увести у наоружање више типова авиона, митраљеза, топова, муниције, бомби, бацача, опреме за везу, нишана, инструмената, падобрана, униформи, алата и покретних радионица, камиона и других возила, као и много друге различите опреме.

Практично, промене су вршене у сваком сегменту Ваздухопловства, упркос бројним проблемима објективне и субјективне природе. Поред честих финансијских проблема, велике тешкоће у набавкама представљали су политички услови (уцене од стране Немачке) и избијање Другог светског рата (пресецање већ уговорених испорука од стране Савезника). Да би ситуација била још гора, домаћа ваздухопловна индустрија није могла (бар не током неког реалног краћег периода) да задовољи потребе за борбеним и транспортним авионима, а и за типове које је производила није имала производњу свих потребних компоненти. Највећи проблем представљали су мотори, нарочито за ловачке авионе.

Организација ВВ за априлски рат

Организација ВВ за Априлски рат 1941. извршена је на основу нове ратне формације ваздухопловства Стр. Пов. Ћ. бр. 2753 од 16. децембра 1938. и Упута за извођење нове ратне формације Стр. Пов. Ћ. бр. 620 од 18. фебруара 1939. године.¹ Према тој формацији, ВВ је званич-

1 Андрија М. Павловић, *Сећање на командни кадар Југословенској рајној ваздухопловства у Априлском рату 1941. године*, Ваздухопловни Гласник (Лондон), април 1992.

но организационо подељено на три целине које су назване Оперативно, Армијско и Позадинско ваздухопловство.

Министарство војске и морнарице Краљевине Југославије, својим наређењем Стр. Пов. Ђ. Бр. 1630 од 5. марта 1941, извршило је мобилизацију одређених ваздухопловних команди, јединица и установа са којима је ВВ ступило у Априлски рат. Немачки напад на Краљевину Југославију затекао је ВВ потпуно мобилисану и на својим ратним локацијама, сходно плану „Р-41”. Известан број јединица није мобилисан јер није било материјалних могућности (авиона) за њихово опремање.

Ваздухопловство војске (Оперативно, Армијско и Позадинско) имало је у свом саставу око 50.000 људи (20.000 из кадра и око 30.000 из резерве) са 1800 ваздухопловних официра (1100 активних и 700 резервних). Нова ратна формација била је развијена, али бројно стање авиона било је испод формацијског. Аеродромске јединице биле су моторизоване и опремљене новим средствима за везу. Ваздухопловство је имало око 2000 моторних возила и око 900 авиона.

Оперативно ваздухопловство (ОпВ) састављено од борбених јединица ловачке, бомбардерске и даљњеизвиђачке авијације, имало је три основне намене: вођење самосталних ваздушних операција, ваздушна одбрана територије и оперативна подршка операција војске и морнарице. Његове борбене јединице биле су једнообразно опремљене ратним (борбеним) типовима (ловцима, бомбардерима или извиђачима), с тим што је у највећем броју ваздухопловних група (ВГ) било 1-2 помоћна авиона. Неборбене јединице користиле су помоћне типове (осматрачке, санитарске, за везу, транспортне, тренажне и школске) и мобилисане саобраћајне авионе компаније „Аеропут”.

На дан 5. априла 1941, ОпВ², којим је командовала Команда Оперативног ваздухопловства (командант ваздухопловни бригадни ђенерал Боривоје Мирковић), имало је, од борбених летачких јединица, 4 ваздухопловне бригаде (једну ловачку, једну бомбардерску и две мешовите) са по два пука (4 ловачка и 4 бомбардерска), 2 самосталне ВГ (једну извиђачку и једну бомбардерску) и једну самосталну ловачку ескадрилу. У његовом саставу такође су биле неборбене (помоћне) летачке јединице, две ВГ (једна помоћна и једна транспортна), једна санитарска и пет ескадрила за везу. У току Априлског рата накнадно је мобилисана³ још једна (722) санитарска ескадрила.

2 Андрија Павловић, *Командни кадар оїеративної и армијскої ваздухойловства у Аїрилском райу 1941. іодине* (у даљем тексту: А. Павловић: *Командни кадар ОїВ и АВ у Аїрилском райу*), *Vazduhoplovni glasnik* (London), №361, decembar 1991, str. 28-33; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, knjiga 2*, Beograd, 1984, str. 114.

3 *Srpska krila* br. 90, Lahr, Bundes Republik Deutschland, 1980 (pismo Ljubomira Markovića, komandira 722. sanitetske eskadrile), u daljem tekstu: *Srpska krila* (Pismo Lj. Markovića).

Армијско ваздухопловство⁴ (АВ) било је образовано од извиђачких јединица (ваздухопловних извиђачких група, скраћено ВИГ) намењених за непосредну подршку операција армија Југословенске војске. Те јединице су биле некомплетно опремљене застарелим извиђачко-бомбардерским двокрилцима типа Бреге 197, Бреге 198 и Потез 25. Поменути авиони продужена је служба силом прилика (није било модерних извиђача) и они су пребачени 1940/41. у јединице новоформираног АВ. Неке ВИГ нису биле једнообразно опремљене а свака ВИГ је имала по један авион за везу и осматрање (Роду).

На дан 5. априла 1941. АВ је имало седам ВИГ (по једну за сваку армију Југословенске војске) са по две ескадриле и једну самосталну ескадрилу. У погледу попуње, обуке и снабдевања групе су биле под Командом ВВ, а у погледу тактичке употребе под командом команди надређених Армија.⁵

Позадинско ваздухопловство⁶ (ПозВ) чиниле су нелетачке команде, јединице и установе, ваздухопловне школе и ваздухопловне школске и тренажне јединице. За опремање летачких јединица коришћени су школски авиони, а под тим термином подразумевани су не само прави школски типови већ и сви неборбени авиони, укључујући Капроније, разне прототипове, старе борбене типове који су били у процесу избацивања из наоружања, све мобилисане цивилне типове (осим саобраћајних), итд.

Од летачких јединица, ПозВ је имало на дан 5. априла 1941. три пилотске школе (ПШ) са по три одељења (ескадриле), три школске ВГ са по три ескадриле (за извиђачку и школе гађања и бомбардовања), једну тренажну ВГ са три ескадриле, седам тренажних и две школске ескадриле. Било је под командом Одељења за ваздухопловство Министарства војске и морнарице (начелник ваздухопловни бригадни ђенерал Ђорђе Јовановић).

Формација и опремљеност јединица

По усвојеном стандарду, ловачка ескадрила требало је да има 15, а бомбардерска и извиђачка по 12 авиона. Прихваћена тројна подела јединица, такозвана тројна формација, подразумевала је три ескадриле у свакој ВГ и три групе у сваком пуку. У случају комплетне попуњености, сваки ловачки пук (ЛП) би имао по 139, а сваки бомбардерски (БП) и извиђачки пук по 112 авиона.

Међутим, планови опремања јединица ВВ нису били ни изда лека остварени до рата. С једне стране, није била остварена тројна формација, а с друге, јединице нису биле попуњене авионима до предвиђеног формацијског броја.

4 Исто као у фусноти 2.

5 В. Терзић, н. г., стр. 113-114.

6 А. М. Павловић, *Командни кадар југословенскої... 1941. године*, Ваздухопловни гласник (Лондон), април 1992.

Пукови су били ловачки или бомбардерски зависно од намене (у Априлском рату није било извиђачких пукова). Сви пукови су имали само по две ВГ, а највећи број група имао је само по две ескадриле (изузетак су чиниле обе групе 6. ЛП и 3. БП које су имале по три предвиђене ескадриле). Постојале су и самосталне ВГ. Попуњеност јединица ВВ била је слаба, обично су ескадриле имале само око половине предвиђеног броја авиона.

То су били разлози због којих се снага ЛП кретала од 26-44 ловца, а снага БП од 24-70 бомбардера, што је свакако било далеко испод предвиђеног броја.

Класификација војних авиона ВВ

Према званичној подели из половине 1940, авиони ВВ делили су се на **ратне** и **школске авионе**. У ратне авионе спадали су сви типови борбених авиона: ратни авиони за борбу и гоњење (ловачки), за бомбардовање, за извиђање и за осматрање и сарадњу. У школске авионе спадали су почетни школски, прелазни школски и ловачки школски авиони.⁷

Предвиђена класификација није била стриктно поштована ни у мирнодопском ни у ратном времену. За то је постојало више разлога. Неки од помоћних авиона (санитетски, за везу, курирски и транспортни) који су служили у ратним јединицама уопште нису поменути у наведеној подели (вероватно због тога што их ВВ још није имало или их је имало у занемарљиво малом броју). Стицајем околности у школске авионе су сврстани и разни типови којима то није била основна намена а који су коришћени као тренажни типови за слепо летење, гађање, бомбардовање и обуку извиђача, навигатора, стрелаца, радио-телеграфиста итд. (примери: Бреге 19, Потез 25, Капрони). Извесном броју ратних авиона старијих типова који су били у процесу избацивања из ратних оперативних јединица, продужена је служба, али са новом наменом помоћног или школског авиона. Због тога је дошло до ситуације да се један исти тип, зависно од службе, двојако класификује, на пример, као ратни и као школски (примери: Авиа БХ-33, Фјури, Бреге, Потез). Три типа старих тромотораца који су вођени 1940. као ратни (бомбардерски) авиони, у време Априлског рата више нису били у тој категорији. Било је и случајева да исти тип авиона служи као ратни и помоћни (Рода, Бреге, Потез) или као помоћни и школски (Бикер, Тајфун), а неким типовима је потпуно промењена првобитно предвиђена намена (бомбардери Капрони постали су школски авиони).

⁷ Вазд. инжењер потпуковник војни пилот Душан Д. Лучић и вазд. инжењер поручник дипл. пилот Михаило Т. Живић, *Познавање авиона*, Штаб Ваздухопловства, Земун, 1940, стр. 364-399 (Глава XXIX, *Називи и ознаке авиона у нашем ваздухопловству*). Књига је изашла у другој половини 1940, дакле у време када је ВВ већ добило скоро све типове авиона са којима ће ући у Априлски рат.

Додајмо на крају и то да је за Априлски рат био мобилисан највећи број способних цивилних авиона. Од тих авиона најважнији су били саобраћајни авиони југословенске авиопревозне компаније „Аеропут” који су за ВВ представљали једине транспортне авионе. Сви остали мобилисани цивилни авиони могли су да се користе једино као школски или (у врло малом броју) као авиони за везу.

Типови авиона

У веома тешким, скоро немогућим условима, Краљевина Југославија успела је, у највећој могућој (мада не и довољној) мери, да опреми своје ваздухопловство извесним бројем тада најмодернијих ловачких и бомбардерских типова. При томе није уведен у наоружање ниједан неогдговарајући тип, што је заиста представљало подвиг у датим условима. Бомбардерски типови били су потпуно на нивоу главних оперативних типова немачког, британског, француског и италијанског ваздухопловства, а бољи од типова свих осталих околних земаља. Ловачки типови такође су могли да се пореде са немачким и британским типовима, а били су бољи од италијанских, француских и типова околних земаља.

Међутим, ВВ није успело да набави ниједан модерни тип извиђачких и авиона разарача, чије су набавке разматране у више наврата. Осим малог броја даљних извиђача (преправљених лаких бомбардера), Ваздухопловство није имало ниједан модерни извиђачки тип. Такође није имало ни један транспортни тип авиона иако су постојале потребе, нарочито после оснивања падобранских јединица. Једино је ситуација била релативно добра код школских, тренажних и помоћних типова.

Ваздухопловство војске користило је у Априлском рату 60 различитих типова авиона југословенског, британског, немачког, француског, италијанског, чехословачког и пољског порекла. Такво шаренило типова отежавало је нормално функционисање и одржавање, али због несташнице авиона, коришћено је сво што је могло да лети.

Од 17 оперативних борбених типова ВВ у време Априлског рата, 12 је коришћено у ОпВ а 6 у АВ (Бленхајм рачунат у оба сегмента ВВ, а Потез посматран као један основни тип). Од тих 17 ратних типова, 7 су једномоторни ловци и то четири модерна нискокрилца (Ме-109, Харикен, АВТ-1 и ИК-3), један висококрилац (ИК-2) и два застарела двокрилица (Фјури II и Авиа БХ-33). Коришћена су два типа двомоторних ловаца (Потез 63 и Ме-110) и три типа бомбардера, два двомоторца (До-17К и Бленхајм) и један тешки тромоторац (Савоја-Маркети СМ.79). Отприлике једна шестина Бленхајма била је намењена за даље извиђање, као и застарели двокрилни извиђач Хокер Хајнд. За кооперацију је коришћен модеран висококрилац Рода а последња три ратна типа, застарели двокрилци Бреге 19-7, Бреге 19-8 и Потез 25 опремали су јединице АВ.

Помоћни типови коришћени су као стандардна опрема неборбених летачких јединица ОпВ, а изванредан број тих авиона био је ангажован и у борбеним јединицама. Од војних помоћних типова, три типа (Роџа, Јунгман и Тајфун) представљали су стандардну опрему ескадрила за везу, а два (РВД-13С и Потез-Санит) - санитетских ескадрила. Поред поменутих, у категорију помоћних типова ушао је и изванредан број војних авиона којима је промењена намена (F.39, СИМ Дž, G.24, K-310, R-100 i Brege-Jupiter) и неки мобилисани типови (Кодрон Симун и саобраћајни авиони „Аеропута”, Електра, Гоелан, Драгон Рапид и Спартан).⁸ У борбеним јединицама ОпВ коришћен је за помоћне задатке мали број авиона Јунгман, Бреге 19 и K-310 (обично 1 до 2 авиона по ВГ). Дакле, било је најмање 14 помоћних типова у ОпВ који су летели у Априлском рату.

Најбројнију категорију чинили су школски авиони, при чему се подразумева да су у школске авионе били сврстани сви остали типови који нису били ратни или помоћни, али су још увек летели у разним јединицама ПозВ. Ту спадају стандардни војни почетни школски типови (ФН Валтер, СИМ Х и Јунгман), рулер ФН Мерцедес за обуку пилота на земљи, стандардни прелазни школски тип ФП.2 и ловачки школски типови (ПВТ, Р-100, Авиа БХ-33 и неки авиони Тајфун). Као тренажни авиони коришћени су сви типови Капронија, један СИМ ХI, један Б-4, неколико Фјурија. Највећи број прототипова (Аеро-2, Бруцош, ММ-2) налазио се у ВОГ, а Р-313 у тренажној јединици. Осим наведених авиона, у јединицама ПозВ летели су (углавном као тренажни и авиони за везу) и различити типови Бреге 19 такозване „И генерације” (Бреге-Хиспано 500 КС, Бреге-Јупитер 420 КС), типови Потез 25 (Потез-Хиспано 450 КС, Потез-Лорен 450 КС и Потез-Јупитер 420 КС). Неке од поменутих верзија Бре 19 и Потез 25 званично су биле издачене 1940. из наоружања, али употреба већег броја још увек исправних авиона је настављена све до Априлског рата.

Поред наведених саобраћајних авиона, ПозВ је користило и све остале мобилисане типове. То су били авиони „Аеропута” (по један ММС-3, Фокс Мот и Џипси Мот), Аероклуба (више клупских ФН Валтер, три РВД-8, по један Тајфун, Аеро-35 и СИМ ВИА) а такође и приватни (један Леопард Мот и 4 Злина ХII чији је власник била фабрика „Бата” из Борова).⁹

Изванредан број прототипова (Икарус Оркан, Икарус Б-5, Змај Р-1, Албатрос Ниро, Албатрос Алка) који нису били откупљени од стране Штаба ВВ нису урачунати у списак авиона ВВ у априлу 1941. године.

8 Авиони Кодрон Гоелан (*Caudron C.449 Goëland*) и Дехевиленд Драгон Рапид (*de Havilland DH.89 Dragon Rapide*) нису учествовали у рату (највероватније су били неисправни), остали су на земунском аеродрому на којем су и запленили - из тог разлога, у овом тексту, нису урачунати у списак авиона ВВ у Априлском рату.

9 Огњан М. Петровић, *Цивилни аероплани Краљевине Југославије 1925-1941* (у даљем тексту: О. Петровић, *Цивилни аероплани КЈ*), Лет бр. 1, 1998, стр. 131-132.

Анализа набавки ратних авиона за ВВ

Када се ради о броју типова и броју авиона са којима је ВВ ступило у Априлски рат, често се, у негативном контексту, помиње такозвано „кашњење у наоружању” и за то се окривљују водеће личности Ваздухопловства у периоду тридесетих, ђенерали Недић и Јанковић. Међутим, то кашњење било је у највећој мери изазвано околностима на које Краљевина Југославија и њен ваздухопловни естаблишмент ни су имали утицаја.

Први разлог који је довео до застоја у набавци ловачких авиона у првој половини тридесетих био је застој у развоју компресора у Француској. Пошто није могла да обезбеди одговарајући мотор за нови ловачки авион, Команда ваздухопловства је била приморана да, као привремено решење, наручи 1933. код „Икаруса” производњу додатне серије ловаца Авиа БХ-33. Ситуација је превазиђена тек 1936, набавком Хокер Фјурија II који су били опремљени тада најбољим ловачким мотором типа Кестрел (*Rolls-Royce Kestrel*). Нажалост, концепција Фјурија била је већ застарела. Међутим, и та набавка мора да се посматра као привремено решење којим је Команда желела да премости период док не изнађе могућност набавке модерног ловца и куповином лиценце обезбеди домаћим фабрикама посао и трансфер модерније британске технологије, укључујући и мотор Кестрел, мада до његове производње није дошло.

Други разлог за кашњење лежао је у брзом техничко-технолошком развоју авиона, нарочито ловачких, у другој половини тридесетих, а ВВ је увек тежило да набавља само најбоље постојеће типове. У том контексту мора да се истакне чињеница да ВВ није направило грешку и није купило половином тридесетих тада много хваљене ловачке висококрилце, иако му је нуђено више типова, између осталих и тада модерни авион, производ пољске фабрике фирме ПЗЛ (*PZL*). Ту грешку учиниле су све околне балканске земље (Румунија, Бугарска, Турска и Грчка) и тиме су њихова ваздухопловства доведена у инфериорно стање већ од 1938, практично у време трајања или завршетка испоруке тих ловаца. Те земље су ушле у рат са веома малим бројем модерних ловаца, а такође и бомбардера. Једини модерни авиони били су Харикени и Бленхајми које су Британци, из политичких разлога, испоручили у малом броју Румунији, Грчкој и Турској.

За разлику од тих земаља, Краљевина Југославија је поступила другачије. Команда ваздухопловства увек се трудила да набави најмодерније типове и мора се признати да је у доброј мери и успела у тим намерама. Пошто је набавка Фјурија донела изванредан, макар и кратки предах по питању ловаца, ВВ је морало хитно да изврши избор и набавку бомбардера, јер бомбардерска авијација није имало ништа друго осим застарелих Бреге 19. Од шест понуда за двомоторни бомбардерски авион, ВВ је усвојило у јуну 1936. немачки Дорнијер До-17К

опремљен француским типом мотора чија је производња планирана у земљи. Током 1937-39. из Немачке је испоручено 36,¹⁰ а од краја 1939. до рата Државна фабрика авиона (ДФА) из Краљева произвела је још 30 лиценцих примерака.¹¹ У јесен 1937. купљена су лиценца права и два примерка другог типа авиона који је учествовао на конкурс из 1936. године. Био је то британски Бристол Бленхајм. Од „Икаруса“ је наручена израда 40¹² авиона са оригиналним моторима и до краја 1939. направљено је 28 примерака. Овде мора да се нагласи да су оба двомоторца били ултра модерни типови у време наџавке за ВВ; немачки тип почео је да се уводи у наоружање матичне земље половином 1936, а британски почетком 1937. године.

Обезбедивши испоруку немачког и лиценцну производњу оба двомоторца, ВВ се вратило на свој стари проблем, на усвајање и наџавку ловачких авиона, овога пута модерних нискокрилаца. Од Британаца је затражена 1938. куповина Харикена и лиценце за производњу што је, уз извесне тешкоће, и остварено - до априла 1939. стигло је 12 ловаца.¹³ Британци су испоручили још 12¹⁴ Харикена и 20¹⁵ Бленхајма у марту-априлу 1940. године. Од „Змаја“ и „Рогожарског“ наручено је по 24 Харикена, али због прекида испорука материјала и мотора производња је започета тек у другој половини 1940. године. Једино је „Змај“ успео да испоручи свих 24 авиона (последње примерке у рату).¹⁶

С друге стране, упркос политичким и економским уценама Немаца, југословенска Влада успела је да наџави из Немачке 100 ловаца Ме-109¹⁷, који су испоручени 1939-40, дакле у време када је тај тип био стандардни ловац немачке Луфтвафе (*Luftwaffe*). Поред већег броја школских авиона, Немци су испоручили у јесен 1940. и лиценцне пољске моторе Меркјури који су обезбедили комплетирање 12 последњих „Икарусових“ Бленхајма.

Из Немачке је наџављен и авион за осматрање и кооперацију типа Рода. До маја 1940. уведено је 22¹⁸ авиона тога типа у наоружање ВВ.

10 Dr Leposava Cvijetiћ, *Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju*, ISI, Istorija XX veka, Zbornik radova XIII, Beograd, 1975, str. 182-183; Ненад Дошлић, *Наџавка авиона „До-17“ за њојреде Ваздухопловства војске Краљевине Југославије*, Зборник Матице српске за историју 55/1997.

11 Н. Дошлић, н. г.

12 Zoran Jerin, *The Blenheim in Yugoslavia*, Air Enthusiast Sidžteen, str. 55-63.

13 Francis K. Mason, *The Hanjker Hurricane*, Bourne End, 1990, str. 216-217.

14 Исић, стр. 223

15 Огњан Петровић, *Авион љава смрћ*, Фронт бр. 1256, 28. 08.1982.

16 Petar B. Bosnić, *Nase nebo april 1941*, UZNEVAT, Beograd, 1997, str. 16.

17 Др А. Цвијетић, н. ч., стр. 225.

18 АВИИ (МНО ФНРЈ), бр. 20-1, к. 38.

Извештај министру војске и морнарице Стр. Пов. В. Ђ. Бр. 3068/39 од 6. ИВ 1940. о стању Ваздухопловства на дан 31. марта 1940 (Попуна новим летачким материјалом).

Италија је била трећи велики снабдевач ВВ у другој половини тридесетих. Године 1938, из те земље увезено је 12 првих двомотораца Капрони 310 Либечио, а током следеће године стигло је још 12 Капрони 310Бис и 45 тешких тромоторних бомбардера Савоја-Маркети СМ-79.¹⁹ Испоруке последњег италијанског типа, Капронија 311, прекинуте су крајем марта 1941. године. Иако су званично класификовани као ратни, сви Капронији су служили искључиво као школски авиони јер је ВВ желело да сачува модерније бомбардере од ломова при обуци. Други разлог за такву примену била је погодност Капронија за разне врсте обука.

Што се тиче Француске, традиционалног и главног снабдевача ВВ до раних тридесетих, она је у измењеним условима покушала да помогне Југословенима. Иако је била уговорена испорука разарача Потез 63, трећег типа двомоторца који је учествовао 1936. на конкурс, Француска је, из објективних разлога, испоручила само два примерка.²⁰ Такође није дошло ни до испоруке 25 обећаних ловаца Моран 406 (*Morane Saulner MS.406*), јер у време планиране испоруке, у пролеће 1940, Француска заиста није могла да изврши ту обавезу.

Важан извор за ВВ била је и домаћа индустрија²¹ која је, поред лиценцих ратних, испоручивала домаће типове школских авиона и извиђачких хидроплана за Поморско ваздухопловство. Што се тиче домаћих ратних типова, Команда је потписала још марта 1937. уговор за израду прототипа јединог домаћег модерног ловца ИК-3 који је завршен у пролеће следеће године. То значи да су нам Французи испоручили свој најновији ловачки мотор Хиспано (*Hispano Suiza 12Y-29*) већ у првом кварталу 1938. и да су нам дали вероватно један од првих направљених мотора тога типа (вероватно још нехомологован). Ако се зна да је први примерак модерног француског ловца Девоатин Д.520 (*Dewoitine D.520*) полетео тек крајем октобра 1939,²² јасно је да су нам Французи дали свој нови ловачки мотор који је за њих био од изузетне важности. Очигледно, хтели су да нам помогну и успут код нас испробају нови мотор.

Овде се сада долази до чувеног питања - који је разлог због којег југословенска ваздухопловна индустрија није произвела ловац ИК-3 у већим серијама, упркос његовим одличним карактеристикама? Било је

19 Giancarlo Garelo, *Laeronautica Jugoslava - Parte 1*, Aerei n.4, Aprile 1977.

20 Raymond Danel, *The Potez 63 series*, Profile No195, 1967; Огњан М. Петровић, *Војни аероплани Краљевине СХС/Југославије (део II: 1931-1941)* (у даљем тексту: О. Петровић, *Војни аероплани КЈ део II*), Лет бр. 3, 2004, стр. 79-81, 84.

21 Домаћа ваздухопловна индустрија имала је пред рат 6 фабрика авиона („Икарус“, „Рогожарски“, „Змај“, ДФА, „Албатрос“ и „Утва“), 2 фабрике мотора (ИАМ и „Влајковић“) и више других фирми за производњу разне ваздухопловне опреме и уређаја. Поред лиценцих, израђивала је и авионе оригиналних домаћих концепција.

22 Alain J. Pelletier, *Dewoitine D.520 (part one)*, Air International, June 1997.

Први серијски Д.520 полетео је 31. 10. 1939, два месеца по издијању II светског рата, а други 3. 12. исте године. Прва јединица (GC I/3) са 34 Д.520 опремљена је тек 7. 05. 1940, месец дана пре капитулације Француске.

више разлога за то, неки су били технолошке а неки објективне природе. Ловац ИК-3 био је по концепцији, конструкцији, технологији израде и погонском постројењу веома сличан француском ловцу МС.406. Уосталом, он је и рађен по угледу на МС.406, с тим што су наши инжењери избегли неке мање недостатке француског типа. Међутим, главни недостатак остао је код оба типа - била је то исувише спора израда за услове индустријске, а нарочито масовне производње.²³

Команда је осетила још почетком 1939. какав ће бити развој ситуације у вези са надавом мотора и свесна могућих и врло вероватних тешкоћа при куповини мотора, затражила је од конструкторског тима да изради алтернативне пројекте ИК-3 за немачки мотор Дајмлер-Бенц (*DB601Aa*) и британски Мерлин (*Merlin II/III*), као резервна решења за различите политичке ситуације.²⁴ Слично је поступила нешто касније код Харикена, затраживши уградњу мотора Дајмлер-Бенц на Харикен (тако је настао АВТ-1).²⁵ Ниједан од пројеката ИК-3 није изведен због заузетости тима, преоптерећености фабрика, споре израде, недостатка мотора, преоријентисања надавки на друге типове, итд.

Испорука прве и једине серије (предсерије) од 12 ИК-3 завршена је половином 1940, уместо крајем 1939. године. У извештају²⁶ ђенерала Симовића од 11. јануара 1939, каже се да „ћемо до краја 1939. имати 12, а до краја 1940. 48 авиона ИК-3“, што потврђује постојање планова ВВ да реализује већу производњу.

Почетком 1939. ми смо већ имали Харикене и лиценцу, а током исте године увезли смо месершмите, тако да је ИК-3 изгубио свој врхунски приоритет. Издијањем Другог светског рата, у септембру 1939, долази до постепеног прекида испорука ратног и ваздухопловног материјала. То је створило огромне проблеме у производњи домаћих авиона. Због својих потреба Британци су ограничили, а нешто касније и прекинули испоруку мотора за лицендне авионе, док Французи практично нису били у могућности да изврше испоруке јер су се нашли у незавидној ситуацији у рату са Немачком. Француска ловачка авијација била је застарела, а једини употребљиви тип који се производио био је МС.406, авион који је захтевао много времена за израду, а времена више није било. Француска је грчевито покушавала да уведе нови модерни Девоатин Д.520, али до њене капиталације направљен је само мали број.²⁷

23 О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео II*, стр. 62, 67-70.

24 Sime Ostric and Cedomir Janic, *IK Fighters (Yugoslavia: 1930-40s)*, Profile No242 (U daljem tekstu: *IK Fighters*), 1972.

25 *Исћо*.

26 *Априлски рај 1941*, Зборник докумената, књига 1, Војноисторијски институт, Београд, 1969, стр. 136-142 (документ бр. 31: АВИИ К84, Ф17, рег. бр. 34/5 – Стр. Пов. Ђ. Оп. Бр. 438 од 11. јануара 1939 – предлог начелника Главног ђенералштаба министру Војске и Морнарице о повећању снаге ВВ на 1000 авиона).

27 A. Pelletier, *н. ч.*

И Краљевина Југославија се нашла у сличној ситуацији, суочена са недостатком времена и недостатком мотора. Од планиране производње ИК-3 одустало се вероватно већ крајем 1939. године. Та одлука ВВ је потпуно логична у светлу чињенице да је у то време текла редовна испорука немачких Месершмита. У последњем периоду, крајем 1940/почетком 1941, у промењеним односима (прекид немачких и тешкоће код британских испорука), ВВ је опет покушало да реализује производњу ИК-3 и у том циљу вршени су преговори са фабриком Рогожарски која је пред сами рат започела градњу 25 авиона такозване II серије ИК-3.²⁸

Анализа нађавки школских авиона за ВВ

Нађавке школских типова авиона за ВВ извршаване су уз неупоредиво мање тешкоћа од нађавки ратних типова. Током целе деценије тридесетих ВВ је нађављало и користило школске авионе искључиво домаће концепције и производње. Већ у првој половини тридесетих, планери Команде одлучили су да се потпуно ослоне на домаћу ваздухопловну индустрију када се ради о школским типовима. На самом почетку деценије, наручена је серијска израда почетног школског авиона Физир ФН, која је трајала до иза половине тридесетих (произвођачи „Змај” и „Рогожарски”), а 1940. обновљена је израда у новоформираној фабрици „Албатрос”. Укупно је направљено 130 ФН са мотором Валтер и 60 са Мерцедесом.²⁹

Половином тридесетих почела је производња успешног прелазног авиона ПВТ чије су одличне карактеристике довеле до промене мишљења стручних кругова и одлуке Команде да се нађављају само домаћи школски авиони. Фабрика „Рогожарски” произвела је до рата прототип и 60 серијских авиона.³⁰ Скоро истовремено са појавом ПВТ, јавља се и прелазни ФП-2 којег је производио „Змај” (прототип и 65 серијских примерака).³¹

Током друге половине тридесетих ВВ је наручило и увело у наоружање још неколико одличних школских типова, произведених код „Рогожарског”. То су били почетни СИМ X (прототип и 20 серијских авиона)³², акробатски СИМ XI (прототип) и прелазни ловачки Р-100 (једноседи дериватив ПВТ, израђено 26).³³

Иако су сви наведени типови били веома успешни, ипак је због застаревања и обуке пилота за нове ловце нискокрилце дошло до потребе нађавке нових почетних школских авиона. По конкурс у штаба

28 О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео II*, стр. 69.

29 *Истито*, стр. 47-48, 82.

30 Ћ. Јанић, *Avion P.V.T.*, Front br. 1274, 24. decembar 1982.

31 О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео II*, стр. 51, 83.

32 Ћ. Јанић, *Trenažni visokokrilar*, Front br. 1240, 30. april 1982.

33 Ћ. Јанић, *Za školovanje vrhunskih asova*, Front br. 1282, 18. februar 1983.

ВВ из 1939. израђена су три прототипа нових почетних школских нискорилаца (Икарус Аеро-2, Рогожарски Бруцош и Албатрос Алка)³⁴, а ВВ је прихватило само „Икарусов“ прототип, наручивши израду серије (није реализована).³⁵ Фабрика „Икарус“ израдила је и веома успешан прототип модерног прелазног нискокрилца са мотором од 420 КС названог ММ-2. Пред рат је планирана производња 50 авиона, али није направљен ниједан серијски примерак³⁶.

Једини увезени почетни школски авион био је чувени немачки Бикер Јунгман. Увоз тог типа био је у великој мери изнуђен од стране Немаца, а ВВ је пристало да увезе компоненете и подсклопове за његово склапање у земљи (фабрика „Утве“) у циљу остваривања увоза других немачких ратних типова који су били од пресудне важности. С друге стране, увоз готових делова омогућио је врло брзо увођење Бикера у наоружање (испоруке неког другог домаћег типа биле би много спорије). Увоз је изведен у два дела, првих 50 Бикера је стигло 1939, а следећих 100 током 1940/41. године.³⁷ Сви Бикери су склопљени и испоручени (неки у току рата).³⁸

Поред Бикера, увезен је само још један школски авион. Био је то немачки Месершмит Ме-108 Тајфун. Уз ловце Ме-109 набављено је и 12 Тајфуна за преобуку пилота-ловаца. У почетку, Тајфун је био класификован код нас као школски ловачки авион, али, у рату, сви авиони тога типа коришћени су као авиони за везу.³⁹

Order of Battle

Да би се оформио *Order of Battle*, потребни су подаци о свим јединицама, типовима и броју авиона одређеног ваздухопловства у одређено време. Нажалост, ти подаци за ВВ у априлу 1941. нису ни данас до танчина познати, нарочито када се ради о броју авиона.

Што се тиче борбених и неборбених јединица свих компонената ВВ које су учествовале у Априлском рату, нема неких већих непознаница - познати су називи јединица и летелишта.⁴⁰

34 О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео III*, стр. 59-61, 84.

35 Ћ. Јанић, *Ikarusov Aero-2*, Aero br. 11, oktobar 1999.

36 Р. Bosnić, *Avion MIMA-2 (II)*, Aero br. 8, mart 1999.

37 Др. Л. Цвијетић, *н. г.*, стр. 231, 246.

38 Александар Аца Станојевић, директор „Утве“ А. Д. до 1941, разговор са П. Миладиновићем 24. 01. 1995. у Београду. А. Станојевић говори о 150 авиона и то: 1 клупски (1939), 50 (1940), 98 (1941) и 1 *Bu-133C Jungmeister* (1941) – тј. укупно је било 149 Јунгмана. С друге стране, анализа познатих војно-евиденцијских бројева (првих 99 авиона је означено са 401-499, а следећих 50 са 901-950) и касне испоруке (и у рату, чак и 12. априла) готових Бикера из Земуне у Сарајево, јасно наводе на закључак да су испоручени сви Бикери из „Утве“ (на пример, познат је број 947).

39 Ђ. Oštrić, О. Petrović, *Meseršmit Bf-108*, Yuvam Aeroplan broj 5, septembar-oktobar 1989.

40 Подаци познати из радова А. Павловића.

Када се ради о броју типова авиона који су ушли у Априлски рат и о укупном броју типова који су коришћени у том рату, ситуација није тако јасна. Додуше, и раније се оперисало са свим главним типовима борбених и помоћних авиона, али извештајан број типова школских и мобилисаних авиона у ПозВ није помињан. Ипак, подаци из новијих истраживања већег броја аутора омогућили су да се одреде и ти непоменути типови, тако да је сада познат највећи број типова (ако не и сви).

Тачан број авиона који су учествовали у Априлском рату никад није са сигурношћу одређен. Најчешће су у оптицају подаци које је, још почетком седамдесетих, први објавио потпуковник Андрија Павловић у свом заиста изванредном чланку о ВВ у Априлском рату.⁴¹ Уосталом, А. Павловић је једини аутор који се озбиљно бавио том темом,⁴² једино су његови радови омогућавали било какав увид и било какву систематизацију авиона ВВ у Априлском рату. У каснијем периоду, скоро сви објављивани радови углавном су преносили исте податке. Међутим, каснија истраживања ипак су показала да није 100 % тачан број авиона код свих типова (а нису наведени ни сви типови), ни када је реч о броју авиона на дан 6. априла 1941. ни када се ради о укупном броју који је учествовао у рату.⁴³ Код неких типова ради се о смањењу, код других о повећању броја авиона. Такво стање је допринело да се измени број авиона појединих намена и, наравно, укупан број авиона у рату.

Одређивање тачног броја авиона ВВ на почетку Априлског рата као и укупног броја авиона ВВ који су учествовали у рату доста је тешко из најмање два разлога. Први разлог – непосредно пред и за време Априлског рата убрзано су вршене испоруке ремонтваних (па и нових) авиона. Други разлог – велики број званично отписаних авиона старијих типова и даље је (неслужбено) коришћен да би се истрошио преостали ресурс, а још више што није било могућности за њихову замену. У неким случајевима јавиле су се велике тешкоће услед недостатка података. Из познате архивске грађе не може се извести коначан и тачан закључак о броју (и типовима) авиона, тако да једини начин да се, макар и приближно, одреди број појединих авиона, било је мукотрпно прикупљање (и размена) података из приватних извора, ретких сачуваних докумената и сведочења, до сада објављених радова и, нешто мало, из штампе. Резултат добијен анализом тих података дат је у табели типова авиона.

41 А. Павловић, *Југословенско ваздухопловство у Априлском рату 1941. године*, (у даљем тексту: А. Павловић, *ВВ у Априлском рату*), Гласник РВ и ПВО бр. 5, 1972, стр. 39-41.

42 Павловић је написао читаву серију чланака о ВВ и Априлском рату који су објављени у Гласнику РВ и ПВО и Ваздухопловном гласнику из Лондона.

43 Типичан случај је код Ме-109 - Павловић је навео а велики број аутора још увек говори о 61 авиону тога типа на дан 6. априла, а у ствари било их је свега 54 (7 Ме-109 је избачено из строја у марту/априлу, пре издијања рата) плус један који је оправљен током рата. И код других типова је дошло до измене броја авиона у односу на податке А. Павловића (Харикен, Фјури, До-17, Бленхјам, итд.).

Најјаснија је ситуација у ОпВ из простог разлога што је познато највише чињеница о ратним (борбеним) типовима. Док стари извори наводе да је ОпВ имало 300 ратних (борбених) и 45 помоћних авиона (дакле укупно 345), према тренутно познатим подацима ти бројеви морају се кориговати на 314 ратних (борбених) и 65 помоћних (укупно 379), при чему је познат број авиона по типовима.

Број авиона у АВ још увек је прилична непознаница. У раним радовима Павловић наводи укупан број од „120 једномоторних извиђача”, а у каснијим 100 авиона. Међутим, неки извори⁴⁴ наводе да је АВ имало свега 80 старих двокрилаца у својим ВИГ. Тај број и изгледа најреалнији, ако се узму у обзир познати подаци о броју авиона неких ВИГ (које су имале углавном по 7-8, ређе 10 авиона). Нажалост, због недостатка податка, за бројно стање по типовима извиђача морала је да се изврши процена. Поред 80 извиђача, АВ је имало и 7 осматрачких Рода.

Најнејаснија ситуација је остала у ПозВ и код неборбених авиона. Експлоатисани подаци (367 авиона ПозВ плус 45 помоћних авиона у ОпВ, тј. број од 412 неборбених авиона) превазиђени су откривањем неких типова који нису били побројани (на пример неки прототипови, мобилисани цивилни авиони, итд) и то је довело до промене (445 авиона у ПозВ плус 65 помоћних у ОпВ - укупно 510 неборбена авиона).⁴⁵ Бројно стање по типовима је углавном познато (макар и приближно) за највећи број такозваних школских типова у ПозВ, осим за 5 основних типова (ФН, ФП-2, Бикер, Бреге 19 и Потез 25). Наравно, непознавање тачног броја авиона тих основних типова прилично компликује ситуацију, јер су ти типови били заступљени у великом броју у наоружању ВВ. Ипак, ако се има у виду да је „Утва” испоручила свих 150 Бикера, да је било неколико десетина Физира и исто толико прелазних ФП.2, затим да је још увек коришћен сличан (или, чак и нешто већи) број старих двокрилаца Бреге 19 и Потез 25, сасвим сигурно се може рећи да је број авиона у ПозВ био већи од оног којим се манипулисало до сада. У том смислу извршене су и процене броја тих авиона у употреби (ма колико то било незахвално) а код таквих бројева у табели типова наведено је да се ради о процењеним вредностима.

Стари подаци за укупан број авиона такође су се нешто променили, уместо 812 (300 борбених и 45 помоћних у ОпВ, 100 армијских у АВ и 367 школских), највероватније се ради о 911 (314 борбена и 65 помоћних у ОпВ, 87 армијских у АВ и 445 школских у ПозВ). Укупан број борбених авиона (у ОпВ и АВ) који су учествовали у Априлском рату остао је скоро непромењен, уместо 400 (300 + 100) ради се о 401 (314 + 87), с тим што

44 *Сјоменица Ђалих Срба ваздухопловаца*, Вашингтон, 1975 (чланак: Божићар Костић, *Ваздухопловство војске у рату 1941*), стр. 52.

45 У број од 510 помоћних авиона не улази 7 авиона Рода из АВ – због своје намене, ти авиони се сматрају борбеним авионима иако нису били наоружани (до рата није спроведено намеравање наоружавање једним окретним митраљезом).

је донекле промењена структура припадности (повећан број борбених авиона ОпВ на 314, а смањен број извиђача АВ на 87).

Закључак

Команда ВВ успела је да изврши оно што се извршити могло и да обезбеди највећи могући број авиона у датим околностима. Она је увек, када је то било могуће, поред набавке извесног броја авиона неког страног типа, захтевала и лиценцу у циљу задобијања извесне самосталности у набавкама и каснијем одржавању тих типова, а такав метод обезбеђивао је увођење нових технологија и посао за домаћу ваздухопловну индустрију. Захваљујући таквој политици набавке и опремања, ВВ је ушло у рат са модерним авионима који су били равни немачким авионима, а далеко изнад авиона свих осталих ваздухопловстава околних земаља.

Неки немачки типови (*Messerschmitt Bf-110* и *Junkers Ju-87 Stuka*) нису набављени јер Немци нису хтели да их продају и поред учесталих апела, захтева и ургенција ВВ и југословенских власти. Због објективних разлога, више уговорених испорука није реализовано до Априлског рата, мада су неке биле у току извршења. Радило се о великом броју америчких авиона (*Curtiss P-40C Kittyhawk* и *Douglas DB-7*), мањем броју француских (*Potez 63* и *MS-406*) и италијанских (*Caproni*), а вођени су и преговори са Русима о испоруци њихових ловаца и бомбардера.

Што се тиче домаће ваздухопловне индустрије она је обезбедила одређен број типова и потребне количине скоро свих школских типова. Ти типови су били углавном нешто старије концепције из периода прве половине тридесетих, али сви су коришћени веома успешно до рата. Иако су наручена два типа нових школских нискокрилних авиона (почетни Аеро-2 и прелазни ММ-2) ниједан од њих није стигао да уђе у серијску производњу. Услед делимичне зависности од иностраних набавки одређених компонената (нарочито мотора), није била реализована значајнија производња ратних (борбених) типова, мада је пред рат било планова о серијској производњи неког (неких) од нових двомоторних типова.

Због издијања Априлског рата нису реализоване две серије два лиценцна типа код фабрика ДФА и „Икарус”. Први од њих био је До-17, а други Б-4 „Дуги нос” (модификовани Бленхајм). Заплењене делове, компоненте и подсклопове До-17 Немци су искористили за своје потребе, а материјал из „Икаруса” продали су Финцима за уградњу у њихове лиценцне авионе Бленхајм (*Blenheim Mk.IV*).

Није спорна чињеница да ВВ није успело да изврши до краја преоружавање модерним типовима и да је у рат ушло и са извесним бројем авиона застарелих, скоро неупотребљивих типова. Чак и да је успело да добије све што је било поручено, и даље би остао проблем формацијске непопуњености јединица. Однос између броја борбених и осталих (помоћних и школских) типова (401 : 510 тј. 1 : 1,27) показује

да је било више од половине неборбених авиона. С друге стране, однос између броја авиона модерних и застарелих борбених типова (281 : 120, тј. 2,34 : 1) говори да је нешто испод трећине (углавном извиђачких типова и нешто ловаца) било застарело. Једину реалну борбену снагу у Априлском рату представљали су модерни авиони, укупно 281 авион – 111 ловаца (55 Ме-109, 46 Харикена, 1 АВТ-1, 7 ИК-3, 1 Потез 63, 1 Ме-110), 154 бомбардера (51 Бленхајма, 63 До-17К, 40 СМ-79), 9 даљних извиђача (Бленхајма) и 7 осматрачких авиона (Рода).

На крају поменимо и то да је, укупно посматрано, било врло мало више офанзивних (бомбардерских) авиона од дефанзивних (ловачких), однос је био 154 : 149 (1,03 : 1), или ако се упоређују само модерни авиони, 154 : 111 (1,38 : 1). Такав однос би могао да сугерише да се ВВ спремао на офанзивни рат, међутим, разлог за то лежао је у чињеници да нису испоручени сви наручени ловци Харикен (док су ловачке касниле, бомбардерске испоруке мање-више текле су по плану).

Прилог

АВИОНИ ВВ 1941.

ЛОВАЧКИ ТИПОВИ

1. Месершмит Ме-109

Једномоторни нискокрилни једноседи ратни авион за борбу и гоњење (по оригиналној класификацији ВВ из 1940) или једноседи ловац нискокрилац модерне концепције (по уобичајеном данашњем начину класификације), стандардни и најбројнији модерни ловац у наоружању ВВ. Оригинална немачка ознака је *Messerschmit Bf-109E-3* (или *Bf-109Ea-3*, где слово „а” стоји за *auslandisch*, тј. испорука у иностранство), а југословенска Ме-109. Од августа 1939. до краја пролећа следеће године, испоручено је 73 од поручених 100 авиона. У међувремену, познат број оштећених примерака послат је у Немачку на оправку, али их Немци нису оправљали, већ су, по свом маниру, уместо њих испоручили друге исправне авионе. Из тог разлога Немци су тврдили да су испунили испоруку 100 уговорених ловаца (73 плус 27 оправљених), док су Југословени сматрали да је испоручено само 73 авиона. На почетку Априлског рата ВВ је имало укупно 54 оперативна Ме-109, 33 у 6. ЛП, 19 у 2. ЛП и два у 3. ПШ. Један примерак је испоручен са оправке током рата чиме се број Ме-109 коришћених у рату подигао на 55 примерака.⁴⁶

2. Хокер Харикен

Модерни једноседи нискокрилни ловац, други стандардни ловачки тип ВВ по броју авиона. Британска ознака *Hawker Hurricane Mk.I*, југословенска Хокер Харикен.

⁴⁶ Д. Лучић/М. Живић, *н. г*; Петар Боснић, *Набавка ловаца Ме-109Е*, Лет бр.1/1998; Предраг Миладиновић, *Реконструкција рејсисира југословенских ловаца Ме-109Е*, Лет бр.1/1998.

У до сада објављиваним чланцима оперисало се са бројем од 61 Ме-109 на дан 6. априла 1941, међутим, по најновијим истраживањима г. Предрага Миладиновића, тачан број је 54 авиона (разлика настала због оштећења 7 Ме-109 у марту/априлу 1941.

Из Британије је увезено 24, а „Змај” је испоручио до Априлског рата 18 и током рата још 8 Харикена. На дан 6. априла, ВВ је располагало са 38 оперативних Харикена, од тога 15 у 2. ЛП, 20 у 4. ЛП и три у 3. ПШ. Укупан број коришћених Харикена у Априлском рату износи 46, од тога 8 су испоручени током рата (2 оправљена и 6 нових). Ако се урачуна и авион модификован у АВТ-1, укупан број је 47 авиона.⁴⁷

3. АВТ-1

У циљу испитивања могућности производње Харикена опремљених алтернативном погонском групом, домаћи инжењери су извршили модификацију једног стандардног Харикена британске производње на немачки мотор Дајмлер-Бенц (*Daimler-Benz DB-601Aa*). Добијени дериватив Харикена (радови обављени у „Рогожарском”), назван АВТ-1 (ловац ваздухопловно-технички први), показао је на испитивањима и неке предности над оригиналном. Једини примерак АВТ-1 предат је ВВ на дан 7. априла 1941. године.⁴⁸

4. Рогожарски ИК-3

Једини модерни нискокрилни ловац-једносед домаће концепције и производње, авион ИК-3 је задобио својим одличним карактеристикама статусни симбол успеха целокупне југословенске ваздухопловне индустрије. Произведено 13 авиона – прототип и 12 серијских (тачније предсеријских) авиона. Прототип је полетео у пролеће 1938, а у јануару следеће године уништен је у несрећи. Првих 6 серијских авиона уведено је у наоружање до марта 1940, а других 6 до половине исте године. Од 11 постојећих авиона (један уништен септембра 1940), у рат је ушло само 6 серијских авиона у саставу 51. ВГ из 6. ЛП – остали су били на оправци а један (Бр. 7) на модификацији. Модификовани авион на којем су рађене извесне измене и дораде у циљу побољшања особина, предат је јединици 7. априла 1941. и тиме је укупан број ИК-3 коришћених у рату порастао на 7.⁴⁹

5. Потез 63

Двомоторни нискокрилац, троседи ловац. Иако је према првобитној класификацији ВВ био ратни вишесед за вишеструку намену, Потез 63 коришћен је само као ловачки авион. Уосталом, и оригинални назив (*Potez 630 C-3*) показује да је авион троседи ловац (C-3 стоји за ловац (*Chasse*) са три седишта). Потез 63 је био једини модерни француски тип у наоружању ВВ. Испоручена су само два авиона јер Француска није могла, почетком 1940, да испуни уговорене испоруке. Авиони су служили у ловачкој 51. ВГ 6. ЛП а на дан 6. априла 1941. оба авиона су била неисправна. Један авион, убрзо оправљен, извршио је неколико летова без сусрета са непријатељским авионима.⁵⁰

47 Огњан М. Петровић, *Војни аеројлани Краљевине СХС/Југославије (гео III:1931-1941)* (у даљем тексту: О. Петровић, *Војни аеројлани КЈ гео III*), необјављени текст (код аутора), предвиђен за часопис Лет бр. 4.

48 О. Петровић, *Војни аеројлани КЈ гео III*; АВИИ П. 17, К. 373, Ф. 5, Д. 13, лист 5 (Преглед стања фабрикације и наплата на дан 6. априла 1941. по закљученим уговорима и наређењима Штаба ВВ – само за “Рогожарски”).

49 *IK Fighters*; *Ilustrovana istorija vazduhoplovstva, tom Ratna krila*, Beograd, 1988, стр. 118 (Ћ. Јањић, поглавље *Lovci IK-1, IK-2 i IK-3*); П. Боснић, *Шезгесейи рођендан лејенде нашеј неба - ловачки авион Ројожарски ИК-3*, први део - прототип, предавање одржано 23. марта 1998. на 233. седници Удружења за неговање ваздухопловних традиција (УЗНЕВАТ), Београд, 1998; О. Петровић, *Војни аеројлани КЈ гео II*, стр. 67-70.

50 О. Петровић, *Војни аеројлани КЈ гео III*, стр. 79-81; Досјеје инж. Душана Бракуса, представника француске извозне асоцијације О.Ф.Е.М.А. у Београду од 26.

6. Месершмит Ме-110

Двомоторни нискокрилац, троседи тешки ловац-разарач Ме-110 (*Messerschmitt Bf-110C-4*), стандардни тип немачке Луфтвафе. Један авион је принудно слетео 1. априла 1941. на аеродром Краљево. После прегледа, пребодјавања и исцртавања југословенских ознака, авион је прелетео 9. априла преко Земунa на летелиште В. Радинци, али је оштећен при слетању од стране сопствене против-авионске артиљерије.⁵¹

7. Икарус ИК-2

Једноседи ловачки висококрилац ИК-2, први ловачки авион домаће концепције и први авион металне конструкције, произведен у фабрици „Икарус“. Први прототип полетео 1935, а други (модификовани) 1936. године. Због одбијања ВВ да прихвати ИК-2 у наоружање, производња 12 серијских ловаца остварена је релативно касно, тек 1939, у време када су ловци-висококрилци били застарели. У рат је ушло 8 ИК-2 у саставу 4. ЛП, а током самог рата пук је добио из радионице још два оправљена авиона.⁵²

8. Хокер Фјури II

Једноседи ловачки двокрилац британске концепције, стандардни ловац ВВ од 1936, потпуно застарео у време Априлског рата. Предвиђено избацивање Фјурија из наоружања није остварено јер до рата није набављен потребан број нових ловаца за њихову замену. Оригинална британска ознака *Hawker Yugoslav Fury Mk.II*, код нас познат као Хокер Фјури II. Од матичне фабрике „Хокер“ купљено је 1936. првих 10 авиона. Домаћа индустрија започела је 1937. лиценцну производњу и током следећих пар година „Икарус“ је произвео 24, а „Змај“ 16 Фјурија II. Од укупно 50 Фјурија II уведених у службу ВВ, на дан 6. априла 1941. било је само 29 оперативних авиона (плус 1 на оправци), од тога 25 Фјурија је било у саставу 5. ЛП (као борбени авиони), а 4 авиона се налазило у 3. ПШ (као ловачки тренажери).⁵³

БОМБАРДЕРСКИ ТИПОВИ

9. Дорнијер До-17К

Двомоторни авион за бомбардовања и даљна извиђања, троседи висококрилац немачке концепције, стандардни и најбројнији бомбардерски авион у ВВ, познат у ваздухопловном жаргону као До-17. Први примерци испоручени 1937. у време када је сличан тип био стандардни бомбардер немачког ваздухопловства. Немачка ознака за првих 20 испоручених авиона била је *Dornier Do-17Ka-1* а за следећу серију од 14 авиона *Do-17Ka-2*. Последња два увезена примерка за узор нове верзије били су

фебруара 1938. до 15. јуна 1940, када му је прекинут радни однос због рата, Музеј ваздухопловства (у даљем тексту: МВ).

51 О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео III*.

52 *IK Fighters*; О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео II*, стр. 64-66; О. Petrović, N. Đokić, *Ikarus IK-2 - Prvi domaći lovački avion*, Narodna armija, br. 2726, 24. 08. 1991.

53 Šime I. Oštrić, *Zenit Dvokrilca*, Front br. 804 od 28. 12. 1973; О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео III*; АВИИ, П. 17, К. 375, Ф. 10, Д. 62, лист 1 (Извештај надзорног органа ВВ (инж. Саве Петровића) у „Икарусу“ Пов. В. М. Бр. 1108 од 28. марта 1941. - о броју авиона на ревизији у тој фабрици), у даљем тексту: Стање у „Икарусу“ на дан 28. марта 1941.

познати као Тип Б (за разлику од Типа А који се односио на првих 34 авиона), односно *Do-17Kb*. Државна фабрика авиона (ДФА) из Краљева започела је 1939. лиценцну производњу и до почетка Априлског рата испоручила 30 *Do-17Ka-3*. У Априлски рат је ступило 60 авиона *Do-17* и то: 28 у Скопљу и 30 на Косову (сви из 3. БП) и 2 у Мостару (у Ваздухопловној школи бомбардовања), а током рата ДФА је испоручила још 3 авиона.⁵⁴

10. Бристол Бленхајм

Двомоторни лаки бомбардер велике брзине, троседи средњекрилац, познати британски авион из предратног и почетног периода II СР. Стандардни лаки бомбардер и даљни извиђач ВВ. Од матичне фирме „Бристол“ купљена су 1937. два примерка за узор (британска ознака *Bristol Blenheim Mk.I*). Фабрика „Икарус“ је произвела, почев од 1939, 40 лиценцних Бленхајм Б.1, а Британци су испоручили почетком 1940. још 20 авиона истог типа. Девет Б-1 опремљено за даљно-извиђачке задатке, служило је од 1940. у новооснованој самосталној 11. ВГ за даље извиђање (ушли у рат). Остали Бленхајми, намењени за бомбардовање, налазили су се на дан 6. априла 1941. у 1. БП (23 авиона) и 8. БП (24). У току Априлског рата „Икарус“ је испоручио још 4 оправљена авиона, чиме је укупан број Бленхајма Б-1 коришћених у рату порастао на 60.⁵⁵

11. Икарус Б-4

Стандардни Бленхајм Б-1 (Бр. 3535) модификован (без лиценце) 1940. у фабрици „Икарус“ по пројекту Техничког одсека Штаба ВВ. Сличан британском типу 4 (*Blenheim Mk.IV*), али са моторима као код Б.1. Авион је означен са Б-4, а због новог носача добио је надимак „Дуги нос“. Уговор за израду 20 Б-4 склопљен је 25. 03. 1941 (мотори пољске израде из немачког ратног плена). Једини примерак Б-4 налазио се априла 1941. у школској јединици у Сарајеву, где је и заплењен.⁵⁶

12. Савоја СМ-79

Тромоторни авион за бомбардовање и извиђање, никокрилац са 7 чланова посаде, један од најпознатијих и најбољих италијанских бомбардера у II СР. Стандардни тешки бомбардер ВВ. Краљевина Југославија увезла је 45 Савоја Маркети СМ-89 (оригинална ознака *Savoia Marchetti SM-89I*, I стоји за *Iugoslavo*). Првих 15 је стигло у септембру 1939, а остали у децембру исте године. У рат је ступило 40 авиона, од тога 26 у саставу 7. БП, а 14 у самосталној бомбардерској 81. ВГ.⁵⁷

54 Л. Цвјетић, *н. г.*, стр. 183-184; Н. Дошлић, *н. ч.*; А. Павловић, *ЈВ у Априлском рату*, стр. 35; О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео III*.

55 З. Јерин, *н. ч.*; О. Петровић, *Авион њава смрт*, Фронт бр. 1256, 20. 08. 1982; *Војни аероплани КЈ гео III*.

56 З. Јерин, *н. ч.*; *Војни аероплани КЈ гео III*; фотографија Б-4 снимљена од стране Немаца у Сарајеву, виђена на Интернету.

57 G. Garelo, *н. ч.*; Петар Боснић, *Бомбардер Савоја Маркети СМ 79К у Југословенском ваздухопловству*, предавање на 341. седници УЗНЕВАТ, Београд, 2001; О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео III*; АВВИ, П. 17, К. 370, Ф. 7, Д. 12, лист 2 (Стр. Пов. Бр. 273 од 11. децембра 1940 - Списак митраљеза „БРЕДА-САФАТ“ кал. 12,7 мм који су монтирани на аероплане САВОЈА-МАРКЕТИ у 7. ваздухопловној бази, а који конструктивно припадају доле наведеним бројевима аероплана од 11. децембра 1940) - списак садржи 27 авиона из низа БР. 3716-2745 (недостају БР. 3720, 3733 и 3741) са бројевима свих митраљеза калибра 12,7 мм.

ИЗВИЋАЧКИ И ОСМАТРАЧКИ ТИПОВИ

13. Хокер Хајнд Кестрел

Двоседи двокрилни извиђач Хајнд-Кестрел, фабрички назив *Yugoslav Hind (Modified) Mk.I*. Из Енглеске су увезена 1937. два модификована авиона, опремљена истим типом мотора који су имали југословенски ловци Фјури II. Планови куповине 30 авиона Хајнд из новембра 1938. нису остварени. Један Хајнд Кестрел је уништен пре рата, а преостали авион је био у априлу 1941. у 11. ВГ.⁵⁸

14. Хокер Хајнд Мистрал

Двоседи двокрилни извиђач Хајнд Мистрал, опремљен (на захтев ВВ) мотором Мистрал Мажор (*Gnome Rhône Mistral Major*). Увезен само један примерак 1937. године. У Априлском рату налазио се у 11. ВГ.⁵⁹

15. ФАК Бреге 197

Двоседи двокрилац металне конструкције, стандардни бомбардер ВВ од 1931. године. Тип Бреге 197 (*Breguet Bre 197*) или 19/7 је прва верзија такозване „II генерације” авиона Бреге 19. По пројекту матичне фирме, ФАК (Фабрика авиона Краљево) је произвела укупно 51 авион. Увођењем модерних двомоторних и тромоторних бомбардера, Бре 197 су пребачени на задатаке армијског извиђача. Почетком 1940, од борбених јединица само је сарајевски 2. ваздухопловни пук имао авионе Бреге, а половином те године у новоформираном Армијском ваздухопловству било је 38 Бреге 197.⁶⁰

Ако је Армијско ваздухопловство у априлу 1941. имало 80 извиђача, а од тога 18 Потеза, испада да је било 62 авиона Бреге (типа 197 и 198). Колико је било авиона Бреге 197 није тачно познато. Из чињеница да су Немци запленили само један Бре 197 и да су Хрвати касније користили само неколико примерака тога типа, да се наслутити да број авиона Бре 197 у априлу 1941. био много мањи од броја Бре 198. То изгледа савршено логично јер су Бре 198 били новији авиони са новијим и бољим моторима.

16. ФАК Бреге 198

Двоседи двокрилац Бреге 198 или 19/8 (*Bre 198*) створен је адаптацијом стандардног типа Бреге 197 на амерички мотор Циклон. Пошто је ВВ одустало од првобитне намере да се 50 преосталих „змајева” Бреге „II генерације” опреме моторима К9, за те авионе су купљени мотори Рајт Циклон (*Wright Cyclone*). Адаптацију је извршио тим ФАК под вођством инж. С. Зрнића, а моторе је уградио 1936-1937. „Икарус” (укупно 48 примерака). По особинама, Бреге 198 је био најбољи тип Бреге у ВВ.⁶¹

Армијско ваздухопловство је имало 48 авиона (дакле све произведене) при формирању 1940. године. Њихов број у априлу 1941. највероватније није био битније измењен, с обзиром на њихову старост и квалитет мотора, тако да је главнина од 55 авиона у Армијском ваздухопловству била типа Бре 198.

58 Peter Lenjjs, *British Bomber since 1914*, Putnam, London, 1976, str. 234; Душан Ћировић, *Ваздухопловне жриве*, Земун, 1970, стр. 130, 132.

59 *Истио*.

60 О. М. Петровић, *Војни аероплани Краљевине СХС/Југославије 1918-1930* (у даљем тексту: *Војни аероплани КЈ гео И*), Лет бр. 2, 2000, стр. 67-69.

61 *Истио*.

17. Икарус Потез 25 К9

Двоседи биплан настао адаптацијом стандардног Потез 25А2 Јупитер на мотор К9. Први авион (Бр. 202) модификован је 1934. али ВВ тада није усвојило ту модификацију, највероватније због тешкоћа које су се јављале при експлоатацији мотора К9. План ВВ да се избаце 1938-1940. из наоружања свих 143 преостала Потеза⁶² није остварен, јер није било нових извиђачких авиона који би заменили старе Потезе (и Брегеје). Због тога је ВВ било принуђено да и 1940. задржи 40 Потеза у 2. извиђачком пуку а неки од њих су били Потез К9. Могућност модификације Потеза појавила се тек 1940, када је инж. Добросављевић извршио модификацију мотора К9 и отклонио све његове недостатке. Није познат тачан број адаптираних авиона, али од 18 армијских извиђача типа Потез у Армијском ваздухопловству у априлу 1941, бар 10 је било типа Потез К9.⁶³

18. Физелер Рода

Двоседи висококрилац са подупртим крилом, класификован у ВВ као „једномоторни авион за извиђање и сарадању”. Од септембра 1939. до половине 1940, ВВ је примило 22 авиона Рода (*Fieseler Fi-156C-1/C-2 Storch*). Планирана лиценцна производња (прихваћена од стране Немаца) није остварена. У Априлском рату Роде су коришћене за два типа задатака, као помоћни авиони (за везу) и као осматрачки и авиони за сарадњу. У саставу пет ескадрила за везу (помоћне јединице ОпВ) ангажовано је 15 Рода, а остатак је расподељен извиђачким групама (ВИГ) Армијског ваздухопловства. На дан 6. априла наређена је заплена Роде немачког посланика у Београду.⁶⁴

ОСТАЛИ ВОЈНИ ТИПОВИ стандардни типови

19. ФН Валтер

Двоседи двокрилац уведен почетком тридесетих година, један од три стандардна школска почетна авиона ВВ у 1940/41. години. Означен са ФН (Физир наставни), познат и као Физир ФН или ФН-М, најчешће називан Физир-Валтер. Фабрика „Змај” произвела је 70 авиона (почев од 1931), „Рогожарски” 40 (од 1935) а „Албатрос” 20 (1940/41).⁶⁵

Крајем 1939. Штаб ВВ је располагао са 90 ФН а том броју ускоро је додао 20 „Албатросових” авиона. Међутим, услед интензивног коришћења број ФН се смањивао, па је Штаб наручио 1940. оправку већег броја авиона. Од половине 1940. до априла 1941, ВВ је примило 9 оправљених ФН (4 из „Албатроса”, 5 из „Утве”), док је

62 АВИИ, П. 17, К. 38, Ф. 2, Д. 44 (Преглед авиона ВВ који су на лицу или у набавци од 14. јуна 1940), у даљем тексту: Преглед ВВ 14. јуна 1940.

63 *Војни аероплани КЈ гео И*, стр. 63-64.

Увођење војно-евиденцијских бројева, тробојне шеме бојења и нових асиметричних ознака на Потезе К9 недвосмислено показују да је ВВ планирало (1940) дужу употребу тога типа и то као извиђача (додела евиденцијских бројева форме 1xxx). Многи застарели типови нису добили ни бројеве ни нову шему јер су били предвиђени за расход (пример: Потез-Хиспано №35/3, заробљен априла 1941. у Мађарској - још увек са оригиналним № одележењем и старим бојењем).

64 Андрија Павловић, *Организација и развој Југословенској рајној ваздухопловства 1918-1941. VII књига, период 1937-1941. V гео*, необјављено дело, рукопис у МВ; АВИИ, П. 17, К. 38, Ф. 20, Д. 10 (Преглед авиона ВВ 1. априла 1940); *Војни аероплани КЈ гео III*.

65 *Истио*.

још 11 (само 1 у „Утви“) остало некомплетно јер Штаб није испоручио моторе. У рат су сигурно ушли најновији примерци (29 нових/оправљених), до тада преживели ФН из ВВ (бар 12-14) и бивши цивилни (бар 10-11) – што износи 51-54 авиона.⁶⁶

20. Рогожарски СИМ Х

Подупрти високорилни двосед СИМ Х, школски авион са дуплим командама, истовремено и почетни и прелазни, служио за допуну основне наставе у основним ПШ и за основну наставу у ловачким ПШ (предвиђен за акробације) – авион је између школског и прелазног. Произведен 21 примерак. Од 1937, СИМ Х служи у ловачким ПШ за усавршавање у акробацијама и за обуку у гађању фото-митраљезима. У рат ступило 17 авиона.⁶⁷

21. Бикер Јунгман

Биплан двосед, почетни школски авион, код нас називан једноставно Бикер или Бикер Јунгман (оригинално *Bücker Bü-131D-2 Jungmann*). Коришћен за основну обуку у пилотажи од 1940, као стандардни авион ВВ. Од 149 авиона, „Утва“ је намонтирала 98 (последњи примерци испоручени током Априлског рата).

Највећи број Бикера служио је као стандардна опрема неборбених летачких јединица ПомВ (школе, школске и тренажне ескадриле). Известан мањи број (око 10, можда и нешто више) ангажован је у својству помоћних авиона (намењених за везу и тренажу) у ескадрилама за везу и неким борбеним ескадрилама ОпВ. Неки Бикери испоручени су из фабрике сувише касно и нису стигли да се распореде по јединицама а неки су, вероватно, стављени у резерву. Нажалост, нема прецизних података о распореду (највећег броја) Бикера, па се једино могу вршити процене. Ако се од укупног броја Бикера одбију уништени, нераспоређени и авиони из резерве (бар 30-40 авиона), онда се број авиона коришћених у рату креће око 110-120.

22. Змај Ф.П.2

Двокрилни двосед намењен за прелаз са школских на ратне авионе и за основну обуку пилота-ловаца. Познат као Ф.П.2 (Физир-Прелазни), П.2, Ф.П.2 К-7 или Физир-Станков. Фабрика „Змај“ је произвела прототип и 65 серијских авиона. Од 1936. тип ФП-2 је у служби у ПШ; у 1940. једини стандардни прелазни авион ВВ.⁶⁸ Један Ф.П.2 је уништен пре рата а 9 је било на оправци у „Змају“ – у вези с тим, процењени број Ф.П.2 који су ушли у Априлски рат (највероватније) је 56 авиона, можда и нешто мање. Априла 1941, Ф.П.2 су се налазили у 2. и 3. ПШ (по једно одељење од 15, односно 10 авиона), бар три примерка је заостало у 2. ПШ, један (за слепо летење) је био у 603. тренажној ескадрили... Неких 8 је остало у Панчеву, неколико у Нишу. Известан број се налазио у тренажним ескадрилама.

66 АВИИ П. 17, К. 372, Ф. 5, Д. 1, листови 3-5 (Фирма „Албатрос“ – допис Комисији за ваздухопловну индустрију, октобар 1941, потраживања), лист 10 (инж. Д. Вујић – допис Комисији); К. 373, Ф. 8, Д. 1, лит 3 (Изјава Петра Еремића од 27. 12. 1941 – председнику Комисије, листа оправљених и испоручених авиона из фабрике „Утва“).

За потребе овог текста усвојен је број од 52 авиона ФН.

67 Ћ. Јањић, *Trenažni visokorilac*, Front br. 1240, 30. april 1982; О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео II*, стр. 56-57, 83.

68 О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео II*, стр. 51-52, 83.

23. Рогожарски ПВТ

Подупрти висококрилни двосед, ловачки школски авион домаће концепције намењен за учење акробација као почетни тип у ловачким ПШ са дуплом командом као и за тренажу пилота. Фабрика „Рогожарски“ је произвела до рата прототип и 60 серијских авиона. Назив ПВТ (П.В.Т.) је настао као скраћеница од Прелазни-Ваздухопловно-Технички. Понекад је називан и П.В.Т. К-7, по мотору К-7 420 КС. У служби ВВ од 1936. године. До рата су уништена само два авиона, а у време немачког напада у „Икарусу“ је било 15 ПВТ на генералној оправци.⁶⁹ То значи да је у рат ушло (минимум) 44 авиона. Од тог броја, 15 је било у 3. ПШ, 5 у Школи слепог летења, остали распоређени по тренажним ескадрилама за тренажу пилота ловаца.

24. Рогожарски Р-100

Авион за обуку у вишим пилотским школама, висококрилац домаће концепције. То је била једноседа верзија прелазног авиона П.В.Т. коришћена од 1937. у улози школског ловца и авиона за обуку у гађању. Од 26 направљених авиона, у Априлски рат је ушло 16 Р-100 а још један је предат 8. априла Штабу 32. ВГ на Радинцима.⁷⁰ Највероватнији распоред Р-100 је био следећи: 11 авиона у школама (познато да је 3. ПШ ушла у рат са 5 авиона) и 6 у пуковима.

25. Месершмит Ме-108

Прелазни авион за обуку пилота ловаца, 4-седи нискорилац, веома сличан по облику и конструкцији немачком ловцу Ме-109. Код нас је првобитно класификован као школски ловачки авион (за преобуку на Ме-109). Касније му је промењена намена, постао је авион за везу. У ВВ је називан Ме-108 или Ме-108 Тајфун а оригинални немачки назив југословенске верзије био је *Messerschmitt Bf-108B-1 Taifun*. Уведен 1939. у наоружање ВВ паралелно са доласком нових ловаца Ме-109. Купљено је 12 авиона, а ВВ је преузело од нишког аероклуба и једини југословенски цивилни Тајфун (YU-PFC). У рат је ступило 11 Тајфуна, од тога (највероватније) 8 у ОпВ (5 у екадрилама за везу, 3 у борбеним јединицама као помоћни авиони), а 3 у ПШ.⁷¹

26. Капрони 310 Либецио

Двомоторни нискокрилац Капрони 310 (*Caproni Ca.310 Libeccio*), оригинално лаки бомбардер-извиђач, у ВВ коришћен искључиво као двомоторни авион за прелазну обуку за вишемоторне авионе и за обуку разних ваздухопловних специјалности. У првој половини 1938. увезено је 12 ненаоружаних К-310. У Априлски рат је ушло само 3 авиона (од тога 2 у ОпВ), остали су били на оправци у „Икарусу”.⁷²

27. Капрони 310бис

Двомоторни нискокрилац Капрони 310 бис (*Caproni Ca.310bis Libeccio*), настао из типа *Ca.310*, рађен само за ВВ. Код нас је имао исту примену као претходник. До краја 1939. ВВ је примило 11 К-310бис. У рату је учествовало 10 авиона, један је био на оправци у „Икарусу”.⁷³

69 Ћ. Јанић, *Avion P.V.T.*, Front br. 1274, 24. 12. 1982; О. Петровић, *Војни аероплани КЈ geo II*, стр. 52-54, 83.

70 Ћ. Јанић, *Za školovanje vrhunskih asova*, Front br.1282, 18.02.1983; О. Петровић, *Војни аероплани КЈ geo II*, стр. 55-56, 83.

71 Ђ. Оштрић, О. Петровић, *н. ч.*

72 G. Garelo, *н. ч.*; Stanje u "Ikarusu" na dan 28. marta 1941.

73 Исто.

28. Капрони 310бис К9

Један од 12 поручених *Ца.310бис* модификован је у Италији (на захтев ВВ) на моторе *Gnôte-Rhône К9* који се се производили по лиценци у фабрики мотора ИАМ Раковица. Тај примерак (К-310бис К9) био је узорни авион за намеравању лиценцну производњу авиона код „Икаруса”. У земљу је стигао 1940, ушао у Априлски рат.⁷⁴

29. Капрони 311

Двомоторни нискокрилац Капрони 311 (*Са 311*) представља трећу серију Капронија у ВВ. Наручено 15 авиона, у марту 1941. испоручено само 5 К-311. Сви ушли у рат.⁷⁵

30. Рогожарски РВД-13С

Тип РВД-13С (*RWD-13*), висококрилац са подупртим крилом, пројектован и рађен (од 1934) у Пољској као спортско-туристички тросед и (од 1937) као санитарски авион. Откупивши лиценцу, „Рогожарски” је произвео половином 1938. прва 2 цивилна РВД-13 који су, већ 1939, преузети од стране ВВ. Укупно је направљено 4 РВД-13 и (првобитно) два санитарска РВД-13С.⁷⁶

Судећи по стању из априла 1941. сви РВД-13 су ушли у рат у санитарској верзији (туристички авиони су преправљени у санитарске). По два санитарска РВД-13С су била у 721. и 722. санитарској ескадри (један од авиона 722. ескадриле, Бр. 3, испоручен из „Рогожарског” после избијања рата). Један авион је био у 702. ескадрили за везу, а један у 5. ЛП.⁷⁷

Нестандардни типови

31. ФН Мерцедес

Авион за почетну обуку, двоседи двокрилац југословенске концепције, уведен у ВВ у раним тридесетим. Пар година пред рат постаје авион за обуку пилота у вожењу авиона по земљи, такозвани „рулер”. Означен са ФН (Физир наставни), био је познат као Физир-Мерцедес. Фабрика „Змај” је произвела 60 примерака. Пред рат је било 9 авиона у тренажној ескадри ПозВ.⁷⁸

32. Икарус Аеро-2

Нискокрилни двосед Аеро-2, победник конкурса ВВ из 1939. за нови основни школски авион. Израђен 1940. само прототип, ушао у рат.⁷⁹

33. Рогожарски Бруцош

Нискокрилни двосед НМ-С Бруцош, рађен за конкурс ВВ за почетни школски нискокрилац. Није усвојен од стране ВВ. Рат је дочекао у саставу ВОГ.⁸⁰

74 О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео III*; Преглед ВВ 14. јуна 1940.

75 О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео III*.

76 О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео II*, стр. 42-43.

77 А. Павловић: *Командни кадар ОйВ и АВ у Ајрилском райу* стр. 28-33; *Српска крила* (Писмо Љ. Марковића); АВИИ, неразврстани документ (Извештај војној контроли о стању фабриације монтажног одељења фабрике аероплана „Ж. Рогожарски АД” на дан 31-III-1941, аеродром Земун), у даљем тексту: Стање у „Рогожарском” на дан 31. марта 1941; Сећање наредника Богдана Рашића пилота 5. ЛП, написано 1973, у власништву породице.

78 О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео II*, стр. 46-50, 82.

79 Ћ. Јанић, *Ikarusov Aero-2*, Aero br. 11, oktobar 1999.

80 Isti, *Rogožarski „Brucosz”*, Aero magazin br. 1, oktobar 1990.

34. Рогожарски СИМ XI

Подупрти високрилац, акробатски једносед настао из школског СИМ X. Израђен само прототип, коришћен у ВОГ. Ушао у Априлски рат.⁸¹

35. Икарус ММ-2

Прелазни авион нове генерације, двоседи нискокрилац са увлачећим стајним трапом и мотором К-7. Израђен је само прототип, испитиван 1941. у ВОГ. Прототип је откупљен 25. марта 1941, у Априлском рату налазио се на аеродрому у Краљеву.⁸²

36. Авиа БХ-33

Једноседи ловац двокрилац чехословачке концепције Авиа БХ-33 (*Avia BH-33E*), стандардни ловац ВВ од 1931, безнадешно застарео у време Априлског рата. Из Чехословачке је увезено 24, а Икарус” је произвео по лиценци још 22 примерка. Од 1937/38. тај бивши ловац користио се само за тренажу – класификован је као прелазни ловачки авион. У време Априлског рата у наоружању ОпВ званично су се налазила само три ловца БХ-33 (два у Самосталној ловачкој ескадрили и један у 5. ЛП), који су коришћени као борбени авиони. Поред њих, 3. ПШ је користила три школска БХ-33.⁸³

37. Хокер Фјури I

Једноседи ловачки двокрилац са фиксним стајним трапом. Године 1931, ВВ је набило три авиона Фјури I (*Hawker Yugoslav Fury Mk.IA* ili *Fury Series IA*) који су коришћени за приказ, демонстрације, тренажу и такмичења до доласка Фјурија II. Само један Фјури I је коришћен 1940. у 3. ПШ као школски ловац; тај авион је дочекао и Априлски рат.

38. Рогожарски Р-313

Модерни двомоторни средњекрилац, двоседи ловац разарач (вишенаменски ловац), један од учесника конкурса ВВ за нови двомоторни авион. Направљен само прототип под ознаком Р-313. Авион је ступио у Априлски рат у саставу 603. тренажне ескадриле.⁸⁴

39. Икарус Потез Санит

Санитетска верзија настала модификацијом задњег дела трупа (за смештај једног рањеника на носилима и болничара) стандардног Потез 25. Постојао је само један (узорни) авион назван Потез САНИТ (бр. 183 из 1936). У рат је ушао у саставу 721. санитетске ескадриле.⁸⁵

40. Кодрон Симун

Нискокрилни 4-сед са затвореном кабином, туристичко спортски авион. После капитулације Француске (јуна 1940), француски аташе у Београду поклонио је ВВ свој Кодрон Симун (*Caudron C-635 Simoun*), регистрован са Ф-АНРВ. Авион је модификован у санитетску верзију у фабрици „Рогожарски”. Пред сам немачки напад, уведен је у састав новоформиране 722. санитетске ескадриле, а 10. априла 1941. три ваздухопловца су извела прелет у СССР.⁸⁶

81 Isti, *Akrobatski avion Sim-XI*, Front br. 1224, 28.05.1982; Isti, *SIM XI - akrobat*, Krila (Ljubljana) št.12, decembar 1982.

82 P. Bosnić, *Avion MIMA-2, 2. deo*, Aeromagazin br. 8, mart 1999.

83 O. Петровић, *Војни аероплани KJ geo II*, стр. 38-41.

84 Č. Janić, *Avion R-313*, Front br. 1362, 31.08.1984.

85 *Le Potez 25*, Le La Presse, Boulogne sur mer, 1996, str. 190-191.

86 *Српска крила* (Писмо Љ. Марковића); Стојмир Илијевић, *Усијешан љрелетј авиона из*

41. Авиа Фокер Ф.39

Тромоторни подупрти висококрилац, бомбардер. Године 1932. увезена су из Чехословачке два авиона Авиа Ф.39 (*Avia F.39*) направљена по спецификацији ВВ. Од 1940. ВВ их користи за тренинг падобранаца. Пред Априлски рат уведени су у Транспортну групу, а у априлу 1941. један Ф.39 је био на оправци и „Икарусу”.⁸⁷

42. Јункерс Г.24

Тромоторни нискокрилац, дневни и ноћни бомбардер. Од 1932. ВВ је користио два Јункерс Г.24 (*Junkers G.24nao*). Од 1940. пребачени у категорију помоћних авиона. Један вероватно неисправан (уништен у рату као мета на писти аеродрома Ортијеш код Мостара), други ремонтован у Краљеву и враћен у ВВ марта 1941 (изгорео крајем Априлског рата на аеродрому Јасеница код Мостара).⁸⁸

43. ФАК Бреге 19 Јупитер

Двокрилац Бреге-Јупитер, од 1931. стандардни двоседи бомбардер (*Bre 19B2*) у ВВ (произведено 114 примерака у ФАК), крајем исте деценије потпуно застарео.⁸⁹ Од 1940. користи се само као помоћни авион. До продужене употребе дошло је због непотрошених ресурса и могућности одржавања домаћег мотора ИАМ Јупитер 9Ад. Известан број авиона дочекао је Априлски рат у својству тренажних или авиона за везу. С обзиром да су Хрвати имали 40 Бреге-Јупитера (из немачког ратног плена), јасно је да је број авиона тога типа у ВВ пред Априлски морао да буде и нешто већи (вероватна процена - око 50-так примерака).

44. ФАК Бреге 19 Лорен

Двоседи двокрилац Бреге-Лорен (*Bre 19A2 i B2*), извиђач и бомбардер из 1926; ВВ је користило увезене и лиценцно рађене авионе са два типа мотора Лорен (400 и 450 КС), укупно 244 примерка. Године 1939. наређен је расход авиона Бреге-Лорен, с тим да се ти авиони и мотори могу користити док им трају ресурси. Колико је Бреге-Лорена коришћено у Априлском рату? Највероватније се ради само о малом броју авиона.

45. ФАК Бреге 19 Хиспано

Двоседи биплан Бреге-Хиспано 500 КС (*Bre 19B2*), од 1929. бомбардер ВВ (у наоружању укупно 93 авиона). Преостали примерци пребачени су 1940. на помоћне задатке. Само мали број је ушао у Априлски рат (на пример, било их је у Загребу у априлу 1941).

46. Потез 25 Лорен

Двоседи биплан Потез-Лорен (*Potez 25A2B2*) у ВВ од 1927 (25 авиона), расходован 1939. уз могућност искоришћења ресурса. Да ли их је било у априлу 1941? Можда,

Београда у Кишињев у Априлском рату 1941, Меморијални скуп - Ваздухопловство у Априлском рату 1941, УЗНЕВАТ, Београд, 1995, стр. 55/56.

87 Václav Nemeček, *Česko-slovenská letadla (I) 1918-1945*, Praha 1983, str. 153-154; Stanje u "Ikarusu" na dan 28. marta 1941; Stanislav Jeftić iz sela Varoš kod Ražnja, polaznik I padobranskog kursa 1939/40, izjava data О. Petroviću 17. januara 1999. u selu Varoš.

88 Артиљеријски поручник Милан Ф. Турина, *Наоружање Краљевине Југославије*, Београд, 1938 (интерни извештај Генералштабу Војске КЈ из половине 1938); Вукадин-Вуле Радојковић из Крушевца, механичар и пилот 261. вг ВВ, изјава дата О. Петровићу 5. јула 1994. у Крушевцу; кино филм (кинограм у листу Наша крила бр. 11, октобар 1996).

89 О. Петровић, *Војни аероплани КЈ гео I*, стр. 65-67. За све типове Бреге 19 "I генерације", општи подаци узети из наведеног текста.

али само у веома малом броју.

47. Потез 25 Хиспано

Двоседи извиђачки биплан Потез-Хиспано (*Potez 25A2*) коришћен од 1927. у ВВ (укупно 15), расхишан 1939. с тим да се код преживелих искористи преостали ресурс. Познато је да је тип био у Загребу у априлу 1941, а бар један је користило АВ (авион №35 заплена на мађарској територији).⁹⁰

48. Икарус Потез 25 Јупитер

Двоседи биплан Потез-Јупитер (*Potez 25A2*) био је од 1928. стандардни извиђач ВВ (укупно 220 примерака). У другој половини тридесетих година потпуно застарео, али се задржао у наоружању 2. ваздухопловног пука у релативно великом броју јер није било других типова за замену а и због намере ВВ да изврши модификацију Потез-Јупитера на мотор К9. У априлу 1941, ВВ је још увек располагало са више десетина авиона који су се налазили на разним аеродромима и тренажним ескадрилама, а само мали број у АВ (мање од 10). Доказ за то су подаци о већем броју у рату уништених авиона и чињеница да су Немци и Италијани запленили чак 47 Потез-Јупитера. Највероватније се радило бар о 60 авиона који су ушли у Априлски рат.

Мобилисани типови

49. Локид Електра

Двомоторни нискокрилац Локид Електра (*Lockheed L-10E Electra*) био је популаран путнички тип током друге половине тридесетих година 20. века. Југословенска авиопревозна компанија „Аеропут“ купила је (од 1937. до 1939) седам авиона тога типа, а југословенска влада један ВПП авион. До рата, „Аеропут“ је изгубио два авиона у катастрофама. Пред Априлски рат, ВВ је мобилисало 5 преосталих авиона (YU-SAZ, YU-SAV, YU-SBA, YU-SBB, YU-SBD и владин YU-SDA) и увело их у новоформирану Транспортну групу.⁹¹

50. Спартан Крузер

„Аеропут“ је увезао (1933. и 1934) два тромоторна путничка нискокрилца Спартан (*Spartan Cruiser Mk.II*), а трећи авион је направљен (1935) код „Змаја“ по лиценци. „Змајев“ примерак је настрадао пре рата, преостала два авиона (YU-SAN, YU-SAO) мобилисана су у састав Транспортне групе. Нису летели у априлу 1941. године.⁹²

51. Аеро 35

Висококрилац, лаки путнички 6-сед, Аеро 35 (*Aero 35*) користила је од 1935. фабрика „Бата“ из Борова а затим, од 1938, аероклуб из Загреба (YU-PDE). Авион је ушао у Априлски рат у саставу 606. тренажне ескадриле.⁹³

52. Аеропут ММС-3

Лаки двомоторни тросед специфичне концепције (висококрилац са трупом у облику централне гондоле и са две репне греде постављене иза амотора), аеро-

⁹⁰ Због непостојања тачних података, за потребе овог текста, усвојен је процењени број од укупно 10 авиона типа Бреге-Лорен, Бреге-Хиспано, Потез-Лорен и Потез-Хиспано.

⁹¹ О. Петровић, *Цивилни аероплани КЈ*, стр. 112, 116, 121, 130-132, 142-143.

⁹² *Истис*, стр. 99, 105, 110, 130, 142; О. Петровић, *Тромоторна крстарица Аеропут - Спартан "Cruiser II"*, *Наша крила* бр. 15, август 1997.

⁹³ О. Петровић, *Цивилни аероплани КЈ*, стр. 104, 119, 131, 141.

такси ММС-3 произведен је 1936. у радионицама „Аеропута”. Иста фирма га је користила као аеро-такси (YU-SAR) до рата. Мобилисан и уведен у састав 603. ескадриле 201. ВГ.⁹⁴

53. Де Хевиленд Фокс Мот

Троседи висококрилац Фокс Мот (*de Havilland DH.83 Fox Moth*), врло популаран пре II СР; „Аеропут” је купио 1932. један авион тога типа (YU-SAK) и користио га до рата као аеро-такси. Авион је мобилисан пред Априлски рат.⁹⁵

54. Де Хевиленд Леопард Мот

Троседи висококрилац Леопард Мот (*de Havilland DH.85 Leopard Moth*) купила је 1936. фирма „Бата” из Борова. Авион (YU-PEA) коришћен је као туристички (пословни) авион до рата. Мобилисан у ВВ.⁹⁶

55. Де Хевиленд Џипси Мот

Двокрилни двоседи спортски авион Џипси Мот (*de Havilland DH.60M Moth*), веома познат пре II СР; компанија „Аеропут” користила је један авион (YU-SAI) од 1932. године. Мобилисан пред рат.⁹⁷

56. Рогожарски RVD-8

Двоседи подупрти висококрилац, спортски авион RVD-8 (*RWD-8*), израђен 1935. по пољској лиценци код „Рогожарског” (направљено три примерка). Није усвојен за ВВ, коришћен у аероклубовима (регистрације: YU-PCY, YU-PCZ, YU-PDM). Сви RVD-8 су мобилисани пред Априлски рат у ВВ.⁹⁸

57. Рогожарски СИМ VIa

Двоседи нискокрилац, спортско-туристички авион, развијен од СИМ VI. Израђен 1937. само прототип, није усвојен за ВВ. Коришћен у Аероклубу (YU-PEZ), пред рат мобилисан и уведен у састав 601. тренажне ескадриле.⁹⁹

58. Змај Анрио (Ханриот Х.320)

Двокрилни двосед, школски почетни авион Анрио Х.320 (*Hanriot H.320*), стандардни тип ВВ до половине тридесетих. Из Француске увезено 30 авиона са мотором Салмсон, а фабрика „Змај” је израдила по лиценци (од 1928) 45 авиона у две верзије (25 Анрио-Салмсон и 20 Анрио-Сименс). Од 1938. тип је избачен из наоружања ВВ. Аероклубови су га користили од 1933. до 1941. године. Бар један мобилисани Анрио је коришћен у ВВ у априлу 1941 (у штабу 32. ВГ 6. АП).¹⁰⁰

94 Ѓ. Јанић, *М.М.С.-3 домаћи такси авион*, *Аероплан* бр. 3, мај/јун 1990; О. Петровић, *Цивилни аероплани КЈ*, стр. 109, 131, 142.

95 О. Петровић, *Цивилни аероплани КЈ*, стр. 95, 142.

96 *Истио*, стр. 108, 131, 141.

97 *Истио*, стр. 142.

98 *Истио*, стр. 103, 141.

99 Ѓ. Јанић, *Sim-VIa*, *Front* бр. 1239, 23.04.1982; О. Petrović, *Vojni aeroplani KJ deo I*, стр. 117, 131, 142.

100 Архива фабрике “Змај”; Илустрована историја ваздухопловства, том *Зачетници авијације*, Београд, 1988, стр. 146 (Ѓ. Јанић, поглавље *Југословенска ваздухопловна индустрија*).

59. Злин XII

Чехословачки спортско-туристички нискокрилни двосед *Злин XII*, веома популаран пре II СР. Четири авиона је користила југословенска филијала чехословачке фирме „Бата” из Борова. Мобилисани пред рат, заплењени у Нишу.¹⁰¹

60. Рогожарски СИМ Ха

Подупрти висококрилац, школски двосед. На захтев штаба ВВ, „Рогожарски” је модификовао челни СИМ Х (бр. 321) на мотор *Walter Major 4* (лиценца DH Gipsy) и опремио га за слепо летење. После испитивања, ВВ је одбило откуп авиона (названог Сим-Џипси) па је фабрика извршила ремодификацију на оригинални мотор НЗР-120, при чему су задржане могућности слепог летења (авион назван СИМ Ха), али ВВ је одбило откуп и те верзије. Авион је реквириран у марту 1941. године.¹⁰²

Авиони ваздухопловства војске у Априлском рату

Према званичној подели, Ваздухопловство војске делило је 1940. своје авионе на: ратне (ловачки, бомбардерски, извиђачки) и школске авионе (почетни, прелазни, ловачки). Од те поделе донекле је одступљено – у Априлском рату постојали су и авиони за везу, осматрање и сарадњу са копненом војском, санитетски, транспортни и тренажни (за разне специјалности). Због хитних потреба, неким типовима потпуно или делимично је промењена оригинална намена, а неки застарели типови остали су у служби иако су били у процесу расходовања.

Преглед типова садржи само авионе ВВ (војне и мобилисане) који су били у служби у Априлском рату. Нису урачунати прототипови које ВВ није преузело од фабрика (Змај Р-1, Албатрос Ниро и Алка, Икарус Оркан и Б-5) ни авиони који су били на оправци (већи број Капронија 310 и ПВТ, један Ф.39, сви До-У, мањи број ИК-2, ИК-3, Ме-109 итд.). Авиони су поређани по наменама (ратни, помоћни, школски).

Број авиона 5 основних типова (ФН, ФП.2, Бикер, Бреге 19 и Потез 25) није познат – дате су процене.

¹⁰¹ О. Петровић, *Цивилни аероплани КЈ*, стр. 122, 131, 142.

¹⁰² АВИИ, П. 17, К. 373, Ф. 5, Д. 16. лист 15 (наредба за преправку СИМ Х Бр. 1 у Си-Џип за 208.500 динара); Стање у „Рогожарском” на дан 31. марта 1941.

ПРЕГЛЕД ТИПОВА И БРОЈА АВИОНА (реконструкција)

ред. број	фирма и тип авиона (по означавању Ваздухопловства војске)	уџа на-мена	ВВ		примедбе	ОпВ		АВ		ПозВ	
			6. 4. 1941	у рату		борбени	помоћни	6. 4. 1941	у рату	6. 4. 1941	у рату
1.	Месершмит Me-109	А	54	55		54	55				
2.	Хокер Харикен I	А	38	46		38	46				
3.	Хокер Харикен АВГ-1	А	1	1		1	1				
4.	Рогожарски ИК-3	А	6	7		6	7				
5.	Потез 63	А	-	1	оригинално Б	-	1				
6.	Месершмит Me-110	А	-	1	запалењен	-	1				
7.	Икарус ИК-2	А	8	10		8	10				
8.	Хокер Фури II	А, Ш/А	29	29	4 Ш/А	25	25			4	4
9.	Дорнијер До-17К	Б	60	63		60	63				
10.	Бристол Бленхајм I	Б, ДИ	56	60	9 ДИ	56	60				
11.	Икарус Б-4	Б	1	1						1	1
12.	Савоја СМ-79	Б	40	40		40	40				
13.	Хокер Хајнд Кестрел	ДИ	1	1		1	1				
14.	Хокер Хајнд Мистрал	ДИ	1	1		1	1				
15.	ФАК Бреге 197	А	62	62	62 Бреге „II генерације“ (Бреге 197/198) у АВ			62	62		
16.	ФАК Бреге 198	А									
17.	Икарус Потез К9	А	10	10	од 18 А Потеза бар 10 К9			10	10		
18.	Физелер Рола	О, В	22	23	7 О		15	16	7		
19.	Физир ФН Вагтер	ШО	52	52	проц. број; десетак моб.					52	52
20.	Рогожарски СИМ X	ШО	17	17				1	1	16	16
21.	Бикер Јунгман	ШО, В	110	110	проц. број; бар 26 В			10	10	100	100
22.	Змај Ф.П.2	ШП	56	56	проц. број; 5 ШС					56	56
23.	Рогожарски П.В.Т.	Ш/А	44	44	1 адаптиран у ОБ, 5 у ШС					44	44

ред. број	фирма и тип авиона (по означавању Ваздухопловства војске)	ука на-мена	ВВ		примедбе	ОпВ		АВ		ПозВ	
			укупно	у рату		борбени	помоћни	армијски	школски		
			6. 4. 1941	у рату		6. 4. 1941	у рату	6. 4. 1941	у рату	6. 4. 1941	у рату
24.	Ротожарски Р-100	ШЛ	16	17			5			11	11
25.	Месершмит Тајфун	В	11	11	оригинално ШП		8			3	3
26.	Капрони 310	ШТ	3	3	оригинално Б		2			1	1
27.	Капрони 310бис	ШТ	10	10	оригинално Б					10	10
28.	Капрони 310бис К9	ШТ	1	1	оригинално Б					1	1
29.	Капрони 311	ШТ	5	5	оригинално Б					5	5
30.	Ротожарски РВА-13С	О, С	5	6			5				
31.	Физир ФН Мерцедес	ШР	9	9	за вожњу по земљи					9	9
32.	Икарус Аеро-2	ШО	1	1	прототип					1	1
33.	Ротожарски Бруцош	ШО	1	1	прототип					1	1
34.	Ротожарски СИМ Х1	ШТ	1	1	акробатски					1	1
35.	Икарус ММ-2	ШЛ	1	1	прототип					1	1
36.	Авиа БХ-33	ШЛ, Л	6	6	3 ШЛ + 3 Л	3	3			3	3
37.	Хокер Фури I	ШЛ	1	1						1	1
38.	Ротожарски Р-313	ШТ	1	1	прототип Р					1	1
39.	Икарус Потез Санит	С	1	1			1				
40.	Коарон Симун	С	-	1	авион француског аташеа		-				
41.	Авија Фокер Ф.39	Т	1	1	оригинално Б		1				
42.	Јункерс Г.24	Т, ШТ	1	1	оригинално Б		1				
43.	ФАК Бреге 19 Јупитер	ШТ, В	50	50			4			46	46
44.	ФАК Бреге 19 Лорен	ШТ									
45.	ФАК Бреге 19 Хиспано	ШТ	10	10	прот. број (укупно за ред. бројеве 44-47); бар 1 А Потез-Хиспано			1		9	9
46.	Потез 25 Лорен	ШТ, В									
47.	Потез 25 Хиспано	А, ШТ, В									
48.	Икарус Потез 25 Јупитер	А, ШТ, В	60	60	прот. број; бар 7 А			7		53	53

ред. број	фирма и тип авиона (по означавању Ваздухопловства војске)	уџа на-мена	ВВ		примедбе	ОпВ				АВ		ПозВ	
			укупно			борбени	помоћни		армијски	школски			
			6. 4. 1941	у рату			6. 4. 1941	у рату		6. 4. 1941	у рату		
49.	Локид Електра	Т	6	6	моб. саобраћајни		6	6					
50.	Спартан Крузер	Т	2	2	моб. саобраћајни		2	2					
51.	Аеро 35	ШТ/В	1	1	моб.							1	1
52.	Аеропут ММС-3	ШТ, В	1	1	моб. аеро-такси							1	1
53.	Дехавилена Фокс Мот	ШТ/В	1	1	моб. аеро-такси							1	1
54.	Дехавилена Леопард Мот	ШТ/В	1	1	моб. СТ							1	1
55.	Дехавилена Ципси Мот	ШО	1	1	моб. СТ							1	1
56.	Рогожарски РВА-8	ШО	3	3	моб. СТ							3	3
57.	Рогожарски СИМ VIa	ШО	1	1	моб. СТ							1	1
58.	Змај Анрио Х.320	ШО	1	1	моб.							1	1
59.	Злин XII	ШО	4	4	моб. СТ							4	4
60.	Рогожарски СИМ Ха	ШС	1	1	прототип, реквириран							1	1
укупно авиона у Ваздухопловству војске:			886	911	по сегментима:	293	314	61	65	87	87	445	445

Скраћенице:

А – армијски извиђачки авион (за сарадњу с групама) класе

А2

АВ – Армијско ваздухопловство

Б – бомбардерски авион

В – авион за везу

ВВ – Ваздухопловство Војске

Д/И – извиђачки авион за даљње извиђање

Л – ловачки авион

моб. – мобилисан (авион)

О – авион за осматрање и сарадњу

ОБ – обрнутавајући бомбардер

ОпВ – Оперативно ваздухопловство

ПозВ

проц.

Р

С – санитетски авион

СТ

Т

ША

ШО

ШП

ШР

ШС

ШТ

– Позадинско ваздухопловство

– проценен (број)

– разарач (вишенарменски авион са особинама ловца, логот бомбардера и брзог извиђача)

– спортетски авион

– спортско-туристички авион

– транспортни авион

– школски ловачки авион

– школски основни авион

– школски прелазни авион

– школски рулер

– школски авион за слепо летење

– школски тренажни авион

Ратни (борбени и помоћни) и школски авиони (реконструкција)

РАТНИ АВИОНИ			ШКОЛСКИ АВИОНИ		
у Оперативном и Армијском ваздухопловству		466	у Позадинском ваздухопловству		445
БОРБЕНИ АВИОНИ		401	стан- дардни типо- ви	4 Фјури II, 1 Б-4, 52 ФН-В (део мобилисан), 16 СИМ X, 100 Бикера, 56 ФП-2, 44 ПВТ, 11 Р-100, 3 Ме-108, 1 К-310, 10 К-310дис, 1 К-310дис К9, 5 К-311	304
ЛОВЦИ		149			
модерни	55 Ме-109, 46 Харикен, 1 АВТ-1, 7 ИК-3	109			
застарели	10 ИК-2, 25 Фјури II, 3 БХ-33	38	нестандардни ти- пови	9 ФН-М, 1 Аеро-2, 1 Бруцош, 1 СИМ XI, 1 ММ-2, 3 БХ-33, 1 Фјури I, 1 Р-313, 46 Бреге-Јупитер, 9 авиона (Бреге-Хиспано/ Лорен, Потез-Хиспано/ Лорен), 53 Потез-Јупитер	126
2-моторни	1 Потез 63, 1 Ме-110	2			
БОМБАРДЕРИ		154			
лаки	51 Бленхајм	51	мобилисани типови	1 Аеро 35, 1 ММС-3, 1 Фокс Мот, 1 Леопард Мот, 1 Џипси Мот, 3 РВД-8, 1 СИМ ВИА, 1 Анрио, 4 Злин XII, 1 СИМ Ха	15
средњи	63 До-17К	63			
тешки	40 СМ-79	40			
ИЗВИЂАЧИ		98	Напомена: На дан 6. 04. 1941. ОпВ је имало 293 борбена авиона, а у току рата испоручен је 21 авион из радионица (1 Ме-109, 2 ИК-2, 1 ИК-3, 1 АВТ-1), фабрика (3 нова До-17К из ДФА, 8 нових Харикена из „Змаја” и 4 оправљена Бленхајма из „Икаруса”) и ратног плена (1 Ме-110) – укупно 314 борбена авиона у ОпВ у рату.		
даљни	9 Бленхајм, 2 Хајнд	11			
армијски	62 Бре197/8, 18 Потез 25 К9/Јупитер/ Хиспано	80			
осматрач- ки	7 Рода	7			

РАТНИ АВИОНИ		ШКОЛСКИ АВИОНИ			
ПОМОЋНИ АВИОНИ (у Оперативном ваздухо- пловству)	65	ВАЗДУХОПЛОВСТВО ВОЈСКЕ (број авиона у рату)			911
АВИОНИ ЗА ВЕЗУ 16 Роџа, 8 Ме-108, 10 Бикер, 4 Бреге-Јупитер, 2 К-310, 6 Р-100	46	Оперативно ваздухоплов- ство и Армијско ваздухо- пловство	ратни	борбени авиони	401
САНИТЕТСКИ АВИОНИ 6 РВД-13, 1 Потез Санит, 1 Кодрон Симун, 1 СИМ Х	9			помоћни авиони	65
ТРАНСПОРТНИ АВИОНИ 6 Електра, 2 Спартан, 1 Авиа Ф.39, 1 Јункерс Г.24	10	Позадинско ваздухоплов- ство	школски авиони		445

Ognjan M. Petrovic

The Planes of Air Forces in April War

Yugoslav Army, armed forces of the Kingdom of Yugoslavia, had in its structure air component a special type of arms, whose official name was the Air Forces of the Army.

The Air Forces of the Army was in the process of reorganization and modernization which lasted almost during the whole second part of 30s` (more precisely since 1936) and reached culmination in last three years before April War. Those great all-inclusive changes referred to formation of Air Forces, re-numbering of units, choice and arrangement of war runaways, adoption of new doctrine, schooling and training of pilots and other soldiers of numerous specialization in Air Force, choice and acceptance of new foreign and domestic aeronautic materials, the organization of the production of domestic and licensed type of planes, new instructions and rules for planes and equipment, choice and application of new camouflage painting and a new way of marking military planes.

Оливера Думић,
Београд

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ТЕХНИКЕ РАДА САВРЕМЕНИХ ОБАВЕШТАЈНИХ СЛУЖБИ

Апстракт: Две бурне деценије које су остале за нама вратиле су у жижу интересовања светске јавности војно-политичка дешавања и дејства обавештајних служби. Тако смо сви ми постали учесници и сведоци једног времена у коме су се неке улоге замениле, па данас обавештајна активност и дејства служби безбедности, некада само пратећи сегменти ратног сукоба, обавезно претходе оружаним сукобима и војним интервенцијама, а често их сасвим замењују. Међутим, експанзија средстава јавног информисања је изменила традиционалне циљеве и методе рада обавештајних структура, а употреба савремених технологија и уређаја је обавештајним службама омогућила држи прилив информација и њихову лакшу обраду и анализу. Класична обавештајна служба је, дакле, прерасла у озбиљну науку у правом смислу те речи, мада су њени циљеви остали исти.

Кључне речи: савремене обавештајне службе, модерна технологија, анализа текста, бујица информација, отворена информација, способност предвиђања...

Бремените бројним несугласицама и превирањима, терористичким дејствима, локалним ратовима вишег или нижег степена интензитета и мање или више жељеним и призиваним војним интервенцијама – као и закулисним дипломатским и војним активностима, углавном извођеним прилично бескрупулозно и без чак и минималног поштовања темељних међународних конвенција, а све уз гесло да „циљ оправдава средства“, две бурне деценије које су остале за нама су вратиле у жижу интересовања светске јавности (па чак и традиционално незаинтересованих и аполитичних кругова) војно-политичка дешавања и активности обавештајних служби. Тако смо сви ми, у мањој или већој мери, постали учесници и сведоци једног времена у коме су се неке улоге замениле, па сада обавештајне активности и дејства служби безбедности, некада само један од пратећих сегмената ратног сукоба, обавезно претходе а често и сасвим замењују оружане сукобе и војне интервенције. Сем тога, обавештајне службе су интензивно укључене и у процес глобализације и завођења „новог светског поретка“, потпуно нескривено намећући интересе групе

најбогатијих и најразвијенијих земаља, не хајући за жеље, хтења и потребе неразвијених и сиромашних земаља које ипак, истини за вољу, представљају огромну већину светске популације. Сиромашни и гладни, наравно, немају довољно средстава ни за модернизацију својих оружаних снага нити за развој обавештајних служби које би могле да буду пандан бахатим моћницима који на њих гледају искључиво као на извор сировина и јефтине радне снаге, али и место за складиштење нуклеарног отпада и пласирање застареле, „прљаве“ технологије. Остаје им, дакле, само да погну главу и прихвате све захтеве, добијајући као награду за своју послушност понижавајуће и занемарљиво малу помоћ у новцу, храни и лековима, или да покушају да се одупру – за шта у невероватно кратком року бивају кажњени, најчешће укидањем помоћи и увођењем санкција, што Запад обично светској јавности слаткоречиво објашњава чињеницом да дотична земља представља опасност по мир у свету (или бар региону), или пак да „подржава исламске терористе“.

Није, међутим, нимало мудро потценити потенцијалне противнике, ма колико нам се чинили инфериорним. Премда далеко сиромашнији и технички заостао за Западом, дивши СССР (као, уосталом, и данашња Руска Федерација) је, захваљујући људском потенцијалу и сјајним научницима који су (снажно мотивисани патриотизмом) радили за обавештајну службу, постигао изузетне резултате, док се о Кини, мало познатој, недокучивој, затвореној и наизглед самодовољној, мало тога уопште и знало. Управо стога је крајем лета 2007. године западни свет доживео понижавајуће изненађење откривши да је кинеска војна обавештајна служба упала у базе података рачунарских система четири немачка министарства, укључујући и кабинет самог канцелара Ангеле Меркел, а потом, као круну своје активности коју су многи на Западу оценили као озбиљну провокацију (али и демонстрацију способности и средстава за које нико није ни претпостављао да их Кинези поседују), провалила у компјутерске системе Пентагона. Можда је то, заправо, била само отворена порука да је на помолу крах апсолутне премоћи Запада у сфери коришћења информатичких система у обавештајном раду.

Премда већина слабо обавештених људи припаднике обавештајних служби још увек замишља попут Мате Хари или Џемса Бонда, као људе који на превару добијају жељене информације или уходе, прате и прислушкују своју „мету“, упадају у одређене и за њих значајне јавне институције где краду или копирају важна документа и слично, све то већ одавно нема никакве везе са објективном стварношћу. Обавештајна делатност је израсла у високо развијену грану науке која користи услуге бројних строго научних дисциплина, а припадници обавештајних служби данас су научни радници у правом смислу те речи, како криптоаналитичари тако и они који се баве криптозаштитом. На некадашње обавештајце и старовременске уходе подсећају још само оперативци

којих је, међутим, све мање и мање, премда су и њихове услуге понекад заиста потребне, чак неопходне. Нажалост, и премда би то свакако допринело бољем разумевању рада савремених обавештајних служби, нисмо били у могућности да овај рад пропратимо научним апаратом у класичном смислу те речи јер су коришћени углавном поверљиви извори и литература, по правилу недоступни широкој јавности, као и лична искуства и сазнања особа које су се професионално бавиле (или то још увек чине) пословима криптоанализе и криптозаштите, па би цитирање литературе и извора могли, без претеривања, да угрозе безбедност личности или службе. Међутим, свако ко прати медијске извештаје, агенцијске билтене и информатичку и војну периодику може прилично лако да макар у грубим цртама спозна технику рада савремених обавештајних служби.

Савремене технике анализе текста

У оквиру вођења документације, писани текст ће бити идентификован на основу извесних спољних (наслов, датум, извор итд.) и интерних карактеристика, дакле оних које се односе на семантички садржај; ту се крије основна потешкоћа која се, по устаљеној традицији, решава додавањем описног знака, тзв. „кључне речи“ која спада у лексичке конвенције. Пре извесног времена су, као допуна овој методи, усавршени и рачунарски програми за испитивање интегралног текста, а анализа „потпуног текста“ је најзначајнији начин испитивања код банака текстуалних података циновских сервера. То чини трагање за квалитетном информацијом веома напорним послом који захтева примену разрађених профила истраживања – подразумевајући, између осталог, и владање специфичним језиком упита. Ова су ограничења донекле превазиђена на комерцијалном нивоу захваљујући банкама података из штампе као што је „Reuter Business“ агенције Ројтер. На „Reuter Business Briefing“-у, информација је претходно класификована и сређена по различитим областима (личности, индустријске организације, земље итд.), а питања из текста се могу постављати у функцији датума. Штавише, кориснички оријентисан интерфејс чини да овај тип банке података постане банка „друге генерације“.

У сваком случају, прави преврат у анализи текста је наступио са појавом „интелигентних“ компјутерских програма способних за самосталну семантичку анализу, без ангажовања људства. Значајно је да су ови компјутерски програми плод рада истраживача-лингвиста који су их најпре експериментално проверили и проценили у обавештајним органима, у служби аутоматског разврставања масе информација у неуобичајеном низу (агенцијски билтени). Данас ти програми представљају основу различитих динамичних система управљања документацијом, прикладних како за квалитетна истраживања наслеђених података вели-

ког обима тако и за управљање улазним флуксовима. На тај су начин они коначно успели у ономе што је Луј Макари (Louis Macary) означио као један од три кључна концепта за контролу информација – формирање критеријума одабира и разврставања са циљем да одговарајућа информација, макар и у нешто оскуднијој форми, веома брзо стигне до правог одредишта односно корисника, при чему је лако изводиво благовремено издвајање и одбацивање информативног „отпада“.

Унутрашња организација

Контрола бујице информација (како бујице улазних информација, тако и „океана“ који сачињава централна електронска меморија) заснива се не само на врхунској техничкој опреми већ, подједнако, и на прикладној интерној организацији.

Идеја која заслужује да се њоме посебно позабавимо јесте идеја о раду у мрежи. Одавно већ „модеран“ и прихваћен у пословном свету, тај концепт изражава потребу да се обезбеди што обилније кретање информација. Овај захтев је особито присутан у свету војних обавештајних служби чије је поље истраживања постало крајње пространо, као што су и извори информација постали изузетно разнородни и бројни. Хоризонталне мреже нису у контрадикцији са принципом хијерархије, ништа више него са прописима о безбедности, наравно уколико су услови приступа у функцији овлашћења пажљиво уређени. То омогућава неопходну расподелу информација и њихово брзо циркулисање.

Штавише, ова подела информација – која поприма утолико већи број облика уколико су извори разноврснији а центри интересовања разнороднији – намеће постојање једне централне меморије на коју ће свако моћи да се прикључи да би пронашао информацију која му је потребна и за којом трага. Ова централна меморија омогућава скоро потпуно искључивање из употребе хартије односно писаног документа (што решава неке можда споредне али нипошто безначајне проблеме попут заштите забележеног шифрата и отвореног текста, а након одређеног временског периода и њихово уништавање – што је представљало пуко губљење драгоценог времена стручњака јер није било безбедно поверавати такве послове помоћном, често недовољно провереном и компетентном особљу), и представља електронско повезивање више аналитичара. Дакле, захваљујући горе описаним и данас релативно лако доступним новим инструментима за претраживање, та меморија гарантује да ће отицање и губитак информација бити сведени на минимум, и притом за интерне структуре услуге једног веома искусног (и ултрабрзог) стручњака за документацију. Штавише, значајно је и то што централна меморија прихвата само проверена сазнања: помоћна обрада информација треба да послужи каналисању и филтрирању ових „бујица“ да би се сачувала

само потпуно чиста „драгоцена вода“; сврха рада и истраживања, уосталом, и није у томе да се „удавимо“ у мору непотребних информација. У меморији се уклања „пена актуелног“ и остају само она документа за које би се одлучио један, рецимо, историчар.

Погрешили бисмо, међутим, уколико бисмо ту меморију посматрали као непрозиран комплекс. Она мора да буде уобличена сходно заједничком, уједначеном језику који представља интелектуални кључ за поделу информације, као и за њено организовано умножавање. Према Франсису Боу (Francis Beau), чини се да је разрада јасног тематског плана једино средство које може да осигура такво дељење информације. Разрада овог плана има ту суштинску предност да омогућава уједначено представљање скупа информација које се односе на једну област знања, уз могућност да се прошири и на друге, комплементарне центре интересовања, па и да га, по потреби, продуби – стварајући онолико нових генеричких рубрика или елементарних чланова колико то захтева потреба за удубљивањем у детаље. Базна електронска документација се на тај начин непрестано ажурира и омогућава да се свим заинтересованим а компетентним и овлашћеним органима или појединцима стави на располагање комплетна и актуелизована информација.

Спољна организација (подела посла ради обраде отворене информације)

Експоненцијални раст масе отворених информација могао би да нас наведе да убудуће систематичније разматрамо могућност да обавештајни органи поделе посао са приватним службама.

На изванредан начин, већ претплата на мреже новинских агенција, сасвим уобичајена међу војним обавештајним органима, представља некакав вид сарадње у прикупљању информација, бар оних које се односе на догађаје у целини, дакле „сирових“ и необрађених информација. Један од бивших директора АФП је пре извесног времена изнео следећи став:

„Владе се све чешће информишу путем медија захваљујући којима најновије вести добијају (као, уосталом, и целокупна јавност) пре него што им пристигну информације од надлежних стручних служби, дипломатских представништава и амбасада. Дипломате свакако нису изгубиле своју улогу извештача, али се њихов допринос сада више своди на анализу и темељно испитивање; актуелна текућа збивања, дакле, најчешће преносе медији, а посебно новинске агенције.“

Могло би се помислити да систематско пречишћавање извесних извора – или, боље речено, извесних преносилаца информација као што су Интернет или велики амерички сервери банака података (особито Nexis, Dialog...) треба препустити малим приватним или полу-приватним структурама које уживају поверење служби. То, уосталом,

већ важи за извештај број великих мултинационалних компанија које се обраћају агенцијама специјализованим за истраживање у великим банкама података; то већ постоји и у облику различитих тематских билтена Аероспатиале-а који су плод систематског претраживања америчких банака података и које припадници стручних служби могу лако да користе и такве какви јесу. Када је реч о Интернету, сигурно је да му тек предстоји велика будућност у смислу поделе документационог посла и да ће пространост Интернетовог универзума подстаћи појаву пирата-плаћеника специјализованих да трагају за информацијама – што такође представља вид информативног рата.

Обрада отворене информације могла би, дакле, да се заснива на некој врсти распореда у форми звезде у чијем центру би био стожер – обавештајна делатност која би своје функције усмерила превасходно на анализу и синтезу. У погледу информација о још необрађеним догађајима, овај би се стожер, као што је то већ и сада случај, снабдевао путем претплате на извештаје великих новинских агенција. Други круг би сачињавале приватне агенције за систематско филтрирање одговарајућих информација на Интернету, великим серверима банака података итд, и то према темама од специфичног интереса које би дефинисао стожер обавештајне службе – и нема сумње да ће у том погледу највећи проблем представљати обезбеђивање доследног поштовања строгих правила поверљивости од стране поменутих агенција. Трећи круг би одговарао цивилним стручњацима који би били редовно консултовани у вези са прецизно одређеним питањима – индустријалцима (који се већ сада често консултују ради експертизе у погледу, рецимо, могућности које се приписују извесној страниј војној опреми), универзитетским предавачима који се сматрају компетентним за неку потенцијалну кризну зону од војног интереса, новинарима ...

Конечно, могли бисмо да предвидимо и постојање четвртог круга – института или истраживачких фондација које обилно финансира одбрана,¹ малих структура које би капацитете за обраду и анализу обавештајних података раздијале на још мање форме, евентуално са испоставама у иностранству; те структуре би биле нешто попут истраживачких врхова способних да своје услуге понуде како обавештајним службама тако и разним министарствима (иностраних и унутрашњих послова, привреде...)² Природно, поменуте структуре би морале да буду релативно „транспарентне“, а њихово особље познато припадницима надлежних служби да би се задовољили нужни захтеви безбедности.

1 Онако како се то већ одавно чини у Сједињеним Државама и у Русији.

2 Једном институту те врсте би могао, уколико је то потребно, да буде поверен задатак експлоатације отворене документације која потиче од бројних центара за стратегијска разматрања, унутар или изван оружаних снага (као што је то случај у САД), чији претходни радови веома често служе за формулисање политике коју потом спроводи државна администрација. Био би то значајан допринос стварној способности предвиђања будућности у погледу еволуције државне стратегије.

Обавештајна делатност, шпијунажа и предвиђање или како овладати информацијом (традиционални квалитети аналитичара на озбиљној проби)

Пођемо ли од неког конкретног случаја анализе, рецимо, случаја страног војног осматрачког сателита о коме желимо да се „информишемо“, поступак аналитичара ће се, по природи ствари, састојати у истраживању свих извора доступних јавности до најситнијих детаља које ће бити у могућности да прикупи. Уколико заиста, како смо већ рекли, постоји „информативна револуција“, она се састоји у томе што је количина информација доступних јавности постала веома значајна, и што се ознаке као што су „пов.“, „строго пов.“, „војна тајна“, „државна тајна“... данас користе веома селективно. Свако иоле озбиљније изучавање документације старије од педесет година показало би да су се такве ознаке у то време, ваљда рутински и по бирократском аутоматизму, стављале на најневероватније списе који ни тада нису представљали никакву тајну нити су били од неког особитог значаја, а данас се све то налази негде на граници између смешног и апсурда.

О којим ћемо то изворима говорити овом приликом? Најпре, сви смо ми сведоци процвата броја написа објављених у специјализованој штампи чије систематско и свакодневно праћење изискује пажњу читаве једне добро организоване војске стручњака. Да бисмо вам дали бар некакву представу о обиму задатка, довољно је, само у погледу оних питања која се односе на свемирску тематику, да цитирамо новине и часописе „Aviation Week & Space Technology“, „Air & Cosmos“, „Space Policy“, „Flight International“, „Space“, „Space News“, „Space Flight“, „Nouvelle Revue Aeronautique et Astronautique“, „Military Space“, „Satellite News“, „Satellite Times“, „Aerospace Journal“, „Aviation et Cosmonautique“, „Air Fleet Herald“, „Revue Aerospatiale“, „Aerospace America“, „Jane's Defence Weekly“, „Signal“...

Поред тога, корисно је снабдети се званичном документацијом свемирских агенција из земаља које желимо да пратимо, а која може да садржи занимљиве информације. Изложбе аеронаутике и астронаутике, као и изложбе наоружања, представљају места која је увек корисно посетити и захваљујући којима отворена штампа може да допуни своје текстове фотографијама које потом могу да се искористе на више различитих начина. Коначно, да бисмо закључили ову заиста неисцрпну листу, треба указати на Интернет – на пример: та и та британска фирма има своју рубрику и нуди редовну хронику о пројектима мини и микро сателита (укључујући ту и оне војне), хронику пропраћену и релативно прецизним техничким подацима.

Посао аналитичара се, дакле, састоји не само у прикупљању информација које се сукцесивно издавају из те масе, већ и у њиховој обради методама прикупљања и поређења са другим изворима, провере и процене,

што све спада у обавештајне методе. Садашње обиље информација које је сушти контраст њиховој реткости у прошлости не само да не ослобађа од традиционалних драконских правила службе већ чини њихову примену још нужнијом. Отворена информација је, уосталом, често поводљива и недовољно поуздана. Уколико се иста информација појави више пута у различитим изворима, то није обавезно и гаранција њене веродостојности: она је могла да се појави један једини пут у својој оригиналној форми, да би потом била репродукована у скоро истоветном облику – али без смисла за проверу од стране разних уредника који далеко мање брину о тачности него људи из обавештајне службе.

На крају, рецимо и то да се рад са информацијама не ограничава само на њихово упоређивање, чак и онда када се то ради врло методично; полазећи од извесних фрагментарних назнака, аналитичар може да стигне до тога да начини математичке прорачуне који ће му донети неке основне техничке параметре помно прикриване од стране одређене силе која поседује опрему која нас занима. Упоређивање различитих фотографија, чак и оних нејасних и мутних које потичу из штампе, такође може да пружи драгоцену обавештења о природи утоварених инструмената и да допринесе обављању задатка техничког дешифровања односно репродукције који се граничи са правом уметношћу.³

Шта у таквој ситуацији преостаје од традиционалне визије обавештајне делатности као тајног посла који се бави превасходно информацијама добијеним тајним методама и обавијеног велом тајне? Да ли сада већ свемоћна отворена информација руши владавину тајних извора? По Жаку Деватру (Jacques Dewatre), „у једном све отворенијем свету, све више ослобођеном стега простора и времена, информација настоји да поље делатности обавештајних служби сведе на суштину, то јест на трагање за најскривенијим и најтеже доступним информацијама.“ То јесте истина у смислу практичне поделе задатака међу различитим службама у обавештајној делатности, и управо тако је отворена информација могла да омогући прибављање изненађујуће прецизних и поузданих обавештајних података о хипотетичном војном осматрачком сателиту који смо помињали; у тим околностима, постојеће зоне сенке и „рупе“⁴ морају да се расветле или попуне на основу других истраживачких метода које примењују службе посебно одговорне за тајне задатке. Од тог часа, за њих је у питању „прикупљање свега онога што остали нису у стању да прибаве, стварно поверљиве односно тајне информације“.⁵

3 Мислимо на препознавање материјала, реконструкцију њихових техничких карактеристика.

4 На пример – да ли је сателит који се проучава опремљен одређеним инструментима, када је већ онај део који би могао да нам пружи обавештење на изложбама наоружања увек прикривен – и то с разлогом?

5 Jacques Dewatre, “Missions DGSE”, ENA mensuel, novembre 1993, 13–15.

Подручје тајности се, дакле, преместило. Тајно истраживање сада се појављује као „дијамантски врх“ обавештајног посла, задужен да се позабави оним што одолева истраживачком раду отворених извора. Али, то не значи да тај рад отворених извора мање припада обавештајној делатности – јер, оно што представља његову вредност јесте сав онај рад на провери, прикупљању и упоређивању података из различитих извора као и коначна синтеза, што све од финалног производа чини веома вредан обавештајни податак који треба да буде заштићен, дакле скривен, на исти начин на који се то чини са обавештењима прикупљеним „дискретним“ средствима.

Моћ поимања – обавештајна делатност као тријумф над информацијом

Наспрам експанзије отворене информације, захтеви који се постављају пред обавештајну делатност су још обимнији. Она треба да буде више но икада посао који захтева стрпљење и тачност и изискује много времена и труда – задатак често магловит а ипак увек тачан и методичан, који доноси напредак тек након систематског рашчишћавања једног по једног дела терена, посао који добија на квалитету и прецизности само када се обавља тимски. Укратко, сушта супротност бриљантној индивидуалној импровизацији која је слаба тачка нашег националног духа. У том смислу, и без намере да се служимо парадоксом, можемо рећи да обавештајна делатност представља тријумф над информацијом због оног тренутног, нетачног и парцијалног што информација може да садржи. Захтеви упућени новинарству након рата у Заливу односе се, са те тачке гледишта, на обавештајну службу:

„Победа информације је победа хронологије хитности, бројних наслага тренутно важећег; насупрот тој лажној прозирности временског тренутка, прави посао ће се у будућности састојати у поновном увођењу промишљања, а то значи историје. Није нимало случајно да је модел информисања који данас преовлађује превасходно амерички модел, модел једног друштва у коме историја има понајмању тежину. Дакле, већ смо достигли крајњу границу те негације историјског времена путем његовог разбијања на појединачне догађаје.“⁶

У суштини, ово критичко стрпљење – са становишта истраживачких метода – приближава посао обавештајца-аналитичара послу историчара. Ова се сличност потврђује и са других становишта. То што је, рецимо, француски језик од пре извесног времена усвојио англосаксонски термин „intelligence“ (као израз који означава „привредну шпијунажу“) није само питање помодности или признавање сопствене инфериорности. То је и стога што он несумњиво најбоље одра-

6 Dominique Wolton, „Informacija, jedna problematična pobeda“, intervju za „Le Debat“, oktobar 1991, 75–79.

жава обим нове визије која се захтева од обавештајне службе и који у извесној мери појашњава појам „обавештајне делатности од интереса за војску“.

Геостратешке промене данас налажу разумевање ситуација из којих могу да проистекну кризе војног карактера и значаја, тако што ће се узети у обзир далеко већи број чинилаца него што су пуко стање и природа постојећих снага. Новонастала ситуација је довела до дефинисања неопходности обавештајне делатности од војног интереса – поред чисто војног обавештајног рада, то укључује и све чињенице чији је контекст незаобилазан при процени одређене војне ситуације и односи се на следеће елементе:

- геополитичко и економско окружење које има у виду и историјски, политички и људски контекст;
- општа стратегија и доктрине у примени, али и расположиве снаге, њихова организација и обученост, као и политика наоружања и опремања војске; коначно,
- општи логистички капацитети и способност конверзије цивилне индустрије у производњу за војне потребе.

Обавештајна делатност од војног интереса покрива стране нације, савезе, мултинационалне организације и снаге, као и недржавне оружане организације. Она треба да омогући предвиђање и превенцију криза и да осигура управљање њима, јер управо неконтролисана и занемарена кризе представљају ризик и претњу да прерасту у оружани сукоб. То значи да „убудуће треба узимати у обзир људски фактор, геополитичко окружење и психологију руководиоца; уосталом, баш зато што то није учињено, зато што није узето у обзир погоршање политичке и друштвене климе, Запад није ни приметио да наилази слом СССР-а јер је узимао у обзир искључиво војне потенцијале, и то на основу простог пребројавања постојећих снага. Такође треба узети у обзир и промишљање опажања.“⁷

Коначно нам је јасно шта је то што савремена обавештајна делатност треба да издвоји из информације – разумевање и поимање постојећих ситуација. Да се вратимо нашем првобитном поређењу, разумевање је оно по чему се историја разликује од хронике или анала. Она се позива на разноврсна сазнања, понекад доста удаљена од чисто војне области – географија, социологија, етнологија, познавање наоружања и војне опреме, стратегија... све је то део њеног неизоставног „пртљага“. Можда је управо то оно што неки називају „геокултуром“ и што треба да потхрањује моћ опажања аналитичара у односу на једно геополитичко окружење у целини – ако нам допустите да се послужимо тим већ отрцаним изразом који се, међутим, намеће управо да би означио јединствени концепт почев од кога нека војна

7 „Нови обавештајни рат“, часопис „*Defense nationale*“, април 1993, 47–58.

ситуација постаје сасвим разумљива. То разумевање сада постаје могуће захваљујући систематском разматрању доступне информације, консултацијама са стручњацима изван обавештајних структура, док ће обавештајни рад обављен тајним и илегалним методама давати обавештења која недостају – рецимо, у погледу одређене намере и планова неког руководиоца који се не могу одредити на други начин.

Вратимо ли се на већ наведени пример, ваља рећи да није довољно само одредити најважније техничке карактеристике неког страног војног сателита да бисмо извршили свој обавештајни задатак. Подједнако је значајно исправно схватити стратешки значај те свемирске осматрачке направе што је, опет, могуће само посредством разумевања регионалног контекста, евентуалних домаћих потреба у погледу теледетекције итд. Дијагностиковање политичке намере исто је толико важно као и познавање војних капацитета, јер само крајњи продукт намере и могућности представља претњу у правом смислу те речи.

Преобиље информација, дакле, не укида обавештајну делатност; напротив, оно га чини утолико потребнијим што треба направити интелигентан одабир, а то од аналитичара захтева већи професионализам него икада пре. Уколико му то обиље информација пружа мноштво чињеница неопходних за стварно разумевање ситуације, и ту су квалитети личне културе и способности синтезе појединца основна средства која ће омогућити експлоатацију информација у циљу разумевања. Коначно, обавештајни рад данас превазилази информацију својом димензијом предвиђања која треба све чешће да буде круна њених делатности.

То је оно што неки реномирани стручњаци сасвим исправно називају „приматом прогностичке анализе“. Чим наступи време мира, кажу они, „треба идентификовати и детаљно анализирати могуће изазиваче немира. То захтева прецизно планирање и широко познавање не само војних средстава неке земље већ и њеног политичког, економског и друштвеног окружења“.

Предвиђање од сада представља део захтева које посао поставља пред аналитичара. Почев од тога одређујемо у којој мери треба обратити пажњу на личне способности разумевања, као и на одговорност лица које врши обраду. „Господски посао“, како су то за обавештајне полове радо говорили Немци, у свој својој величини и са свим опасностима које собом носи.

Анализа потенцијалних фактора немира може, у стварности, да оде и даље од пуког нагађања. Уколико нагађање наводи на претпоставке о будућности које могу да крену од екстраполације већ познатих тенденција, особито посредством извесних статистичких метода, тада је обавештајној делатности више од свега потребно предвиђање онога што ће се догађати у будућности. Предвиђање дешавања нипошто није најавна предвидиве будућности – оно се пре труди да расветли различите могуће сценарије,

препознајући знаке за узбуну који ће омогућити поимање пута којим ће у будућности догађаји кренути да се одвијају. То важи како за краткорочно предвиђање примењено на регионалне кризе тако и за амбициозније дугорочно предвиђање будућих дешавања примењено на анализу услова под којима може да изрони нека значајнија претња.

Такав приступ проистиче из специфичног поступка који понекад захтева и развој прилагођене методологије. У оквиру војне обавештајне службе, тај приступ је предмет крајње специјализоване активности, незаобилазне у глобалном планирању акција истраживања и експлоатације.

Изазов прилагођавања овој експлозији отворених информација не поставља се искључиво пред војне обавештајне службе земаља Запада; ипак можемо рећи да су све оне показале исто толико способности да на тај изазов прикладно одговоре као и њихови најопаснији противници, такође вични томе и солидно опремљени (премда су „у страху велике очи“, па Запад неретко прецењује снагу својих противника, конкурената и неистомишљеника). Када већ говоримо о овој проблематици, рецимо и то да су у овој новој форми и организацији - војне обавештајне службе западноевропских земаља релативно младе у односу на САД – у сваком случају, бар у садашњој форми централизоване организације, и да располажу релативно скромним средствима у односу на своје моћне савезнике са друге стране Атлантика који су кренули у оваква истраживања и развој потребне технологије и кадрова још пре неколико деценија – па стога Европљани, увек када је то иоле могуће, крећу пречицом не би ли искористили неочекиване изворе продуктивности које су неке нове технике омогућиле како би се одговорило на захтеве овог претерано обимног задатка.

Међутим, нове технике – било да је реч о обради великих количина података или о методама предвиђања – ипак нису довољне; људски ресурси су оно што обавештајној делатности даје могућност да одговори на изазове свеопште светске стратегије будности у информативној ери. Ти су изазови продубили традиционалне захтеве посла аналитичара који је такође добио нове димензије у смислу обима задатака. Упркос свему и свима, нешто је ипак остало неизмењено, а то је гесло које још увек важи, гесло за сва времена и све обавештајне службе – *права информација, у правом тренутку, правој особи*. Јасно и једноставно, зар не?

Olivera Dumić, (philologist)

Contributin to the Knowledge of Work Technique of Contemporary Intelligence Service

Burdened by numerous misunderstanding and tumultuous events, terroristic activities, local wars stronger or weaker intensity, more or less wanted and asked military intervention – as well as behind the scene diplomatic and military activities, mainly done unscrupulously without a minimal respect of basic international conventions, with a motto that “the aim justifies the means”, to tumultuous decades left behind brought back military happenings and activities of intelligence services into the focus of interests of the world public (even traditionally uninterested and apolitical circles). So, we all, more or less, became the participants and witnesses of the time in which some roles were replaced, so that now the activities of Intelligences and Security Services, the following segments of war conflicts in the past precede armed conflicts and military interventions, and often replaced them completely.

The expansion of the means of the public informing changed traditional aims and work methods of informing structures to some extent, and use of the most contemporary technology and equipment enabled Intelligence Services faster access of bigger range of information and their processing and analysis. However, something is left unchanged and that is the motto which is still in effect, the motto for all times and all Intelligences Services – right information, at right moment, to the right person.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94 (497.11 Браничево)(082)
355.48(497.11)"1914/1918"(082)
623.4(497.11)"18/19"(082)

**НАУЧНИ скуп Браничево кроз војну и културну историју
Србије (2 ; 2006 ; Пожаревац)**

Браничево кроз војну и културну историју Србије : зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац одржаног 10. октобра 2006. године - у сећање на хероје српске голготе 1916, II. св. 4 / [организатор] Историјски архив, Пожаревац ; [главни и одговорни уредник Јасмина Николић – editor in-chif Jasmina Nikolic]. –Пожаревац : Историјски архив – Pozarevac : Historical Archive, 2007 (Пожаревац : Компромис дизајн = Pozarevac : Kompromis design). - 419 стр. : илустр. ; 23 cm

На спор насл. стр.: Branicevo District Through Military and Cultural History of Serbia. - Тираж 300. - Стр. [13-14]: Реч унапред / Јасмина Николић. - Напомене и библиографске референце уз текст. -Библиографија уз поједине радове. -Summaries.

ISBN 978-86-84969-20-2

1. Историјски архив (Пожаревац)
а) Први светски рат 1914-1918 - Србија - Зборници б) Ратни авиопи - Југославија - 1935-1952 - Зборници с) Србија - Војна историја - Зборници д) Браничево - Историја
- Зборници
COBISS.SR-ID 145329420



ISBN 86-84969-13-8
978-86-84969-20-2